

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM
EX INSTITUTO HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

REDACTIO:

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
ÓKORTÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI TANSZÉK
H – 7624 PÉCS, RÓKUS U. 2.

EDIDIT:

VARGYAS PÉTER

Redigit:

Tóth István

HU ISSN 1788-0890

PÉCS

2006

Szabó Ádám

PANNONICIANI SACERDOTES

A szervezett vallási élet principatuskori vezetői

PTE BTK ÓRT

2006

**SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM
EX INSTITUTO HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS**

Supplementum VI

Sajtó alá rendezte:

PAN

libri no. II

A címlapon látható bronz relief
a Savaria Múzeum tulajdona

ISBN 963 642 101 3

© Szabó Ádám

Nyomtatta a
BORNUS NYOMDA Kft.
Pécsett

TARTALOM

BEVEZETÉS	3
I. ISMERT PAPOK	17
Bizonytalanok	119
Addendum	124
II. PAPI HIVATALOK	147
I. ANTISTES	147
2. AUGUR	150
3. FLAMEN	156
4. PONTIFEX	163
5. SACERDOS	167
6. Appendix	178
III. TELEPÜLÉSEK	
PAPSÁGA	183
1. AQUINCUM	183
2. BASSIANAE	194
3. BRIGETIO	195
4. CARNUNTUM	197
5. CIBALAE	206
6. MOGETIANAE	207
7. MOGIO	207
8. MURSA	208

TARTALOM

9. POETOVIO	209
10. SAVARIA	213
11. SCARBANTIA	218
12. SIRMUM	220
13. SISCIA	221
14. GORSIUM	222
15. PAPOK HELY NÉLKÜL	225
16. VÁROSOK ADAT NÉLKÜL	227
17. AUXILIÁRIS VICUSOK	227
IV. TARTOMÁNYGYŰLÉSEK	
ÉS FŐPAPOK	233
1. BEVEZETÉS	233
2. PANNONIA	235
3. PANNONIA SUPERIOR	239
4. PANNONIA INFERIOR	248
V. ÖSSZEFOGLALÁS	265
RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOM	277

BEVEZETÉS

Nem készült még összefoglaló munka a *pannoniai* vallási intézményeket képviselő papságról. Az alábbi összeállítás alapvetően a feliratos forrásanyagot tartalmazza. Feltárja általánosabb összefüggéseiket és összegzi őket, időrendben, tematikusan és területileg, ezzel bevezetőként is szolgálva további részletesebb kutatásokhoz. A téma a tárgyalt tisztségviselők és a lelőhelyek által majdnem minden ágát érinti a tartomány illetve tartományrészek *principatus*kori történeti és régészeti kutatási területeinek, ezen belül a vallástörténeti, közigazgatástörténeti, társadalomtörténeti, epigrafikai, prosopographiai, stb. tárgyakkal. Az egyes kibontakozó részművek további elemzése önálló nagyobb munkák egyenkénti tárgyát képezi. Közülük a következőkben különösen a tartományi szentélykörzetek, templomok, szent helyek teljeskörű történeti és régészeti feldolgozása és elemzése lenne a legfontosabb.

Az alábbiakban csak a jogilag szabályozott rendszerben létező papi tisztségek *pannoniai* viselőiről lesz szó, akik együttesen a maguk közegeiben papi testületet képeztek vagy képviseltek, és hivatalaik egy-egy város és végsősoron a tartomány, illetve később tartományok vallási intézményeit, azoknak személyi részét alkották. Nem kerültek tárgyalásra a konkrétan papságot nem viselő vagy viselt személyek, akkor sem ha vallási közegben tevékenykedtek. Hasonlóképpen a szervezett formában élő vallási élet szolgálatában álló segédszemélyzet sem, úgymint a különböző *cura-tores*, *camilli*, *magistri*, *ministri* etc. Nem tárgyalom a vallásos egyesületeket, a különböző hívőket egyesítő *collegium*okat, annak ellenére, hogy létük nyilvánvaló összefüggéseket mutat egyes papságok létevel, amennyiben hitéletük szolgálatába papokat alkalmaztak. Az engedély nyomán létrejövő egyesületek,¹ ha vallásos célkitűzéssel létesültek, úgy hivatalos formák között alkalmazhatták a papjukat is, aki mivel az államvallási papságon kívül esett csak a *sacerdos* címmel rendelkezhetett. Léte ezáltal hivatalosnak tekinthető.² Ha maradt ilyen papra vonatkozó feliratos emlék úgy tárgyalom. Pusztán az egyesületre vonatkozó feliratot azonban nem tüntetem fel a papság bizonyítékeként, mivel az egyesület léte önmagában nem kétségbevonhatatlan bizonyíték a papi hivatal léteire. Hasonlóképpen a tartományi városokban tevékenykedő vallásos cselekedeteket is végző, azonban első-sorban társadalmi – szociális szereppel bíró *Augustale*st sem tárgyalom, mert *sacerdos*i értelemben ők nem tekinthetők papnak, ellentétben a rómainvárosi szenátorai

¹ Vö. Plin. *epist.* 10, 33; 10, 92

² Az egyesületekhez összefoglalóan ld. pl. W. Liebenam, *Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens*, Leipzig 1890 (Aalen 1964)

sodales Augustalesszel.³ A tartományi városok *Augustales* testületei szükség szerint papot alkalmaztak.⁴ Még kevésbé tartoztak a tartományi illetve municipális vallási élet vezetői közé.⁵ A misztériumvallások különböző beavatási szinteken álló tagjait szintén nem tárgyalom, mivel ők a jog szerint szervezett vallási élet rendszerében nem számítottak papnak, különösen nem az alsóbb beavatási fokozatok képviselői. Arra vonatkozólag részletes kimutatás sincs egyelőre, hogy milyen arányban válnak el egymástól a beavatottak és a papok, illetve milyen szabályszerűség nyomán minősült egy beavatott papnak. Utóbbinak közigazgatási szempontból volt jelentősége, főleg ha a vallási irányzat tagsága „bejegyzett” egyesületként működött az adott városban. Viszont olyan vallási jogi kategóriák, mint például *pater, leo, gallus, propheta* stb. misztériumvallási beavatási fokozatok, illetve belső szóhasználat szerinti papi funkciónevek a *principatus* korában hivatalosan nem léteztek, annak ellenére, hogy emlegették őket. A megoldás valószínűsíthetően az volt, hogy amennyiben valamelyik keleti, vagy görög misztériumvallás lakossági igényre és helyi polgári hívőcsoportra támaszkodva polgárjogot nyert egy-egy városban, az a személy aki a közösség – egyesület – illetve a szentély vagy templom papjaként szerepelt, az egyébként általános értelmű, latinul a papság megjelölésére használt *sacerdos* címet kapta és ezáltal jog szerint értelmezhető papi funkciónévvel tagozódott a város „klérusába”. Például *Mithras* hívei esetében az össz ismert beavatott és hívő létszámhoz képest a *sacerdos* vagy *anistes* címeket viselő személyek kirívóan kevesebben vannak. Ugyanez azonban jellemző a nem államvallási kultuszok nagy részére is, amelyeknek szentélyei ismertek, megannyi kultuszemléke is, de papjaikról nem maradt adat még feliratokban gazdag területekről sem. A *cursus honorum*okból, sírfeliratokról, építési feliratokról ismert államvallási papságok mellett a császárkultusznak és orientális eredetű de már római jellegű néven szereplő istenségek kultuszának ismertek *sacerdos*ai, akik vagy továbbléptek a közélet területén, vagy fogadalombévéltásként szerepeltek közreműködőként, illetve a szentély időszámítását is jelölték, vagy építettek esetleg felújítottak és állítottak egyénileg vagy csoportosan szentélyt vagy oltárt. Ritkábban sírfelirataik is fennmaradtak. A kultuszemlékekhez képest kisszámú *sacerdos*i, azaz általános értelmű papi címet feltüntető személyek létének hátterében tehát a kultusz pusztja jelenlétén túlmutató okok állhatnak, amelyek miatt fontos volt a tevékenységnek az önbemutató és emlékmegőrzésen túlmutató feliratos megőrkítése. Ennek hátterében elsősorban az állhat, hogy köz avagy magánterületen épült-e a szentély illetve, hogy ki alkalmazta

³ Vö. Tac. *ann.* 1, 54

⁴ Ld. pl. CIL III, 3016 = ILJug, 250– *sac(erdos) prim(us) corp(oris) Aug(ustalium)*

⁵ Vö. összefoglalóan R. Duthoy, La fonction sociale de l'Augustalité, *Epigraphica* 36 (1974), p. 134–154; R. Duthoy, Les *Augustales, in *ANRW* II.16.2 (1978), p. 1254–1309; *Pannoniát* tekintve vö. G. Alföldy, Augustalen- und Sevir-körperschaften in Pannonien, *AAntHung* 6 (1958), p. 433–459; kiegészítőleg ld. még E. Szabó, Ein Sevir aus Salla, *HPS* 11 (2004), p. 197–235, amely során az újabb leleteket és eredményeket is áttekintette

illetve engedélyezte a papi hivatal viselőjének tevékenységét. Azaz hivatalos vagy nem hivatalos formában élt a kultusz összességében az egyes településeken. Hivatalos formában nyilván egyesületként, *collegium*ként létezett a városban a hívőközösség, akár például *Carnuntum*ban *Iuppiter Dolichenus* hívei, már *Hadrianus* korában és városi azaz közterületen.⁶ Emellett bizonyíthatóan magánjellegű területen létesült szentélyek esetében sem állítható, hogy nem volt hivatalos a vallási irányzat amelyhez tartoztak, főleg ha a városvezetőség tagjainak jelenléte dokumentált az alapítás alkalmából. Főleg a misztériumvallások esetében jellemző, hogy magánházban is létrejöhetett egy-egy szentély családi közösségen belül, azonban ilyen esetekben a papok a beavatási fokozatokon szerepelnek a feliratokon, és ezáltal itt nem is kerülnek szóba. Ugyanez a jelenség lehet az egyik magyarázata annak a szentélyberendezési különbség-sorozatnak, amelyeket például a dunavidéki mithraeumok esetében lehetett megfigyelni.⁷

Az egyes szentélyek, templomok csak akkor kerülnek szóba, ha valamelyik ismert pap kötődik hozzájuk, vagy a papság helyének - státuszának eldöntésében nyújtanak támpontot, aszerint, hogy a szent hely amelyben szolgáltak, általánosan *locus*, köz avagy magánterületen állt-e. Előbbi esetben a papság a település szem-pontjából szintén hivatalosnak tekinthető⁸ (akár a hivatalosan bejegyzett egyesület papjai). Különösen ha egy-egy szentély alapításánál a város *Ilvirje* is közreműködött. Tekintettel arra, hogy a városi előljárósból egyedül a *Ilviri* rendelkeztek a *dedicatio* jogával, egy-egy feliraton való feltűnésük gyaníthatóan elsősorban nem a szen-

⁶ AÉ, 1936: 132 = Merlat, 21 = Vorbeck 1980a, 258 - *Carnuntum*. Pfaffenberg - *Pro sal(ute) Imp(eratoris) Cl(ae)s(aris) Tra(iani) Hadr(iani) Aug(usti) | p(atris) p(atriciae) porta(m) et muru(m) per | pedes lon(gum) C altu(m) p(edes) VII | iuvent(us) colen(s) love(m) Dolichen(um) inpe(n)sa sua fec(it)*

⁷ Ld. M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes*, Stuttgart 1992, Index és ld. I. Tóth, *Das lokale System der mithraischen Personifikationen im Gebiet von Poetovio*, (Arheološki Vestnik 28 (1977), p. 385–392) = Tóth I., *A mithraikus megszemélyesítések helyi rendszere Poetovio körzetében*, in *Mithras Pannonicus, Specimina Nova* 17 (2003), p. 19–36 és p. 87–96; Tóth István nyomdai előkészítés alatt álló és remélhetőleg hamarosan megjelenő, egyelőre kéziratban formában álló új könyve – *Mithras Aquineumban* – által például az *aquincumi* mithraeumokat (cca. 10 db.) illetően a teljes forrásgyűjtés következtében biztosan megmutatkoznak a különbségek a magánjellegű és a „köz” szentélyek között; köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát olvashattam

⁸ Vö. pl. I. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung* III², Leipzig 1885, p. 145–157; Kübler, „Locus”, in *RE* XV (1926), col. 958–964; A. Berger, *Encyclopedic dictionary of Roman law*, A. Ph. S., Vol. 43/2, Philadelphia 1953, p. 568, p. 679–680; Ch. Lécrivain, *Loca publica*, in *Daremberg-Saglio-Pottier eds., Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* III.2, Paris 1904, p. 1279–1281; G. Wissowa, *Religion und Cultus der Römer*, München 1912², c. 65, p. 467–478; P. Catalano, *Aspetti spaziali del sistema giuridico-religioso romano*. *Mundus, templum, urbs, ager, Latium, Italia*, in *ANRW* II.16.1 (1978), p. 440–553; J. E. Stambaugh, *The Functions of Roman Temples*, in *ANRW* II.16.1 (1978), p. 554–608

tély magán mivoltáról tanúskodik, hanem sokkal inkább a forma és törvény szerinti alapítását hivatott dokumentálni a *Ilvir* közreműködésének köfeliraton való dokumentálásával [vö. még itt I. **Addendum** 4]. Ugyanez igaz lehet a magánjellegű területeken létrejött szentélyekre is. A kérdés részleteiben még kidolgozásra vár. Azon magyarázatok, amelyek például a *duumvirek* jelenlétét csak mint a városi előkelőbb rétegek hívőközösségi tagságának bizonyítékaként értékelik, nem lehetnek elégségesek, márcsak azért sem mert például egy évszázadon keresztül fennálló szentélyből ismert egyetlen *duumvir* nem képviseli társadalmi rétegének minden korabeli és jövőbeni tagját. Emellett *aedilisek* és *quaestorok* nem fordulnak elő ilyen jellegű feliratokon önmagukban hivatalos minőségben mint a szentély alapítói vagy létrehozói. Ezzel szemben a döntéseket hozó *ordo decurionum* tagjai közül néhányan szintén alapítóként szerepelnek. Bár az ismert *pannoniai* szentélyekben és szent kerületekben nyilván szolgáltak papok is, a témának erről az oldaláról való feltárása meghaladja a jelen munka kereteit. Hasonlóképpen a múzeumokban található és máig azonosítatlan papok által is használt kultikus eszközök összegyűjtése is. A kultikus eszközök kutatása egyelőre kezdetleges állapotban van. *Pannonia* esetében egyik témát illetően sincs összefoglalás. Ezek mellett a többi felsorolt téma egyenként képezi önálló és nagyobb monográfiák tárgyát. Azonban addig nem lehet egyik témát sem feldolgozni illetve a többiekkel való összefüggéseit feltárni, amíg egy teljes forrásgyűjtésen alapuló összefoglalás egyenként nem készül el róluk.

A tartományban formaszerinti papnak azok a személyek tekinthetők, akik hivataluk és tevékenységük által beletartoznak a *sacerdos* általános meghatározás alá,⁹ azaz hagyományosan az *augurok*, *flamenek* és *pontifexek* valamint a különböző általánosságban *sacerdos*ként emlegetett papok. Általánosságban tehát akiknek hivatalosan köze van a „szent”-hez, azaz a *sacer*, *sanctus* és *religiosus* fogalmak által fedett és megbízás avagy választás alapján határozott ideig vagy élethossziglan hivatás-szerűen ezzel foglalkozó személyek. Ugyancsak papnak tekinthetők a város vezetősége melletti *apparitores* közé sorolt *haruspexek* (a *pannoniai* tartományokból még nem ismert de várható, hogy felbukkan rájuk utaló felirat), illetve az *antistese*k is, amennyiben papként vettek részt a szertartásokon illetve irányították a rájuk bízott szentélyt. A tartományokban többnyire ezek a funkciók fordulnak elő, a *pannoniai* tartományokban eddig a *haruspexek* kivételével csak az említettek.

Az alábbiakban a *pannoniai* ismert *antistitiumokat*, *auguratusokat*, *flaminatusokat*, *pontificatusokat* és a különböző *sacerdotiumokat* tárgyalom, pontosabban a hivatalokat viselő személyeket. A források adta lehetőségek szerint elhelyezem őket térben és időben egy-egy település keretei között. Mivel a papság tulajdonképpen a *magistratusi* te-

⁹ Vö. Cic. *leg.* 2.20; bővebben L. Sabourin, *Priesthood: a Comparative Study*, Leiden 1973; D. Porte, *Les donateurs de sacré. Le prêtre à Rome*, Paris 1989; J. Scheid, *El sacerdote*, in *El hombre romano*, Madrid 1991, p. 69-101

vékenységet egészítette illetve teljesítette ki a *res sacra* oldaláról, a papság a *magistratura* mögött a háttérbe szorult, illetve általában az államszervezetet tárgyaló művekben kerül tárgyalásra, mint ahogy valóban oda is tartozott, főleg a tradicionális római papi hivatalok.¹⁰ A vallástörténeti munkák, amelyek inkább az istenvilággal foglalkoznak, a papi személyeket és tisztségeket általában az istenségek szempontjából szerepeltetik a megfelelő helyeken, a papság háttérét nem világítják meg, személyi feltevéseit is ritkán és azt is inkább az *ordo senatorius* és az *ordo equester* tagjai esetében. Viszont szerzőik részletesen elemezik az alapfogalmakat, emellett kifejtik a III. század elejéig megkülönböztetett tradicionális római és a befogadott, idegennek nevezett kultuszok és istenek jellemzőit. Ez utóbbiakat annak részletesebb vizsgálata nélkül, hogy a Római Birodalomban milyen minőségben és hol szerepeltek. Az *origo* alapján sorolják be pl. keleti kultusznak a vallási jelenségek egy részét, annak figyelmen kívül hagyásával, hogy nem csak interpretált és átformált istenalakokról van szó sok esetben, hanem császárkori „római polgárjoggal” rendelkező vallási irányzatról, amelyet azonban valóban keletről ismert meg a birodalom nyugati felének lakossága, hasonlóképpen ahogy korábban megannyi görög istenalakot. Az eredetileg orientális környezetben tisztelt istenalakok egy része azonban a szervezett vallási életben határozott helyet kapott, a hívek romanizálódó és római polgárjogot kapó tömegeivel együtt, ilyenén-képpen már rómainak számítottak, mint ahogy *sacerdosi* címmel rendelkező papjaik is sokszor római polgárjoggal rendelkeztek a hívekkel együtt. A papságot illetően általában az *auctorok* által ismertetett Róma városi papok alkotják az alkalmazott példák jelentősebb részét, a nagyobb és fontosabb összefoglaló munkák általános célki-tűzéseinek egyébként megfelelően. Néhányukban már külön fejezeteket kaptak az egyes papi tisztségek, és azon belül a municipális papságok egyes képviselői is előfordulnak, de általában a központ felől nézve, helyi sajátosságokat nem vizsgáltak, vagy csak a nagyon kirívókat az általánost kiegészítő jelleggel.¹¹

¹⁰ Elsőként foglalta össze számottevően az akkori ismereteket, ezzel az alapokat is lerakva, illetve máig aktuális művet alkotva: I. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung* III², Leipzig 1885

¹¹ Különböző vallástörténeti szempontú megközelítések szerint készült művek: pl. J. Toutain, *Les cultes païens dans l'empire romain. Les provinces latines I-II-III*, Paris 1907-1911-1920, mind a mai napig átfogó jellegű alapmű, papokkal kisebb mértékben foglalkozik; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München 1912², aki külön fejezeteket szentelt a papságnak, de természetesen kisebb mértékben elemezhetette a tartományi városok papjait, egy-egy tartomány és városai, vallási rendszerének elemzése meghaladta a munkája kereteit; a későbbiekben Wissowa munkájához képest születtek az összefoglaló vallástörténeti munkák; ld. F. Altheim, *Römische Religionsgeschichte*, Berlin 1956, aki a részletekkel nem tud foglalkozni nagyívű áttekintésében; K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, sajátos rendszerrel, amely csak a többi itt is idézett mű kontrolljával használható; Gesztelyi T., *A római vallás története*, Budapest 1981, célkitűzésének és a terjedelemnek megfelelően nem lehetett túl aprólékos; Köves-Zulauf T., *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Budapest 1995 kitér az egyes papi tisztségekre is, azonban főleg az eszmefuttatás szempontjából fontosnak látott jelenségeket kiemelve; legutóbb ld.

A papi tisztségeket viselő személyek közül elsősorban a Róma városi főpapi testületek feliratokról is ismert tagjait kezdte tanulmányozni a kutatás, a szenátori rend iránti érdeklődés következményeképpen, tekintettel arra, hogy a vezető szenátori rangú tisztségviselők egy része papságot is viselt, valamelyik nagytekintélyű főpapi *collegiumban*, amellyel Cicero szerint az állam fennmaradásához járultak hozzá.¹² A szenátori rend papságot is viselő tagjai pályafutásának, papságának vizsgálatából leszűrhető következtetések tartományi, municipális szintekre vonatkoztatva nem használhatók közvetlenül, legfeljebb összehasonlítási alapként, illetve értelmezési kiindulásként; végsősoron a legtöbb municipális pap szintén *magistratura* betöltése közben viselte a papi hivatalát.

A lovagrend kutatása értelemszerűen maga után vonta a lovagok által viselt papi tisztségek vizsgálatát, ami a tartományi papi hivatalokat illetően elsősorban a tartományfőpapi méltóság tanulmányozását eredményezte; a vonatkozó munkákból G. Alföldy egyik műve a modellértékű mind a mai napig.¹³ A tartományfőpapi tisztségről korábban is írtak többen, azonban általában, mint a tartománygyűlés vagy a tartományi császárkultusz függvényéről.¹⁴

A tartományi városok intézményeinek tanulmányozása magával hozta az egyes papi tisztségek részletesebb vizsgálatát is, amelyekre a korábbi városszervezettel foglalkozó munkák nem tértek ki túl behatóan, vagy ha foglalkoztak is csak a *magistraturához*

E. Simon, *Die Götter der Römer*, Roma 1990 az előző szerzők műveihez képest a képanyag emelkedik ki

¹² Cic. *dom.* I, 1; összefoglalóan ld. a témához G. J. Szemler, *The Priests of the Roman Republic. A Study of interactions Between Priesthoods and Magistracies*, Collection Latomus 127, Bruxelles 1972; G. J. Szemler, *Priesthoods and Priestly Careers in Ancient Rome*, in ANRW II.16.3 (1986), p. 2314-2331; M. W. Hoffmann Lewis, *The official Priests of Rome under the Julio-Claudians*, Rome 1955; J. Scheid, *Les prêtres officiels sous les empereurs julio-claudiens*, ANRW II.16.1 (1978), p. 610-654; L. Schumacher, *Prosopographische Untersuchungen zur Besetzung der vier hohen römischen Priesterkollegien im Zeitalter der Antonine und der Severer (96-235 n. Chr.)*, Mainz 1973; L. Schumacher, *Die vier hohen römischen Priesterkollegien unter den Flaviern, den Antoninen und den Severern (69-235 n. Chr.)*, in ANRW II.16.1 (1978), p. 655-819; a felsorolt dolgozatok alapvetően prosopographiai jellegűek, szemléletmódjuk inkább a társadalom, és nem a vallás-történethez áll közelebb

¹³ Ld. G. Alföldy, *Flamines Hispaniae Citerioris. Anejos de Archivo Español de Arqueologia* 6, Madrid 1973, amely bármilyen papi csoporttal foglalkozó munka számára példaértékű összeállítás; a témához ld. még M. D. Campanile, *I sacerdoti del Koinon D'Asia (I sec. a. C. – III sec. d. C.)*. Contributo allo studio della romanizzazione delle élites provinciali nell'Oriente greco, Pisa 1994, nem haladja túl, amit a címben megjelölt, ellenben példásan összegyűjtötte az adatokat; a megfelelő tartományi szintű összefoglalások hiányában készült szintézis D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West 3/2, Provincial Cult/ The Provincial Priesthood*, Leiden 2002

¹⁴ Vö. összefoglalóan J. Deininger, *Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, Vestigia 6, München-Berlin 1965

való viszonyuk szempontjából tárgyalták őket.¹⁵ A XIX. században kibontakozó kutatások közzétett eredményeit csak a XX. század második felében követték újabb és jelentősebb munkák. Emellett a közelmúltig született néhány résztemát összefoglaló tanulmány is, egy-egy tartománybeli municipális papi hivatal illetve egy-egy vallási irányzat papsága vizsgálata nyomán. Nagyobb hagyománya csak az *africai* és *hispaniai* tartományi – municipális azaz városi papság tanulmányozásának van, ebből fakadóan a legfeldolgozottabb tartománycsoportot alkotják. A tartományonként tapasztalható helyi jellegzetességek miatt az eredmények nem alkalmazhatók feltétlenül a *pannoniai* tartományokra vonatkozóan, legfeljebb összehasonlítási alapokat képezhetnek.¹⁶ Átfogó igénnyel két XIX. századi összefoglalás¹⁷ után, egyetlen modernebb munka jelent meg korábban, amely a nyugati tartományok városi papságát vizsgálta. A több mint harminc éve megjelent szintézis azonban sem az anyaggyűjtés, sem az alkalmazott módszer miatt nem alkalmas arra, hogy a címében jelzett szerepet maradéktalanul betöltsse. Átfogó bevezetőként a téma kutatásához viszont jól alkalmazható és több megállapítása helytálló ma is, főleg ahol részletesebb forrásgyűjtésekre támaszkodhatott a szerző.¹⁸ Nem túl rég további hasonló jellegű tanulmány jelent meg, amely a nyugati tartományok papságát vizsgálja áttekintően, az általános

¹⁵ Vö. pl. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig 1900; F. F. Abbott - A. Ch. Johnson, *Municipal administration in the Roman Empire* (2. kiadás), New York 1968; R. Ganghofer, *L'évolution des institutions municipales en Occident et en Orient au Bas-Empire*, Paris 1963; vö. még M. G. Jarrett, *Decurions and Priests*, A. J. Ph. 92 (1971), p. 513-538

¹⁶ Ld. pl. O. Hirschfeld, *I sacerdoti dei municipi romani nell'Africa*, *Annali dell'Istituto di corrispondenza archaeologica* 38 (1866), p. 28-77; O. Hirschfeld, *Die Flamines Perpetui im Africa*, *Hermes* 26 (1891), p. 150-152; F. Geiger, *De sacerdotibus Augustorum municipalibus*, Halle 1913; M. S. Bassignano, *Il flaminato nelle province romane dell'Africa*, Roma 1974; ehhez ld. még H. G. Pflaum recenzióját: *Les flamines de l'Afrique romaine*, *Athenaeum* 54 (1976), p. 152-163; Tóth I., *Sacerdotes Iovis Dolicheni*, in *Juppiter Dolichenus tanulmányok*, Budapest 1976, p. 15-38; R. P. Duncan Jones, *The Chronology of the Priesthood of Africa Proconsularis under the Principate*, *Epigraphische Studien* 5 (1968), p. 151-158; J. Mangas, *Augurationes y augures en la Hispana romana*, in *Actas de las II jornadas de metodología y didáctica de la historia*, Cáceres 1984, p. 87-102; J. Marcillet - Jaubert, *Sur des flamines perpetuels de Numidie*, *ZPE* 69 (1987), p. 207-223; R. Ardevan, *Les flamines municipaux dans la Dacie romaine*, p. 47-53 valamint C. Castillo, *Los pontífices de la Bética*, p. 83-93 mindkettőt in M. O. Mayer - J. Gomez Pallares (eds.), *Religio Deorum. Actas del coloquio internacional de epigrafía "Culto y Sociedad en Occidente"*, Sabadell 1993

¹⁷ H. Herbst, *De sacerdotiis Romanorum municipalibus quaestio epigraphica*, Halis Saxonum 1883; M. N. Krascheninnikov, *Les prêtresses et les prêtres municipaux dans l'ancienne Rome*, Diss. St. Petersburg 1891

¹⁸ D. Ladage, *Städtische Priester- und Kultämter im Lateinischen Westen des Imperium Romanum zur Kaiserzeit*, *Inaugural Dissertation*, Köln 1971; vö. ehhez G. Alföldy recenzióját: *Städtische Priester- und Kultämter im Lateinischen Westen des Imperium Romanum zur Kaiserzeit*, *Bonner Jahrbücher* 172 (1972), p. 651-653

jellemvonások megállapítása mellett az egyezésekre és különbségekre való tekintettel is.¹⁹ A szerző az általa korábban megvizsgált két tartomány kivételével (ld. alább a 17. jegyzetet), nem támaszkodhatott más modernebb összeállításra. Tulajdonképpen a teljes vonatkozó felírtos forrásanyag összegyűjtése és egyenkénti elemzése nélkül nem is lehet ilyen összefoglalást készíteni. A nyugati tartományok municipális papságára vonatkozó áttekintő munkának a feltétele azonban az lenne, hogy minden tartományra vonatkozólag szülessen egy-egy helyi összegzés. Ezzel a célkitűzéssel készült modernebb munka azonban csak nemrég jelent meg. A szerző két, már korábban is részletesebben tanulmányozott tartomány, *Baetica* illetve *Mauretania* municipális papságait vizsgálta.²⁰ Ezen belül tárgyalta az egyes papi tisztségeket külön-külön, és településenként összefoglalva, illetve a végén az ismert papokat és a vonatkozó forrásokat mutatja be. A forrásokat egyenként nem kommentálja, pusztán a rajtuk álló tényeket rögzíti, ellenőrzési módszerére nem derül fény, általában az alapközlés illetve későbbi kommentárok eredményeit tekinti elfogadhatónak. Megközelítése összességében inkább társadalomtörténeti jellegű, mint vallástörténeti, ami a vizsgált forrásanyag jellegéből is fakad. Azok a források, amelyeken a papok is szerepelnek, inkább társadalomtörténeti jelentőséggel bírnak, hiszen általában nem papként a papi tevékenység megörökítése céljából készítették a feliratokat. Ez igaz a *pannoniai* tartományokra is. A fentebb felvázolt okok következtében a téma helyi kutatásának szorosabb értelemben vett irodalma alig van.

Régebbi illetve újabb és esetleg a leírtakkal nem megegyező eredményekkel, véleményekkel csak a legkritikább esetben szállok tételeken is vitába. A vitatható tételek a tartomány papságát illetően, a maguk elszigeteltségében nem lehetnek mérvadóak az összefoglalóan először ábrázolt összefüggések feltárását illetően. Több municipális közigazgatással foglalkozó mű született az elmúlt időben, amelyek alapvetően a városi vezetőréteget tárgyalják, ezáltal ahol az illető tisztségviselő papságot is viselt ott említést nyer a papsága is. Ez utóbbit illetően a közigazgatással foglalkozó munkák a papsághoz fűzött jegyzetekben csak a kor egyes résztanulmányokon alapuló, vagy más tartományokból importált, a létező helyi jellegzetességeket szükségképpen figyelmen kívül hagyó eredményeit tükrözhetik, de semmilyen összeállításra nem támaszkodhattak, pusztán néhány, többnyire csak látszólagos analógiára, amelyek a *magistratusok* esetében általában jobban alkalmazhatók. Ahol használhatók voltak és összhangban állnak a forrásanyaggal, ott idézem őket is. A kérdéskör sajátos jelle-

¹⁹ J. A. Delgado Delgado, Los sacerdotes de las ciudades del occidente latino: una síntesis. Lo sagrado en el proceso de municipalización del occidente latino, Iberia. Revista de la Antigüedad 3 (2000), p. 35-50, főleg társadalomtörténeti vonatkozásaiban tekinti át a témát. A tradicionális papi tisztségek helyi jellegzetességeit anyaggyűjtés híján nem ábrázolhatja

²⁰ J. A. Delgado Delgado, Elites y organización de la religión en las provincias romanas de la Bética y las Mauritánias: sacerdotes y sacerdotios, BAR IS 724, Oxford 1998

géből fakadóan azonban alapvetően a források által közvetített adatokra tudtam csak támaszkodni a *pannoniai* tartományokat illetően.

Az alábbiakban az ismert papokon illetve a rájuk vonatkozó feliratos forrásokon keresztül vizsgálom a tartomány szervezett vallási életének *principatus* kori irányítóit négy fejezetben:

Az I. fejezetben egyenként kerülnek tárgyalásra a papok nagyjából az érintettek nevei szerinti sorrendben. Az alfabetikus rendet csak olyankor törtem meg, ha valamilyen oknál fogva célszerűnek mutatkozott két személy egymás után való feltüntetése. Mindegyik személy rendelkezik egy számmal. Ezen belül, ha egyvalakire több felirat vonatkozik, a megállapítható kronológiai sorrend szerint a szám alatt **a. b. c.** etc. jelöléssel láttam el a forrásokat. A továbbiakban eszerint hivatkozok rájuk. Ha egy felirat több személyre vonatkozóan hordoz adatot, minden esetben közlöm a teljes feliratot a neve alatt. A módszer kismértékben növeli csak a terjedelmet, ellenben a használati értéket emeli, hogy nem kell oda-vissza hivatkozások nyomán lapozni. Azokat a személyeket, akikről korábban a rossz betűképű vagy töredékes felirat miatt papnak hittek, de bebizonyosodott az ellenkezője, meg sem említem, kivétel ha a papság elleni érveket nem találtam megfelelőnek. Utóbbi esetben a pap benne van a katalógusban. A források adatai között feltüntettem a felirathordozó típusát, továbbá megjelölöm a lelőhelyet a korabeli névvel és ahol tudható, konkrétabban is megadom az előkerülési helyét. Ezt követően a forrásra vonatkozó jelentősebb irodalom felsorolása következik; ahol indokoltnak mutatkozott nem csak azon munkák, amelyek a forrást közlik, hanem azok is, amelyek az értelmezéséhez mérvadóbban is hozzájárulnak. Azon szerzőknek akik ugyanazzal a felirattal több esetben foglalkoztak általában a legutolsó vonatkozó munkáját hivatkozom. A felirat előtti irodalom kronológiai sorrendje olyankor törik meg, ha valamelyik felirat egy mérvadóbb forráskiadásban később került közlésre. Ilyenkor a forráskiadást tüntetem fel elsőnek, mint pl. CIL, AE, AIJ, RIU stb. Az irodalom alatt következik magának a forrásnak a szövege feloldva és kiegészítve. A bemutatott feliratok meglévő és elérhető darabjainak legnagyobb részét az elmúlt években személyesen is megvizsgáltam, a helyszíneket felkerestem. Ahol jónak láttam módosítani a kiegészítésen vagy a feloldáson valamint az értelmezésen a kommentárban feltüntettem. A forrás alatt szerepel a javasolható keltezése a feliratnak. A felirat keltezése nem esik szükség-képpen egybe a rajta szereplő tisztségek időrendjével, hiszen utóbbiakat a felirat állítása előtt kezdte az illető viselni, vagy határozott idejű tisztség esetén évtizedekkel korábban is betölthette. A szövegben ahol ez megállapítható, ott kitérek a kérdésre. Ha a szakirodalom illetve a feliratközlések keltezését elfogadhatónak láttam, ott külön nem tüntettem fel a keltezési támpontot. Ha egyéb adat nem áll rendelkezésre, amit általában a kommentárba belefoglallok, a város alapításához viszonyított keltezést tüntetem fel. Az illető városra vonatkozó alap adatok a **III.** fejezetben az alfabetikus sorrendben sorolt város neve alatt megtalálható,

illetve a IV. fejezetben a tartományra illetve a tartományrészeire vonatkozó történeti áttekintésben. Ezt követően csak a forrásban szereplő papi személyre vonatkozólag teszek megállapításokat a következő rendszer szerint: megállapítom a személyre vonatkozó felirat, feliratok időrendjét, ezzel az illető tevékenységi idejét behatárolva. A továbbiakban a névből megállapítható adatokra térek ki, azaz ha lehet megjelölöm a származását és a jogállását, esetleg családi kapcsolatait, majd a felirat szövege által közölt életrajzi adatokat veszem sorra, különös tekintettel arra, hogy mikor illetve pályafutásának mely stádiumában vált pappá és milyen papságot töltött be, mennyi ideig. Ezután összegzem a pályafutás kronológiáját, megjelölve a feliraton olvasható tisztségeket dőlt betűvel és a biztosan betöltött de fel nem tüntetett és feltehető hivatásokat normál betűvel. A ma már közismertnek számító adatokat, mint az uralkodók trónaléptének és halálának dátumai,²¹ az egyszerű polgári és lovagi *cur-sus honorumok* illetve *militiák* egyre magasabb tisztségeinek egymásra épülő rendszerét, a társadalom jogokra és viselt tisztségekre épülő szerkezetére vonatkozó ismereteket,²² a nevek és a társadalmi állapot összefüggéseit²³ általában külön jegyzetelés nélkül építettem be a kommentárba. Csak akkor hivatkozok vonatkozó munkára ha bármilyen kiütöző jelenség mutatkozik. Ugyanez érvényes *Caracalla* polgárjogadóományozó rendeletére is, a 212-ben kiadott *Constitutio Antoniniana*ra és a polgárjogra általában.²⁴ A forrás megadott irodalma többnyire azokat a műveket is tartalmazza, amelyek a papságon kívül álló pályafutási adatokat elemzik. Egy-egy forrás közlése tehát a következőképpen történik, egymás alatt feltüntetve a következő részeket:

²¹ Vö. ehhez alapvetően D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1996 (= 2004³), minden uralkodóra és ismert *usurpatorra* vonatkozó időrendi szempontból fontos adatot tartalmaz

²² A társadalom egyes rétegeire, életterükre, pályafutási modelljeikre vonatkozóan máig alapvető és jórészt már a köztudatba is beépült megállapításokat tartalmaznak, alapvetően: M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich I-II*, Leipzig 1930 (az angol nyelvű eredeti megjelenési éve 1929, újabb angol nyelvű kiadása Oxford 1957); továbbá a közelmúltig minden fontosabb témára vonatkozó irodalmat felhasználva és hivatkozva ld. még Alföldy G., *Római társadalomtörténet*, Budapest 1999, jav. kiad. 2001² (a német nyelvű eredeti megjelenési éve 1975, átdolgozott és javított kiadása: *Römische Sozialgeschichte*, Wiesbaden 1984³); *Pannoniával kapcsolatban* újabb áttekintésként ld. továbbá M. Nagy, *Die Beziehung der im Siedlungsgebiet der Urbevölkerungsgruppen entstandenen Civitates und Municipii*, in Á. Szabó – E. Tóth Hrgs. *Bölcske. Römische Inschriften und Funde, Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. 2* (2003), p. 439-462

²³ Vö. pl. Mócsy A., *A római név, mint társadalomtörténeti forrás*, Budapest 1985

²⁴ S. Riccobono, *Fontes Iuris Romani Antejustiniani I. Leges*, Florentiae 1941, p. 445-449, n. 88; vö. H. Wolff, *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis 40 I*, Diss. Cologne, Köln 1976; ld. még Girard – Senn, *Les lois des Romains*, Naples 1977, p. 478-490, n. 21; vö. még A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford 1973²

P és arab szám

Név

a. Felirathordozó típusa.

Lelőhely. Pontosabb leelőhely. Megvan vagy elveszett (ha megvan külön nincs jelezve).
Irodalom. Forrásközlések. Forráselemzések;

Forrásszöveg feloldva és kiegészítve.

Keltezés.

Kommentár - származás, karrier, papi tisztség időrendje, egyéb.

Összefoglalás.

A kommentárban azok az adatok kerülnek részletesebb tárgyalásra, amelyek egyrészt a forrás szövegének értelmezésére vonatkoznak, másrészt a forrásban szereplő papi személyre, származására, pályafutására, már amennyiben megállapíthatók. Az egyes személyek viselte tisztségeket a témának megfelelően a papság szempontjából tárgyalom, vagyis az I. fejezetet nem prosopographiának szántam. A feliratokon szereplő személyeket teljeskörűen vizsgálták még a *magistratura* oldaláról legutóbb Nagy M. illetve Szabó E.²⁵ A fejezet végén **addendum**ban mutatom be az egyes papi tisztségekről fennmaradt tartományi, városi és egyéb kapcsolódó fontosabb törvényszöveg részleteket, amelyeket a megfelelő papi tisztségre vonatkozóan kivonatoltam. Beillesztettem a *haruspex*ekre vonatkozó részt is, bár eddig nincs olyan közzétett felirat, amely rájuk vonatkozik de bármikor előkerülhet.

A II. fejezetben az egyes tartományi papi tisztségekre vonatkozó adatokat foglalom össze a papi tisztségek nevei szerint alfabetikus: *antistes*, *augur*, *flamen*, *pontifex*, *sacerdos* sorrendben. Az alcímek alatt röviden ismertetem a papi funkciót. Bővebben magyarázni szükségtelennek tartottam, arra való tekintettel, hogy a hivatkozott irodalomban minden róluk tudhatót elmondott már a kutatás, illetve nem a papi tisztségek általános elemzése a cél, hanem a *pannoniai* tartományok papságának vizsgálata az ismert személyek által. Néhány összefoglaló munka mellett, fontosabb *auctor*helyekre illetve adott témába vágó forrásgyűjteményekre hivatkozok. A közismertnek mondható és általánosságban nagyon sokszor tárgyalt papi tisztségekre vonatkozóan ami

²⁵ Nagy M., Pannonia autonóm városi közösségei és felső vezetőrétegük I-III., Kandidátusi Disszertáció, Budapest 1989; újabban összefoglalta a témát Szabó E., A pannoniiai városok igazgatása. Urbanizáció és városi elit a Kr.u. 1-3. században, PhD disszertáció, Debrecen 2003

újdomság mutatkozik a *pannoniai* esetekben, az a szövegből derül ki. Az egyes papi tisztségekhez tartozó eszközöket csak említtem a szakirodalom alapján, hiszen a *pannoniai* tartományokból a *brigetiói augurjelvény* (*lituus*),²⁶ illetve a csákvári, *Magna Mater* egyik papjának *coronájába* tartozó bronzkorong²⁷ kivételével (ld. a borítón), biztosan a tárgyalt papi funkciókhoz köthető emlék nincs azonosítva illetve közölve; a szalacscai ún. *Sol* és *Luna* papnő²⁸ értelmezése több, mint kérdéses. A papi tisztségekhez köthető tárgyak katalógusának összeállítása biztos sok új eredményt hozna; a múzeumok raktáraiban sok félreismeret vagy fel nem ismert tárgy porosodik. A LIMC legújabb kötete (J. Ch. Balty ed., *Thesaurus cultus et ritum antiquorum*) birodalmi léptékű anyaggyűjtése, és jó képanyaga illetve elemzései által kétségtelenül hozzájárul majd a vallási tevékenységgel összefüggő tárgyak jobb felismeréséhez és értékeléséhez. A bevezetőrészek után az alfejezetek megfelelő tartományi állapotok tárgyalása következik. Ennek keretében megállapítom, hogy az adott papi tisztségnek hány képviselője ismert, illetve megjelölöm a tisztség tartományi időrendjét. Kísérletet teszek a felirat szövege, helye és a papi tisztség közötti esetleges összefüggések megállapítására, ha mutatkozik olyan. Ezt követően a papok általános társadalmi helyzetét illetve a papság viselésének társadalmi feltételeit vizsgálom, külön a *municipium*okban és külön a *coloniá*kban. Megállapítom, hogy melyik papi tisztségek nem összeférők a többivel, illetve melyek azok, amelyeket együtt is lehetett viselni.

A III. fejezetben az osztatlan, illetve a területéből kialakított két kisebb tartomány városainak a feliratok által megismert papságáról megdudottakat foglalom össze, azaz a város megismerhető „klérusát” vázoló fel: alfabetikus sorrendben a települések, amelyekről papokat ismerünk; a végén néhány nem városi jogú településről ismert pap következik. A résztartományok szerinti összeállítástól eltekintettem, részben a belső határok bizonytalanságai illetve átszervezései miatt, továbbá mert a város és *territoriuma* tartományhatártól független egységként kezelhető. Az egyes városoknál röviden a helyére és az alapítására térek ki, hogy megbecsülhető legyen az időhöz viszonyítva az ismert személyek száma és hivatali ideje. Ahol a forrásanyag erre lehetőséget adott, az időben egymással párhuzamosan papságot viselt személyeket megjelöltem. Azokat a városokat ahonnan nem ismerünk papokat, de mivel római jog szerint

²⁶ Ld. L. Barkóczi, *New data on the history of Late Roman Brigetio*, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1965), p. 215-257, p. 217-220, pl. II, 1-2, pl. III, fig. 5, 1, pl. IV fig. 5, 2 és E. B. Thomas, *Spätantike Metallfunde in Pannonien*, in *Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter*, Hrg. A. Effenberger, Berlin 1982, pp. 56-75, p. 56-57, Abb. 1-3

²⁷ Vö. J. Fitz ed., *Religions and Cults in Pannonia*, Székesfehérvár 1998, p. 115, nr. 237 és p. 106, nr. 202

²⁸ Vö. E. Thomas, *Ornat und Kultgeräte einer Sol- und Luna Priesterin aus Pannonien*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 11 (1963), p. 49-80

szabályozott települések voltak — általában *municipium*ok — biztosan voltak papjaik, egyszerűen felsorolom a fejezet végén. A nem városi települések közül csak azok szerepelnek amelyekből papi személy ismert. Azon papokat akiknél nem azonosítható a civil közeg vagy papságviselési hely külön tárgyalom a fejezet végén a szóbakerülő lehetőségekkel együtt.

A IV. fejezetben a tartománygyűlések és a tartományi főpapi hivatalok tárgyalása következik. A fejezeten belül, az általánosabb jellegű bevezető után először az osztatlan *Pannonia*, majd *Pannonia Superior* és *Pannonia Inferior* sorrendben következnek az intézmények. Ugyanebben a fejezetben térek ki röviden a megfelelő tartomány történetére, alapvetően a kronológiájára és a városainak előzményeire illetve a városok alapítására. Erre az egész dolgozat történeti keretbe foglalása mellett, az adott korszak tartománygyűlésében valószínűleg képviselettel rendelkező közösségek megállapításához is szükség volt. A tartománygyűlések általánosabb bemutatása egy bevezető részben a vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom hiánya miatt indokoltabb. A tartományok, s ezen belül a *pannoniai provinciákban* is, a jogi személyként létező tartománygyűlés jelentette a szervezeti keretét és hátterét a főpapi hivatalnak, hasonlóképpen mint a municipális papok esetében a város. Vizsgálom továbbá a tartományi főpapok időrendjét, a tartományi főpapi hivatal betöltésének társadalmi feltételeit illetve a főpapi cím változásait. Míg *Pannonia Superior* esetében kedvezőbb a forráshelyzet, ugyanez *Pannonia Inferiorra* vonatkoztatva nem igaz. A főpapokra vonatkozó forrásanyag még azt sem teszi lehetővé, hogy pontosan meghatározható legyen a tartománygyűlés székhelye, amire abszolút hiányoznak a források. Így a *pannonia inferiori* tartománygyűlés és főpapi hivatal történetével kapcsolatban több feltételezés megfogalmazására is szükség volt az összefoglalás célkitűzéseinek megvalósításához. A feltételezések és munkahipotézisek a források adta lehetőségek szerint a kizárólagos bizonyosság bemutatásának igénye nélkül kerülhettek csak megfogalmazásra, mind a főpapi címekre, mind a tartománygyűlés székhelyére vonatkozóan, azzal, hogy jövőbeni szerencsésebb régészeti leletek, feliratok adják meg a vonatkozó kérdések sokaságának a megfelelő választát.

Az V. fejezetben röviden összefoglalom a legfontosabb eredményeket és kérdéseket. Az *auctorokra* a Thesaurus Linguae Latinae rövidítésrendszere szerint hivatkozok, így külön jegyzéket hozzájuk nem készítettem. A megadott keltezések értelemszerűen *Pannonia* illetve *Pannonia Superior* és *Pannonia Inferior provinciák* létezésének megfelelően a Krisztus születését utáni időt jelölik, ahol azt megelőző dátum került feltüntetésre külön jelzem. Ha a szöveg engedte, a *Pannonia* általános név alatt mindhárom *principatus* kori *Pannoniát* értettem, egyébként meg az osztatlan tartományt. A gyakran használt municipális kifejezés általánosan vonatkozik a tartományi városi településekre.

BEVEZETÉS

Végül köszönetemet kell kifejeznem itt is mindazoknak, akik előzetesen elolvasták a dolgozatot és kritikai megjegyzéseikkel, javaslataikkal hozzájárultak a jobbá tételéhez.

I.

ISMERT PAPOK

– jegyzetek a forrásokhoz –

P 1

P(ublius) Ael(ius) Dasius

Sírsztélé.

Bassianae terr. (Szerbia, Krušedol).

AÉ, 1965: 303; ILJug, 1048; Mócsy 1990, p. 63;

[D(is) M(anibus)] | P(ublius) Ael(ius) Dasius dec(urio) m(unicipii) B(assianarum) | pont(ifex) munic(ipii) eiusd(em) | aedil(itate) functus mun(icipio) | Spodent(---) vixit annis | LXX et Aelis Licinio | et Honorato et Sila|no et I[u]still[o] et Ai[---]nat[o](?) [ma]rit[o] et | [fil]is karissimis | Aelia Iusta viva | sibi et suis posuit.

A felirat a város alapítását követően, *Hadrianus* korától a II. századra keltezhető, legfeljebb a III. század elejére. A 70 éves korában elhunyt pap *praenomenje* és *nomenje*¹ *hadrianusi* polgárjogát mutatja, amelyet apja vagy ő kapott. *Cognomenje* *Sirmium* környékén, *azalus* gyökerű közegben gyakori.² *Bassianae municipiumának* *decurioja*, illetve a város *pontifex*e volt. *Aedilisi* hivatalt viselt *Spodent(---) municipiumában*. Amennyiben nem *decurióként* vált *aedilisszé*, úgy a tisztség betöltése után feltétlenül a *spodent(---)i municipum*i *ordo decurionum*nak is tagjává lett. A sírfelirat valószínűleg időrendben sorolja a két városban betöltött tisztségeket. Viszonylag idős korában halt meg, így egyéb olyan tisztségei, amelyek nincsenek feltüntetve a sírfeliratán nem feltételezhetők. Összegezve pályafutásának ismert elemeit: 117-138-tól, a II. század folyamán - *dec(urio)*, *pont(ifex) munic(ipii)*⁽¹⁾, (aedilis) *aedil(itate) functus mun(icipio)*⁽²⁾, (? *decurio municipii*⁽²⁾).

P 2

P(ublius) Aelius Fronto

Sírsztélé.

Aquincum. Veréb. CIL – „in hortis Végh”.

CIL III, 3362; CIL III, 10347; RIU, 1377; Alföldy 2004, p. 11-12, nr. 11;

D(is) M(anibus) || P(ublio) Aelio Frontoni dec(urioni) | col(oniae) Aq(uincensium) flaminico | qui vixit annis | LIII et P(ublio) Aelio Vindici | fi(lio) qui vixit an(nis) .II | et [Aelia]e V<i>ctor[i]n(a)e | fil(iae) q(uae) [vi]xit ann(is) | VIII et P(ublio) Ael(io) In|petrato filio | qui vixit ann(is) | VI cui vita par|va mors valde | citata fuit quem | flentes doleunt | miserieque paren|tes Sept(imia) Decora|ta coniugi pien|[ti]ssimo et filis | [co]mmunibu[s] et | Ael[ii] I|npetra[tus] et | [De]coratus +[---] | -----?

A sírfelirat 194-et követően került megszővegezésre. A Severus kortól keltezhető az egyik állítatónak, az elhalt feleségének a *nomenje* is. Az 53 éves korában elhunyt pap *praenomenje* és *nomenje*³ szerint *hadrianusi* polgárjogú család leszármazottja volt. *Cognomenje* *Dalmatiában* gyakori, *illyr* gyökerű közegben is viselt név.⁴ *Aquincum* *coloniájának* *decurioja* volt, illetve betöltötte a város *flameni* tisztségét, amelyre *decurióként* választották meg. A *flaminico* alak a *flaminicus* azaz *flaminicius* kifejezésből származtatható (*flamini co(loniae)* lehetőség kizárható), az egykori (itt nyilván a haláleset miatt) *flament* jelölőn. Pályafutásának ismert elemei a következők: 194 után -*dec(urio)*, *flamen col(oniae)*.

P 3

P(ublius) Ae(lius) Nigrinus

Oltár.

Carnuntum (Ausztria. Deutsch-Altenburg). Mithraeum.

CIL III, 4424; CIMRM, 1674; Noll, 345; Vorbeck 1980a, 10;

Petrae | Genetrici | P(ublius) Ae(lius) Nigri|nus sacerdos(-os, -otalis?) | v(otum) s(olvit).

Az oltár a II. századtól keltezhető. Az állítató *Hadrianus* által adományozott polgárjoggal rendelkezett. *Cognomenje* a nyugati tartományokban volt gyakori, a *pannoniai provinciákban* *Marcus Aurelius* korát követően.⁵ Ez utóbbi a század utolsó negyedére utalja az oltár keltezését. A sajátos fogalomkörhöz kötött dedikáció *Antoninus Pius* korát követően a Severus korról bezárólag terjedt el a Duna vidéken.⁶ *Carnuntumban* a Severus kort megelőzően. Az oltár keltezése, dedikációja szerint is *Commodus* korára tehető (180-193). *P. Ae. Nigrinus* vagy létező vagy egykori *sacerdosi* tisztségét jelölte meg az oltáron, amelyet fogadalomból állítatott. A papi tisztséget mutató kifejezés rövidítése mindkét feloldási lehetőségre módot ad. Bár a szöveg alapján nem határozható meg egyértelműen, a szentélybeli lelőhely alapján *Nigrinus* a *mithraeum sacerdotiumát* viselhette. Ellenkező esetben valószínűleg jelezte volna a *sacerdotium* hovatartozását. A mithraikus feliratos hagyatékban kisebbségben vannak a *sacerdosi* tisztség megnevezését tartalmazó feliratok a beavatási fokozatokat jelölőkkel szemben. En-

nek oka valószínűleg a szentély, illetve a hívőközösség jogállásában kereshető. Vagyis, hogy a szentély magánterületen avagy közterületen létesült-e, illetve a hívőközösség egyesületként be volt-e jegyezve. Mindkét esetben valószínűleg a *magistratus*ok nevezték ki a papot a beavatási fokozatok neveivel szemben jogilag pontos jelentésű *sacerdos* címmel.⁷ Ha több *sacerdos* szolgált nagyobb szentélyben vagy szentélykörzetben úgy a vezető az *antistes* címet is viselhette. Egyébként a beavatottak ellátták a kultuszélet szentségi részét, azaz a papságot is, hasonlóképpen egymás beavatását is.⁸ A magánvallásosságon belül a kultusz gyakorlatában használatos címeket – beavatási fokozatokat tüntették csak fel. Például az *intercisai M. Antonius Veranus* is, aki *pater*-ként jegyezte a feliratait, amelyeket az ő vezetése alatt álló szentélyben helyezett el, hasonlóképpen példának okáért az *aquincumi Arpocras pater* és *Libella leo*.⁹ Összegezve: *P(ublius) Ael(ius) Nigrinus a carnuntumi legio canabaejének*¹⁰ önkormányzata által a szentélybe kinevezett papnak tekinthető,¹¹ és valószínűleg határozott ideig látta el a közösség szolgálatában a misztériumok szempontjából inkább igazgatási jellegűnek tekinthető *sacerdotiumot*. Hasonlóképpen, mint az ugyanott szolgáló *M(arcus) Valerius* [P 75] is, akit másodszor viselt határozott idejű *sacerdotiuma* alatt állíttatott feliratról ismerünk. Utóbbi személy ismételt papsága támogatja *Nigrinus sacerdos* formában feltüntetett papi címének *sacerdos(otalis)* értelmezését. Beavatotti mivoltuk illetve fokozatuk a *sacerdotium* viselését valószínűleg befolyásolta, azaz a *sacerdos*i cím mögött magasabb fokozat várható.

P 4

P(ublius) Ael(ius) Sabinianus

Oltár.

Savaria. Szombathely. Petrédy gyűjtemény.

CIL III, 4152; RD, 45; ILS, 7159; RSS, 45; RIU, 87;

Genio | candidat(orum) | Ven(eri) Vict(rici) | Daphnus | col(oniae) Sav(ariae) vil(icus) | Kal(endari) Septimiani | sac(erdote) P(ublio) Ael(io) | Sabiniano d(ono) d(at).

A felirat *Septimius Severus* trónraléptétől keltezhető, 193 utáni időre. A rajta szereplő pap akinek hivatali ideje alatt, és aki által adományát tette a *vilicus Kalendari*, *hadrianusi* polgárjogú család leszármazottja volt. *Cognomenje* általánosan elterjedt, *Pannoniában Italiából* eredően.¹² Csak papsága szerepel a feliraton általános értelemben megfogalmazva, az adomány idejének jelölőjeként. A papi hivatal viselési idejének feltüntetése arra utalhat, hogy gyakrabban változott a vallási tettet formaszerűvé tevő pap személye. Emellett az állíttató úgy látszik csak a pap által tehette meg az ado-

mányt, másként nem szerepelne a szövegben a *sacerdos*. *Venus Victrix* kultuszát és a vele kapcsolatos teendőket,¹³ a felirat szerint egy *sacerdos* kezelte, aki a város területén álló szentélyben a város szolgálatában állhatott határozott időre kinevezetten. Ebben a minőségben városon belül hivatalosnak tekinthető a papsága.¹⁴

P 5

P(ublius) Ael(ius) Victorinus

Síroltár.

Aquincum terr. Budakeszi. Középkori templom falából.

Maróti-Mráv 2003, p. 247-248, nr. 1; Maróti-Mráv 2004, nr. 1;

D(is) M(anibus) | P(ublius) Ael(ius) Auscul[tus] P(ublius) Ael(ius) Victor | P(ublio) Ael(io) Victorino | sacerdot[al]i | patrono | pientissimo | posuerunt.

A sírfelirat a II. század végére a III. század elejére keltezhető, a *Severus* korra. Két szabadosa állította az elhunyt papnak, aki *hadrianusi* polgárjogú család leszármazottjaként született *pannoniai* is lehetett, ekként őslakosok leszármazottja. *Cognomen*je a II. század végétől gyakran előfordul a *pannoniai* tartományokban is.¹⁵ A *territoriumon* épült villájának kertjében temetkező *sacerdos Aquincumban* szolgálhatott. Papságát a város területén vagy *territoriumán* álló meghonosított orientális vagy inkább új istenség szentélyében látta el. A *sacerdos* tisztségmegnevezés ennek megállapítására nem ad lehetőséget. Maga a fogalom bármilyen papi személy jelölésére alkalmas volt,¹⁶ így akár az államvallás szolgálatában álló papokat is jelölhették a kifejezéssel. A *sacerdotalis* alak egyértelműen utal arra, hogy az illető már nem töltötte be teljesen a hivatalt, azaz kiszolgált papról van szó. Ez esetben, mivel a sírfeliratán olvasható a kifejezés a halál bekövetkezése miatt megszűnt *sacerdotiumára* is utalhat. Azonban *sacerdotalis* címmel mint korábban határozott időre kinevezett pap életében is bírhatott. A *sacerdos*i tisztség a tartományi főpapok esetében bizonyosan határozott ideig tartott és ezután *sacerdotalis* volt a címük.¹⁷ Municipális papok is több esetben *sacerdotaliként* írták ki a papságot ezzel jelezve, hogy valamilyen papságot töltöttek be egykor a város szolgálatában [vö. P 18, 23, 47]. A jelenség háttérében kétségtelenül az állhat, hogy a város határozott időre bízott meg valakit a *sacerdos*i teendők ellátásával, olyan kultusz esetében, amelynek a tradicionális római vallás köréből nem kerülhetett ki papja, vagy esetleg a császárkultusz valamely formájának ápolására. Utóbbi az élő uralkodó személyéhez kötődött, tekintettel arra, hogy a consecrált császároknak, a *divusok*nak *flamen*jei voltak, legfeljebb templomukkal kapcsolatban ismert

sacerdos [vö. P 26]. A municipális *sacerdosok* alkalmazásáról és kinevezéséről az *ordo decurionum* döntött,¹⁸ ennek nyomán a *duumvirek* nevezték ki őket, így hivataluk a város szervezett vallási életéhez kötődött.¹⁹ Pályafutása a következőképpen vázolható ismert elemek alapján: A *Severus* korban - római polgár, (*sacerdos*), *sacerdot[is]*.

P 6

[A]el(ius) Vindex

Oltár.

Brigetio. Visegrád. Órtorony mellett egy római épületben, a várkertben.

RIU, 807;

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) | [A]el(ius) Vin|dex sac(erdos) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A másodlagos felhasználásból előkerült felirat egyaránt keltezhető a II. és a III. századokra. A *praenomen* hiánya azonban inkább a III. századra ajánlja a felirat keltezését, amelyet alátámaszt az oltár feliratának igénytelenebbül faragott betűképe.²⁰ A név, és a fogadalom beváltását jelző formula közötti *sac.* rövidítés az állítató *sac(erdos)* tisztségként értelmezhető. *Sac(rum)* feloldással itt nem lehet a dedikáció része. Utóbbi esetben az istennév után szerepelne a rövidítés. *Nomenje hadrianusi* vagy *antoninus piusi* polgárjogú²¹ család leszármazottjának, vagy szabadosának és utódjának ajánlja. *Cognomenje* etnikai meghatározásra alkalmatlan. A *pannoniai* tartományokban *Marcus Aurelius* kora után fordul elő a korábbihoz képest gyakrabban.²² Az állítató így helyi család leszármazottja is lehet. Pályafutásából semmit nem ismerünk az egyetlen *sacerdos*i tisztségén kívül. Papként *Brigetio* területén álló szentélyben teljesíthetett szolgálatot a III. század első felében. Alkalmazása hivatalos is lehetett.²³ Összegezve: A III. század első felében – római polgár, *sac(erdos)*.

P 7

P(ublius) Aelius [—]

Oszlop.

Mursa. (Horvátország. Osijek-Eszék). CIL – „Bellye, allata est ut alii lapides ex ruinis *Mursae*”. Elveszett.

CIL III, 10267 jegyzet: „Eodem referenda (?) quae leguntur apud Schedium Zeitschrift 4, 275: „Zu Ban fanden sich Fragmente einer Marmortafel mit schönen Uncialbuchstaben aus dem Zeitalter der Antonine, welche ehemals nebst der kleinen Säule

mit der Aufschrift: P AEL AVGVR COL, die unversehrt ist, nach *Mursa* gehört haben mag”.

P(ublius) Ael(ius) [—] (?) | (?) augur col(oniae) [Murs(ensium)?].

Annak lehetősége kizárható, hogy az ugyanonnan előkerült felirat: *[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | P(ublius) Ael(ius) | Calli(morphus) | Aug(ustalis) col(oniae) pro se et suis | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*²⁴ *Augustalis*ával tévesztette össze a feljegyzés készítője. Az *Augustalis* feliratán a *cognomen* jól olvasható, a tisztségnév pedig rövidített. Az *augurok* általában kiírták a tisztségüket teljesen, ahogy a jegyzetben említett elvesztett felirattöredéken is szerepel. Az ismert *mursai* feliratok egyikével sem azonosítható a feljegyzés által megőrzött szöveg. Az oszlopocskán a *cognomen* is szerepelt valószínűleg. Mivel a feljegyzésben a gentiliciumot követi az *augur* kifejezés, feltételezhető a sortörés, amely a mára elveszett *cognomen* után következett. Kis oszlop törzsére hosszabb sor nem fér el. A jegyzet készítője folyamatosan írva örökölte meg a látott betűket. A következő sorban az *auguri* tisztségét jelölte meg az állítató teljesen kiírta. A *col(oniae)* után a városnév valószínűleg *Murs(ensium)* rövidítéssel szerepelt az *Aelia* jelző nélkül és tekintettel a *cognomen* lehetséges hosszára nem egy *M.* rövidítéssel.²⁵ Feliratát *Hadrianus* korától, a város alapításától lehet keltezni. Családja az alapítótól kapott polgárjogot, így lehetségesen a *hadrianusi Mursa coloniájának*²⁶ első polgárai között volt a névadó előd. Máshonnan nem ismerjük, illetve nem azonosítható ismert személlyel a megmaradt névtöredék alapján. A feliratos oszlopot, amennyiben a szöveg teljes terjedelmével rendelkezünk, valószínűleg adott eset kapcsán csak *auguri* minőségében állította, ezért szerepel egyedül csak a papi tisztség a szövegben. Pályafutása elemeiből a következők ismertek: A II. vagy III. században (?), *augur col(oniae)*.

P 8

T(itus) Ael(ius) Verinus

Szarkofág.

Aquincum terr. Bicske.

CIL III, 3368; RD, 87; ILS, 4349; AE, 1958: 22; AE, 1959: 21; AE, 1969/70: 465; RIU, 1356; Alföldy 2004, p. 26; Á. Szabó 2005 (2006), nr. 2;

D(is) M(anibus) || Ulpiae Antonillae quon(dam) Ulpi | Candidiani 7(centurionis) filia(e) T(itus) Ael(ius) Verinus | dec(urio) col(oniae) Aq(uincensis) flamen du(u)m vir|alis sacerdos Urbis Romae | coniugi pientissimae quae | vixit annis XXIII.

A felirat 194-től felfelé, a III. század első felére keltezhető. Az állítató pap *praenomenje* és *nomenje* *Antoninus Pius*tól kapott polgárjogára utal²⁷ a családnak amelyből származott. *Cognomenje* *Italiában*, *Noricumban* és a nyugati tartományokban gyakori.²⁸ Származására azon kívül, hogy nyugati latin nyelvközegeben született határozottabban nem utal. *Pannoniai* lehetett. Feleségének sírfeliratán közel teljes *cursusát* feltüntette időrendben, viszont csak azokat az elemeket, amelyek a felirat keletkezésekor érvényesek voltak. Eszerint *Aquincum coloniájában* az *ordo decurionum* tagja volt. Ebből a társadalmi helyzetből választották *flamenné*. Alsóbb municipális hivatalára nem utal, azonban *quaestor* vagy *aedilis* valószínűleg volt mielőtt *Ilviré* választották, amelyet a *flaminatus* követően tüntetett fel. A *Ilviratus* múlt időre utalólag *duumviralis* alakban szerepel a felíraton. Legutoljára a *sacerdos Urbis Romae* papi tisztsége olvasható a felírat szövegében. A felsorolt tisztségek közül a *decurionatus* és két papi hivatal de legalább a *flaminatus* állandónak tekinthetők. A múlt időben feltüntetett *duumviratus* városi pályafutásának legmagasabb közigazgatási tisztsége volt, amelyet a tekintély okán írathatott ki. Egyben közigazgatási pályafutásának lezárása is lehetett. *Pannoniában* eddig egyedüli az utoljára feltüntetett papi tisztsége. A keleti *provinciákban* régóta létező, nyugaton a császárral együtt tisztelt istennő önálló nyugati kultuszát *Hadrianus* alapította. Rómában *Urbs Roma* kultuszát, a több névvariánsban ismert²⁹ és *Hadrianus* személyes felügyelete alatt³⁰ épített *Templum Urbis*ban ápolták még a IV. században is.³¹ *Aquincumban* a vonatkozó források szerint úgy látszik meghonosították a kultuszt. *Urbs Roma* részére dedikáltan *Aquincumból* ismert egy bázis vagy oltár,³² amelyet *L. Cassius (Pius) Marcellinus Pannonia Inferior* helytartója állítatott hivatali ideje alatt 212-214 között.³³ *Urbi Romae* | *L. Cassius* | *Marcellinus leg. | Aug. pr. pr. | cos. des.* A kultusz tárgya tekintetében valószínű, hogy a szóba jövő évek valamelyikében április 21-én állíttatta az oltárt a helytartó. *Urbs Roma Aeterna* központi szerephez jutott a *ludi saeculares* alkalmával, amelyet a *T(itus) Ael(ius) Verinus* felíratának keltezhetősége korszakában *Septimius Severus* rendezett a *XVviri sacris faciundis* szervező munkájával is 204-ben. *L. Cassius Marcellinus* helytartósága alatt volt a tizedik évfordulója a *ludi saecularesnek*, így 213/214-ben akár a kerek évforduló alkalmából is állíttathatta a bázist vagy oltárt. Valószínűleg nem pusztán csak fogadalmi tetről van szó, amire egyébként a szövegben nem is történt utalás. Az oltár vagy bázis helye *Urbs Roma* temploma vagy szentélye lehetett, amelyben a *Venus Victrix*-hez és *Dea Romához* rendkívül hasonló ikonográfiájú *aquincumi* valószínűleg a *sacerdos Urbis Romae* szobor is állhatott.³⁴ A kultusz *aquincumi* léte a magyarázata a *sacerdos Urbis Romae* papi címnek. Korábról nem ismert sem a papi cím, sem olyan felírat amely ennek a kultusznak *aquincumi*, vagy akár *pannoniai* létre utalna. A kultusz a *colonia* létrejöttét követően jelent meg és espedig meghonosítás, vagyis helyi megalapítás által. Erre a feladatra egy a *XVviri sacris faciundis* soraiba tartozó *Roma* városi főpap volt a leghivatottabb. *L. Cassius Marcellinus*, aki az egyetlen ismert oltárt állíttatta *XVvir sacris faciundis* is volt,³⁵ így feltételezhető, hogy helytartói ideje alatt ő

alapította meg *Urbs Roma aquincumi* kultuszát. Biztos csak az, hogy a III. század elején helyben, hivatalos kultusz keretében tisztelték *Urbs Romát*, és ennek keretében volt *sacerdosa Urbs Romának Aquincumban*. Ezáltal *T. Ael(ius) Verinus* felirata is nagy valószínűséggel a 212-214 után következő időre keltezhető. A kultuszra vonatkozóan későbből nincs egyelőre adat. A Birodalomból ismert *sacerdotes Urbis Romae Aeternae* feliratai nem csak a kronológiáját adják meg *Urbs Roma Aeterna* provinciális kultuszának főleg a *Severus* korra. Társadalmi helyzetük és pályafutásuk alapján egy-egy tartomány vonatkozásában a municipális keretek fölött álló papi hivatalra lehet következtetni, amelynek társadalmi jelentősége a tartományi császárkultusz főpapi hivatalának felel meg létezésének rövid ideje alatt.³⁶ Pályafutásának elemei a következőképpen összegezhetők: 194 után, a III. század első negyedében - *dec(urio)*, *flamen*, (Ilvir) *du(u)m* *viralis col(oniae)*, *sacerdos Urbis Romae*.

P 9

C(aius) Aemilius C(ai) f(ilius) Serg(ia tribu) Homullinus

Tábla.

Mursa (Horvátország. Osijek-Eszék). CIL – „Ad pomeria praesidii”.

CIL III, 3288; Gabler 1966, p. 22, nr. 39; Filipović 2004, p. 161-162;

C(aius) Aemilius C(ai) f(ilius) Serg(ia tribu) Homullinus | dec(urio) col(oniae) Murs(ensium) ob honorem | flaminatus tabernas L cum | porticibus duplicib(us) in quib(us) | mercatus ageretur pecunia | sua fecit.

A felirat *Mursa colonia* alapítását követően, azaz *Hadrianus* korától keltezhető. A császár *tribus*ába tartozó építettő *gentiliciuma*³⁷ és *cognomenje* Észak-Italiára és Dél-Galliára jellemző.³⁸ A közelség okán esetleg inkább Észak-Italiából származtatható. Az alapítás óta a város polgára lehetett, ő vagy az apja. *Mursa decuriójaként* valószínűleg fiatalon pályázott a *colonia flamen*i tisztségére, amelyért jelentős középítkezést hajtott végre a saját költségén.³⁹ Induló pályafutásának megismert elemei a következők: 117-138-at követően - *dec(urio)*, *flamen col(oniae)*.

P 10

Antioc(h)us

Bázis.

Carnuntum (Ausztria. Petronell).

CIL III, 4401; Merlat, 109; Noll, 333; Tóth I. 1976, p. 16; Vorbeck 1980a, 283; CCID, 229;

Genium | I(ovis) O(ptimi) M(aximi) D(olicheni) | sub sacer(dotibus) | Antioc(h)o et | Marino.

A kisméretű szoborbázis egyaránt keltezhető a II. és a III. századokra. A betűkép⁴⁰ a III. század első felére ajánlja a felirat keltezését. A petronelli szentély a korai II. századi dolichenumok közé tartozik. Valószínű tartozott még egy külön feliratos elem a bázishoz, mivel nem csak az állítató vagy állítatók neve vagy nevei hiányzanak a szövegből hanem az állítmány is. A *sacerdos* egy tagú neve ha nem csak a papság okán használta egy elemét, szintén 212 előtti időre utal. A szentély és a szentélybeni papság felső időhatára mindenképp 235-el záródó.⁴¹ Neve szerint a birodalom görögül beszélő keleti tartományainak egyikéből érkezhetett *Pannonia Superior*ba. Polgárjoga bizonytalan. Amennyiben az egy név a polgárjog hiányát mutatja, úgy az állítató *peregrinus* jogállású lehetett. Paptársával együttes szolgálati ideje alatt állították az oltárt vagy a hívőközösség tagjai, vagy egy magát megnevezni nem kívánó adományozó. A papság idejének feltüntetése korlátozott idejű papi tisztségviselést feltételez. Nem ismerjük a dolichenianus papság általános közjogi helyzetét pontosan. Ha a szentély közterületen állt, mint kétségtelenül a dolichenumok egy része, úgy a szentélyvezető papot a szent terület kezelője, azaz a városi önkormányzat állíthatta a hivatalba.⁴² Az idő megjelölése arra utalhat, hogy a megbízatás korlátozott ideig tartott.

P 11

Antonius

Oltár.

Carnuntum (Ausztria. Petronell). CIL – „in sacrario Iovis Dolicheni”.

CIL III, 11133; Merlat, 111; Tóth I. 1976, p. 17; Vorbeck 1980a, 150; CCID, 219;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) | C(aius) Sollius | Optatus et | Soll(ius) Siro fil(ius) | iussu dei | d(omum) d(ederunt) | sub sac(erdote) Antonio.

A felirat a II. század végétől a *Severus* kor első felére keltezhető formai alapon, annak ellenére, hogy az egyik legkorábban létesült dolichenumhoz tartozott.⁴³ *Iuppiter Dolichenus* papjai esetében gyakori módon csak egy, feltehetően papsága alatt egy taggal használt nevét írta ki. Nem világos ez esetben, hogy a *cognomen*je vagy a gentiliicumja. Gentiliicumként főleg keletiek körében, *Pannonia*ban *Marcus Aurelius* korát követően volt használatban, *cognomen*ként a *pannoniai* tartományokban a III. századtól

szerepel, gentilicium-mal együtt.⁴⁴ Római polgársága bizonytalan, valószínűleg a *Constitutio Antoniniana* előtt nem volt római polgár, csak *peregrinus*. Máshonnan nem ismert. Neve *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus* ismert papjainak körében egyedi.⁴⁵ A kultusz feliratos emlékéanyagában csak hívek ismertek idáig ezzel a névvel.⁴⁶ Nem zárható ki, hogy valamelyik már ismert *Antonius* nevű hívő vált egy ideig pappá *Carnuntumban*. A papság idejének feltüntetése korlátozott idejű papi tisztségviselést feltételez. Ha a szentély közterületen állt, mint a dolichenumok egy része biztosan, úgy a papot a szent kerület kezelője, tulajdonosa alkalmazhatta a szentélyben, a hívekkel egyetértésben.⁴⁷

P 12

Aurelius Apollinarius

Szobor.

Acumincum (Szerbia. Slankamen - Szalánkemény).

CIL III, 3253; Merlat, 62; Noll, 411; Tóth I. 1976, p. 17; Selem, p. 248, nr. 11; CCID, 207;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(icheno) | Aurelii Sabinianus et Ma|ximus et Apollinarius sacc(erdotes) | vot(um) l(ibentes) l(aeti) pos(uerunt).

A felirat a II. század végétől, illetve a III. századra keltezhető, *Iuppiter Dolichenus* kultuszának átfogóbb körben való elterjedése szerint a markomann háborúkat követő időkre. Betűképe alapján, a III. század elejére. Nem bizonyítható az egyik állítató, *Aurelius Apollinarius* azonossága *M(arcus) Aur(elius) Apollinaris mursellai decurió*-val.⁴⁸ Az viszont elképzelhető, hogy rokonságban álltak a gyakorlatilag azonos jelentésű *cognomen* és az azonos lelőhely révén. *M(arcus) Aur(elius) Apollinaris* feliratai korábbiaknak tűnnek az *Apollinarius* és két paptársa (testvére?) által állíttatott szoborcskánál. *Cognomen*je *Marcus Aurelius* korát követően Galliában és Germaniában gyakori.⁴⁹ Polgárjogát legkésőbb 212-ben a *Constitutio Antoniniana* által kaphatta. Hasonló módon *Aurelius Apollinaris* is származhatott a keleti tartományok egyikéből, amint a *sacerdotes Dolicheni* többsége.⁵⁰ *Iuppiter Dolichenus sacerdos*a volt, aki két paptársával együtt *Acumincumban* is megfordult és fogadalmi szobrot állíttatott a helyi szentélyben, amelyben *M(arcus) Aur(elius) Apollinaris* bázisa is állhatott.

P 13

Aure(lius) Audentius

Oltár.

Aquincum. Budapest III. ker. (Óbuda). A katonai amfiteátrum közelében.

CIL III, 3485; RD, 60; Fröhlich 1891, p. 158, nr. 16; Nagy T. 1973, p. 128; Fitz 1992-1995, p. 425; Fishwick 2000 (Epigr), p. 97; Tóth E. 2006 (SN), p. 55-56;

Deae Nemesi Aug(ustae) || pro salute | Aureliae Aude|ntiae filiae | suae et pro sua | incolum(itate) Aurel(ius) | Audentius c(urator) r(ei) p(ublicae) | Aqui(ncensium) et sacer(do -s, -talis) pro|vinci(ae) libenti ani|mo suscepta || [vota] conplev(it).

Az utolsó sor első szavának utolsó betűje nem látszik, ott legfeljebb *interpunctio* vagy *hedera* áll. Az utolsó szó nincs kiírva teljesen, hanem *conplev.* alakban rövidített. A felirat keltezése formai, és tartalmi alapokon kísérlelhető meg. Keltezési támpontokként a feliraton szereplő egyes kifejezések vehetők számba, továbbá betűképe, és a felirathordozó oltár ornamentikája. Az állítató nem jelölte a *praenomen*jét, ami a III. századra jellemző, de a II. században is van rá példa. *Nomen*je birodalomszerte az egyik leggyakoribb gentilicium főleg a III. század elejétől a *Constitutio Antoniniana*t azaz 212-t követően. *Illyr* eredetű *cognomen*je,⁵¹ az európai tartományokban egyedül *Pannonia Inferior*ban, és itt is három esetben fordul elő mindössze,⁵² amelyekből kétszer az itt tárgyalt feliraton, egyszer pedig egy III. századi sírkövön *Aquincum territorium*áról.⁵³ A befejező formula *conplev(it)* kifejezése a III. századtól válik gyakoribbá.⁵⁴ *Pannonia*ban ez az egyetlen felirat, amelyen ebben az alakban olvasható.⁵⁵ A felirat szavainak nagyobb részét *hederák* választják el, amelyek használata a markomann háborúkat követően vált egyre gyakoribbá, a II. század utolsó negyedében. A sorok egyes betűi szűkre vett szárúak, magasak, egyesek keskenyebbek, mások oválisba hajlanak. A sorok és benne a betűk nem túl szabályosan faragottak, egymáshoz közelállnak. Emlekeztetnek az *actuaria* betűkre,⁵⁶ illetve a katonai diplomák betűire.⁵⁷ Legfeltűnőbb az L betűk alsó szárának erősen felhajló, kunkorodó vége. Egy II. századra keltezett *bassianaei* oltáron már megfigyelhető az L betű alsó szárának felkunkorítása,⁵⁸ ugyanígy II. század végi III. század eleji *mursai* sírköveken⁵⁹ és egyéb *Pannonia Inferior* déli részéről ismert feliratokon is.⁶⁰ A III. század első feléből, enyhén felfelé görbített alsó szárú L betűket látunk *Poetoviában*,⁶¹ és jobban felhajló szárú L-eket *Savariában*⁶² is. *Aurelius Maximinus pannonia superiori* főpap [P 20] *poetoviói* oltárának betűképe *Aurelius Audentius* oltárának betűképét idézi, L betűi ugyanolyanok.⁶³ A *G(aius) D. Victorinus pannonia superiori* kiszolgált főpap [P 37] által, III. *Gordianus* üdvéért I. O. M. *Nundinarius*nak 238-ban állítottott bázis betűképe, szintén *Aurelius Maximinus* és *Aurelius Audentius* oltárainak betűképét idézi, és L betűi is ugyanolyan kunkorral hajolnak felfelé.⁶⁴ Jobban felgörbített alsó szárú L betűk, a 260-as években épített *poetoviói* III. *Mithraeum* feliratain⁶⁵ is láthatók. *Aquincum territorium*áról csak egy későrómai példáról ismert, már továbbfejlődött változata.⁶⁶ *Poetoviában* és *Savariában*, IV. századi feliratokon is látható a betűforma.⁶⁷ Az eddigiekben megál-

lapítható, hogy nem csak az állítató neve, feliratának szóhasználata, hanem betűképe is egyedivé teszi *aquincumi* viszonylatokban az oltárt. A szerkezete nem, de az ornamentikája szintén példa nélküli *Aquincumban*. Az oltár növényi ornamentikával díszített, a párkány és a feliratos mező, illetve a *crepido* és a feliratos mező között, két oldalán domborművekkel, amelyek alatt és fölött hasonló díszítésű, mint szemből. Délnyugat *Pannoniában* fordulnak elő hasonló díszítményű oltárok,⁶⁸ de délkelet *Pannoniában* is találhatók két oldalukon relíeffel, és gazdagabban tagolt párkányszattal díszített oltárok.⁶⁹ *Aquincumban* és a környékén hasonló jellegű díszítmények, síremlékeken fordulnak elő, illetve egyes építészeti tagozatokon, valamint néhány oltár díszítése, formája is hasonlítható távolabbról.⁷⁰ Az építészeti tagozatok nem keltezhetők, a síremlékek és oltárok viszont a III. századra, arra az időre mikor még nagyobb mérvű feliratállítás folyt *Aquincumban* is. A fentiek alapján az oltár a III. századra keltezhető, nagyjából a század közepére. Hasonlóképpen az is nyilvánvaló, hogy feliratozásában, díszítésében nem helyi mintákat követ, gyakorlatilag északkelet *Pannoniában* egyelőre megfelelő párhuzama nincs. Az oltár kidolgozásának módja nyilvánvaló dél-*pannonia-inferiori* kapcsolatokkal rendelkezik, az állítató *cognomenje* is erre a régióra utal. *Aquincumban*, nem annyira az oltár nagyon kései keltezhetőségére mutat az oltár ornamentikája és betűképe, mint inkább az állítatónak a helyiőtől eltérő dél-*pannoniai* hatásokat tükröző ízlésére. Az állítatónak két tisztsége ismert. Az elsőnek felírt hivatalt, egy II. századtól létező tisztség a *c(urator) r(ei) p(ublicae)* hivatala, amely *Pannoniában* meglehetősen ritka, még egy *poetoviói* esetben fordul elő.⁷¹ A már említett, hasonló betűképi oltárt állítató *Aurelius Maximinus* a *poetoviói curator* *Ilvirként* vált *curatorrá*, és ezt követően választották *Pannonia Superior* főpapjává [P 20]. A betöltött tisztségre az *ex curatore* kifejezéssel utalt, *Aurelius Audentius* oltarához hasonló betűképi és egykor gazdagon díszített oltarán. A *curator rei publicae* a város pénzügyeinek rendbetételére, kezelésére volt kinevezve,⁷² és közigazgatásban jártas személy kellett legyen. Általában nem ugyanabból a városból való volt, ahova *curatori* megbízatása szólt. A főpapok *omnibus honoribus functi* voltak⁷³, vagyis egy municipális közigazgatási pályafutás állt mögöttük, amit esetenként részleteztek is. Ennyi tapasztalattal elláthatták a *curator rei publicae* tisztségét is. Más tisztséget *Audentius* nem jelölt, de nyilvánvalóan túl volt a municipális pályafutás állomásain, annak alapján, hogy tartományi főpap is volt. Ez utóbbi rövidítve felírt tisztség *sacer. provinci(ae)* formában került feltüntetésre. Ebből felirattanilag nem állapítható meg egyértelműen, hogy aktív – *sacerdos*, vagy kiszolgált főpapról – *sacerdotalis* van-e szó. *Nemesis*nek a tartományi főpapok több esetben állítottak, vagy állíttattak oltárt, az istennő tisztelete a hivatallal egybekötött tartományi játékokhoz, és az amfiteátrumhoz is kötődött⁷⁴ [*Pannoniában*: *L. Valerius Valerianus* – P 70, *Valerius Ursus Viri(---)*, ez utóbbi *omnibus honoribus functus* formában jelöltette a betöltött tisztségek összességét – P 73]. Ez esetben azonban az állíttatás személyes indokból történt a sorsistennőnek, ezáltal inkább a lányáért és saját egészségeért aggódó idősebb kiszolgált főpapról, egy *sacer-*

dotalisról van szó. Egyébként főpapi hivatalra hetven éves korig lehetett pályázni [vö. I. **Addendum** 2 a] így *Audentius* akár idősebb korában is lehetett a tartomány főpapja. A tisztségek feltüntetett sorrendje itt ereszkedő rendben szerepelhet, vagyis az *Aquincumba curator*nak küldött dél-pannonia-inferiori tekintélyes ember, aktív *curator*ként állíttathatta szűkebb pátriájának szokásai szerint elkészített oltárát. A *curatorság* előtt nem történik utalás a *poetoviói* esethez hasonlóan, hogy egykori tisztségről lenne szó. Főpapi címe a II. századi forma visszatérésének dokumentuma. Összegezve a pályafutását: A II. század utolsó negyedében, a század végén - (*decurio*, *omnibus honoribus functus Pannonia Inferior* déli részének valamelyik városában, a III. század közepe körül: *sacer(do -s, -talis) provinci(ae)* (*Pannoniae Inferioris*), a III. század harmadik negyedében - *c(urator) r(ei) p(ublicae)*.

P 14

[*Aurelius?*] *Castor*

Oltár.

Aquincum. Gellérthegy. Bölcse, Dunameder másodlagos felhasználásból.

Soproni 1990, p. 135, Nr. 4; Póczy 1998, p. 129, Nr. 4; Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalóg 7; E. Tóth 2003 (*Teutanus*), p. 237-250;

[*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Teutano*] || *et diis deabusq(ue) omnib(us) | [[pr[o salute d(omini) n(ostr)i Imp(eratoris)]]] | [[Caes(aris) C(ai) Mes]s(ii) Quinti]] | [[Traian]i Deccii P(ii)] | [[F(elicis) In(victi) A]ug(usti) pont(ificis) m(ax(imi) tr)] | [[ib(uniciae) po]t(estate) co(n)s(ulis) II [p(atris) p(atriciae) (et) Q(uinti) Her(enni)] | [[Etrusci Mess(i) Deccii]] | [[nob(ilissimi) Caes(ari) pr(incipi) iuv(entutis) et in]] | [colu]mitate civitatis | *Eraviscorum* | [*Aur(elii)? Antoninus* | [*et*] *Castor flam(en) | [aedi]lici(i) Ilviri col(oniae) Aq(uincensium) | [d(edicaverunt)] (ante) d(iem) III Idus Iun(ias) | d(omino) n(ostro) [[Decio]] Aug(usto) et Grato | co(n)s(ulibus)*.*

Az uralkodó és fia, valamint a *civitas Eraviscorum* üdvéért állíttatott felirat, 250. június 11-re keltezett. Az oltár egyik állíttatója *Aurelius Castor*. Valószínűsített *nomenje* a III. században az egyik leggyakoribb tartományszerte. A család, amelynek leszármazottja, leghamarább *Marcus Aurelius* uralkodásától fogva birtokolhatta a római polgárjogot. *Praenomenje* sem maradt fenn, a *gentilicium* szerint valószínűleg *M(arcus)* lehetett. *Cognomenje* Mócsy A. megállapítása szerint valószínűleg nem kelta.⁷⁵ A *cognomen* az isteni ikerpár *Castor* és *Pollux* (*Polüdeukész*) egyik tagjának neve, mint ilyen valószínűleg görög-római theofor név. A *Castor* nevet a II-III. századi dolichenianus papság egyes tagjai is viselték, többen *Aurelius* *gentiliciummal*.⁷⁶ Nem zárható ki, hogy a 235-ös pusztítást⁷⁷ követően a dolichenianus papság egyes tagjai illetve leszármazottjai kerültek a *Castor* és *Pollux* kultusz körébe.

mazottaik különböző városok, esetleg éppen a tartományi főváros *ordines decurionum*-ban folytatták pályafutásukat, és ez tükröződik az azonos nevek által. Ez esetben se a *praenomen* se a *cognomen* nem utal az állítató származására, aki nagy valószínűséggel helyi, *aquincumi decurio* rendű család leszármazottja, akinek egyik őse a görög nyelvű tartományokból vándorolhatott be. Közigazgatási és papi tisztségeket töltött be. A *magistraturákat* emelkedő sorrendben tüntette fel a szövegben. A *decurionatus*t nem jelölte, azonban a tisztségei alapján nyilván *decurio* is volt. A következő tisztsége a *flaminatus*, amelyet az oltár állíttatásának időpontjában is viselt. A felirat szövegének sajátos szerkesztése miatt, azaz, hogy az egyes tisztségeket, ha mindkét állítatót illette csak egyszer többszámban írták ki, a csak rá vonatkozó *flaminatus*t viszont közvetlen a nevét követően tüntették fel. Akárcsak kollégája, ő is betöltötte a város *aedilisi* tisztségét, majd együtt a *colonia Ilvirjei* lettek. Az oltárt *duumviri* minőségben állíttatták, azaz a 250-ik évben voltak a város előljárói. Ezt megelőzően nem tudni mennyi idővel lett *flamen*. A név és a tisztségek alapján nem azonosítható a következő feliraton szereplő, huszonegy évvel később oltárt állíttató *Castor*tal. Biztossá csak akkor válna ha a következő feliraton a *Ilviratus* mellett szerepelne pl. az *iterum* megjegyzés (esetleg *bis*) ami mutatná, hogy másodszor töltötte be a hivatalt. Így legfeljebb rokona esetleg az apja lehet a következő *Castor*nak [P 15]. Pályafutása a következőképpen összegezhető: 250 előtt - (*decurio*), *flam(en)*, (*aedilis*) [*aedi*]licius, 250-ben: *Ilvir col(oniae)*. A felirat szerkezete miatt nem állapítható meg, hogy a *flaminatus* hol helyezkedik el a pályafutáson belül.

P 15

Marc(us) Aurelius Castor

Oltár.

Aquincum. Gellérthegy. Bölcske, Dunameder másodlagos felhasználásból.

Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalog 11c.; E. Tóth 2003 (Teutanus), p. 237-250;

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) Teutano pro salut[e]|| adque inco[l]umitate d(omini) n(ostris) | [[Imp(eratoris) Dom(iti) Aureliani]] P(ii) F(elici) In|victi Aug(usti) perpetui Imp(eratoris) t|otiusque domus eiu[s] divinae et civitatis | Eraviscorum Marc(ii) | Aurelii Domitianus au|[g]ur q(uaestor) et Castor flam|[e]n aedilicii duumviri | [c]ol(oniae) Aq(uincensium) dedicaverunt | di[e] pr(idie) Idum Dec(embris) Imp(eratore) | [[Aureliano Aug(usto)]] et || Basso Il co(n)s(ulibus).

A felirat 271. december 12-ére keltezett. *M(arcus) Aurelius Castor nomenje* a III. század egyik leggyakoribb neve, amelyet 212-ben minden szabad állapotú nem római polgár megkapott a polgárjoggal együtt. Ősét azonban leghamarább *Marcus Aurelius* te-

hette római polgárrá. *Cognomen*je Mócsy A. megállapítása szerint valószínűleg nem kelta.⁷⁸ Az isteni ikerpár *Castor* és *Pollux* (*Polüdeukész*) egyik tagjának neve, mint ilyen görög-római theofor név. A *Castor* nevet a II-III. századi dolicheniánus papság egyes tagjai is viselték. Nem zárható ki, hogy egyikük utódja vált 235 után *aquincumi* előjáróvá és államvallási pappá az *ordo decurionum* tagjaként.⁷⁹ Ez esetben se a *praenomen* se a *cognomen* nem utal pontosan az állítató származására. Valószínűleg helyi, *aquincumi decurio* rendű család leszármazottja lehetett, akinek egyik őse a görög nyelvű tartományokból vándorolhatott be. Úgy látszik időrendben tüntette fel a közigazgatási tisztségeit, egyedül a *flaminatus* helye nem teljesen biztos. *M(arcus) Aurelius Castor* már *decuri*óként is pályázhatott a *flaminatus*ra, de az is lehet, hogy a feliraton belül, a csak hozzá kötődő jelleg miatt került közvetlen a neve után feltüntetésre. Mivel a papságnak nincs stabil helye a *cursus honorum*on belül, így *Castor* esetében a *flaminatus* időrendje nem állapítható meg pontosan, csak annyi, hogy *decuri*óként már lehetett *flamen*. A felirat szövege szerinti sorrend nem tartalmaz elfogadhatatlan elemet, így a *flaminatus* betöltésének kezdeteként feltételeesen elfogadható a *decurionatus* és *aedilitas* közötti időszak. Alsóbb *magistraturaként* az *aedilisi* hivatalt töltötte be, majd *duumvir* lett 271-ben. Nem bizonyítható azonossága az előző feliraton szereplő *Castorral* [P 14], bár a név, a hely és a tisztségek támogatnák a lehetőséget, valamint a két felirat keltezése közötti huszonegy esztendő különbség sem túl nagy idő. Azonban ha egyebet nem is, de a második *duumviratust* talán jelölte volna legalább egy *iterum* megjegyzéssel. A bizonyosság híján legfeljebb csak rokoni kapcsolatot feltételezhetünk az előzővel [P 14], akinek a fia is lehetne *M(arcus) Aur(elius) Castor*. Pályafutása a következőképpen összegezhető: 271 előtt - (*decurio*), *flam[e]n*, (*aedilis*) *aedilicius*, 271-ben - *duumvir* [*c*]ol[on]iae). A felirat szövegében megadott tisztség-sorrend nem biztos, hogy teljes egészében időrendet követ, a *flaminatus* csak rá vonatkozott, így közvetlen a neve mögé került feltüntetésre.

P 16

Au[r(elius)] Ceionus

Oltár.

Poetovio. (Szlovénia. Ptuj). CIL – „In arce”.

CIL III, 4033; Šašel 1999, p. 127;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Depulsor(i) | Au[r(elius)] Ceion|us d[e]c(urio) Poe[st](ovionensium)] | sacerdotal(is) e[st] | v(ir?) e(gregius?) pro salute | [s]ua [et] Speciatiae | Aisiae uxoris | [s]uorumque | omnium | v(otum) s(olvit) [l(ibens)] m(erito).

A feliratos oltár valószínűleg a III. században került felállításra. Az állítató *nomenje*, a leggyakoribbak közé tartozik, származás megállapítására alkalmatlan. *Cognomenje* *Dalmatiában* és Dél-*Galliában* fordul még elő.⁸⁰ *Poetovio decurioja* volt és betöltött egy papi tisztséget is, amelyet múlt idejűleg jelölt. A *sacerdos* kifejezés általánosságban bármelyik papi tisztségre vonatkozhatott.⁸¹ Azonban míg kiszolgált *pontifex*-ekkel, *augurok*kal nem találkozunk a tartomány városaiban, *flamen*ekkel egyéni esetekben elvéve, így a papi tisztség valószínűleg egy *sacerdos coloniae* lehetett, nem megállapítható.⁸² A feliraton az általános érvényű papság megjelölését kivéve csak társadalmi állapotát tüntette fel. Az egykor betöltött papi hivatal jelölését követően valószínűleg - és - kötőszóval egy további tisztség vagy állapot megjelölése következik a feliraton. A V. E. rövidítések *v(ir) e(gregius)* formában való feloldása kézenfekvő lehetőség, viszont előre hiányoznak egyes pályafutási elemek. Magyarázatként talán az szolgál, hogy a *decurionatus* illetve az egykori papság feltüntetése szintén állapot és nem időleges tisztségek, így egy időrendi felsorolást követő feliratszövegben, mint következő magasabb presztízst jelentő állapotot megjelölhette a megkapott lovagi rangot – *et v(ir) e(gregius)* megfogalmazásban. Amennyiben a lovagi rangot császári szolgálatban szerezte, úgy pályafutásának egy részét nem ismerjük és ugyanez vonatkozik arra a lehetőségre is, ha a papságot követően kezdett katonáskodni. Ha valóban lovag, úgy akár főpapsága is feltételezhető lenne de a tartománynév hiánya miatt még kérdőjellel sem javasolható. A feltüntetett elemekből a következőképpen összegezhető a pályafutása: III. század első harmadában - *d[e]c(urio)* (*coloniae*, *sacerdos*) *sacerdotal(is)*, (---?), *v(ir)? e(gregius?)*, (---?).

P 17

Marc(us) Aurelius Domitianus

Oltár.

Aquincum. Gellérthegy. Bölske, Dunameder másodlagos felhasználásból.

Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalóg 11c.; E. Tóth 2003 (Teutanus), p. 237-250;

[I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) Teutano pro salut[e] || adque inco[l]umitate d(omini) n(ostri) | [[Imp(eratoris) Dom(iti) Aureliani]] P(ii) F(elici) In|victi Aug(usti) perpetui Imp(eratoris) t(otius)que domus ei(us) divinae et civitatis | Eraviscorum Marc(ii) | Aurelii Domitianus au[g]ur q(uaestor) et Castor flam[e]n aedilicii duumviri | [c]ol(oniae) Aq(uincensium) dedicaverunt | di[e] pr(idie) Idum Dec(embris) Im[p] (eratore) | [[Aureliano Aug(usto)]] et || Basso Il co(n)s(ulibus).

A felirat 271. december 12-re keltezett.⁸³ *Marc(us) Aurelius Domitianus* a III. században leggyakoribb *praenomen* és *nomen* viselte. *Cognomenje* még három esetben

fordul elő a tartományban, a származás meghatározására alkalmatlan. Egyik változatát a Domitiust egy Pannoniában élő szír személy is viselte.⁸⁴ Valószínűleg régi *aquincumi* család leszármazottja volt. Pályafutásának elemeit feltehetően időrendi sorrendben tünteti fel a feliraton. Bizonyosan az *ordo decurionum* örökletes tagjaként, amit külön nem íratott ki, *augurrá* lett. Ezt követően a *q(uaestor)*i tisztséget töltötte be. A vagylagosság, hogy esetleg *q(uinquennalis)* lett volna nem valószínű a tisztségnév helye miatt, mivel ezt követően az *aedilisi* hivatalt jelölte meg és utána a *Ilviratust*. Feliratszerkesztési szempontokkal nem magyarázható egy esetleges *q(uinquennalis)* olvasat azon a helyen. Emellett a szokásos QQ helyett, egy Q-val vagyis inkább *q(uaestor)* formában jelölte a tisztségnévet, azaz alacsonyabb tisztséget a magasabb előtt az időrendnek megfelelően. A *quaestura* után *aedilis* lett. Utoljára *Aquincum duumviri* tisztségét töltötte be 271-ben. Pályafutása teljes municipális *cursus*, amely után csak a *Ilvir quinquennalis*i tisztség következhet. A felsorolás azt is mutatja, hogy a III. század második felében *Aquincumban* a *decurionatus* után a *quaestura* következett, amely így megelőzte az *aedilitast*. Azonban több olyan eset ismert, amikor a *Ilviratus* előtt csak egy alsóbb *magistraturát* tüntetnek fel, így valószínűleg nem volt a *duumviratus* feltétele mind a két alsóbb *magistraturának* a betöltése, amelyet fakultatív módon azonban lehetett viselni.⁸⁵ Összegezve a pályafutásának ismert elemeit: A III. század harmadik negyedében - (*decurio*), *au[g]ur*, *q(uaestor)*, *aedilis*, 271-ben - *duumvir [c]ol(oniae)*.

P 18

[*M(arcus)*] *Aur(elius) Epictetianus*

a. Oltár vagy bázis.

Aquincum. Budapest. CIL – „In saltu regio Kising prope Békásmegyer – vicus Vindonianus”.

CIL III, 3626; Fröhlich 1891, p. 152-154, nr. 7-8-9; CIL III, 10570; ILS, 7127; Balla 1971 (1973), p. 55-64; AE, 1973: 436;

[*I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*] | *Iunoni [Re]g(inae) Min[er]vae* | [*c]eteris [Di]is Deabus[que]* | *omnibus possessor[is] vic[i] Vindoniani* | *ex voto posuerunt q[uo]r no[m]in[a]* | *sunt* | *Aur(elius) Aep[ict]etian(us) sac(er)dos* | [*A]ur(elius) Vettianus [e]q(uo) p(ublico)* | [---] *Vic[torinus] de[c](urio)*] | *VI[---] DIAL[---] [---]VS[---] VEI* | *VI Trofimus O[---]* | *LP[---] IOLANV[---]* | [---] *SIM[---]* | [---] *O[---]*.

| bal oldal |

Item M(arcus) Aur(elius) Aepictetianus (!) dec(urio) col(oniae) Aq(uincensium) sacerdotalis in (h)onorem vic[an(or)um] vici Vindoniani [---].

| jobb oldal |

*Quae ara con|secrata est | [i]n possessi[o]n(em) | Aureli Vetti|ani eq(uiti) R(omano)
per|missu eius|dem precario | petentibus | vicanis Vindo|niani.*

b. Oltár.

Aquincum. Másodlagos lelőhelye Kiskunlaczháza.

CIL III, 10481; TRH, 219;

*[--] M(arcus?) | [Aur(elius)?] Maturus et | [M(arcus) Au]r(elius) Epictetianus |
[decc(uriones)?] col(oniae) splendidis[simae] Aq(uincensium) dedicata | [....?
I]un(ias) Maximo | [et Aelia]no co(n)s(ulibus).*

233. (május ? vagy június ?)

A két felirat közül az egyik [b.] 233-ra keltezhető. A másik [a.] feliratot különböző érvek alapján a 223-at követő időre lehet keltezni.⁸⁶ A két felirat időrendje nagyjából megfelel egymásnak. A b. szövegében, *Aquincum* coloniájának *splendidissima* jelzője is feltűnik. A mindkét feliraton szereplő *M. Aur(elius) Aepictetianus Aquincumban* és *a pannoniai* tartományokban egyedülálló görög *cognomenje*⁸⁷ kétségtelenül ugyanazt a személyt takarja. A névazonosság mellett a két felirat időrendje és eredeti lelőhelye támogatja a rajtuk szereplő *Aepictetianus* és *Epictetianus* azonosságát. *Praenomenje* és *nomenje* legkésőbb a *Constitutio Antoniniana*-val, 212-ben kapott polgárjogát mutatja, de nem kizárt, hogy családja már *Marcus Aurelius* óta polgárjoggal rendelkezett. Az a. oltárnak három oldala feliratos, ebből két oldalon olvasható *M(arcus) Aur(elius) Aepictetianus* neve is. A szemközti oldalon egyetlen tisztsége olvasható *sac.* rövidítéssel, ami egyértelműen *sac(erdos)* feloldással bír. A bal oldalon *dec. col. Aq.* és *sacerdotalis* tisztségei szerepelnek. Ez utóbbi azt jelzi egyértelműen, hogy már nem töltötte be a *sacerdos*i tisztséget, hanem kiszolgált pap volt. Az oltár két oldalának felirata valószínűleg az eredeti felállítási időpont után került bevésésre valamely változások megörökítésére. Ezt a lehetőséget támogatja *Aepictetianus sac.* rövidítéssel kiírt papi címe az első oldalon és a *decurionatus* hiánya, illetve *sacerdotalis*ként való feltüntetése és a *decurio*i rang megjelölése a bal oldalon. Hasonlóképpen a szemközti és a jobb oldalon szereplő *Aurelius Vettianus* lovagi rangjának kétféle alakban: *[e]q. p.* és *eq. R.* való feltüntetése is az eltérő időpontban való keletkezésére utal a szemközti és a két oldalra vésett feliratoknak. *Aepictetianus sac.* rövidítéssel feltüntetett papsága mindenki számára közérthetően a hivatalban levő *sacerdos*ra utal, egészen kivételesen lehet csak igazolni olykor a *sacerdotalis* szó rövidítését *sac.* formában. A kiszolgált papok a *sacerdotalis* jelzőt általában oly módon írták fel, hogy a megfelelő olvasatot jelöljék

vagyis pl. *sacerdot*. rövidítéssel. Az elmondottak értelmében *Aepictetianus* a római polgárjog birtokában a *vicus Vindonianus*ban rendelkezett tulajdonnal, az is lehet, hogy ott végezte papi szolgálatát. A *vicus Aquincum* coloniájához tartozott így az *ordo decurionum* nevezhette ki *Aepictetianust* talán *sacerdos coloniae* címmel. A *sacerdos coloniae* a város alkalmazásában állt, és a hivatalt a város *territorium*án bárhol betölthette illetve nyilván ott ahova az *ordo decurionum* határozata nyomán a *Ilvirek* általi kinevezése szolgált.⁸⁸ Az [a.] felirathordozó bal oldalán olvasható feliratrészből kitűnik, hogy *Aepictetianus* megvált a *sacerdosi* tisztségétől és *sacerdotalis*ként immár *Aquincum decuriójaként in honorem vicanorum* tett valami adományt. A kiszolgált papi mivoltának feltüntetése nyilván az oltár állítatási helyén bírt jelentőséggel, amely *Aurelius Vettianus* római lovag tulajdonában állt. Vagyis a közösségi vallásos cselekedetet magánterületen fogatosították. Ez a tett is lehet a *munera* egy formája. Érdekes, hogy a szöveghordozó inkább bázisnak hat egyenes tetejével. Esetleg mellette megépített nagyobb oltárhoz tartozott. A jobb oldalon *consecratió*ról esik szó, ami feltételezi alapvetően, hogy a vallásos tettel legalább egy a *dedicatio* jogával is rendelkező *duumvir* is ott volt, aki *pontifexi* segítségével tette formaszerűvé a *consecratió*t. Ha szerepeltek a szövegben, úgy a töredékes illetve elveszett alsó részeken állt a nevük és a tisztségük. *Aepictetianus* a későbbi feliratán [b.] csak a *decurionatus*t jelölte, abban a közegben nem bírhatott fontossággal a korábban betöltött *sacerdosi* tiszte. Ez utóbbi feliraton a vele együtt állítató, 233-ban még csak *decurio* [M. Aur(elius)?] *Maturus* ugyanaz lehet a később *Aquincum* coloniájának *flamen*jévé és *Ilvir*jévé váló *Maturrusszal* [P 19]. Pályafutása következőképpen rekonstruálható és összegezhető a megismert elemek alapján: A III. század második negyedében, 233 előtt - (római polgár), *sac(erdos)*, *sacerdotalis*, *dec(urio) col(oniae)*.

P 19

Marcus Aurelius Maturus

a. Oltár.

Aquincum. Másodlagos lelőhelye Kiskunlaczháza.

CIL III, 10481; TRH, 219;

--- | [---] M(arcus?) | [Aur(elius)?] Maturus et | [M(arcus) Au]r(elius) Epictetianus | [decc(uriones)?] col(oniae) splendidis[simae] Aq(uincensium) dedicata | [....? I]un(ias) Maximo | [et Aelia]no co(n)s(ulibus).

233. (május ? vagy június ?).

b. Oltár.

Aquincum. Bőlske, Dunameder másodlagos felhasználásból.

Soproni 1990, p. 135, Nr. 5; Póczy 1998, p. 29, Nr. 5; Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalog 8; E. Tóth 2003 (Teutanus), p. 237-250;

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) Teutan[o] || et di(i)s deabusque | omnib(us) pro sal(ute) dd(ominorum) nn(ostrorum) Imp(eratoris) | Caes(aris) [[C(ai) Vibi Trebon[i]ani]] | [[Galli]] P(ii) F(elicis) Invicti Aug(usti) | pont(ificis) maximi trib(uniciae) pot(estatis) | p(atris) p(atriciae) [[[et] C(ai) Va[l(entis) Host]]] \[[[ilia]n[i] Messi [Qui]]] \[[[nti] P(ii) F(elicis) Aug(usti)]] | [[et inc[o]lumitate ci]] \[[[vi]t[at]i[s] E[ravisc(orum)]]] | Marcii Aurelii | Maturus flam(en) | et [V]alens Ilviri c[ol(oniae)] Aq(uincensium) d(edicaverunt) (ante) d(iem) III Id(us) Iun(ias) | [Di]vis Decci(i)s co(n)s(ulibus).

251. június 11.

Valószínűleg mindkét feliraton ő szerepel (más *Maturus* nem ismert), a korábban még közéleti pályája kezdetén, a későbbi feliraton egy kiteljesedett municipális pályafutással a háta mögött. A korábbi felirat 233-ra keltezett, a későbbi 251. június 11-ére. *Praenomenje* és *nomenje* a III. század leggyakoribb nevei közé tartozik, különösen a 212-ben kiadott *Constitutio Antoniniana* után, amellyel a birodalom minden szabad állapotú személye polgárjogot kapott, és vele a *Marcus Aurelius praenomen* és *nomen*. *Cognomenje* *Noricumban*, Észak-Itáliában és a nyugati tartományokban, kelta alaplakosságú területeken gyakori.⁸⁹ Valószínűleg *decurio* rendű, és *aquincumi* család le származottja volt. 233-ban még csak *decurio*. Ezt követően a *colonia flamenje* lett. 251 előtt nyilván betöltött még egy alsóbb *magistraturát*, vagy *quaestor* vagy *aedilis* volt a városban. 251-ben *Aquincum Ilvirje* volt. Nem állapítható meg, hogy a *decurionatus* és a *Ilviratus* között mióta volt *flamen*, az alsóbb *magistratura* előtt vagy után. Pályafutása a következőképpen összegezhető: 233-ban - [*dec(urio)?*], 233 és 251 között (*quaestor* és/vagy *aedilis*), *flam(en)*, 251-ben - *Ilvir col(oniae)*

P 20

M(arcus) Aure[l(ius)] Maximinus

Oltár.

Poetovio. *Andautonia* felé a Dráva-Száva között (Szlovénia, Natkrižovljan).

CIL III, 4108; EE II, 854; AIJ, 449; Fitz 1992-1995, p. 423-424; Šašel 1998, p. 20; Tóth E. 2001, p. 29, nr. 7;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Cul(minali) M(arcus) Aure[l(ius)] | Maximinus dec(urio) | col(oniae) Poet(ovionensium) hon|ore Ilviri q(uin)[q(uennalis)] | ex curat(ore) sac[er]r[do](talís?) provinci[a]e Pann(oniae) Superi(oris) | pro salute sua et | Aurel(iae) Marcell[i]nae coniugis su|orumque omnium v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A felirat kétségtől a III. századra keltezhető a betűképe alapján, amely *Aurelius Audentius* [P 13] illetve *G(aius) D. Q. Victorinus* [P 37] tartományi főpapok *aquincumi* és feltehetőleg *poetoviói* oltárainak betűképeire hasonlít. Az utóbbit III. *Gordianus* üdvéért dedikálták 238-ban. A betűkép alapján így a III. század első felében készülhetett az oltár. Az 1. sorban az isteni melléknév rövidítésének utolsó betűjeként értelmezett M valószínűleg az ő *praenomen*jének kezdőbetűje. Az olvasattal a továbbiakban kisebb problémák adódnak a feliratos mező két szélének hiánya miatt és a szövegben alkalmazott szokatlan rövidítések következtében, amelyeket nyilván a feliratos mező egykori terjedelméhez igazítottak. Ennek megfelelően a megadott irodalomban is többféle olvasata látható. A feliratos mező szélességének meghatározásához, a párkányzat alá faragott 164-től már ismert, de a *Severus* kortól divatozó ún. *pannon-noricumi voluta* díszítés⁹⁰ kiserkesztése vihet közelebb, annak megelőlegezésével, hogy nyilván teljesen szimmetrikusan töltötte ki az oltár szélességét a feliratos mező fölött. A kiserkesztett *voluta* dísz szélességét összevetve a feliratos mező bal szélének megállapítható szókezdő betűivel: 1. sor I; 2. sor M; 3. sor C; 4. sor Q; 5. sor E, megkapjuk a feliratos mező bal szélét, egyenetlen szélességű betűkkel, ami a szövegközben is feltűnő. Ugyanezt átvetítve a jobb oldalra, úgy látszik, mintha az AIJ olvasatának szerzője helyenként következetesen legalább egy betűvel hosszabb sorokat vett volna az oltár kiegészített sorvégeibe, pedig adott sorokban még a biztosnak tekinthető betű is csak szűkre véve fér el. Az 1. sor vége gyaníthatóan tényleg E és L mindkettő szűkre vételével, ahogy az L-t a CVL. rövidítésben látjuk, és az E-t pl. a POET. rövidítésben a 3. sorban. Ugyanez vonatkozik a 2. sor végére, ahol a hely miatt az E-t szűkebbre kellett venni illetve a C-t legalább olyan keskenyre faragni, mint az 1. sor CVL. rövidítésének C-ja. A 3. sor végére csak egy N fér el, amint a következő sor elején látjuk, több nem is lehetett oda faragva, a szó: HON|ORE. A 4. sor végére egy Q fér el a meglévő mellett, bal széle kirajzolódik még a törésvonalon. Az 5. sor vége a helynek megfelelően egy E-vel végződik, ha az olvasat szerint R betűt rajzolunk melléje, erőteljesen kiugrik a szöveges mező széléből. Az R ennek megfelelően a 6. sor első betűje, amelyet még kettő követ és a szó az O betűvel ér véget SACE|RDO. formában. Az O felső görbülete látszik, és ez a görbület jelentősen különbözik az előző sor S betűjének tetejétől, amely az aljához hasonlóan nem kunkorodik, hanem egyenesre faragott. Ezért sem tekinthető S-nek az a betű, hanem bizonyosan egy O-nak. A görbületet bármilyen szövegkiadó, aki ezt a problematikát részletesebben nem vizsgálta, magától értődően S-nek nézhetette és a szót *sacerdos*nak olvashatta pusztán epigrafikai ismeretek alapján. Az elmondot-

taknak megfelelően a szöveg meglévő részének utolsó két sora a *sace[r]do. provinc[i]* olvasatra módosul. Feloldása valószínűleg: *sacerdo(talis)*. A felirat alsó része elveszett így olvasata nem ellenőrizhető. Az oltár magánindokból került felállításra és úgy tűnik a lelőhelyből, hogy nem a városban. Az állítató valószínűleg már visszavonult a közéletből, amikor az oltárt állíttatta. *Nomenje* a leggyakoribb a tartományban a III. században a *Constitutio Antoniniana*t (212) követően. Tekintettel a magas tisztségekre, amelyeket betöltött, nyilván nem az új polgárok közül való volt, családja leghamarább *Marcus Aurelius* korától római polgárjoggal bírhatott. *Cognomenje* 180 előtt nem fordul elő *Pannoniában*, viszont a II. század végétől, a III. században a *ripa* mentén a katonaság körében elterjedt, de meglehetősen gyakori Észak-Itáliában a dunai és a nyugati tartományokban is.⁹¹ Közéleti pályafutása a felirat formájából és a betöltött tisztségek sorozatából kiindulva talán a II. század legvégén, a III. század elején kezdődhetett és a III. század első felére esik. *Poetovio coloniájának* *decurio*ja volt, valamint bár nem jelölte a feliraton, alsóbb és felsőbb *magistraturákat* is betöltött: *quaestor* és *aedilis* volt nyilvánvalóan ahogy a többi *poetoviói magistratus* [vö. P 71, 74], majd *Ilvir*. Ez utóbbiak abból következően, hogy a *decurionatus*t követően a *Ilvir quinquennalis* hivatalát nevezte meg. A *quinquennalis* hivatalra egyedibb szóhasználat: *honore Ilviri q.[q.]* formában utal, amelyből nyilván kihagyta a *honore* után a *functus* szót. A *Ilviri* szóban az R+I ligatúrát alkalmazták, ami az AIJ-ben közölt fényképen is látszik. Szóhasználata a következőkben is rendhagyóbb azzal, hogy a formszerű megnevezés azaz *curator rei publicae* [vö. P 13] helyett egyszerűen *curator*ként utal különlegesebb, a *quinquennialist*at követő bizonyosan nem katonai tehát civil tisztségére, amelyet a felirat állításakor már nem töltött be („*ex curatore*”). Nem tudni hol töltötte be a *curator rei publicae* tisztségét. A különleges hivatal egy város gazdasági ügyeinek rendbehozatalára rendszeresített magasabb tisztség volt, a dunavidéki tartományokban is viszonylag későn tűnt fel a III. század folyamán.⁹² Valószínűleg nem a saját városában, azaz nem *Poetovioban* hanem egy másik *pannonia superior*i városban volt *curator*. Ezt követően tartományi főpapnak választották *Pannonia Superior*ban. Hivatali ideje alatt főpapi címe *sacerdos provinciae Pannoniae Superioris* volt. A tartomány nevét szintén rendhagyó módon rövidítette, főleg annak fényében, hogy a főpapi címben szerepel. Pályafutása tartományi szinten teljesnek tekinthető. Összegezve a pályafutását: A II. század legvégétől – a III. század elejétől – *dec(urio)*, (*quaestor*, *aedilis*, *Ilvir iure dicundo?*), *Ilvir q(uin)[q(uennalis)] col(oniae)*, *curat(or)* (*rei publicae*), (*sacerdos provinciae*), *sac[er]do(talis) provinci[a]e* – a III. század második harmadában.

Szobor.

Acumincum (Szerbia. Slankamen-Szalánkemény).

CIL III, 3253; Merlat, 62; Noll, 411; Tóth I. 1976, p. 17; Selem, p. 248, nr. 11; CCID, 207;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(icheno) | Aurelii Sabinianus et Ma|ximus et Apollinarius sacc(erdotes) | vot(um) l(ibentes) l(aeti) pos(uerunt).

A felirat a II. század végétől keltezhető, *Iuppiter Dolichenus* kultuszának átfogóbb körben való elterjedése szerint. Betűkép alapján a III. század elejére javasolható a keltezése. A három állítató nem feltétlenül voltak testvérek, az *Aurelius nomen*hez 212-ben is hozzájuthattak. *Apollinariustól* feltételezhető, hogy orientális személy volt, a dolichenianus papság nagy részének példájára⁹³ ugyanez vonatkozik a másik két állítatóra is, annak ellenére, hogy tisztán latin neveket viselnek. *Cognomenje* szintén a gyakoribbak közé tartozik és általánosan használatos volt.⁹⁴ *Iuppiter Dolichenus sacerdos*a volt, aki két paptársával együtt *Acumincumban* is megfordult és fogadalmi szobrot állíttatott a helyi szentélyben. Nem állapítható meg, hogy ők a szentély papjai voltak-e, és ha igen úgy mennyi ideig.

P 22

M(arcus) Aurel(ius) Polideuces

Oltár.

Aquincum. Gellérthegy. Bölske, Dunameder másodlagos felhasználásból.

Soproni 1990, p. 135, Nr. 6; Póczy 1998, p. 29, Nr. 6; Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalog 13b; E. Tóth 2003 (Teutanus), p. 237-250;

[I(ovi)] O(ptimo) [M(aximo)] || Teutano pro salute | adque incolumitate | dd(ominorum) nn(ostrorum) M(arci) Aureli [[Carini]] et | M(arci) Aurel(i) [[Numeriani]] Augg(ustorum) | totiusque domus divinae | eorum et civitatis Eravis|corum M(arcus) Aurel(ius) Polideuces | aedilicius duumviralis v(ir) e(gregius) | [f]lamen et M(arcus) Aurel(ius) Cemes(us) | aedilicius duumviralis | equo publico quinquen|nales col(oniae) Aq(uincensium) dicave|runt (ante diem) III Idum Iunias | Imp(eratoribus) dd(ominis) nn(ostris) [[Carino]] II et [[Numeriano]] Augg(ustis) co(n)s(ulibus).

Az oltár 284. június 11-re keltezett. A két állítató közül az egyik papi hivatalt is viselt. *Praenomenje* és *nomenje* a III. század leggyakoribb két neve 212, a *Constitutio Antoniniana* óta. *Cognomenje* Pannoniában ezen kívül két esetben fordul elő *Brigeti*óban a

III. században *Polideucus* formában, egyszer biztos⁹⁵ másodszer gyaníthatóan *syriai* személy esetében.⁹⁶ A *brigetiói* és az *aquincumi* személyek között kapcsolat nem mutatható ki. Hasonlóképpen a *Castor cognomen*hez [P 14, 15], a *Polideuces* is theofor név, amely az isteni ikerpár egyik tagjának a neve éspedig görög alakjában, nem a római *Pollux* formában. A *Polydeuces* nevet a II-III. századi dolichenianus papság egyes tagjai is viselték.⁹⁷ Ez esetben se a *praenomen*, se a *cognomen* nem utal az állítató származására, aki nagy valószínűséggel helyi, *aquincumi decurio* rendű család leszármazottja volt, akinek egyik őse a görög nyelvű tartományokból vándorolhatott be *Pannoniába*, talán a markomann háborúkat követő idő bevándorlási hulláma alatt. *M(arcus) Aurel(ius) Polideuces* nyilván *decurio*i rendű családban született, amit külön nem jelölt. Tisztségeit, hivatalait feltehetőleg időrendi sorrendben tartalmazza a felirat szövege. Eszerint *Aquincumban aedilis* volt, majd betöltötte a *colonia duumviri* tisztségét. Ezt követően a lovagrend tagjává vált *v(ir) e(gregius)* címmel. A következő méltóság, amelyet feltüntetett a *colonia flameni* hivatala, amely úgy tűnik valamivel később jutott neki, a pályafutása további elemeihez és a többi ismert *flamen*hez képest; nyilván ekkor volt üresedés. Utolsó ismert hivatala a *colonia Ilvir quinquennalis* tisztsége, ebbéli minőségében volt az oltár állítatója. Az állítatási dátum 90 évvel követi *Aquincum* 194-es *colonia* rangra emelését,⁹⁸ ez egybevág a 284-ik évvel, mint *quinquennalis* esztendővel. Figyelemreméltó, hogy mindkét *duumvir quinquennalis* címet viselt az aktuális évben, amivel inkább a kronológiai jelentősége domborodik ki a hivatalnak. Pályafutása a következőképpen összegezhető: a III. század második felétől - (*decurio*), (*aedilis aedilicius*), (*Ilvir duumviralis*, *v(ir) e(gregius)*), [*flamen*], 284-ben - *quinquennalis*.

P 23

M(arcus) Aur(elius) Pompeius

a. Oltár.

Aquincum. Budapest III. ker. (Óbuda).

CIL III, 13368; AE, 1899: 67; Brelich 1938, p. 40-41;

Dianae || et Sil(vano) Silve(stri) | dis praesi|dibus v|enation(um) || [[M(arcus) Aur(elius) Pompe]]|[[ius sacerdot(alis)]]].

b. Oltár.

Aquincum. Budapest III. ker. (Óbuda).

CIL III, 3436; RD, 15; Fröhlich 1891, p. 145, nr. 5; Németh 1999, p. 40, nr. 92;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | M(arcus) Aurel(ius) | Pompeius | dec(urio) col(oniae) Aq(uinci) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A két felirat közül az egyik [b.] 194, *Aquincum* coloniává tétele után keltezhető, valószínűleg a III. század első felére. A másik [a.] szintén a Severus korra, az íráskép alapján. Az állítató valószínűleg ugyanaz a személy, amire a feliratok lelőhelye, állítatásuk időbeli közelsége, illetve az állítatónak a városban egyedi, egyébként máshonnan is alig ismert *cognomen*je utal, amely még Dél-Galliában fordul elő.⁹⁹ Ennek megfelelően a korábbi felirat a *Dianának* és *Silvanusnak* állítatott [a.] lehet, annak alapján, hogy a név mellett nem szerepel a *decurio*i rang. A *praenomen*je és *nomen*je a leggyakoribb 212-t követően, feltehetőleg ő tényleg a *Constitutio Antoniniana*val kapta a polgárjogot, aminek birtokában egy papi tisztség betöltését követően az *ordo decurionum* soraiba emelkedett. A papi tisztség nem tudni, melyik istenséghez kötődött pontosan, de a dedikáció okán papsága a városi hivatalos vallási élet kereteiben helyezkedhetett el. Ezáltal egy *sacerdos coloniae* lehetett, akit az *ordo decurionum* határozata értelmében a *főmagistratusok* neveztek ki¹⁰⁰ határozott időre. Ugyanez több másik *sacerdos* esetében is látható, akik az egykori papi hivatalra a *sacerdotalis* kifejezéssel utaltak [pl. P 16, 18, 23, 47]. Pályafutása következőképpen összegezhető: A III. század első harmadában - (római polgár, *sacerdos*) *sacerdot(alis)*, *dec(urio) col(oniae)*.

P 24

M(arcus) Aurel(ius) Sabinianus

Oltár.

Aquincum. Gellérthegy. Bölske, Dunameder másodlagos felhasználásból.

Soproni 1990, p. 135, Nr. 8; Póczy 1998, p. 30, Nr. 8; Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalog 9; E. Tóth 2003 (Teutanus), p. 237-250;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Teutano et dis deabusq(ue) omnib(us) | pro sal(ute) d[[d(ominorum)]] n[[n(ostrorum) Imp(eratoris) Caes(aris) C(ai) V[ib(i)]]] | [[[[Treboniani Galli P(ii) F(elicis) Invic]]][[[ti Aug(usti) p]o[nt(ificis) maxim(i) trib(uniciae)]]] | [[[[pot(estatis) p(atris) p(atriciae) et Imp(eratoris) Caes(aris) C(ai) Afri(ni)]]] | [[[[Veld(umniani) Volusiani P(ii) F(elicis)]]] | [[[[Aug(usti) pont(ificis) max(im)i p(atris) p(atriciae) et]]] | [in]columitate civita(tis) | [E]raviscorum T(itus) F[il(avius)] | Dignus equo public[o] | augur et M(arcus) Aurel(ius) Sabini|anus augur q(uin)q(uennalis) | aedilici(i) Ilviri col(oniae) | Aquincens(ium) | d(edicaverunt) (ante) d(iem) III Idus Iunias | [[Imp(eratoribus) [Gallo et Volu]siano Aug(ustis) co(n)s(ulibus)]]].

A felirat 252. június 11-re keltezett. *M(arcus) Aurel(ius) Sabinianus praenomenje és nomenje* a III. század leggyakoribb nevei közé tartozik, 212 óta, de a család első római polgár őse már *Marcus Aurelius*tól is megkaphatta a polgárjogot. *Cognomenje Marcus Aurelius* korát követően *Pannoniában* a gyakoribbak közé tartozik.¹⁰¹ Hasonló nevet viselt valamivel korábban egy *Acumincumban* feliratot állíttató dolichenianus pap is [P 25]. Nem zárható ki a közöttük álló leszármazási kapcsolat lehetősége. A feliraton valószínűleg szerkesztési szempontok által indokoltan, *cursusának* állomásait nem időrendben sorolta. Társadalmi helyzetét tekintve bizonyosan az *ordo decurionum* soraiba tartozott, ezt külön nem jelölte de viselt hivatalai értelemszerűvé teszik. A *colonia* közigazgatásában elsőként az *aedilisi* tisztséget töltötte be, ezt követően *Aquincum Ilvirjévé* vált először. Ez a *duumviratus* a feltüntetett ötödévi *duumviratus* lehet, 252 előtt leghamarább 249-ben, ha az első ilyen jellegű tisztséget 194-hez, *Aquincum colonia* rangra való emeléséhez viszonyítjuk¹⁰² és az adatot ellenőrizzük *M(arcus) Aurel(ius) Polideuces* és hivatali társa 284-re keltezett ötödévi *duumviratusaival* [P 22]. Feltehetőleg valamilyen formában jelölte volna, ha például a *quinquennialitason* kívül a *Ilviratust* még kétszer töltötte volna be. 252-ben *Aquincum Ilvirje* volt (eszerint másodsor) és ebbéli minőségében dedikálta az oltárt. A közigazgatási hivatalok betöltése mellett ellátta *Aquincum coloniájában* az *auguri* tiszteit is. A kevert *cursus* nem ad lehetőséget annak megállapítására, hogy melyik két közigazgatási tisztség betöltése között, vagy melyik alatt vált *augur*tá. Mellette *duumvirts* társa is feltüntetett egy *auguratus* [P 40]. Élethossziglani papságról lévén szó ezáltal megállapítható, hogy a III. század közepén *Aquincumban* két *augur* volt. Kár, hogy az *auguratus* tisztséget illetően közvetlen kontrolladat nincs, az egymáshoz közel eső keltezésű feliratok kivételével, viszont ugyanezzel a jelenséggel találkozunk a jelentőségben és súlyban hasonló jellegű *pontificatus* tisztséget illetően 259-ben [P 42, 52]. Azaz nem csak két *augur* volt a III. század közepén a városban hanem két *pontifex* is. A kettős *auguratus* és a kettős *pontificatus* egyik jogforrása esetleg, de nem feltétlenül *Aquincum* településrendszerezésének sajátosságában is keresendő, az attribuált katonaváros egyes hivatalai továbbélésében a *colonia* keretén belül.¹⁰³ Azonban a hivatalviselők számát illetően mindenképpen a városi törvény volt az irányadó, és a párban viselt papi hivatalokra más városokból is léteznek közvetlen és közvetett adatok [vö. itt III. 4, 9]. *Sabinianus cursusa* csak a *quinquennialitast* tekintve különbözik *Dignus cursusa*tól, az *aedilici*. Rövidítés mindkettejükre kell vonatkozzon, mivel *Dignus* is *duumvirts* volt azt követően, és a *Ilviratus*hoz neki is kellett az alsóbb *magistratura*.¹⁰⁴ Eszerint a *Ilviratus* mindkettejük aktuális tisztsége volt 252-ben, ezt megelőzően mindketten voltak *aedilisek*, az *auguratus* pedig folyamatosan betöltött papi tisztség volt. Ezért kerülhetett *Sabinianus*-nál az *auguratus* mögé a *quinquennialitas* mivel ennek a már betöltött tisztségnek a

feltüntetése a tekintélyéhez tartozott. Egyúttal arra a további megállapításra is alkalmas az adat, hogy a feltehetőleg elég tekintélyes személy a *Ilviratus* betöltése nélkül is pályázhatott a *quinquennalis* tisztségre, ha az éppen arra az évre esett. Összegezve pályafutásának elemeit: A III. század második negyedében - (decurio), *augur*, *aedilis*, feltehetőleg 244-ben vagy 249-ben: *q(uin)q(uennalis)*, 252-ben: *Ilvir col(oniae)*.

P 25

Aurelius Sabinianus

Szobor.

Acumincum (Szerbia. Slankamen-Szalánkemény).

CIL III, 3253; Merlat, 62; Noll, 411; Tóth I. 1976, p. 17; Selem, p. 248, nr. 11; CCID, 207;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Dol(icheno) | Aurelii Sabinianus et Ma|ximus et Apollinarius sacc(erdotes) | vot(um) l(ibentes) l(aeti) pos(uerunt).

A felirat a II. század végére a III. század első felére keltezhető, *Iuppiter Dolichenus* kultuszának átfogóbb körben való elterjedése szerint a markomann háborúkat követő időkre. Betűképe alapján a III. század elejére javasolható a keltezése. A három állítató nem feltétlenül voltak testvérek, az *Aurelius nomen*hez 212-ben is hozzájuthattak. *Apollinarius* valószínűleg orientális személy volt, a dolicheniánus papság többségének példájára,¹⁰⁵ ugyanez vonatkozik a másik két állítatóra így *Sabinianusra* is. *Cognomen*je *Marcus Aurelius* korát követően Pannoniában gyakorinak számít.¹⁰⁶ *Iuppiter Dolichenus sacerdos*a volt, aki két paptársával együtt *Acumincumban* is megfordult és fogadalmi szobrot állíttatott a helyi szentélyben. Esetleg huzamosabb ideig látta el társaival együtt a papi szolgálatot helyben, bár erre a feliratból következtetni nem lehet, és három pap is soknak látszik egy *vicus*beli szentélyben.

P 26

[A]ur(elius) Victor

Oltár.

Aquincum vagy *Gorsium*. Székesfehérvár. CIL – „Fuit in curia”. RIU - A királyi bazilika romjaiból.

CIL III, 3345; CIL III, 3345 add. p. 1041; Alföldi 1935, p. 4, nr. 1; Alföldi 1940, p. 197, nr. 1; AE, 1972: 431; Fitz 1967-68, p. 210, nr. 47; Fitz 1972, p. 39, Nr. 3; Alföldy 1997, p. 239, Nr. 6; RIU, 1498; Lőrincz 2001, p. 237, Nr. *263;

[Genio] templ(ensium) | [Do]mitius Niger | [mi]l(es) (?) coh(ortis) III B(atavorum) et | [A]ur(elius) Victor | sacerd(o -s, -talis?) templ(i) | Divi Marci | Kal(endis) Mai(a)s Gen(tiano) | et Basso co(n)s(ulibus) d(ederunt).

Az oltár 211. május 1-re kelezett. A nap két *Roma* városi templom avatásának napja, illetve *Maia* istennő ünnepe. Ezen kívül erre a napra estek a *Ludi Florales*.¹⁰⁷

A felirat olvasata, állapota miatt folyamatosan kérdéses volt a megismerése óta: 1. sor – CIL – Mommsen, Alföldi, Fitz – --- *curator* ?, *antistes* ?, *praefectus* ?] *templi*; RIU – Fitz: *De[fo T]eutano*; Alföldy, Lőrincz: [Genio] templ(ensium). A 2. sorban a név ugyanaz mindegyik olvasatban, valamint a többség egyetért a 3. sor olvasatában is kivétel Fitz, aki *tri(bunus)* [coh.] III B. formában olvasta a sort. Ez utóbbit Alföldy vizsgálta felül legutóbb, a CIL – Mommsen és Alföldi változatait megerősítve, amelyet elfogadott Lőrincz: [mi]l(es) (?) coh(ortis) III B(atavorum) a kérdőjel leghagyásával, az olvasatot kétségtelenül biztosnak tekintve. A 4. és 5. sorok olvasatában egyetértés van. A kérdés az 5. sorral kapcsolatban a *sacerd.* rövidítés megfelelő feloldása, azaz mindkét előtte álló névre vonatkozik-e vagy csak a közvetlen előtte állóra. [Do]mitius Niger aktív katonai szolgálata és *Divus Marcus* templomában való szolgálata nem bír analógiákkal de okszerűséggel sem. Egyes keleti kultuszokat tömegesen gyakorló orientálisokból sorozott csapattek részére rendszeresített *sacerdosok*ra *Daciából* több példa ismert, sőt *legio* mellé rendszeresített papra is.¹⁰⁸ Táboron kívüli államvallási szentélyben civillel együtt szolgáló katonapapra nem ismerek példát, még ha a tábor és *vicus* kapcsolata *Septimius Severus* házassági engedélye óta meg is változott. Valószínűbbnek látszik, hogy a felirat jelezte cselekményben adott alkalommal legalább ketten vettek részt, közülük az egyik katona volt, a másik [A]ur(elius) Victor pedig papi személy. A vallásos cselekedet tétele nem is biztos, hogy összefügg a megnevezett foglalkozásokkal. Emellett nincs példa és érv amellett, hogy a feliraton a *sacerd.* feloldása az aktív katonára *Nigerre* is ki legyen terjesztve, így valószínűleg tényleg csak *Victorra* vonatkozik. Az 5-6. sorokra vonatkozólag Alföldi módosítását: [et Clau]diu[s] Marci[anus] Fitz egy ideig kérdőjellel támogatta, a RIU-ban azonban a CIL – Mommsen majd Alföldy szövegváltozatait fogadta el, hasonlóképpen Lőrincz: *templ(lum)* | *Divi Marci*. A *Divus Marcus* istennév *Marcus Aurelius*nak a hivatalos *Divus Marcus Antoninus Pius consecratió*s istennevének¹⁰⁹ közönségesebb, azaz nem hivatalos formája. Elfogadható a kor egyszerűsítettebb szóhasználatának, ahogy pl. *Héródianos* is nevezi őt művének címében: „*ab excessu Divi Marci...*”. Amennyiben a katona megnevezett csapatteste nyomán az oltár a *cohors III Batavorum* állomáshelyén,¹¹⁰ azaz *Vetus Salinában* került felállításra úgy feltételeznünk kellene *Vetus*

*Salina vicus*ban egy *Divus Marcus* tiszteletének szentelt templomot, amelyben egy *sacerdos* teljesített szolgálatot. A *vicus* területén épített szentély nem példátlan.¹¹¹ *Vetus Salina vicusa* civil szervezettel rendelkezett,¹¹² amely fenntarthatott közterületen még egy szentélyt a valamely okból azon a helyen kiemelten tisztelt *Divus Marcus*nak, de nincs rá oksági magyarázat, se példa. *Divus Marcus* templomát *pannonia inferiori* viszonylatokban a helytartói székhelyen lehet elképzelni illetve a tartományi császárkultusz központjában, és ennek a felirat székesfehérvári lelőhelye sem mond ellent [vö. még III.15].¹¹³ Másrészt önmaga a feliratszöveg is lehetőséget ad annak feltételezésére, hogy nem *Vetus Salinában* állt az a templom. Az 5. sor *sacerd.* rövidítése mivel *sacerd(ote)* alakra nem, úgy kétséget kizáróan oldható fel *sacerd(otalis)* formában, ugyanúgy [*AJur(elius)* *Victor*hoz rendeltén ahogy az előbb erről már szó esett. A *sacerd(otalis)* feloldásnak valamivel nagyobb a létjogosultsága, mint az egyébként szintén joggal javasolható *sacerd(os)* [vö. P 3] vagy a fent már említett szintén nem példa nélküli de ez esetben nem tartható *sacerd(otes)* változatnak [vö. P 52, 53]. A hivatalban levő papot az esetek nagyobb részében vagy kiírták teljesen [vö. P 49, 77, 91], vagy *sac.* esetleg *sacer.* alakban rövidítették [vö. P 4, 10-12, 21, 25, 29, 34, 38, 39, 56, 75, 87], amint számos *pannoniai* eset is mutatja. A *sacerd.* rövidítés a *sacerd(otalis)* állapot egyértelműsítése érdekében is kerülhetett ilyen módon a szövegbe. A *sacerd.* rövidítés a szövegösszefüggés szerint valóban zavarba ejtő, ezért tekintették mindkét állítatóra vonatkozóan. Azonban hogyha a hivatalát már letett papról azaz *sacerdotalistról* van szó¹¹⁴, úgy tulajdonképpen még kevésbé köthető az egykori papság helyéhez. Bárhol állíthatott oltárt a katonával együtt ahol éppen lakott vagy járt. Összegezve, önmagában az oltár lelőhelye még nem utal a papi személy szolgálati helyére. *Divus Marcus* templomának egykori papját, aki római polgárjoggal bizonyosan rendelkezett és akinek egyéb tisztségeiről nem tudunk, határozott idejű hivatalára a templomnak helyet adó terület fölöttes civil hatósága nevezte ki, lehetségesen az *aquincumi ordo decurionum*, illetve döntésük alapján a *duumvirek*. Hogyha pedig *Gorsiumban* állt a felirat eredetileg, ami szintén nem zárható ki, akkor ugyanúgy mindketten eljuthattak oda és a *templenses geniusainak* állíttathattak oltárt akár csak a hasonló időszakban a *templenses* üdvéért szintén *Gorsiumban* oltárt állíttató *L. Virius L. f. Mercator sacerdos* [P 78]. Nem állapítható meg, hogy [*AJur(elius)* *Victor* oltárának állíttatása, illetve a *templenses* kifejezés használata összefügg-e a *Ludi Florales*szel. Ha igen, úgy a játékok alkalmával rendezett templomi szertartáson résztvevők is lehetnek a *templenses*, és esetleg hasonlóképpen a [P 78] felirat szövegében szereplők is. *Ludi Florales*t feltehetőleg mindenütt rendeztek. A székesfehérvári lelőhelyű oltár elég sok kérdést vet fel, amelyek közül például az eredeti állíttatási hely megválaszolására két valószínűbb is van mint *Vetus Salina*. [*AJur(elius)* *Victor* papi

hivatala leteltével a *sacerdotalis* titulussal bírt, mint több más *pannoniai* főleg *aquincumi* pap [P 5, 16, 18, 23, 47].

P 27

M(arcus) A[urelius] [—]s

Sírsztélé.

Aquincum terr. Budaörs. Szőlőhegy.

RIU, 1336; Alföldy 2002, p. 272-273, Nr. 16;

--- | [—] *M(arcus) A[urelius] | [—]s dec(urio) c[ol(oniae) Aq(uincensium)] | [Ilvir (?) po]ntifex c[um —] | [— u]xore p[osuit] | [—?]*

A felirat 194-től keltezhető. Az állítató családja akár *Marcus Aurelius* uralkodása alatt időtől római polgár lehetett a *M. A[urelius] praenomen* és *nomen* szerint. *Aquincum coloniájának* *decuriója* volt. A felirat kitörött részében egy további municipális tisztsége szerepelt valószínűleg, amely a hely szerint leginkább a *Ilviratus* lehetett. Ezt követően a *coloniában* betöltött *pontifexi* hivatalát tüntette fel a szövegben. A feliraton feltehetőleg időrendben szerepelnek a tisztségek, amelyek alapján pályafutásának ismert elemeit a következőképpen lehet összegezni: 194 után - *dec(urio)*, (quaestor és/vagy aedilis), *[Ilvir (?) po]ntifex c[ol(oniae)]*.

P 28

Ti(berius) Barbiu[s] Ti(beri) fil(ius) Ve[l(ina tribu)] Valen[s]

Oltár.

Savaria. Szombathely. Hosszú u. 103, később Thököly u. 14-16.

CIL III, 4156; Wessetzky 1959, p. 270; RSS, 40; RIU, 14;

Isidi Au[g(ustae)] | sacrum) | Ti(berius) Barbiu[s] | Ti(beri) fil(ius) Ve[l(ina tribu)] | Valen[s] | dec(urio) c[ol(oniae) C(laudiae) S(avariae)] | quaest[or] | [I]lvir i(ure) di[c(undo)] | [p]ontifex] | [—]

A felirat a II. századra keltezhető. Az állítató *aquileiai* eredetű, *Noricumban* is elterjedt *gentiliciumot* viselő családból származott,¹¹⁵ amelynek tagjai nagyobb számban ismertek Nyugat-Pannoniából.¹¹⁶ *Cognomenje* a nyugati és a keleti tartományokban

egyaránt használatos volt.¹¹⁷ Municipális közigazgatási tisztségeit időrendben sorolta a feliraton. Eszerint *Savaria decurio*ja volt, ezt követően a *quaestor*i hivatalt viselte. A *quaestura* után a városban *Ilvir iure dicundo* volt. A viszonylag részletes *cursus* emelkedő tisztségfelsorolása szerint *Savariában* elegendő lehetett egy alsó *magistratura* betöltése a *duumviratus*hoz [vö. P 30]. A közigazgatási tisztségek után tüntette fel a *pontificatus*át. Nem valószínű, hogy a csoporton belül külön kezelte a *pontificatus*t, így a *Ilviratus* után válhatott pappá elődje hivatalviselésének megszűnte után. Az oltár egyik jó példája annak a ténynek, hogy a dedikációban szereplő istenség és az állított személy papsága nem minden esetben függ össze. Pályafutásának ismert elemei a következőképpen összegezhetők: A II. század második felé-ben - *dec(urio)*, *quaest(or)*, [*Ilvir i(ure) di(cundo)*], [*ponti(fex) c(oloniae)*], [---].

P 29

[B]assus

Oltár.

Carnuntum. (Ausztia. Petronell). CIL – „in sacrario Iovis Dolicheni”.

CIL III, 11131; CIL III, 13447; ILS, 4310; Merlat, 113; Tóth I. 1976, p. 17; Vorbeck 1980a, 100; CCID, 221;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Dol(icheno) et Rel(igioni) | pro sal(ute) Aug(usti) | G(aius) Iul(ius) Dioni(cus) et M(arcus) Fol(nius) Primu(s) cur(atores) et Q(uintus) Ga(vius) Zosimus | scriba ded(icaverunt) ex vot(o) | [Imp(eratore)] Comm(od)o Aurelio co(nsule) | [sub] sac(erdotibus) | [B]asso et Crispo.

A felirat 181-re keltezett. A római polgárjogú és a városi *apparitores* közé tartozó fogadalmat tevők, a szentély két papjának hivatali ideje alatt állíttatták az oltárt. A *Bas-sus* név csak *cognomen*ként ismert. Etnikai meghatározásra nem alkalmas, keletiek és itáliaiak egyaránt viselték, *Marcus Aurelius* korát követően többségben a keletiek.¹¹⁸ Ez utóbbi egybevágó a dolicheniánus papság egy részének orientális származásával.¹¹⁹ *Bassus*nak polgárjoga feltételes, viszont szabad állapotúként, a korszakban legalább *peregrinus* jogállású lehetett. A kultusz történetét és *Severus* kori virágzását tekintve a felirat viszonylag korai, a szentély amelyben állt a Dunavidék egyik legkorábbi dolichenuma. *Bassus* egyéb tisztségéről nem tudunk. A papság idejének feltüntetése korlátozott idejű papi tisztségviselést feltételez. Nincs pontos adat a dolicheniánus papság közjogi helyzetére vonatkozóan, azonban ha a szentély közterületen állt, mint a dolichenumok egy része bizonyosan.¹²⁰ A szentélyvezető papot a szent kerület kezelője,

azaz a városi önkormányzat állíthatta a szentély élére,¹²¹ nyilván a hívekkel egyetértésben.

P 30

T(itus) Caesius P(ubli) [f(ilius)] Cl(audia tribu) Ius[ti]an[us]

Sírsztélé.

Germania Inferior. Ruimel (Hollandia).

CIL XIII, 8772; Dobó, 569;

T(itus) Caesius P(ubli) [f(ilius)] | Cl(audia tribu) Ius[ti]an[us] | dec(urio) c(oloniae) [C(laudiae)] S(avariensium) quae(stor) | Ilvir i(ure) d(icundo) item II[vir] i(ure) d(icundo) quinq(uennalis) flam(en) ann[orum]---? | sibi et fil(io) piissim(o) et co[n]niugi | kariss(imae) et piiss(imae).

Keltezése felirattani, tartalmi és formai alapon a II. századra tehető, legfeljebb a III. század elejéig. Az 5. sor végén a törés ellenére, valószínűbb, hogy *ann[orum]* szerepel és nincs a szám helye kitöltve, vagy letörött a szám. A sírfeliratot életében állíttathatta *Caesius Iustianus*. Teljes municipális *cursusszal* rendelkezett valószínűleg *Savariában*; semmi nem utal arra, hogy a kő lelőhelyéhez kötődően töltötte be *savariai decurióként* a tisztségeket. Kérdés csak az lehet, miként került oda a felirat. Feltételezhető, hogy ha nem a követ hurcolták el, úgy „nyugalomba vonulását” követően *Germaniába* költözött a *pannoniai Savariából*. A feliratot szövege alapján a II. századra lehet keltezni. Az állíttató *nomenje* és *cognomenje* szerint észak-*italiai* származású lehet.¹²² *Cognomenje* később Nyugat-*Pannoniában* gyakrabban előfordul, néhányszor *Aquincumban* is, *Pannonián* kívül ritkábban.¹²³ *Savaria* polgára volt a *Claudia* tribusból, illetve a *colonia decuriója*. Közigazgatási tisztségeit emelkedő módú időrendben sorolta a felirat szövegében. *Decurióként*, első közigazgatási tisztségeként betöltötte a *quaesturát*, majd a városban *Ilvir iure dicundo* lett. A viszonylag részletes *cursus* tisztségfelsorolása megerősíti, hogy *Savariában* elegendő volt egy alsó *magistratura* betöltése a *duumviratus*hoz [vö. P 28]. Ezt követően ismételt *Ilviré* lett, majd a *Ilvir quinquennalis* hivatalt töltötte be. Utoljára a *flameni* papi tisztséget tűntette fel. A papság nem biztos, hogy azon a helyen szerepel ahova pályafutásának időrendjébe besorolható lenne. Azonban reális lehetőség, hogy ténylegesen municipális közéleti pályafutása végén vállalt papságot, ahogy szabaddá vált a *flameni* hivatal elődjének halálával. Pályafutása ismert elemei a következőképpen összegezhetők:

A II. században - *dec(urio)*, *quae(stor)*, *IIvir i(ure) d(icundo)*, *item II[vir] i(ure) d(icundo)*, *quinq(uennalis)*, *flam(en) c(oloniae)*.

P 31

C(aius) Cass[i]us Karinus

Oltár.

Mog(io)? Császár. Későrómai sírból, másodlagos felhasználásból.

CIL III, 15188¹; Barkóczi 1944-1951, 190; RIU, 657; Mráv 2003, p. 332-333;

Terrae | Matri Gene|trici C(aius) Cass[i]us | Karinus dec(urio) mun(icipii) | Mog(ionensium?) IIIvir flam(en) | pro se suisq(ue) omni|bus v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

A felirat valószínűleg a II. század második felére keltezhető. Ő lehetett a *Cassi Carini* bélyeges téglákat gyártó műhely tulajdonosa is.¹²⁴ *Gentiliciuma* Italiában fordul elő,¹²⁵ és *cognomenként* is használták, esetenként kelta eredetű illetve többször orientális személyeknél.¹²⁶ A nyugati tartományokban elterjedtebb *cognomenje* a *pannoniai* tartományok kivételével a dunai *provinciákban* ritkább. *Pannoniában* is a nyugati tartományrészben gyakoribb.¹²⁷ A joggal feltételezhető *Mog(io) municipiumának*¹²⁸ *decurioja* volt. A *decursionatust* követően *IIIviri* tisztségét jelölte meg. *Municipiumokban* a *IIIvirek* elláttak olyan funkciókat is, amelyeket a *coloniákban* az *aedilisek* illetve a *quaestorok*. Utoljára *flameni* tisztségét tüntette fel. Mivel a papi tisztségnek nem volt stabil helye a municipális *cursusban*, hanem üresedés után töltötték be, így valóban a *IIIviratus* után válhatott *flamenné*. Pályafutásának ismert elemei a következőképpen összegezhetők: A II. század második felében - *dec(urio)*, (*quaestor* és/vagy *aedilis?*), *IIIvir*, *flam(en) mun(icipii)*.

P 32

L(ucius) Cl(audius) Ti(beri) f(ilius) Quirina (tribu) Moderatus

Bázis.

Aquae Iasae (Horvátország. Varaždinske Toplice). A *forum* nyugati részéről, templom-ból.

AE, 1979: 468; AE, 1983, 774; Mócsy 1982, 309-312; ILJug, 1169; Fitz 1992-1995, p. 423-424; Religions and Cults 1998, p. 7, p. 14, fig. 2; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 26, nr. 3;

Minervam | Aug(ustam) | L(ucius) Cl(audius) Ti(beri) f(ilius) Quirina (tribu) | Moderatus | dec(urio) c(oloniae) C(laudiae) Savaria(e) | dec(urio) municipi(i) | Ae(lii) Sallae sacerdot(alis) | Arae Aug(usti) e q(uinque) decur(iis) | posuit.

Mócsy A. szerint a felirat állítatója a II. század második felében élt Pannoniában. Ha a nevek, a feltételezett testvér pályafutása és a történeti körülmények - ti. a markomann háborúkat¹²⁹ követő bevándorlás a *pannoniai* tartományokba - figyelembevételére szerinti felvetésében igaza van és *Moderatus*nak ténylegesen köze van az *africai Modestushoz* és fiához *Honoratushoz*,¹³⁰ úgy későbbi leszármazottja is lehet *Modestus*nak, vagy pedig a szobor állítatásakor nagyon idős is lehetett. A felvetett apa - fiú - testvér kapcsolatot nem látom kétséget kizáróan bizonyíthatónak, a rendelkezésre álló adatok alapján. A felirat a III. század első negyedéig nyugodtan keltezhető, a ligatúrákkal zsúfolt írásképp alapján mindenképpen. Az állítató császári *gentiliciumot* viselt, amely az európai tartományokban csaknem mindenütt előfordul.¹³¹ *Cognomenje* a nyugati és a dunai tartományokból ismert, illetve Rómából.¹³² Mócsy A. említett felvetése szerint *africai* család leszármazottja volt.¹³³ *Tribusa* alapján azonban az a lehetőség is valószínű, hogy családja legalább a *Flavius*¹³⁴ kortól Pannoniában élt. A szobor állítatója pályafutásának csak olyan elemeit tüntette fel, amelyek személyéhez kötődően állandóak voltak és inkább a rangját illetve társadalmi állapotát fejezték ki. Valószínűleg időrendi sorrendet alkalmazott a felsoroláskor. Eszerint *Savaria decuriója* volt, majd *Salla municipiumában*¹³⁵ is az *ordo decurionum* tagjává vált. A felsorolás emelkedő jellegét tekintve, a korábbinak vehető *savariai decurionatus* alapján *savariai* lehetett. A következő feltüntetett pályafutási eleme a tartományi főpapság. Tekintettel arra, hogy a tartományi főpapok általában legalább egy városban végighaladtak a municipális *cursus* lépcsőfokain, így *Moderatus*ról is joggal feltételezhető, hogy a két város valamelyikében ahol *decurio* volt, egészen a *llviratusig* betöltötte a közigazgatási hivatalokat; lehetségesen *Savariában*. A *Minerva* szobor állítatásakor már nem viselt tisztségeket, ezért nem is tüntetett fel egyebet csak ami a rangját jelezte. Egykori tartományi főpapként *sacerdotalis* címmel rendelkezett, ami állandó „titulaturájába” tartozott. Utoljára szerepel a feliraton, hogy a Róma városi lovagi *decuriákba* is bekerült,¹³⁶ valószínűleg a tartományi pályafutás csúcsát jelentő főpapság betöltését követően. Összegezve a pályafutását: A II. század harmadik harmadától - *dec(urio) c(oloniae), dec(urio) municipii* (omnibus honoribus functus, valószínűleg *Savariában*); 212 után - *sacerdos Arae Augusti*), a III. század első negyedében: *sacerdot(alis) Arae Aug(usti), (equo publico vagy eques romanus) e quinque decuriis*.

Töredék.

Mursa. Eszék. (Horvátország. Osijek).

AÉ, 1980: 724; Nagy M. 1989 III, p. 298, nr. 31a.1; Tóth E. 2006 (SN), p. 57-58;

---]G[--- M(arcus)] | Ulp(ius) Flor[--- mun(icipii)] | Cib(alaensium) M(arcus)
Ul[p(ius) Vale]ntinus [--- mun(icipii)] | Cib(alaensium) eq(uo) p(ublico) [---] |
Cocc(eius) V[---] | flam(en) PI[---].

A felirat rendkívül töredékes, kiegészítése több helyen feltételes. Az AÉ hivatkozott szerzője *Cibalae coloniális* korszakára teszi a felirat lehetséges állíttatási idejét, azonban formai alapon és a gentiliciumok szerint a *municipium* kiegészítés a megfelelőbb, ahogy Nagy M. javasolta. Annak ellenére, hogy a felirat lelőhelye *Mursa*, a rajta szereplő tisztségviselők közül kettő *cibalaei*, a harmadik is valószínűleg. A *cibalaei* hivatalnokok *mursai* feliratállításának hátterében hivatalos indok állhatott.¹³⁷ *Cibalae coloniáját*¹³⁸ az *Aurelia pseudotribus*¹³⁹ alapján már *Marcus Aurelius* megalapíthatta, illetve legkésőbb *Caracalla*.¹⁴⁰ A *municipiumi* korszak¹⁴¹ értelemszerűen ez elé kelteződik a II. század első harmadától. A feliraton szereplő személyek a város tisztségviselői lehetnek. Közülük az egyik *flamen*i hivatalt is betöltött, illetve valószínűleg az előtte álló névhez tartozik a *flamen*i tisztség megjelölés. *Cocceius nomen*je császári gentilicium, elterjedési területe a latin nyelvű tartományokban a Duna vidék illetve az *africai* tartományok. A *pannoniai* tartományokban *Marcus Aurelius* uralkodásáig fordul elő, azt követően nem jellemző.¹⁴² *Cognomen*je, a kezdőbetűje kivételével nem maradt meg a feliraton. V. kezdettel meglehetősen sok *cognomen* ismert *Pannoniából* is,¹⁴³ ezért a *flamen cognomen*jének kiegészítése a V. alapján nem lehetséges. A *flam.* rövidítést követő PI[---] azonosíthatatlan töredék. Esetében nem zárható ki, hogy eredetileg DI állt ott, ami a töredékesség miatt látszik rosszul. DI[---] esetén Di[vi] ---? a kiegészítés, valamely *Cibalaeban* tisztelt *Divusra* utalólag. A papság mellett valószínűleg közigazgatási tisztségeket is betöltött, társadalmi rangját tekintve *decurio* lehetett. Összegezve: A II. század első felében, a közepe körül - *flam(en) PI*[---] vagy *Di*[vi]---? (*municipii*) [---?] volt.

P 34

Crispus

Oltár.

Carnuntum. (Ausztria. Petronell). CIL – „in sacrario Iovis Dolicheni”.

CIL III, 11131; CIL III, 13447; ILS, 4310; Merlat, 113; Tóth I. 1976, p. 17; Vorbeck 1980a, 100; CCID, 221;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Dol(icheno) et Rel(igioni) | pro sal(ute) Aug(usti) | G(aius) Iul(ius) Dioni|cus et M(arcus) Fol|nius Primu(s) cur(atores) et Q(uintus) Ga|vius Zosimus | scriba ded(icaverunt) ex vot(o) | [imp(eratore)] Comm[od]o Aurelio co(nsure) | [sub] sac(erdotibus) | [B]asso et Crispo.

A felirat 181-re keltezett. Az dedikálók a szentély két papjának hivatali ideje alatt állították a feliratot. A *Crispus* név inkább *cognomen*ként ismert. Etnikai meghatározásra ez esetben nem alkalmas, a nyugati tartományokban és *Italiában* fordul elő.¹⁴⁴ *Crispus* ennek ellenére orientális eredetű is lehet a dolicheniánus papság egy részének példájára.¹⁴⁵ Polgárjoga valószínűleg nem volt. A kultusz történetét és *Severus* kori virágzását tekintve a felirat viszonylag korai, a szentély amelyben állt a Duna-vidék egyik legkorábbi szentélye. *Crispus* egyéb tiszttségéről nem tudunk, jogállását tekintve *peregrinus* lehetett. A papság idejének feltüntetése korlátozott idejű papságot feltételez. Nem ismerjük pontosan a dolicheniánus papság közjogi helyzetét, azonban ha a szentély közterületen állt, mint a *dolichenumok* egy része igazolhatóan,¹⁴⁶ úgy a papot a szent kerület tulajdonosa és kezelője, azaz a városi önkormányzat bízhatta meg a szolgálattal,¹⁴⁷ természetesen a megfelelő közegből való alkalmas személyként.

P 35

[L(ucius)?] Cu[---] L(uci?) f(ilius?) Co[ll(ina tribu)?] Op[---]

Töredék.

Poetovio. (Szlovénia. Ptuj). CIL - „Oberpettau am Schlossberg”.

CIL III, 4074;

--- *L(ucius)?] | Cu[---] | L(uci?) f(ilius?) Co[ll(ina tribu)?] | Op[--- dec(urio) col(oniae)?] | aug(ur quae(tor)) | p(ecuniae) p[ub]licae) --- pro sal(ute)?] | su[ae suorumque)?] | [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)?].*

A II-III. századokra egyaránt keltezhető felirat erősen töredékes. A bizonytalanságok fenntartásával javasolható a bemutatott kiegészítés, amelyből a névforma valóban a II. századra ajánlja a felirat keltezését. Cu- kezdetű *gentilicium* több ismert a *pannoniai*, illetve az európai tartományokból, valamint Észak-Italiából és Észak-Afrikából is.¹⁴⁸ Op- kezdetű *cognomen* is több alkalommal előfordul *Pannoniában*, illetve ismert *Italiából*, valamint a nyugati tartományokból egyaránt, hasonlóképpen Észak-Afrikában fordulnak elő. Egyes formái *pannoniai* őslakos eredetű családok tagjai körében is használatos volt.¹⁴⁹ *Gentiliciumának* és *cognomenjének* kezdetei feltehetőleg egy Észak-Italiából *Poetoviába* vándorolt személy leszármazottjának nevét takarják. A kiegészített felirat 6. sorának első két betűje arra utal, hogy *magistraturát* viselt, amenny-

nyiben egy szintén Borostyánkőút menti, *scarbantiai* felirat szövegének példájára [P 55] a PP rövidítést a *quaestori* tisztségnévhez tartozónak tekintjük. A sor elején az AVG töredék eszerint csak *aug[ur]* kiegészítéssel bírhat. Egyéb tisztségei bizonytalanok, de mivel *magistraturát* viselt úgy biztosan *decurio* is volt. A feltételezések helyessége és időrendi felsorolás esetén az *auguratus* *decuri*óként kapta meg, mint az ép és *cursus honorumot* tartalmazó feliratokról ismert *augurok* többsége mivel a következő *quaestura* a legalacsonyabb municipális *magistratura* volt, amely után *Poetovió*-ban *aedilisnek* is kellett lennie annak aki végsősoron *duumviratura* pályázott [vö. P 28, 30]. Feltehetőleg az *aedilitasig* az állítató még nem jutott el, vagy ha igen úgy a kitörött részben szerepelhetett a *quaestura* után az arra való utalás rövidítve. Pályafutásának rekonstruálható elemei: A II. század utolsó negyedében - [*dec(urio) col(oniae)?*], *aug[ur, quaestor] p(ecuniae) p[ublicae]*, [---?].

P 36

[.] *Domatius Ingener(u)s*

Tábla.

Scarbantia. Sopron. Templom u. 1, Bencés Idősek Háza. A *scarbantiai forum*tól nyugatra a Borostyánkő út szélén.

Közöletlen. A szentélyt és a feliratot fellelő Gabrieli Gabriella fogja ismertetni (köszönöm szíves hozzájárulását a tárgyalásához).

[*Os*]iri Aug(usto) | [*Isi*]dis sacer(dos) | [.] *Domatius* | *Ingener(u)s* | f(ecit).

A betűk formája és a kidolgozás alapján a felirat a II. század második felétől keltezhető, a III. század közepéig. Pontosabb kelteztést a lelőköri körülmények elemzése tesz majd lehetővé. *Praenomenje* nem maradt fenn a kő szélének törése miatt. A gentilicium első betűje majdnem egészen hiányzik, azonban a betűköznek megfelelő távolság határán egy D hasa rajzolódik ki. Ezáltal a gentilicium a nem túl gyakori *Domatius*, amelynek párhuzama a *pannoniai* tartományokból és *Dalmatiából* ismert.¹⁵⁰ *Cognomenjét* őslakos eredetű személyek is viselték a *pannoniai* tartományokban, azonban etnikum megállapítására nem alkalmas.¹⁵¹ Római polgárjoga bizonyosan volt. A régóta feltételezett, azonban nemrég feltárt *scarbantiai Iseumban* szolgált papként. Papi címe *sacerdos* volt, *Poetovióból* és *Savariából* ismert kollégáihoz hasonlóan [P 43, 44 és P 53, 54]. Annak alapján, hogy a szentély nyomai a *scarbantiai* városfalakon belül kerültek elő, papsága hivatalos lehetett.¹⁵² Kisebbség valószínűsége, hogy magánházon belüli „családi” szentélyről legyen szó. A papi címét a 2. sorba íratta a neve elé. Az 1. sorban formászerűen áll a dedikáció *Osiris* részére. Látszólag ehhez csatlakozna a 2. sor elején álló istennőnév, amely mellől

ilyen módon hiányzik a melléknév. A folytatólagosan szereplő *sacerdos* kifejezés illetve a mögötte álló személynév arra utal, hogy az istennő neve ezúttal nem a dedikációhoz tartozik, hanem a papságot értelmezi. Vagyis papi címe *sacerd(os) [Isi]dis* azaz hangsúlyosabban *[Isi]dis sacerd(os)* volt. Nem tudni, hogy élethossziglani vagy szabott idejű *sacerdotium*ról van-e szó. Mivel a kultusznak saját belső szóhasználatra volt a tisztviselők illetve a beavatottak részére, valószínű, hogy a *sacerdos*i cím a városi vallási életben való helyét jelzi. Ha azonos módon szerveződött *Isis* kultusza, mint a korban *Poetoviában* [vö. P 43-44] és *Savariában* [P 53-54], úgy esetleg a *sacerdos* fia vagy apja által állíttatott felirat is előkerülhet a *scarbantiai* szentélyből vagy rá vonatkozóan. Ellenkező esetben *municipiumi* jellegű egyedül viselt papságról van szó, szemben a *coloniák*beli páros papságokkal.

P 37

G(aius) D(---?) Q(uirina tribu?) Victorinus

Bázis.

Siscia terr.? Horvátország. CIL – „Dejoj in Kulpa fluvio rep.”.

CIL III, 3936; CIL III, 10820; ILS, 7116; AJJ, 500; Fitz 1992-1995, p. 423-424; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 29, nr. 8; Szabó Á. 2003 (LibArch), p. 405₆₆, nr. 6;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Nundinario | pro salute | Imp(eratori) Gordiani Aug(usti) | G(aius) D(---?) Q(uirina tribu?) Victorinus | dec(urio) col(oniae) Sisc(iensium) Ilvira(lis) | eq(ues) Rom(anus) sac(erdos) p(rovinciae) P(annoniae) Sup(erioris) | et G(aius) D(---?) Victorinianus | fil(ius) dec(urio) col(oniae) Sisc(ianorum) eq(ues) R(omanus) | et L[uc]ilia Lucilla | coniux sacerdot(alis) | Pio et Proculo co(n)s(ulibus).

A felirat 238-ra keltezett. A 7. sorban a *sac.* rövidítés feloldása nem lehet *sac(erdos)*, ami hivatalban levő főpapra utal, hanem *sac(erdotalis)*, ahogy a felesége neve mellett is szerepel, vagyis kiszolgált főpapra utalólag. A feleség neve mellé azért tették ki a papi címet, hogy értelemszerűsítsék kinek a felesége volt, mert neve a fiúé után következik, így akár a fiú feleségeként is lehetne érteni. A *G. D. Q.* rövidítések feltehetőleg a *praenomen*jét, *nomen*jét és *tribus*át takarják. Gentiliciuma esetleg *D(omitius?)* lehetett. A *nomen* elterjedési területe Észak-*Italia*, Dél-*Gallia* és *Dalmatia*; *Pannoniában* *Marcus Aurelius* kora után sok keleti eredetű személy is viselte. *Pannonia Inferiorban* főleg katonák, *Superiorban* civilek.¹⁵³ *Cognomen*je a tartományban az alapításhoz képest később feltűnő provinciális név, előbb a nyugati tartományokban elterjedtebb, *Marcus Aurelius* kora után *Pannoniában* gyakrabban előfordul és nyugati illetve keleti személyek egyaránt viselték.¹⁵⁴ Esetleges *D(omitius)* gentiliciuma esetén hozzá egészen hasonló nevet viselt egy *Savariában* a Szfinxeknek oltárt állító nő:

Domitia Victorina.¹⁵⁵ A *Victorin/us/a* *cognomennel* együtt a *Domiti/us/a nomen* csak e nő esetében fordul elő a tartományban¹⁵⁶, így ha *D. Victorinus nomenje* valóban *D(omitius)* volt, úgy felvethető, hogy rokoni kapcsolatban álltak egymással. *Victorinus* tartományi főpapsága okán legalább egy évig kötődött a főpapi székhelyét jelentő *Savariához*.¹⁵⁷ A bázis feliratán bizonyosan nem tüntette fel teljes municipális *cursusát*, még *Sisciára* vonatkozóan sem, ahova kötődik a bázis felirata szerint. Pályafutásának úgy látszik időrendben felsorakoztatott ismert elemei a következők: *Siscia coloniában* *decurio* majd *Ilvir*. *Decurióként* a *dumviratus* előtt bizonyosan vagy *quaestor*, vagy *aedilis* kellett legyen, de nem kizárható az sem, hogy mindkét alsóbb *magistraturát* betöltötte. *Ilviratusát* követően a lovagrend soraiba lépett. Nem törvényszerű, de ha a lovagrendi tagsága már meglett volna, valószínűleg inkább a nevét követően, mint társadalmi rangját íratta volna ki. *D(---?) Victorinust* a municipális teljes *cursus* kitöltése után a lovagrend tagjaként tartományi főpapnak választották, amely „*summus honor*”-t egy évig töltötte be, valószínűleg 238-ban a bázis állítatásának évében. Összegezve a pályafutását: A II. század végétől - *dec(urio)*, (quaestor és/vagy aedilis, *Ilvir*) *col(oniae)*, *eq(ues)* *Rom(anus)*, 238-ban *sac(erdos)* *p(rovinciae)* *P(annoniae)* *Sup(erioris)* azt követően (sacerdotalis Pannoniae Superioris).

P 38

Donatus

Oltár.

Cusum. . (Szerbia. Petrovaradin-Pétervárad). CIL – „Rep. cum fossa fortalitio muniretur.”

CIL III, 3260; CIMRM, 1841; Selem, 132;

Soli Invic(to) | Mythrae | Donatus | sac(erdos) posuit | [-]O L sacrat[is ant]rum | v(otum) s(olvit) l(ibens) a(nimo).

A felirat a II. század második fele és a III. század első fele közé keltezhető. Az állítató egy tagból álló neve arra utal inkább, hogy 212 elé keltezhető a felirat, esetleg arra, hogy papi nevét íratta csak fel. A *tria nomina* rendszerén belül általában *cognomenként* használt névelemet, észak-*italiai* szabadosok illetve észak-*africai* származású személyek viselték.¹⁵⁸ A 4. sorban olvasható *sac*. rövidítés a feliraton belül elfoglalt helye szerint inkább *sac(erdos)*-nak olvasandó, mint *sac(rum)*-nak. *Donatus* papságának *Mithras* misztériumaihoz való kötődése valószínű.¹⁵⁹ *Sacerdosi* címe teljesen általános,¹⁶⁰ vallástól, istenségtől vagy településfajtától független. Fogadalomból ugyanúgy adományozhatott *Mithras*-nak is, mint akármelyik más isten-

ségnek. *Mithraeumbeli* papságát erősíti, hogy adományt tett az istenség részére, és pedig nagy valószínűséggel magát a szentélyt építtette adományként. Az 5-6. sorokban álló kifejezéseknek egy Róma városi felirat¹⁶¹ példájára javasolható a kiegészítése. Az 5. sor vége illetve a 6. sor eleje kiegészíthető a *sacrat[is]* kifejezésre. Ugyanezen felirat analógiájára a 6. sor ---]rum végződése a *Mithras* szentélyeire a *spaeleum* és *crypta* mellett gyakorta alkalmazott *ant[urum]* szóra egészíthető ki. A kiegészítés epigrafikailag is megfelelő a sorméretnek. Az 5. sor eleje egyelőre kérdéses. Az a tény, hogy a pap nem beavatási fokozatot tüntetett fel, hanem *sacerdotiumot* alkalmazásának közösségi voltáról tanúskodik, azaz nem magán hanem valószínűleg közterületen álló szentélyben volt pap.

P 39

Fl(avius) Salvinus

Oltár.

Carnuntum. (Ausztria. Petronell). Kastély.

CIL III, 4395; CIL III, 11087; ILS, 3968; Vorbeck 1980a, 45;

D(iti) P(atri) et Ae(rae) C(urae) | Caes(ius) Iust[us] et Fla(vius) | Fronto | v(otum)
s(oluerunt) l(ibentes) l(aeti) m(erito) | sac(erdote) || Fl(avio) Salvino | a suo
sta(tuerunt).

A felirat a II. századra keltezhető, valószínűleg *Marcus Aurelius* korát követően. A pap *nomenje* császári *gentilicium*, amely kisebb-nagyobb arányban mindenütt előfordul az európai és a *pannoniai* tartományok nagyobb részében is a *Flavius* kortól.¹⁶² *Cognomenje* ezen az egy *pannoniai* eseten kívül *Gallia* és *Germania* területeiről ismert.¹⁶³ Nem határozható meg kizárólagosan, hogy milyen szentélyben volt az oltár felállítva az ő papsága alatt. Feltételezhető, hogy valóban a dedikációnak megfelelő helyen. Az alvilági istenpár *Dis Pater* és *Aere Cura*, ezeken a neveken való tiszteletének, birodalomszinten igen kevés emléke van, s az is inkább *Italiából*, bár máshol is előfordul.¹⁶⁴ A szentély vagy szent hely (esetleg temető melletti kis szentély) kétségtelenül *Dis Paternek* és *Aera Curának* volt szentelve, vagy általában az alvilági isteneknek, ekként egy *locus religiosus* lehetett. Nem zárható ki, hogy éppen az a felirat állít emléket az alapításának, vagy az adott helyen a két megnevezett istenség külön tiszteleti helye létrehozásának. Nem biztos, hogy volt külön papja,¹⁶⁵ de egy *sacerdos* személyében vallási - intézményi felügyelet alá volt rendelve. A papság ideje fontossággal bírhatott, azért jelölték az időt. Ugyanígy a vallási tett is *sacerdos*i közre-

működést igényelhetett. A korban és a helyen szokatlan, archaikusnak ható kultuszgyakorlat adminisztrálására rendszeresített, római polgárjoggal bíró pap a város - de nem tudni, hogy a *municipium*-e vagy a *colonia* - alkalmazásában állhatott.¹⁶⁶

P 40

T(itus) Fl(avius) Dignus

Oltár.

Aquincum. Gellérthegy. Bölske, Dunameder másodlagos felhasználásból.

Soproni 1990, p. 135, Nr. 8; Póczy 1998, p. 30 Nr. 8; Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalog 9; E. Tóth 2003 (Teutanus), p. 237-250;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Teutano et dis deabusq(ue) omnib(us) | pro sal(ute) d[[d(ominorum)]] n[[n(ostrorum) Imp(eratoris) Caes(aris) C(ai) V[ib(i)]]] | [[[[Treboniani Galli P(ii) F(elicis) Invic]]][[[ti Aug(usti) p]o[nt(ificis) maxim(i) trib(uniciae)]]] | [[[[pot(estatis) p(atris) p(atriciae) et Imp(eratoris) Caes(aris) C(ai) Afri(i)]]] | [[[[Veld(umniani) Volusiani P(ii) F(elicis)]]] | [[[[Aug(usti) pont(ificis) max(im)i) p(atris) p(atriciae)]] et]] | [in]columitate civita(tis) | [E]ravisorum T(itus) Fl(avius) | Dignus equo public[o] | augur et M(arcus) Aurel(ius) Sabinianus augur q(uin)q(uennalis) | aedilici(i) Ilviri col(oniae) | Aquincens(ium) | d(edicaverunt) (ante) d(iem) III Idus Iunias | [[Imp(eratoribus) [Gallo et Volu]siano Aug(ustis) co(n)s(ulibus)]]].

A felirat 252. június 11-re keltezett. *T(itus) Fl(avius) Dignus* praenomenje és nomenje több alkalommal előfordul a tartományban a II-III. századok folyamán,¹⁶⁷ így *Aquincumban* is számos alkalommal. *Cognomenje* talán *Aquileiából* eredően terjedt el *Pannoniában*, ezzel együtt *Aquincumban* is.¹⁶⁸ A feliraton, kollégájával *Sabinianusszal* szemben a pályafutása valószínűleg időrendben szerepel. Társadalmi rangja szerint az *ordo equester*be tartozott, valamint pályafutása állomásait tekintve az *ordo decurionum*nak is tagja volt. Első feltüntetett funkciójának a feliraton csak az eleje olvasható tisztán, AVG formában. Ezt követően a feliratos mezőn egy törés következik, amelynek szélein egy ferde hasta, ezt követően egy kerekedő betűtető-rész biztonsággal egészíthető ki az *augur* papi címre, amely kiegészítést *Dignus* következőkben feltüntetett municipális tisztségei, illetve már említett lovagi rangja csak támogatnak. Vele párhuzamosan, feliratállító kollégája *Sabinianus* is megjelölte *auguri* tisztségét [P 24]. Ugyanebben az időszakban *Aquincumban* két *pontifex* működött, akiket egy 259-re keltezett feliratról ismerünk [P 42, 52]. Az *Aquincumban* két-két párhuzamosan hivatalban levő *augur* és *pontifex* városi törvényben rögzített szabályszerűséget mutat. E-

mellett a jelenség egyik oka talán *Aquincum* sajátos városszervezeti előzménye, az intézményekkel is rendelkező katonaváros¹⁶⁹ és a *municipium* összekapcsolása is lehet,¹⁷⁰ olymódon, hogy a katonaváros egyes hivatali tisztségei folytonossággal bírtak.¹⁷¹ A kettős *aquincumi auguratus* egyik előzménye például a *M(arcus) Fovianus Verus Iunior* [P 48] által betöltött valószínűleg *canabae*beli *auguratus* is lehet. Előzménytől függetlenül azonban, a III. században a *colonia* törvénye lehetőséget kellett adjon, sőt le kellett szőgezze az egyszerre több *auguri* hivatal létét [vö. III. 9, 10]. Korábban és forrásismeret szempontjából szegényesebb időszakban vetődött fel annak lehetősége, ami például az *auguratus*szal jelentőségben és súlyban megegyező *pontificatus* kettős jelentkezése miatt kisebb valószínűséggel bír, hogy a *I. O. M. Teutanus*nak szentelt feliraton szereplő *augur* a nem tisztázott szerepű, azonban intézményesen, feliratok szövege által tanúsítottan, tényszerűen létező *civitas Eraviscorum*¹⁷² állhat kapcsolatban. Korábban az akkor analógiák híján való feliratról ismert *T(itus) Fl(avius) Titanus* [P 46]¹⁷³ *auguratus*át lehetett joggal a *civitas Eraviscorum*mal összefüggőnek tekinteni, amely lehetőség azonban a gellérthegyi - bölcskei oltárok felbukkanásával¹⁷⁴ új megvilágításba került. *Titanus* is bizonyosan a *colonia augurja* volt. A *I. O. M. Teutanus* részére dedikált oltárokon¹⁷⁵ szereplő *augurokat* már csak azért sem lehet egy önálló *civitas Eraviscorum* papjainak tekinteni, mert bizonyos, hogy a Bölcskén előkerült gellérthegyi (*Mons Teutanus*)¹⁷⁶ oltárokat *aquincumi főmagistratusok*ként dedikálták, és nem papokként. Emellett nem csak az *auguratus* tűnik fel az állítató *magistratusok* papi tisztségeként, hanem a *flaminatus* is, esetenként a kettő együtt a két *duumvir* egyenkénti papságaként [vö. P 14, 15, 19, 22]. A *flaminatus*t az *auguratus*szal szemben nem lehet jelértelmező jellegűnek és öslakos előzményűnek tekinteni. (Sokkal feltűnőbb, azonban hogy ebben a közegben eddig teljesen hiányzanak a *pontifexek*, ami inkább magyarázatra szorul, mint az, hogy miért vannak ott csak a *flamenek* és az *augurok*, akik közben *duumvirek* is voltak. Nem biztos azonban hogy szabályt tükröz a jelenség. Kevés a forrás ahhoz, hogy általánosítani lehessen. Még előkerülhet olyan oltár, amelyet *pontificatus*t is viselő *duumvir* állíttatott. Egyelőre feltűnő a hiány.) Visszatérve az itt tárgyalt felirathoz; miután *Titanusról* [P 46] nem lehet bizonyítani, *Dignus* esetében pedig okosabb magyarázat lehetséges, így nem marad *Aquincumból* a *civitas* mellé rendelhető *augur* ugyanúgy, ahogy a *flamenek* sem lehet odakötni. Utóbbiak közül kettő [vö. P 14, 19] szintén egy időben volt *Aquincumban* hivatalban, ezáltal a fentebb mondottakat erősítő adatot képeznek az *aquincumi* államvallási papság kettős szerkezetű személyzeti jellegére vonatkozóan [vö. itt a III. 1] *Dignus* pályafutásának további elemei, azaz, hogy *aedilis* volt majd a felirat állításának időpontjában, 252-ben *duumvir Aquincumban*, az *auguratus*át egyértelműen *Aquincumhoz* rendeli. A felirat szerkesztésének talán kiegészítő magyarázata lehet az a tény, hogy *Sabinianus cursusa* mögött szerepel a városnév, és gyakorlatilag az összes tisztségüket fel tudták írni többes számban, ahogy a többi hasonló gellérthegyi vagyis bölcskei felirat esetében is előfordul,¹⁷⁷

kivéve a csak rájuk vonatkozót vagyis a lovagrendi tagságot és a *quinquennialitast*. Összegezve *Dignus* pályafutásának megismert elemeit: A III. század második negyedében - *equo public[o]*, (*decurio*), *augur*, *aedilis*, 252-ben: *Ilvir col(oniae)*.

P 41

T(itus) F(l(avius) ?F(or[ti?])o

Törödék.

Aquincum. Budapest.

Szilágyi 1971, p. 307-308, nr. 10; Nagy M. 1989, III., p. 366, 54.c.14;

T(itus) F(l(avius) ?F(or[ti?])o V(---) [m(unicipii) A]q(uincensium) s[ac(erdos?)] | q[u(a)est(oricius)] cu[r(ator)] l(ocorum) v(enalium) r(emansorum) [taber]nas I[III] a | solo [ref(ecit)] | i[terum].

A bizonytalan kiegészítésű törödékes felirat *Hadrianus* és *Septimius Severus* kora közé keltezhető, a II. századra 194-ig, amennyiben jó a kiegészítés. A *Flavius* korban gyökerező császári *nomen*jét és *praenomen*jét tekintve régi provinciális, *Aquincum* városába a II. században betelepült család leszármazottja lehet. A *Titus Flavius* név előfordul még *Aquincumban* korábban is, de főleg II. század végén és a III. században.¹⁷⁸ *Cognomen*je a kiegészítés bizonytalan része. *Marcus Aurelius* kora előttről nem ismert még a *pannoniai* tartományokból, azt követően egy *pannoniai* származású, *Misenumban* szolgálatot teljesítő katona viselt egy hasonló, és bizonyos észak-*italiai* eredetű *Fo[?rt]ius cognomen*.¹⁷⁹ *Sacerdosi* tisztsége az egy megmaradt S betű alapján kérdéses lehetne, azonban a szövegben belüli helye szerint más nagyon nem lehet. A feliraton folytatólagosan szereplő valószínűleg *quaestori* tisztsége a *municipium*hoz rendeli a *sacerdosi* címet. *Sacerdos*ként *Aquincumban* a város alkalmazásában állhatott, aki megbízatása leteltével *sacerdotalis* címet kapott [vö. P 5, 18, 23, 47]. Egy helyben kevésbé dokumentált *curatori* tisztség (nagyjából „piacfelügyelő”) birtokában, amelyet a *quaestura* után tölthetett be, középitkezést finanszírozott ismételtén. Ha nem volt még az *ordo decurionum* tagja a felirat állításakor, a *quaestura* betöltését követően minden bizonyos *decuri*óvá is vált. Közadománya ezt a törekvését is illusztrálhatja,¹⁸⁰ amellet, hogy *cu[r(ator)] l(ocorum) v(enalium) r(emansorum)*ként esetleg hivatali tisztebe is tartozhatott a *tabernae* felújítása. Pályafutásának ismert elemei modellként illusztrálhatják, hogy egy megfelelő vagyonnal és tekintéllyel egyelőre nem rendelkező ambiciózus római polgár egy városi *sacerdosi* tisztséget vállal valamilyen kultusz adminisztrálására,¹⁸¹ ami után már magasabb

szinten folytathatja a közéleti tevékenységet [vö. P 18, 23]. Pályafutása a következőképpen összegezhető: A II. században, 117-138 után, 194 előtt - *V(---?)*, *s(ac)er(d)-os*, -*otalis(?)*], *q(u)aest(oricius)]*, (*decurio?*), *cu(r)ator)] l(ocorum) v(enalium) r(e)-mansorum) [m(unicipii)]*.

P 42

T(itus) Fl(avius) Lucianus

Tábla.

Aquincum. Budapest III. ker. (Óbuda). A polgárvárosi *Nemeseion* cellájában.
CIL III, 10440; Kuzsinszky 1891, p. 117-118;

Deae Dianae Nemesi Aug(ustae) | honoribus et fa(v)oribus | C(ai) Iul(i) Victorini eq(uo) p(ublico) aedili | Ilvirali et T(iti) Fl(avi) Luciano | q(uaestori) Ilvirali pontificibus | q(uin)q(uennales) col(oniae) Aq(uincensium) | Pupili(us) Hyliatianus | antesitis numini eius | Deae posuit V Kal(endo) Iulias | Aemiliano et Bas(s)o co(n)s(ulibus)

A felirat 259. június 27-ére keltezett. Az I. század második feléből, a *Flavius* korból eredő császári *nomen*jét és *praenomen*jét tekintve, régi provinciális esetleg *Aquincum* városába a II. században betelepülő család leszármazottja lehet. A *Titus Flavius* név előfordul még *Aquincumban* korábban is, de főleg II. század végén a III. században.¹⁸² *Cognomen*je *illyr* közegben, továbbá *Dalmatiában* gyakori illetve Észak-Afrikában.¹⁸³ A feliraton időrendben szerepelnek a betöltött hivatalai, tisztségei. *Decurionatus*át külön nem jelölte, ez értelemszerű a további pályafutási elemek szerint. Első közigazgatási hivatala a *quaestura* volt, ezt követően *Aquincum Ilvirje* lett. *Ilviratusa* alatt vagy ezt követően vált *pontifex*szé. A felirat szerkezetéből adódóan a papság felüntetése is az időrendet követi. Ezt követően *Aquincum quinquennialisa* lett. A felirat éppen a *quinquennialitas*ának évében került felállításra 259-ben, amely dátum ellenőrizhető a 194-es *colonial*alapítási dátummal¹⁸⁴ és a feljebb tárgyalt *M(arcus) Aur(elius) Polideuces* és *quinquennialista*rsa által állíttatott 284-re keltezett oltár által [P 22]. A felirat rendkívül fontos, mivel nemcsak két egyszerre hivatalban levő *quinquennialist* nevez meg, hanem két egyszerre hivatalban levő *pontifexet* is. Láttuk már, hogy a III. század közepén két *augur* működött egy időben *Aquincumban* [P 24, 40], ami a két egyszerre hivatalban levő *pontifex*szel együtt városi törvényben rögzített szabályszerűsége utal. Az okozat kialakulásához a katonavárosnak, és a *municipium*nak a *colonia* keretén belül való összekapcsolása is hozzájárulhatott,¹⁸⁵ de egyszerűen a *coloniá*vá emelkedés is magával hozhatta. Mindenesetre a város társadalmára vet jó fényt, hogy két - két *augur*t és *pontifexet*, valamint *flament* [vö. P 14, 19] tudott tartani.

Ezen kívül a két feliraton bemutatott párhuzamos *cursus* kitűnő adalékot képez arra vonatkozólag, hogy *Aquincumban* a *Ilviratus*hoz elég volt előzetesen vagy *quaestor*-nak, vagy *aedilis*nek lenni. Ez utóbbi nem nyilván jelentette azt, hogy a másik alsóbb *magistraturára* nem pályázhatott olyan személy aki a kettő közül az egyiket már viselte. Pályafutásának elemei a következőképpen összegezhetők: 259 előtt - *eq(uo) p(ublico)*, (*decurio*), *aedilis*, (*Ilvir*) *Ilviralis*, *pontifex*, 259-ben - *q(uin)q(uennalis) col(oniae)*.

P 43

T(itus) Fl(avius) Martialis

Oltár.

Poetovio. (Szlovénia. Ptuj). CIL – „Extra Poetovionem in coemeterio S. Martini.”
Elveszett.

CIL III, 4015; Drexler 1891, p. 24 nr. 1; Dobó 1940, p. 173, nr. 32; SIRIS, 654; Tóth I. 1974, p. 354 nr. 4; Selem, 15;

Isidi | Aug(ustae) | sacrum | Marti||alis | Firmini | Q(uinti) Sabini | Verani | t(ertiae) p(artis) || conduc(toris) | portori || Illyrici | ar[k]ari(i) || voto suscepto | d(onum) d(at) | sac(erdotibus) T(itii) Fl(avio) | Martiale | et Fl(avio) Marull||ino fil(io).

A felirat *Antoninus Pius* korára keltezhető, 138-161 közé.¹⁸⁶ *T(itus) Fl(avius) Martialis* császári *nomenje* és *praenomenje* a *Flavius* korban gyökerezik, többgenerációs római polgárjoggal rendelkező *pannoniai* család leszármazottja lehet.¹⁸⁷ *Cognomenje* Észak-Itáliában és a nyugati tartományokban gyakoribb.¹⁸⁸ Csak *sacerdosi* címét ismerjük a feliratról. Keltező jelleggel szerepel a szövegben, nevezetesen, hogy az oltárt az ő papsága alatt és közreműködése által állíttatták. A felirat nem részletezi, hogy *Isis* papja lett volna [vö. P 36], ennek ellenére biztosnak vehető, hogy a *poetoviói Iseumban* töltött be papságot, ahol az oltár felállításra került. Figyelemreméltó, hogy *sacerdosként* jegyezte a papi tisztségét. *Isis* beavatottjaira - papjaira vonatkozólag többféle szabatos és pontos meghatározás létezett, pl. *propheta*, *pater* vagy *hierogrammateus*, *stolista* stb.¹⁸⁹ A *sacerdos* megnevezés, amellelt, hogy általános meghatározása a papnak¹⁹⁰ utalhat arra is, hogy jog szerint értelmezhetően tüntette fel a címét, valamint jelentősége volt annak is, hogy az ő papsága alatt, nyilván az ő közreműködésével került az oltár a megfelelő helyen és módon felállításra. Az idő megjelölése a *sacerdosi* hivatal viselési idejének fontosságát mutatja, vagyis, hogy szabott ideig viselte a *sacerdosi* tisztséget. Mindezek alapján feltételezhető, hogy

városi papról van szó, aki a *colonia* szolgálatában állt.¹⁹¹ Apa és fia közös oltár-állítatása illetve *sacerdotiuma* a papi méltóság örökletességére utalhat, amint már felvetődött,¹⁹² de feltétlen a vonatkozó városi szabály előírását mutatja.

P 44

(Titus) Fl(avius) Marullinus

Oltár.

Poetovio. (Szlovénia. Ptuj). CIL – „Extra Poetovionem in coemeterio S. Martini.” Elveszett.

CIL III, 4015; Drexler p. 24, nr. 1; Dobó 1940 p. 173, nr. 32; SIRIS 654; Tóth I. 1974, p. 354 nr. 4; Selem, 15;

Isidi | Aug(ustae) | sacrum | Marti||alis | Firmini | Q(uinti) Sabini | Verani | t(ertiae) p(artis) || conduc(toris) | portori(i) || Illyrici | ar[k]ari(i) || voto suscepto | d(onum) d(at) | sac(erdotibus) T(itii) Fl(avio) | Martiale | et Fl(avio) Marull||lino fil(io).

A felirat *Antoninus Pius* korára keltezhető, 138-161 közé a szövegben szereplő *conduc(tor)* hivatali ideje szerint.¹⁹³ *T(itus) Fl(avius) Marullinus* császári nomenje és *praenomenje flaviusi* polgárjogát mutatja a családjának, és viszonylag gyakori a tartományban.¹⁹⁴ *Cognomenje* a nyugati provinciákból ismert több feliratról, a *pannoniai* tartományokban a II. században fordul elő ebben az egy esetben.¹⁹⁵ Csak *sacerdosi* címét ismerjük a felirat szövegéből. Római polgár volt. Szintén *sacerdos* apjával együtt keltező és közreműködést jelölő módon szerepel a szövegben. Akárcsak apjáról, pusztán a *sacerdosi* cím alapján róla sem állítható egyértelműen, hogy *Isis* papja lett volna. Ennek ellenére valószínű, hogy a *poetoviói* *Isis* szentélyben töltött be papságot, ahol az oltár felállításra került, más nem kerülhet szóba. *Sacerdos*ként szerepel a feliraton ahogy apja is. *Isis* papjaira vonatkozólag többféle szabatos és pontos meghatározás létezett, pl. *propheta, pater, hierogrammateus, stolist* stb.¹⁹⁶ A *sacerdos* kifejezés alkalmazása, amellet, hogy a pap általános meghatározása a római korban latinul¹⁹⁷ mutatja, hogy jog szerint értelmezhetően tüntette fel a címét. Emellet jelentősége volt annak is, hogy az ő papsága alatt, nyilván az ő közreműködésével került az oltár a megfelelő helyen és módon felállításra. Pontosabban a fogadalom beváltása a pap által tanúsítottan volt formszerű és érvényes. Az idő megjelölése emellet a *sacerdosi* hivatal idejének számontartására utal, azaz szabott idejű *sacerdotiumra*. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a városban hivatalos keretekben tevékenykedő papról van szó, aki a város polgárainak szolgálatával a *colonia* szolgál-

latában is állt.¹⁹⁸ Apa és fia együttes *sacerdotiuma* egyfajta folytonosságra, valószínűleg örökletességre utal a papság viselését illetően, mint más misztériumvallások esetében is.¹⁹⁹ A jelenség azonban elsősorban a *colonia* vonatkozó szabályzatát tükrözi.

P 45

T(itus) Fl(avius) (Titii filius Sergia tribu) Probus

Oltár.

Carnuntum. (Ausztia. Petronell). Hainburgból másodlagos felhasználásból.
CIL III, 4495; Vorbeck 1980a, 76;

T(itus) Fl(avius) T(iti) f(ilius) | Serg(ia tribu) Probus | dec(urio) munic(ipii) | Car(nunti) ex V dec(uriis) | ob honorem | auguratus | T(iti) Fl(avi) Probi fil(i) | sui decur(ionis) | munic(ipii) eiusd(em) | equo publ(ico) | d(onum) d(at) | l(ocus) d(atu)s | d(ecreto) d(ecurionum) || Orfito et Rufo co(n)s(ulibus) K(alendis) Sept(embres).

A felirat 178. szeptember 1-re keltezett. A tulajdonképpeni adományozó, a Róma városi *decuriák* tagságába tartozó lovagrendű apa,²⁰⁰ *Carnuntum decurio*ja, fia papi tisztségéért tette a felirattal jelzett adományt. Az apa és a fiú azonos neveket viseltek: *Flavius* korra utaló császári *nomen* és *praenomen*, amelyek a *pannoniai* tartományok területén meglehetősen gyakoriak.²⁰¹ A *Probus cognomen* Észak-Itáliában és *Dalmatiában* gyakori, *Marcus Aurelius* korát követően *Pannoniában* is.²⁰² A fiú *Carnuntum municipium*ának *decurio*ja volt és apjához hasonlóan szintén a lovagrend tagja. Semmilyen más municipális tisztsége nincs feltüntetve, valószínűleg nem is volt a felirat állításakor. *Decurio*ként és lovagként tartományi szinten viszonylag magas társadalmi pozícióból pályázott az *auguratus*ra, amelynek pályázati költségeit apja állta.²⁰³ A fiú elég idős volt már ahhoz, hogy *decurio* lehessen és a lovagrend tagja, illetve úgy látszik saját maga is bírt a két rend tagságának követelményét képező vagyoni küszöböt, de nyilván csak apja révén. Ahhoz azonban nem volt elég saját rendelkezése alatt álló vagyona, hogy az *auguratus*ért járó pályázati költségeket is finanszírozza, ami egyértelműen fiatal korára utal, valamint arra, hogy nem volt még a római jog szerint önálló, azaz nagykorú vagyis a *patria potestas* alatt állt. A jelenség azt illusztrálja, hogy *Carnuntum municipium*ában az *auguratus*hoz valószínűleg nem kellett alapvetően nagykorúnak lenni, hasonlóképpen ahogy a *daciai Drobetában* és a *pannonia inferiori Sirmiumban* a *flaminatus*hoz. Ahogy *C. Iul(ius) Naesus Sabinus*,²⁰⁴ és egy ismeretlen huszonnégy éves korában elhunyt *sirmiumi flamen* példái mutatják [P 84]. Lehetségesen *augur*ként megérte a *municipium* rangemelkedését, azaz *Carnuntum*

coloniává tételét *Septimius Severus* által, valószínűleg 194-ben. Összegezve a pálya-futásának ismert elemeit: 178 előtt - *decurio munic(ipii)*, *equo publ(ico)*, 178-tól *augur* (*municipii*).

P 46

T(itus) Fl(avius) Titanus

Oltár.

Aquincum. Budapest. A Gellérthegy (*Mons Teutanus*²⁰⁵) déli oldaláról.

CIL III, 10418; Fröhlich 1891, p. 146-147, nr. 6; AÉ, 1941: 13; AÉ, 1955: 8; Alföldy 1960, p. 45-46; I. Tóth 1989, 111-112; Fitz 1992-1995, p. 419; Religions and Cults 1998, p. 54, nr. 1; Beszédes – Mráv – Tóth 2003, p. 162 F; E. Tóth 2003 (*Teutanus*), p. 237-250;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) T(eutano) pro salute | adq(ue) incolumitate |
[[Imp(eratoris) Caes(aris) Aureliani]] | P(ii) F(elicis) Invicti Aug(usti) to(tiusq(ue)
domus divi|n(a)e eius et civit(atis) Era(visorum) T(itus) Fl(avius) Titanus|s augur et
M(arcus) Aur(elius) | [-----] | [-----] | [-----]
-----] | [-----] | [-----] o co(n)s(ulibus).

A császárnév legújabb kiegészítése nyomán a felirat 270-275 közé keltezhető, illetve az időszak egyik évére volt keltezve a letörött részen. A rajta szereplő papot császári *nomenje* és *praenomenje* *flavius* polgárjoggal rendelkező család leszármazottjának mutatja. *Cognomenje* csak a legújabb kiegészítés közlésében vált *Titanus* formában nyilvánossá, a korábbiakban *Tit(i)anus* formában olvasták, és ebben a formában *Dalmatiában* gyakori *illyr* eredetű személynév továbbképzett alakjának tekintették, a töve alapján.²⁰⁶ A név *Titanus* formában is feltűnik azonban *Moesia Superiorban* és *Lusitaniában*.²⁰⁷ A két, olvasati bizonytalanságot is tükrözhető példa alapján még nem tekinthető teljesen bizonyosnak, mindenesetre az *aquincumi* oltár szövegében így szerepel. A két állítató közül csak az egyiket ismerjük jobban de neki is csak *auguri* papi tisztségének jelzése maradt fenn. Az oltár sokáig egyedül állt a tekintetben, hogy dedikációja *I. O. M. T(eutanus)nak* szólt és állítójának egyik hivatala az *auguratus* volt, így valószínűnek látszott korábban, hogy a *civitas Eraviscorum* *augurja* volt.²⁰⁸ Az újabban közölt, Bölcskén előkerült hasonló feliratok azonban azt mutatják, hogy a *I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) Teutanus* részére dedikált oltárokat általában *Aquincum* azévi vezető tisztségviselői a *duumvirek*, illetve a *Ilvir quinquennalisok* állították, és nem papi hanem egyértelműen *magistratusi* minőségükben.²⁰⁹ Eszerint *T(itus) Fl(avius) Titanus* is nagy valószínűséggel *Ilvir* volt az oltár állíttatásának évében (kivételesen 271 mert akkor *M. Aur. Domitianus* és kollégája voltak a

duumviri), esetleg *Ilvir quinquennalis* 274-ben, kollégájával *M. Aur. [—]*-al együtt. *Auguratusa* így a városhoz köthető,²¹⁰ vagyis egyik *augurja* volt *Aquincum*nak a 252-ben ugyanott oltárt állító *T. Fl(avius) Dignushoz* hasonlóan [P 40]. Két *aquincumi augur* párhuzamos léte az *aquincumi* városszerkezettel, a saját intézményekkel rendelkező *municipiumból*, és a *canabae*ből összeálló *coloniával*²¹¹ is összefügghet, de mindenképpen a 194-ben hozott városi törvény előírásait tükrözi. Ha *Ilvirként* állíttatta az oltárt, úgy *decurio* is volt, illetve vagy *aedilis* vagy *quaestor* a *Ilviratus* előtt. A gellérthegyi *Teutanus* oltárok sajátos szövegszerkesztési jellemzői miatt nem állapítható meg még hozzávetőlegesen sem, hogy pályafutása során mikor vált *augurra Titanus az ordo decurionum* tagjaként. Pályafutásának ismert elemei szerint: A III. század második felében, az utolsó harmadában - (legalább *decurio*), *augur*, [municipális tisztség/ek?], 270-275 között valószínűleg (*Ilvir*) esetleg (*quinquennalis*) 274-ben.

P 47

M(arcus) Foniacius Verus

Oltár.

Aquincum. CIL – „Páty. In suburbio ante eccl. S. Trinitatis.” Fröhlich – „Budán a Szent Háromság temploma előtt volt felállítva.”. Elveszett.

CIL III, 3488; Fröhlich 1891, p. 158-159, nr. 17;

Nymphis | *M(arcus) Foniaci|us Verus q(uin)q(uennalis)* | *sacerdotalis* | *dignissimis* | *merito*.

Lehet az olvasata hibás és a *nomen* itt is *Foviacius*, mint a következőnél,²¹² akinek apja lehetett a hely és a ritka név alapján, valamint annak figyelembevételével, hogy *M. Foviacius Verus* [P 48] *supranomenként* a *Iunior* jelzőt használta. A felirat keltezése ennek megfelelően *Aquincum* municipális korszakára esik, ha fia feliratai a markomann háborúkat követően 194-ig vagy kevéssel 194 utáni időre keltezhetők, úgy az apa felirata ez elé, de valószínűleg még mindig a markomann háborúkat követően. *Gentiliciuma* a tartományban, sőt az európai tartományok névanyagában is egyedül áll.²¹³ *Cognomenje* nyugati és keleti közegben egyaránt előfordul majd mindegyik európai tartományban valamint a *pannoniai provinciákban* is.²¹⁴ *M. Foniacius Verus* két tisztségét tüntette fel a feliraton. Közigazgatási tisztségként a *quinquennalitast*, vagyis ezt megelőzően *Aquincum municipiumának* egyik alsóbb közigazgatási tisztségét is viselte, illetve tagja volt az *ordo decurionum*nak. Ezt megelőzően lehetségesen *Ilvir* is volt *Aquincum municipiumában*,²¹⁵ de nem kizárt, hogy *duumviratusa* ötödévre esvén egyből *quinquennalisszá* lett. A *quinquennalitas* után

sacerdotalis címét tüntette fel, vagyis *sacerdos*i címmel egykor pap volt. Ebbéli minőségében a *municipium* vallási életének szolgálatában állhatott meghatározott ideig, amire éltében viselt *sacerdotalis* címe utal [vö, P 5, 18, 23].²¹⁶ *Municipium*i tisztségei alapján aktív papként egy *sacerdos municipii* volt. Pályafutása az ismert elemek alapján a következőképpen összegezhető: A II. század második felében - (decurio, quaestor és/vagy aedilis, ? Ilvir), 180-194 között - *q(uin)q(uennalis)*, (*sacerdos*) *sacerdotalis* (*municipii*).

P 48

M(arcus) Foviacius Verus Iunior

a. Oltár.

Aquincum. Gellérthegy. Bölcskén a Dunamederből, másodlagos felhasználásból.
Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalog 39;

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | M(arcus) Foviacius | Verus Iunior | dec(urio) can(abarum)
dec(urio) | municipi(i) Aq(uincensium) | augur | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*

Valószínűleg a markomann háborúk után, azaz 180-194 között.

b. Oltár.

Aquincum. Budapest.
AÉ, 1972: 363; Póczy 1972, p. 22;

*Aesculapio | et Hygiae | M(arcus) Foviacius | Verus Iun(ior) | dec(urio) kan(abarum)
dec(urio) | m(unicipii) Aq(uincensium) Ilvir | q(uin)q(uennalis) flaminicius | v(otum)
s(olvit) l(ibens) m(erito).*

194-et követően.

Tartalmilag mindkét felirat *Aquincum municipiumi* periódusára vonatkozik, azon belül a markomann háborúkat követő időszakra. Mindkét feliratot ugyanaz a személy állította, aki *M. Foviacius Verus*nak [P 47] lehet a fia, amire a lelőhely mellett a ritka *gentilicium* és a *Iunior supranomen* utal. *Cognomen*je szinte mindenütt előfordul, a markomann háborúk után a *pannoniai* tartományokban is gyakori.²¹⁷ Pályafutását illetően mindkét felirat megegyező abban, hogy tagja volt az *aquincumi* táborváros (*canabae*) és a polgárváros (*municipium*) *ordines decurionum*ainak. Mindkettő a társadalmi rangját jelöli. A két felirat közül az **a.** a korábbi, a tisztségfelsorolások összehasonlítása nyomán. Az **a.** feliraton két *decurionatus* után egy *auguri* tisztség

következik. A későbbi **b.** feliraton a két *decurionatus* után *Ilvir quinquennialis* hivatalát jelölte meg. A *quinquennialitas* után *flamem* papi tisztsége szerepel, azonban múlt időre utalólag. Az időrendi felsorolást tartalmazó szöveg szerint a *duumviratus* követően vált *flamenné*. A *flaminatus* a *municipiumban* töltötte be, és a *flaminicius* megfogalmazás alapján még életében megvált a tisztségtől. A későbbi **b.** feliraton nincs feltüntetve már a korábbi **a.** feliraton jelzett *auguratus*. Ennek oka az lehet, hogy az *auguratus* már nem töltötte be, hiszen a többi az **a.** feliraton szereplő társadalmi állapotát jelző elem ott van. A magyarázatot a táborvárosi *decurionatusa* adhatja meg. A városias önkormányzattal rendelkező *canabae*ban²¹⁸ ahogy *magistratusok*, úgy papok is szolgáltak nyilvánvalóan. A **b.** feliraton szereplő *municipiumi flaminatus*, még ha múlt idejűleg jelölt is kizárja a *municipiumi auguratus*t, mivel nincs példa rá, hogy ugyanabban a közigazgatási keretben a két papi tisztséget egy személy viselte volna [vö. még II. 2 és 3]. Ezért az *auguratusa* kétségtelenül a *canabae* mellé értendő. A későbbi **b.** felirat csak a *municipium*hoz kötődik, valószínűleg ezért nem szerepel rajta a *canabae*beli *auguratus*, amelyet a **b.** felirat állítatásakor talán már nem is töltött be, ahogy a *flaminatus*t sem. Két papságának megszűnte mögött azok jogforrásának azaz a *canabae*nak és a *municipium*nak a megszűnése, vagyis a belőlük 194-ben szervezett *colonia* létrejötte állhat.

Egyelőre több forrás nincs rá vonatkozólag. Elméletileg a *colonia* első *decurio* testületében is helyet foglalhatott.²¹⁹ A **b.** felirat keletkezése azonban már a *colonia* korára kell essen de *coloniabeli* tisztség nem szerepel rajta. A *municipium* és a *canabae* megszűntével valószínűleg nem folytatta közéleti pályafutását, vagy a felirat állítatásakor még nem vállalt tisztséget. A **b.** felirat *Aesculapius*nak és *Hygieiának* szóló dedikációja inkább amellet szól, hogy nem folytatta a közéleti pályafutását a betegeskedő és lehet már idős ember. Pályafutásának állomásai a következőképpen összegezhetők: 180-194 között - *dec(urio) can(abarum)*, *dec(urio) municipii*, *augur* (*canabarium*), (*quaestor és/vagy aedilis?*, *Ilvir*), *Ilvir q(uin)q(uennalis)*, (*flamen*), *flaminicius municipii*.

P 49

Heren(nius) Nigrinianus

a. Oszlop.

Carnuntum. (Ausztria. Petronell). CIL – „Carnunti in rudibus aedificii ad orientem fori.”

CIL III, 11139; Vorbeck 1980a, 154;

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) H(eliopolitano) | Veneri | Victrici | M(arcus) Titius | Heliodorus | Aug(ustalis) col(oniae) | Kar(nunti) v(otum) s(olvit) | sacerdotib(us) Vibio | Crescente et Heren(nio) | Nigriniano.

III. század második negyede.

b. Oltár.

Carnuntum. (Ausztria. Petronell). Másodlagos felhasználásból.

AÉ, 1982: 792;

—]una cum Aur(elia) | Marcellina | eius et Aur(elio) Em[e]rito frum[ent(ario)] | leg(ionis) X g(eminae) dica[v]erunt sacerdotib(us) | Vib(io) Crescen[te] | et Her(ennio) Nigriniano Sabino II | et Venusto co(n)s(ulibus).

A felirat 240-re keltezett.

Mindkét feliratot a III. század első felében állíttatták, az egyik pontosan keltezett 240-re, korban a másik sem állhat ettől messze, tekintettel arra, hogy ugyanazon két pap hivatali ideje alatt állították mindkettőt. A *Heren(nius) nomen* Észak-Itáliában, *Dalmatiában* és *Dáciában* gyakori, de a *pannoniai* tartományokban is többször előfordul.²²⁰ A *Nigrinianus cognomen* a *Nigrinus*ból származtatták; *Nigrinusként* a nyugati tartományokban elterjedt, illetve *Marcus Aurelius* kora után a *pannoniai* tartományokban is gyakori, ahol őslakos leszármazottak is viselték.²²¹ Neve alapján így nem származtatható kétséget kizáróan orientális közegből, ahogy a *I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) Heliopolitanus*nak szóló dedikáció alapján várható lenne. Ugyanez a kollégájára is igaz [P 77]. A pap nevével szemben a *I. O. M. Heliopolitanus*nak oltár állíttató *Augustalis Heliodorus cognomenje*²²² orientális származását mutatja, míg *praenomenje* és *nomenje* egykori *patronus*ára utal. Az oltár szövege így a megrendelő és állíttató vallási meggyőződését és származását illusztrálja, és nem a pap származására utal elsősorban. A papságra alkamasnak kellett lenni, nyilván több szempontból, amelyek egy részét valószínűleg tanulással lehetett elsajátítani. 240-ben etnikumhoz ez már nem kötődhetett eredetileg orientális istenség meghonosított kultuszának esetében sem. A valószínűleg római polgárjoggal is rendelkező pap keltező jelleggel illetve közreműködőként szerepel az oltáron, őáltala lehetett a megfelelő helyen megfelelőképpen az oltárt felállítani. Mivel nem tradicionális istenségről van szó, a *Carnuntumban* is meghonosodott kultuszt nem lehetett egy tradicionális római vallásosságot képviselő pap hatáskörébe utalni, ezért *sacerdos* a címe *Nigrinianus*nak. Ebben a minőségben azonban a kultuszt hívei által befogadott *colonia* alkalmazásában állhatott. Több alkalommal feltűnnek *sacerdosok* ilyen formában, hogy az ő papságuk alatt került a vallási tett megnyilvánulására sor. A jelen-

ségnek nyilván különlegesebb oka van, éspedig arra utalhat, hogy határozott időre ki-nevezett papok voltak a *colonia* szolgálatában valamelyik helyben honos kultusz adminisztrálására.²²³ Nevük és papságuk idejének feltüntetése az oltár megfelelő-képpen, és időben való felállításának is bizonyítéka volt. Megbízatusuk végeztével *sacerdotalis* címmel bírhattak ők is.

P 50

Iuli[a]nus

Oltár.

Carnuntum. CIL – „Petronell auf d. Johannisbreite.”

CIL III, 11104a; Vorbeck 1980a, 209;

[Ap]olli[ni] Aug(usto) | [sa]c(rum) Iuli|[a]nus | [s]acer[d]os.

A felirat a II. századra keltezhető. A pap neve minden tartományban gyakori, *Marcus Aurelius* korát követően *Pannoniában* is.²²⁴ *Sacerdosi* címe volt, egyéb tisztségeit nem ismerjük. Nem utal semmi arra, hogy római polgár volt de nem is zárható ki. A *carnuntumi* *sacerdosok* nagyobb része csak *cognomenjét* tüntette fel, aminek oka az is lehet, hogy papként csak a *cognomenjüket* használták. *Sacerdotiumának* *Apollonhoz* való kötése bizonytalan, az oltárt magánvallásossága okán is dedikálhatta a megfelelő helyen. *Carnuntumból* ismert még egy feliratos fogadalmi relief, a III. századból amelyen szintén *Apollon*nak dedikált az állítató.²²⁵ A két dedikáció alapján feltételezhető egy *Apollon* szentély, vagy egy *locus* ahol *Apollont* tisztelték illetve ahol a két feliratot elhelyezték. Az utóbbi ráadásul egy relief, amelyet valószínűleg falba, vagy falra erősítettek. Amennyiben volt szentélye *Apollon*nak, úgy *Iuli[a]nus* mégis-csak nagyobb valószínűséggel lehetett a szentély vagy templom *sacerdosa* a *municipium*, esetleg a *canabae* alkalmazásában.²²⁶ A lelőhelye nem ismert, de mivel a petronelli Schloß Traunban volt első közlésekor, lehetségesen mégis a *municipium*hoz kö-tődik.

P 51

C(aius) Iul(ius) Florent(-inus, -ius?)

Oltár.

Carnuntum. Petronell.

AE, 1929: 226; Vorbeck 1980a, 101;

[*Praese*]nt[*e et Rufino co(n)s(ulibus)?*] || *Fort(unae) Karn(untinae) | C(aius) Iul(ius) Flo(rent(-inus, -ius?) an|tist(es) deae | v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens).*

A feliratközlők általi bátor kiegészítés helyessége esetén, – 1. sor - a felirat 153-ra keltezett. A javasolt keltezéssel szembeni kétséget a két betű alapján hozott szövegrész mellett egyedül az okoz, hogy a többi ismert dunavidéki *antistes*²²⁷ [ld. még P 60, 62] mind a II. század legvégén de inkább a III. században tevékenykedtek. *Caius Iulius Florent(-inus, -ius?)* császári *praenomenje* és *gentiliciuma* az egyik leggyakrabban előforduló névegyüttes, *Caesar* észak-*italiai* nagymérvű polgárjog-adományozásának köszönhetően a *pannoniai* esetek egy része is észak-*italiai* eredettel bírhat.²²⁸ *Cognomenje* szintén észak-*italiai* párhuzamokkal rendelkezik, *Savariában* található több belőle. *Marcus Aurelius* korát követően őslakos leszármazottak is viselték.²²⁹ Egyetlen vallási természetű tisztséget jelölt meg, eszerint *Fortuna Karnuntina antistese* volt. Az *antistes* tisztség nem fed egyértelműen és kifejezetten papságot, hanem elsődleges jelentése szerint előljáró. Mivel általában vallási közegben fordul elő, ezért vallási előljárónak tekinthetjük, akinek azonban nem feltétlenül van *sacerdotiuma* de lehet.²³⁰ *Florent.* talán az istenség szentélyének, vagy egy kultuszközösségnek volt az előljárója, mindenképpen vallási jellegű kultusz-funkcionárius. Mivel tisztsége pappal is együttjárhatott, itteni felvétele indokolt. Figyelemreméltó, hogy a dunavidéki *antistesek* részben főpapokkal összekötötetésben, és tartomány vagy tartománygyűlési székhelyen, de mind állítottak *Nemesis*nek feliratot, vagy a *Nemesisszel* rokonlányegű *Fortunának* vagy *Dianának*, aki ahogy az *aquincumi* esetben is láthatjuk, adott összefüggésekben szintén megfeleltethető *Nemesisszel* [vö. P 60, 62]. Hivatala *municipiumi* volt valószínűleg. Összegezve a pályafutási adatokat: 153-ban (?) - (római polgár), *antist(es) deae*.

P 52

C(aius) Iul(ius) Victorinus

Tábla.

Aquincum. Budapest III. ker. (Óbuda). A polgárvárosi *Nemeseion* cellájában.

CIL III, 10440; Kuzsinszky 1891, p. 117-118; Religions and Cults, p. 72-73, nr. 56

Deae Dianae Nemesi Aug(ustae) | honoribus et fa(v)oribus | C(ai) Iul(i) Victorini eq(uo) p(ublico) aedili(ci) | Ilvirali et T(iti) Fl(avi) Luciano | q(uaestorici) Ilvirali pontificibus | q(uin)q(uennales) col(oniae) Aq(uincensium) | Pupili(us) Hyliatianus | antessis numini eius | Deae posuit V Kal(endo) Iulias | Aemiliano et Bas(s)o co(n)s(ulibus).

A felirat 259. június 27-re keltezett. *C. Iul(ius) Victorinus* császári *praenomen*je és *gentilicium*a az egyik leggyakrabban előforduló névegyüttes; *Caesar* észak-italiai polgárjog-adományozásainak köszönhetően a *pannoniai* személyek egy része is észak-italiai eredettel bírhat.²³¹ *Cognomen*je a latin nyelvű európai tartományokban általánosan elterjedt, egyedül *Germaniából* nem ismert, *Pannoniában* is előfordul még néhányszor, főleg *Marcus Aurelius* kora után, benszülöttek, orientálisok és nyugatiak egyaránt viselték.²³² A felíraton időrendben szerepelnek a betöltött hivatalai, tisztségei. A lovagrend tagja volt, valószínűleg születésétől fogva. *Decurionatus*át külön nem jelölte, ez értelemszerű a további pályafutási elemek fényében. Első közigazgatási hivatala az *aeditas* volt, ezt követően *Aquincum* *Ilvir*je lett. *Ilviratusa* alatt vagy ezt követően vált *pontifex*szé, amennyiben a papi hivatal feltüntetése is az időrendet követi. Miután a *pontifexi* tisztség megjelölését követi még egy közigazgatási hivatal, így gyaníthatóan tényleg *Ilvirként*, vagy inkább kiszolgált *duumvirként* vállalta a papi tisztséget. Ezt követően *Aquincum* *Ilvir quinquennalis*a lett. A felirat éppen a *quinquennalitas*ának évében került felállításra, 259-ben, amely dátum ellenőrizhető a 194-es *colonia*alapítási dátummal²³³ és a feljebb tárgyalt *M. Aur(elius) Polideuces* és *quinquennalist*arsa által állíttatott 284-re keltezett oltár [P 22]. A felírat rendkívül fontos, mivel nemcsak két egyszerre hivatalban levő *quinquennalist* nevez meg, hanem két egyszerre hivatalban levő *pontifex*et is. A jelenség egyik magyarázatát esetleg *Aquincum* sajátos városszervezeti előzményében, az intézményekkel is rendelkező katonavárosnak és a *municipium*mak, a *colonia* keretén belül való összekapcsolásában kereshetjük,²³⁴ oly módon, hogy feltételezzük a katonaváros egyes hivatali tisztségeinek továbbélését. Alapvetően azonban a közigazgatási és vallási intézményeket a *colonia*-alapításkor hozott városi törvényben (*lex coloniae*) rögzítették, s a törvény megalkotói tekintettel lehettek a létrejövő *attributióra* is. Mindenesetre nem ez az egyedüli eset *Pannoniában*, régebbi *coloniák* esetében is megállapítható a rendszer [vö. itt III. 9, 10]. A két felíraton bemutatott párhuzamos *cursus* kitűnő adalékot képez arra vonatkozólag, hogy *Aquincumban* a *Ilviratus*hoz elég volt előzetesen *quaestornak*, vagy *aedilis*nek lenni. Ez utóbbi nem jelentheti azt, hogy a másik alsóbb *magistraturára* nem pályázhatott olyan személy, aki a kettő közül az egyiket már viselte.²³⁵ Pályafutásának elemei a következőképpen összegezhetők: 259 előtt - (*decurio*), *q(uaestor)*, (*Ilvir*) *Ilviralis*, *pontifex*, 259-ben - *q(uin)q(uemalis) col(oniae)*.

P 53

[Q(uintus) I]ulius [B]ellic(us)

Oltár.

Savaria. Szombathely. Régebb Hosszú u. 103, később Thököly u. 14-16.

CIL III, 10908; EE IV, n. 486; RSS, 41; RIU, 15; Tóth, 32;

[I]sidi | Aug(ustae) sa[c(rum)] | Q(uintus) Iulius | [M]oderat(us) | [Q(uintus) I]ulius | [B]ellic(us) | [sace]rd[ot(es)] | [---].

A felirat a II. századra keltezhető. Q(uintus) Iulius [B]ellic(us) praenomenjének és császári gentiliciumának együttese különösen a nyugati tartományok névanyagában fordul elő, a gentilicium a *pannoniai* tartományokban is majd mindenütt.²³⁶ Cognomenje kelta eredetű, amely Galliában és Germaniában gyakori, de Noricumban és Észak-Itáliában is előfordul.²³⁷ Az Isis Augustának dedikált oltárt két pap állíttatta, valószínűleg apa és fia, ahogy még Savariában előfordul T(itus) Fl(avius) Martialis és Marullinus eseteiben [P 43, 44]. Bellicus polgárjoga kétségtelen, ebben a minőségében betöltött papságán kívül más tisztségét nem ismerjük. Papságát illetően azonban a dedikáció nem kétségtelen, de mégis a legvalószínűbb adat arra, hogy Isis templomának sacerdos volt. A Savariában templommal²³⁸ rendelkező nagy istennőhöz, természetesen fohászkozhatott bárki, így egy sacerdos is, különösképpen atz istennő templomának papja. Isis papjainak megfelelő belső szóhasználat szerinti tisztségnevei voltak, mint propheta, hierogrammateus stb.,²³⁹ amelyek azonban semmiféle jogi tartalommal nem bírtak szemben a sacerdotiummal. Mivel a szentély a város területén, azaz közterületen feküdt és nem magánterületen, a kultusznak hivatalos jelleget lehet Savariában tulajdonítani. Nyilván a hívek is bejegyzett egyesületbe tömörültek. A hivatalos léthez értelemszerűen járult a sacerdoti tisztség, amelyre a hívekkel egyetértésben a városvezetőség nevezte ki az arra alkalmas személyt.²⁴⁰ A feltételezhető apa-fiú kapcsolat a két pap között a papi méltóság örökletességére is utalhat.²⁴¹

P 54

Q(uintus) Iulius [M]oderat(us)

Oltár.

Savaria. Szombathely. Régebb Hosszú u. 103, később Thököly u. 14-16.
CIL III, 10908; EE IV, n. 486; RSS, 41; RIU, 15; Tóth, 32;

[I]sidi | Aug(ustae) sa[c(rum)] | Q(uintus) Iulius | [M]oderat(us) | [Q(uintus) I]ulius | [B]ellic(us) | [sace]rd[ot(es)] | [---].

A felirat a II. századra keltezhető. Q(uintus) Iulius [M]oderat(us) praenomenjének és császári gentiliciumának együttese különösen a nyugati tartományok névanyagában fordul elő, a gentilicium a *pannoniai* tartományokban is majd mindenütt.²⁴² Cognomenje az európai tartományok többségéből ismert.²⁴³ Az Isis Augustának dedikált oltárt két pap állíttatta, valószínűleg apa és fia, ahogy még Savariában előfordul T(itus)

Fl(avius) Martialis és *Marullinus* eseteiben [P 43, 44]. *Moderatus* polgárjoga kétségtelen, ebben a minőségében betöltött papságán kívül más tisztségét nem ismerjük. Papságát illetően a dedikáció nem egyértelmű bizonyíték arra, hogy *Isis sacerdos*a volt. A *Savariában* templommal rendelkező nagy istennőhöz²⁴⁴ természetesen fohász-kodhatott bárki, így egy *sacerdos* is. Nem zárható ki ennek ellenére sőt joggal állítható, hogy tényleg *Isis* papjai voltak de a feliraton nem a belső szóhasználat szerinti fokozatukat, tisztségüket jelölték. *Isis* papjainak belső szóhasználat szerinti sajátos tisztségei voltak, mint *propheta*, *hierogrammateus*, *hierostolista* stb.²⁴⁵ A *sacerdos* kifejezés alkalmazása a feliraton arra utal, hogy mindenki számára érthető módon történt a papság feltüntetése. Ez annak lehet a következménye, hogy a nem taradicionális római hitvilágba tartozó istennőnek, tradicionális néven illetett papsága jogszerint értelmezhető módon nem lehetett, így hivatalosan a *sacerdos* titulussal illették azt a valószínűleg városi alkalmazásban álló papot, aki *Isis* kultuszának a szolgálatában állt. Mivel a templom a város területén, azaz közterületen állt, és nem magánterületen, a kultusz-nak hivatalos jellegét kell *Savariában* feltételeznünk, amelyhez értelemszerűen járt a *sacerdos* papi tisztségcím, ami így *sacerdos coloniae* lehetett.²⁴⁶ A *poetioviói* példára [P 43, 44] valószínűsíthető apa-fiú kapcsolat a két pap között a papi méltóság örökletességére utal.²⁴⁷

P 55

Tib(erius) Iul(ius) Quintilianus

Tábla.

Scarbantia. Sopron. Csatorna ásásakor, a római város *forum*ának szélén.

CIL III, 4243; RIU, 174;

Silvano Aug(usto) sac(rum) | Tib(erius) Iul(ius) Quintili|anus dec(urio) mun(icipii) | Fl(avii) Scarb(antiae) quaes(tor) | p(ecuniae) p(ublicae) aedilis Ilvir | i(ure) d(icundo) auguratus | at pristinam | speciem restitu(it).

Az felirat a II. század második felére keltezhető. Az időrendet a betűképe illetve a szövegben olvasható felújításra vonatkozó sor alapján lehet javasolni, amely a *scarbantiai forum* kiépülési idejéhez viszonyítható, azaz a század első negyedéhez - harmadához.²⁴⁸ Szövege 6. sorában, rendhagyóbb megfogalmazásban olvasható az *auguri* tisztségre való utalás. Az „*auguratus at pristinam speciem restituit*” szövegrész ebben a formában sajátosan fogalmazott, illetve rögzített formulára tekinthet vissza, amely egy *decretum pontificum*ban is előfordul majdnem hasonló alakban, igaz síremlékszöveg összefüggésében: „... *et scripturam tituli at pristinam formam restituere* ...”.²⁴⁹ *Quintilianus* bizonyosan az *auguri* tisztségre pályázott,²⁵⁰ és ezért eredeti

állapotába azaz változtatás vagyis újradedikálási kötöttség nélkül újjártta fel, nyilván az avatáskori rendelkezésnek megfelelően a felirattal jelzett objektumot, amely vagy egy épület vagy egy a *forumon* álló szobor lehetett, a tábla kidolgozása megengedi mindkét lehetőség feltételezését. A tábla elhelyezése tette egyértelművé a *pontifexi* előírásoknak megfelelő szövegrészt, amely az elmondottak alapján a következőképpen érthető illetve értelmezhető: (*ob honorem*) *auguratus* (*aedem* vagy *signum* vagy *statuam*?) *at* (!) *pristinam speciem restituit*. Ennek alapján *Quintilianus* egyértelműen *scarbantiaei augurnak* tekinthető. Császári *praenomenje* és *gentiliciuma* mindenütt előfordul; *Pannoniában* főleg az őslakosok leszármazottai mutatkoznak ezzel a névegyüttessel.²⁵¹ *Cognomenje* még a nyugati tartományokból ismert nem túl nagy számban.²⁵² *Quintilianus* közel teljes municipális *cursust* töltött ki. Az *ordo decurionum* tagjaként a *municipium quaestora* lett, ezt követően *aedilis*. A két alsóbb *magistratura* után a város *Ilvirjévé* vált, *duumvir iure dicundo* címmel. Ezt követően pályázott az *auguri* tisztségre, amelyet az adomány felirattal jelzett megtétele szerint meg is kapott, így *augur municipii* lett. Az ő feliratán fordul elő *Scarbantia*ban egyedül, hogy a *duumviratust* megelőzően mindkét alsóbb municipális közigazgatási tisztséget betöltötte. Amennyiben nem a városi törvényben az előbbrejutáshoz előírt minimális rendelkezést követte,²⁵³ úgy *Quintilianus* fakultatív módon viselt egy további alsó *magistraturát*. *Augurrá* mindenképpen a *duumviratust* követően vált, miután elődje hivatala akár halál akár (kisebb valószínűséggel) visszalépés vagy ki-zárás okán megszűnt. Összegezve a pályafutását: A II. század második felében - *dec(urio), quaes(tor) p(ecuniae) p(ublicae), aedilis, Ilvir i(ure) d(icundo), augur mun(icipii)*.

P 56

Marinus

a. Oltár.

Carnuntum (Ausztria. Petronell).

CIL III, 4401; Merlat, 109; Noll, 333; Vorbeck 1980a, 283; CCID, 229;

Genium | I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) | sub sacer(dotibus) | Antioc(h)o et | Marino.

212 előtt.

b. Tábla.

Carnuntum (Ausztria. Deutsch-Altenburg). CIL – „in ruderibus aedificij ad orientem fori siti”.

CIL III, 11130; Merlat, 107; Vorbeck 1980a, 254; CCID, 231;

I(ovi) [O(ptimo)] M(aximo) | Dolic[he]no | M(arcus) Corn(elius) [---] | C(aius) Val(erius) [---] | C(aius) V[al(erius)---] | P(ublius) V[al(erius)---] | s[ub] sac(erdotibus?) ---] | et Mari[n]o.

212 előtt.

A kisméretű szoborbázis egyaránt keltezhető a II. és a III. századra. A betűkép²⁵⁴ a III. század első felére ajánlja, a névforma pedig 212 elé, de mindenképp 235-el bezárólag.²⁵⁵ Ugyanez vonatkozik a votívablára is. A tágabb lelőhely és névazonosság mellett a keltezhetőség is támogatja a feltételezést, hogy ugyanarról a papról van szó, aki a szoborbázist is dedikálta. Dolicheniánus környezetben gyakran előforduló neve szerint²⁵⁶ a birodalom keleti tartományainak egyikéből érkezhett *Pannonia Superior*ba, a név azonban Észak-Afrikában és a nyugati tartományokban is többször előfordul.²⁵⁷ Nem mutatható ki azonossága a többi ismert *Marinus* nevű *Dolichenus* pappal. Tekintettel arra, hogy a *Dolichenus* papok térítőpapok és kereskedők is voltak, így különböző helyeken is felbukkanhat ugyanaz a személy. Polgárjoga bizonytalan. Amennyiben az egy név a polgárjog hiányát mutatja, úgy a felirat 212 előtt került felállításra, jogállása így a korszakot is tekintve *peregrinus* lehetett. Paptársával együtt jegyezték a bázis állíttatását a *carnuntumi* legiótábor melletti *dolichenumban*, ahol papi tisztüket ellátták. A papság idejének feltüntetése, korlátozottabb idejű papi tisztségviselést feltételez. Nem ismerjük a dolicheniánus papság általános közjogi helyzetét, azonban ha a szentély közterületen állt, mint a *dolichenumok* egy része,²⁵⁸ úgy a szentélyvezető papot a szent kerület kezelője - tulajdonosa, azaz a városi önkormányzat állíthatta a szentély élére, vagy erősíthette meg az egyesületben létező hívek választását hivatalosan.²⁵⁹ Az idő megjelölése arra utal, hogy a megbízatás korlátozott ideig tartott.

P 57

L(ucius) O[ctavius (---?) f(ilius)] [Fausti]nianus

Márvány építési tábla.

Savaria. Szombathely, Bejczy és Thököly (volt Hosszú u.) utcák sarka.

AÉ, 1990: 803; I. Tóth 1983/84, p. 159-163; Alföldy 1983, p. 233-234; Abb. 2; AÉ, 1995: 1240; Fitz 2000, p. 159-160; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 27-28, nr. 5; TRH, 3;

[I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Depu]lsori p[ro salute] | [Savarie]nsium po[rticum cum] | [exed]ra (?) quam L(ucius) O[ctavius (---?) f(ilius)] | [Fausti]nianus dec(urio)

[c(coloniae) C(laudiae) S(avariensium) patr(onus)?] | [col(legii) fabr(um) et] centon(ariorum) [quaest(oricus) aed(ilicius)] | [Ilvir i(ure) d(icundo) Ilvir q(uin)]q(uennalis) fl[am(en) ---] | [---].

A felirat a betűképe alapján a II. század harmadik harmadára keltezhető. Tóth I. meggyőző kiegészítése szerint a táblán *L(ucius) O[ctavius M(arci) f(ilius)] [Fausti]nianus* neve szerepel, amiből a *Marci filius* rész bizonytalan. A kiegészítés a nevet illetően a következő [P 58] szám alatt tárgyalt felírra támaszkodik. A szövegből megmaradt, a 3. sorban a név előtt álló *quam* kifejezés arra utal, hogy az azonosított *Faustinianus* valószínűleg megfogadta, vagy elkezdte a táblával jelölt építkezést és más teljesítette, vagy fejezte be, akinek neve a felirat végén szerepelt. Kevésbé látszik valószínűnek, hogy egyes szám harmadik személyben írt volna saját magáról, mint egyes bárdolatlan katonák a korban. Gentiliciuma mindenütt gyakori, a *pannoniai* tartományokban *italiai* bevándorlók viselték, és a II-III. századokban egyaránt előfordul.²⁶⁰ *Cognomenje* nyugaton, Észak-Itáliában és *Noricumban*, később Észak-Afrikában fordul elő gyakrabban,²⁶¹ tehát részben összhangban a gentiliциummal. A *Iuppiter Optimus Maximus Depulsor*nak szóló dedikáció az építetőnek *Pannonia Superioron* belül *poetoviói* kötődését támasztja alá.²⁶² *Savaria decuriója* volt és a *collegium fabrum et centonariorum*nak lehetett a *patronusa*.²⁶³ *Decurióként* alsóbb *magistraturát* is betöltött, *quaestor* vagy *aedilis* volt, vagy mindkettőt amit a törés miatt nem tudunk. Ezután a *colonia Ilvirje* lett, a kiszervezett felíratos mezőn belül a megfelelő sorban a hely szerint lehetséges, hogy *duumvir iure dicundo*, és azt követően *Ilvir quinquennalis*. Eszerint egy teljesnek mondható municipális *cursus* állomásain haladt végig. A szöveg végén egy *flameni* papi tisztségnek a kezdőbetűi maradtak meg, vagyis valószínűleg továbbra is *Savariában*, *flamen coloniae* volt. Nagyon bizonytalanul vethető fel az alapítóra való tekintettel, bár analógiája *Savariából* nincs, a *flamen Divi Claudi* tisztségnek. A következő felíraton szereplő *Faustinianusszal* [P 58] való azonossága bizonyíthatatlan. *Cursusának* van néhány olyan eleme, ami ha nem is óhajtottak mindent feltüntetni, de társadalmi állapotát jelzően illetve élethossziglani megtiszteltetést jelentő papi tisztséget illetően egybehangzóan kéne szerepeljen mindkét felíraton. Ilyen a két *decurionatus*, ami a következőn [P 58] szerepel de ezen nem, továbbá a lovagi rang, ami a következőn szerepel, de ezen nem, továbbá a *flameni* tisztség ami ezen szerepel de a következőn nem. A főpapságot értelemszerűen később is betölthette, ha egyáltalán főpap lett. A következő felíraton szereplő *Faustinianus* végighaladt a *militia equestris* három lépcsőfokán. Valószínűtlen, hogy egy teljes municipális *cursus* illetve főpapság után állt volna neki negyven éves kora táján katonáskodni. Lovagként előbb katonáskodott, és leszerelés után lépett municipális pályára. A két felírat *cursusainak* állomásai nem egyeztethetők össze, bezárólag a két felíraton szereplő *collegium* nevekkal, így legfeljebb csak rokonság fogadható el a két *Faustinianus* között, esetleg nagyapa – unoka

kapcsolat, mivel a következő [P 58] *Faustinianus* apja *Marcus praenomen* viselt, az itt tárgyalt pedig *Lucius praenomen*el bírt. Egy újabbleletű felvetés szerinti apa - fiú kapcsolat²⁶⁴ ugyanezért feltételes, illetve kevésbé indokolható. A két *Faustinianus* közötti azonossággal szemben már korábban is megfogalmaztak kétségeket.²⁶⁵ A filiáció így nem lehet azonos, ezáltal az itt *M(arci) f(ilius)* kitétel helyett egyelőre üresen kell hagyni a feliratot, bár egy *Marcus praenomen* többszörös előfordulása egy családon belül nem zárható ki teljes bizonyossággal. A két felirat betűképe az itt tárgyaltnak a következőnél későbbi voltát semmiképpen nem támasztja alá, erről az oldalról nem tárgyalható a kérdés. Ha rokonok a *Faustinianus*ok, amire megvan az esély úgy nagypa és unoka szintű rokonsági viszonyban lehetnek, és közöttük állhatott esetleg a fiú és apa *Marcus*, aki a megkezdett *I. O. M. Depulsornak* szentelt építkezést befejezte, amire a *quam* kifejezés utal. *Flaminatusa* valószínűleg *flamen coloniae* és nem *flamen Divi Claudi*, amelynek a létjogosultsága megvan de helyi párhuzam híján egyelőre nem tartható. Pályafutásának megismert elemei a következőképpen összegeezhetők: A II. század utolsó negyedében - *dec(urio)*, [*patr(onus)? col(legii) fabr(um) et] centon(ariorum)*, [*quaest(oricius)*, *aed(ilicius)*, *Ilvir i(ure) d(icundo)*, *Ilvir q(uin)]q(uennalis) coloniae, fl[am(en) ---]*.

P 58

[- O]ct(avius) M(arci) f(ilius) Faustinianus

Bázis.

Carnuntum. Petronell, Palastruine.

AÉ, 1968: 422; Vorbeck 1980b, nr. 33; AÉ, 1983: 766; Alföldy 1983, p. 230-236; Abb. 1, 2; Betz 1960, p. 29-35; Taf. 4, 5; Betz 1961/62, p. 86-87; Taf. 15/3; Kolbe 1963/64, p. 48-54; Taf. 2-3; AÉ, 1966: 286; Kolbe 1987, p. 93-103; Abb. 1-3 és 6-8; Abb. 4, 5; Kolbe 1989, p. 243-245; Taf. 16-19; Alföldy 1990, p. 185-188; AÉ, 1992: 1431; Fitz 1992-1995, p. 423-424; Fitz 2000, p. 159-160; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 27, nr. 4;

Genium | pro sal(ute) Imp(eratoris) [[[Caes(aris) M(arci) Aur(eli)]]] | [[[Antonini P(ii) F(elicis) Aug(usti)]]] | [- O]ct(avius) M(arci) f(ilius) Faustinianus | [d]ec(urio) c(oloniae) C(laudiae) A(ugustae) S(avariae) et c(oloniae) S(eptimiae) A(ureliae) A(ntoninianae) K(arnunti) eq(uo) | [p]ub[l(ico)] sacerdotalis | p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris) trib(unus) mil(itum) leg(ionis) | XIII G(eminae) Ant(oninianae) trib(unus) | coh(ortis) II Mattiacor(um) | M(milliariae) eq(uitatae) praef(ectus) alae | I Sept(imiae) Suror(um) M(milliariae) | [c]oll(egio) fabr(um) Karn(untensium) d(ono) d(edit) || Ded(icatum) Imp(eratore) [[An(tonino) Aug(usto)]]]

| *II et Sacerdote co(n)s(ulibus)* | *X Kal(endas) Sept(embres)* | *agente prae(ecto) T(ito) Ael(io) Constante* | *mag(istris) coll(egi)* | *Ael(io) Herculano et Ulp(io) Marc[el]lino.*

A felirat 219. augusztus 23-ra keltezett. A rajta szereplő személyről részben szó került az előző [P 57] felirat tárgyalásánál. *Gentiliciuma* mindenütt előfordul a latin nyelvű tartományokban. A *pannoniai* tartományokban *italiai* telepesek és leszármazottaik vicseltek, a II-III. századokban egyaránt.²⁶⁶ *Cognomenje* a nyugati tartományokban, Észak-Itáliában és *Noricumban*, később Észak-Africában fordul elő gyakrabban,²⁶⁷ tehát részben összhangban a *gentiliciummal*. Pályafutásának feltüntetett elemei bizonyosan nem időrendet követnek, hanem két csoportra bontva civil és katonai *cursus*-részek szerint, amelyek azonban időben nem egymást követőek. Az elsőnek feltüntetett *decurionatus* lehet a korábbi, így valószínűleg *savariái* lehetett, aki nem csak az *ordo decurionum*nak, hanem az *ordo equester*nek is tagja volt. Lovagként katonai pályára lépett és a *militia equestris* három állomásán végighaladt. Ifjúkora így katonáskodással telhetett, hiszen a csapatparancsnokság előtt valamennyi ideig tartó kiképzésben is részesült, illetve ugyanazon rang birtokában több csapattestben is szolgálhatott. Leszerelését követően kezdődött municipális közeleti pályafutása, amelynek során *Carnuntumban* is az *ordo decurionum* tagjává vált. A két város valamelyikében teljes municipális *cursusszal* bírhatott, annak alapján, hogy tartományi főpap is volt. Civil pályafutásának azonban csak olyan elemeit ismerjük, amelyek társadalmi állapotát jelzik, illetve, amelyek állandónak vagy aktuálisnak mondhatók. Társadalmi állapotára utalnak a *decurionatusok* mellett, a lovagi rang és az egykori tartományi főpapság, amelyet 219 előtt töltött be. A lovagrendi tagságához kötődő katonai tisztségek nyilván hatalmas presztízt jelentettek számára *Carnuntumban*. A *collegiumi patronatus* összefügg a bázis adományozásával, illetve valószínűleg nem kötött idejű tisztség volt, így került a felirat végén feltüntetésre. A *decurionatus* és a főpapság között feltehetőleg *quaestor* vagy *aedilis* volt formszerint, majd *Ilvir* esetleg *Ilvir quinquennalis*. Mindezeket nem írták fel a bázisra, a főpapság megjelölése egymagában mutatta a háta mögött álló teljes municipális *cursust*. Annak alapján, hogy a *patronatus* egy *carnuntumi collegiummal* állt kapcsolatban, valószínűbbnek látszik, hogy a municipális pályafutás elemei is *Carnuntumhoz* köthetők. Emellett *Carnuntumban* katonaság is állomásozott, ahol jelenthetett valamit az ő katonai szolgálata, míg *Savariában* ahol még *decurio* volt ennek valószínűleg kisebb jelentőséget tulajdonítottak. 219 előtt főpap volt *sacerdos provinciae* címmel, amire a szöveg *sacerdotalis* szava utal.²⁶⁸ Bizonyosan nem azonos az előző feliraton szereplő *Faustinianusszal* [P 57], amire az epigrafikai érvek mellett a két feltüntetett *cursus* különbségei is utalnak bezárólag a különböző *collegium* nevekkal. Az azonosság feltételezné még azt is, hogy mindkét városban teljes municipális *cursust* futott be, ami általában nem zárható ki, de itt kevésbé valószínű. Ezenkívül a neve alapján nem lehetett a fia sem az előző felirat *Faustinianusának*, legfeljebb az unokája. Összegezve a pályafutását: A II. század har-

madik harmadától - *eq(uo) [p]ub[l(ico)], [d]ec(urio) c(oloniae)⁽¹⁾, trib(unus) mil(itum) leg(ionis), trib(unus) coh(ortis), prae(f)ectus alae, [d]ec(urio) c(oloniae)⁽²⁾, (sacerdos provinciae Pannoniae Superioris) sacerdotalis p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris), (patronus?) [c]oll(egii) fabr(um).*

P 59

[---?Pu]blien(us) [. fil(ius) ... Pr]oculus

Tábla két töredéke.

Carnuntum (Deutsch-Altenburg – Petronell). Pfaffenberg. Amfiteátrum, VIII szektor. Piso 2003, 140;

[---?Pu]blien(us) | [. fil(ius) ... Pr]oculus | [dec. C.?] S A C flam(en) | [--- tr(ibunus) mil(itum) leg(ionis) II Ad(iutricis) | [---] ---
[---] ?imp(?ensa) s[?ua ---]

A felirat nehezen értékelhető a töredékessége miatt. Keltezése a lelőhely és a betűkép alapján nem haladja meg a *Severus* kort. Lehetségesen a III. század első harmadában került megszövegezésre. Az állítató feltételelesen azonosított gentiliciuma a *pannoniai* tartományokban sokáig egyedüli.²⁶⁹ A gentilicium Észak-közép-*Italiában* fordul elő, illetve egy hasonló *Hispaniában*.²⁷⁰ *Cognomenje* mindenütt előfordul, azonban főleg Észak-*Italiában* és *Dalmatiában* gyakori, *Marcus Aurelius* korát követően a *pannoniai* tartományokban származástól függetlenül sokan viselték.²⁷¹ A feliratot állítató személy lehetséges további azonban nem fennmaradt pályafutási elemeire a felirat kiadója kitér a kommentárjában.²⁷² Eszerint nyilvánvalóan *decurio* is volt, illetve lovagnak is kellett lennie a *legio-tribunatusa* alapján. A lovagrendbe a feliraton szereplő sorrend szerint már papként került. Papi tisztséget egész ifjan is szerezhetett, így ez esetben elfogadható emelkedő jellegűnek a *cursus* felsorolása. A fennmaradt 3. sor SAC betűcsoportja nem azonosítható a *sac(erdos)* kifejezés rövidítéseként, főleg ebben az összetételben, hogy a *sacerdotium* tárgya nélkül áll a *flamen* előtt. A kétségtelenül biztos papi tiszte, ami a feltételezhetőség határát sem érintő, még bizonytalannak sem vehető *sacerdotiummal* legfeljebb municipális keretek fölött, vagy a császárkultusz platformján férne össze, a *flam(en)*i hivatal. Feltételezve, hogy mégis *sacerdotiumról* van szó, hacsak nem valami speciálisabb, városon kívüli hivatal úgy a rövidítés feloldása kétségtelenül csak *sac(erdotalis)* lehetne. Ugyanazon városi közösségen belül a *flamenek* más városi papságot általában nem viseltek *Pannoniában* sem [vö. itt II. 3], legfeljebb tartományi szintű papságot. Igazán a felirat szerkezete és méretei nem adnak lehetőséget a bal széle felé való kiegészítésbeni bővítésre, így néhány betűnyi helyen kellene elférnie a municipális tisztségek kifejtésének. Azaz ha valóban *sacerdos* is volt

úgy azt követően választották *flamenné*. Az a lehetőség, hogy a *flaminatust* értelmezték volna a *sac.* rövidítéssel, ki van zárva, a tárgy nélkül azonban egyébként sem jöhet szóba a *sacerdotium*. Ezáltal a SAC betűcsoport más magyarázatot igényel. Gyakorlatilag a rendelkezésre álló és a kiadó által is valószínűsített helyre a 3. sorban legfeljebb a *dec(urio)natus* feltüntetése férne el. A következő sor elején vagy a lovagrendi tagságának megjelölése állt rövidítve *eq. p.* vagy *eq. R.* esetleg *v. e.* formában, vagy kisebb valószínűséggel a *flaminatus* konkrétabb meghatározása, azaz *col(oniae)*. A *tribunatust* megelőző *militia* megnevezése szintén nagyobb helyet foglalna. A 3. sorban a javasolható *dec.* rövidítést követően így a városnév állhatna, amelynek rövidített alakjába tartozna az S A C betűcsoport is. A sor eleje így *dec(urio) c(coloniae) S(eptimiae) A(ntoninianae)* vagy *A(ureliae) C(arnuntensium)* lehetne.²⁷³ Egy *decurio*-rendű ifjú a papságra egész fiatalon is pályázhatott [vö. P 45, 61, 84], ahogy *Caruntumban* is látható még [P 45].²⁷⁴ Ezt követően emelkedett a lovagrendbe, majd katonai pályára lépett. Utóbbi jelenségre a *pannoniai* mellett [vö. P 69] a *daciai* tartományokból is ismertek példák.²⁷⁵ Pályafutása következőképpen rekonstruálható, és összegeezhető: A III. század első harmadában – [(*decurio*?) c] S A C (a város?), *flam(en)* (*coloniae*), (*equo publico* vagy *eques Romanus* vagy *vir egregius*?), (*praefectus cohortis*), [--- *tr(ibunus) mi(l)itum leg(ionis) II Ad(iutricis)*, (*praefectus alae*?) [--- .

P 60

Pupili(us) Hyliatianus

a. Tábla.

Aquincum. Budapest III. ker. (Óbuda). A polgárvárosi amfiteátrum melletti *Nemeseion* cellájában.

CIL III, 10440; Kuzsinszky 1891, p. 117-118; Religions and Cults 1998, p. 72-73, nr. 56; Zsidi 2004, p. 194-195;

Deae Dianae Nemesis Aug(ustae) | honoribus et fa(v)oribus | C(ai) Iul(i) Victorini eq(uo) p(ublico) aedili(ci) | Ilvirali et T(iti) Fl(avi) Luciano | q(uaestorici) Ilvirali pontificibus | q(uin)q(uennales) col(oniae) Aq(uincensium) | Pupili(us) Hyliatianus | antessitis numini eius | Deae posuit V Kal(endo) Iulias | Aemiliano et Bas(s)o co(n)s(ulibus).

A felirat 259. június 28-ra keltezett. A nap *Iuppiter Stator in Palatio* illetve a *Lares in sacra via* ünnepnapja volt, nem állapítható meg, hogy miképpen kötődött vagy egyáltalán kötődött-e *Diana Nemesis Augusta* személyéhez. A lényegében nem túl távoli *Fors Fortuna trans Tiberim* ünnepe június 24-én volt.²⁷⁶ *Hyliatianus* feliratának

keltezőnapja így valószínűleg inkább az *aquincumi* amfiteátrumhoz tartozó *Nemeseion*²⁷⁷ dedikációjának napja volt, azaz a szentély ünnepe. Viszonylag közeli napra van keltezve a *Nemeseion* renováltatási felirata is *VIII K(alendo) Iul(ias)* 214-ből.²⁷⁸ A két nap közül az egyik a dedikáció, pontosabban az újradedikálás napja, amely a korábbi formához képest változást hozó renoválás után szükségképpen be kellett következzen.²⁷⁹

b. Töredék.

Aquincum. Budapest III. ker. (Óbuda). A polgárvárosi amfiteátrum melletti *Nemeseion* cellájában.

CIL III, 10445;

--- | *col(oniae) A[q(uincensium) ---] | Popil(ius) Hyl(i)at[ianus ---] | [--V?] Kal(endo) Iulias [---]*.

A felirat keltezése: 25-? június 27.

Mindkét felirat a III. század második felének elejére keltezhető; az egyik 259-re keltezett. *Pupili(us)* illetve *Popil(ius) Hylatianus nomenje* a nagyon ritkák közé tartozik a *pannoniai* tartományokban,²⁸⁰ *cognomenje* a töve alapján talán dél-galliai és észak-italiai nevekkel rokonítható.²⁸¹ Az állítató a két városi *főmagistratus* és *pontifex honorjainak* és *favorjainak* (?) is ajánlotta a táblát [a.], ami amellett, hogy adományra is utalhat, a szentélyvezető *antesstis* (= *antistes*)²⁸² szolgálati függőségét mutatja a *magistratusoktól* és *pontifexektől*. Arra való tekintettel, hogy a szentélyvezető *antistes* papi személy is lehetett, amellett, hogy ő volt a szentélyadminisztráció feje, helyet kell kapjon a tartományi papok között. Más tisztségét nem ismerjük, feliratállító tevékenysége két példa által illusztrált, vagyis kiemelkedik az átlagból. Figyelemreméltó, hogy a dunavidéki *antistesek* részben főpapokkal összekötöttesben és tartomány vagy tartománygyűlési székhelyen, de mind állítottak *Nemesisnek* feliratot, vagy a *Nemesis*szel rokonlányegű *Fortúnának* („*Dea Nemesis sive Fortuna*”²⁸³) vagy *Dianának*, aki ahogy az *aquincumi* esetben is láthatjuk, adott összefüggésekben szintén megfelleltethető *Nemesis*szel [vö. még P 51, 62]. Emellett a *savariai* [P 62] és az *aquincumi* [P 60] *antistesek* az amfiteátrum melletti *Nemeseionban* szolgáltak. Összegezve az ismert pályafutási adatokat: (római polgár), 259-ben - *antesstis numini deae*.

P 61

F(—?) P(—?) Rel(— filius?) Marcianus

Sírsztélé.

Siscia (Horvátország. Sisak - Sziszek). Elveszett?

CIL III, 3979;

F(---?) P(---) Rel(--- filio) Marciano flam(ini) [col(oniae)? ---] | praef(ecto) an(norum) XX[---] | Avvae Maximi [---] | [---].

A felirat keltezése töredékessége miatt nehézkes, ismeretlen holléte miatt nem tanulmányozható, így a betűkép sem jelent keltezési támpontot. Talán a kiegészítésben felvetett *F(lavius?) praenomen* képezheti helyessége esetén az alapját egy III. századi keltezésnek. A filiációban az apa *praenomen*jének rövidítése látható. *Rel.* kezdetű gentilicium *Pannoniá*ból több nem ismert, ugyanígy *cognomen* sem.²⁸⁴ *Gallia Narbonensis*ben fordul elő még egy esetben.²⁸⁵ A papi tisztséget is viselő fiú *cognomenje* *Marcus Aurelius* kora után többször előfordul a *pannoniai* tartományokban, egyébként *Észak-Itáliában* gyakori illetve általában ismert a nyugati tartományokból.²⁸⁶ A sírfeliraton a személynevet nem követi a társadalmi állapot jelzése. Első feltüntetett tisztsége a *flaminatus*, bizonyosan a *coloniában*, amelyet egész fiatal korától betölthetett, hasonlóképpen egy *sirmiumi flamen*hez [P 84] és a *drobetae C(aius) Iul(ius) Naesus Sabinushoz*.²⁸⁷ Papi címe valószínűleg *flam(en) [col(oniae)]* volt, de a *flamen Divi Claudi* sem zárható ki *Sisciában* [vö. P 70]. A következő feltüntetett tisztség egy *praefectura*, ami kisebb valószínűséggel *magistratura*, inkább egy *collegium*hoz köthető. A felirat ezt sem jelzi. Húsz éves kora után hunyt el, azonban mivel a húszas után törött a szöveg, így nem tudható mennyi idő volt. Pályafutásának ismert elemei a következőképpen összegezhetők: A II-III. században - *flam(en) [col(oniae)?, [---?], praef(ectus) (---?)*, ---.

P 62

Satrius Fi(r)minu[s]

Oltár.

Savaria. Szombathely.

CIL III, 10911; RSS, 37; RIJ 21; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 29, nr. 9; Á. Szabó 2003 (LibArch 1), p. 405₆₆, nr. 5;

Nem(esi) Auf(gustae) sac(rum)] | [L(ucius)] Valer(ius) Ursus | Viri(---) sacer(dos) p(rovinciae) | omnibus | honorib[us] | functus | v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito) | Satrius Fi(r)minu[s] | antestis patrono.

A felirat a III. század első harmadára, esetleg a középig keltezhető. Nem túl előkelő és vagyonos személy állította, ezért betűképe inkább az ő szociális helyzetét tükrözi semmint a korszakot, amelyben a felirat keletkezett. Római polgárjoga valószínűleg volt. Gentiliciuma Észak-Itáliában gyakori, *cognomen*je mindenütt a nyugat európai tartományokban de főleg Észak-Itáliában, valamint a *pannoniai* tartományokban is többször előfordul a II-III. századok folyamán.²⁸⁸ *Satrius Fi(r)minus*nak egyetlen tisztsége ismert, eszerint *antistes* azaz vallási előljáró volt egy szent helyen, a felirat eredeti helye szerint a *savariai Nemeseion*ban.²⁸⁹ *Antistitiuma*, vagyis az amfiteátrumhoz kötődő *Nemesis* kultuszának²⁹⁰ helyet adó szentélyt vezető tisztsége révén papi személynek számítható, ezért felvétele itt indokolt. Az *antistitium* hivatalosnak tekinthető a kultusz színhelye miatt is, azaz a város, esetleg a tartománygyűlés²⁹¹ (?) alkalmazásában állt. A feliraton szereplő főpap, a császár tiszteletére évenként megrendezett amfiteátrumi játékok elnöke volt. Ily módon az amfiteátrum melletti (*Savariában* csak *theatrum*) *Nemesis* kultusznak is főhatósága lehetett; az *antestis* (*antistes*), így hivatalból is *patronus*aként tisztelhetette a főpapot. A dunavidéki *antistes*ek részben főpapokkal összeköttetésben és tartomány vagy tartománygyűlési székhelyen, de mind állítottak *Nemesis*nek feliratot, vagy a *Nemesis*szel rokonlényegű *Fortunának*²⁹² vagy *Dianának*, aki ahogy az *aquincumi* egyébként szintén amfiteátrum melletti esetben [P 60] is láthatjuk, adott összefüggésekben szintén megfeleltethető *Nemesis*szel [vö. még P 51, 60]. Összegzve az ismert pályafutási adatokat: A III. század első harmadában - (római polgár), *antestis*.

P 63

C(aius) Secundius

Oltár.

Carnuntum (Ausztria. Petronell). CIL – „in sacrario Iovis Dolicheni.”

CIL III, 11132; Merlat, 112, Tóth I. 1976, p. 17, nr. 40; Vorbeck 1980a, 146; CCID, 220;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) | C(aius) Secun|dius | sacer(dos?) | v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens) m(erito).

A feliratot epigrafikai és régészeti érvek alapján a II. századra lehet keltezni. Vorbeck szerint a 4. sor SACER szövegrésze, mint *cognomen* szerepel a feliraton belül. Tóth I. javaslata nyomán a CCID szerzői egyértelműen *sacerdos*nak vették. Valóban van arra példa, hogy a névből csak a *praenomen* és *gentilicium*ot tüntették fel, éppen *Carnuntumban* *M(arcus) Val(erius) sac(erdos)* esetében [P 75]. Hasonló neve van egy *neviodunumi Iuppiter Dolichenus* papnak is: *Lucius Kapito*,²⁹³ amelyek *Secundius* pap-

ságának vélelmét erősítik. Így papsága kis bizonytalansággal de elfogadható. Gentili-
ciuma *Galliában* és *Germaniában* gyakori, a *pannoniai* tartományokban *Marcus Aure-*
lius korát követő időből ismert.²⁹⁴ Neve alapján tehát nem orientális származású, va-
gyis egyik kivétele az általánosnak tekinthető szabálynak.²⁹⁵ Papi tisztségcíme és
egyetlen ismert hivatala szerint *sacerdos* volt *Carnuntumban*, a dedikáció okán való-
színűleg egy *sacerdos Iovis Dolicheni*. Az egyesületbe tömörült hívek által fenntartott
szentély feltehetően közterületen állt, így a szentély és a pap felettes hatósága az *ordo*
decurionum volt.²⁹⁶ Jogállását tekintve a pap római polgár volt.

P 64

C(aius?) S[—] Ruf[-us, -inus, -inian(us)?)

Bázis.

Mogetianae? Paloznak.

RIU, 352;

[Iun]on[i Reg(inae)?) | [?et G]en[io---?) | [---] C(aius?) S[—] | [---] Ruf[-us, -inus, -
inianus?) | [sac]erdo[-s, -t(alis)? mun(icipii)?) | [vot]um s[olvit] | l(ibens) l(aetus)
m(erito).

Betűképe alapján a *Severus* korban kerülhetett felállításra, a III. század első harma-
dában. Fennmaradt méretei alapján (130x32x98 cm) egy bázis lehetett, nagy betűkkel
(10-6 cm) faragott szöveggel. A teljes szélessége a kerettel együtt kb. 100 cm lehetett
és magassága alapján feltételezhető, hogy három részre hasították, amelyből a középső
32 cm széles rész maradt fenn. A szöveg valószínűleg középre rendezett volt, legaláb-
bis az első sorban álló istennév, amelynek gyakoriság alapján egészíthető ki a folyta-
tása *Reg(ina)*-ra. A feltehetőleg a névhez tartozó 3. sorban álló C. lehetségesen *C(aius)*
kiegészítéssel a *praenomen*je a papnak. Így gentili-
ciuma áthúzódhat a következő sorba,
míg a 3. sor elején a *Genius* értelmezése szerepelhet rövidítve. S kezdetű gentili-
cium meglehetősen sok ismert *Pannoniából*,²⁹⁷ így a név meghatározása, kiegészítése
még feltételelesen sem lehetséges. *Cognomen*je *Rufus*, akár *Rufinus* vagy *Rufinianus* for-
mában Észak-Itáliában gyakori, illetve *Dalmatiában*, de a nyugati tartományokban is
előfordul. *Pannoniába* feltehetőleg *italiai* bevándorlók által került, később Kelet-Pan-
noniában orientálisok is viselték.²⁹⁸ Egy *Siminius Rufus* nevű *italiai centurio* ismert
Aquincumból a II. század első feléből, más S kezdetű *gentiliciummal* és *Ruf.* kezde-
tű *cognomennel* rendelkező személy nem ismert a tartományból.²⁹⁹ Egyetlen azono-
sítható tisztsége szerint *sacerdos* volt, ebben a minőségben állítható a bázist. Ha
tényleg *Mogetianae territoriumának*³⁰⁰ része volt a lelőhely, úgy lehetségesen egy
sacerdos municipii volt.³⁰¹ Az azonosítható dedikációrészek, az istennevek nem utal-

nak a pap kultuszhoz tartozására, viszont a dedikáció magánfogadalmat is tükrözhet. Római polgárjoga minden bizonnyal volt.

P 65

C(aius) Tit(ius) C(ai) fil(ius) Serg(ia tribu) Antonius Peculiaris

a. Tábla.

Aquincum. Budapest III. ker. (Óbuda), egykori Victoria téglagyár.

CIL III, 10495; Fröhlich 1891, p. 160-161, nr. 20; ILS, 7124a; Fishwick 2000 (Epigr), p. 257-260;

C(aius) Tit(ius) C(ai) fil(ius) Serg(ia tribu) Antonius | P[e]culiaris dec(urio) col(oniae) | S[er]pt(imiae) Aq(uinci) item dec(urio) m(unicipi) | Sing(iduni) ornamentum | forus rei publicae | d(ono) d(edit).

b. Tábla.

Aquincum vagy *Mursa*? CIL – „Rep. Bátmonostor prope Bajam in ripa Danuvii, eo venisse ad dextram fluvii.”

CIL III, 6452; CIL III, 10496; EE II, n. 581; ILS, 7124; Fitz 1992-1995, p. 425-426; Fishwick 2000 (Epigr), p. 257-260; AE, 2000: 1220; Kovács 2004 (Orbis Antiquus), p. 79-88; TRH, 205; Tóth E. 2006 (SN), p. 56-57;

C(aius) Tit(ius) Antonius | Peculiaris dec(urio) | col(oniae) Aq(uinci) e[qu]o)] p(ublico) dec(urio) m(unicipii) S[an]g(iduni) | Ilvir flam(en) sacerdos | Arae Aug(usti) n(ostr)i p(rovinciae) P(annoniae) Infer(ioris) nymphaeum | pec(unia) sua fecit et | aquam induxit.

Mindkét felirat 194-et követően keltezhető. A bátmonostori [b.] építési felirat a rajta szereplő *cursusrészek* alapján a későbbi, szövege és ornamentikája szerint³⁰² is *Cara-calla* egyeduralmának kezdetét, 212-t követően keltezhető, a III. század első negyedére. A *savariai* vámbélyegzőn szereplő *C(aius) Tit(ius) Ant(oni)us Peculiaris cond. vect. oct. Pann.* talán az itt tárgyalt *Peculiaris*nak az apja volt.³⁰³ Gentiliciuma Észak-*Italiában* gyakori, *Aquileiából* ismert illetve *Dalmatiában* is előfordul.³⁰⁴ Az *Antonius cognomen* a III. században gyakoribb a *pannoniai* tartományokban, azon belül *Aquincumban* és *Intercisában*, ahol sok orientális személy viselte.³⁰⁵ A *Peculiaris supranomen, cognomenként* Dél-*Galliában* a leggyakoribb.³⁰⁶ A nevei közül kettő nem utal orientális származására, de lehetnek orientális felmenői is. Pályafutása viszonylag részletesen ismert. Eszerint *Aquincum coloniájának* és a *moesia superiori Singidunum municipiumának* volt *decurioja*. Talán *Aquincumban* élt, legalábbis a korábbi felirata

[a.] szerint a városban tett közadományt. *Cursus*ának további elemei a Bátmonostorra hurcolt, vitatott eredeti lelőhelyű (*Aquincum* és *Mursa* kerültek szóba) felíratáról ismertek. Tekintettel a felirat szövegében feltüntetett aktualitást jelző főpapi címére, lehetségesen *Pannonia Inferior* azon városában állt a felirat, ahol a tartománygyűlés székhelye volt, amelynek *Peculiaris* főpapként egy évig a vezetője volt. Hasonló módon megfontolandó azonban a tartomány székhelye *Aquincum*, mint lelőhely, ugyanis a másik [a.] felírata által az állítató odakötődik. *Cursus*felsorolásában alsóbb *magistraturákat* nem tüntetett fel, csak a társadalmi helyzetét jelző *aquincumi decurionatus*t, illetve a lovagrendbe való emelkedését mutató *equo publico* kifejezést, majd a *singidunumi decurionatus*át. A felsorolás kronológiai rendet követ. A *decurionatus*ok után a *Ilviratus*át, illetve a valószínűleg azt követően szerzett *flaminatus* jelölte. A *Ilviratus* előtt nyilván *quaestor* vagy *aedilis* volt, esetleg mindkettő. Legmagasabb ismert tisztsége *Pannonia Inferior* főpapsága volt, amelyet *sacerdos Arae Augusti nostri* címmel viselt. Feltűnő, hogy sem a *Ilviratus*, sem a *flaminatus* helyszíne nincs megjelölve, így akár a felíraton előttük álló *Singidum*ban is viselhette a *magistraturákat* a szöveg szerint. Azonban főpapsága *Pannonia Inferior*ra szól, így *Pannonia Inferior*ban volt *omnibus honoribus functus, aquincumi decurionatus*a alapján *Aquincum* coloniájában. Főpapi címében éppen a sajátosság szövegszerkezet miatt tüntethette fel a tartomány nevét is, hogy ne *Moesia Superior*ra lehessen érteni. Egyébként *Daciában* és *Pannoniában* ez az egyetlen eset³⁰⁷, hogy a *sacerdos Arae Augusti* cím mellé a tartomány neve is feltüntetésre került, ami mással, mint az egyéltel-műsítési szándékkal, nem magyarázható. Tekintettel a bátmonostori felírat *Caracalla* korától keltezhető ornamentikájára³⁰⁸ és arra, hogy főpapi címében egyetlen császárra utaló *Aug.* kitétel szerepel, főpapságának éve egy császár uralmának idejére esik, azaz 212-től számítható. Főpapi évében építette a b. felíratlall ellátott *nymphaeumot*, vagy a főpapi székhelyén³⁰⁹ vagy a tartomány fővárosában.³¹⁰ Összegezve a pályafutását: 194 után - *dec(urio) col(oniae), dec(urio) m(unicipii), e[qu]o p(ublico)*, (quaestor és/vagy aedilis?), *Ilvir, flam(en) col(oniae)*, 212 után a III. század első negyedében, harmadában - *sacerdos Arae Aug(usti) n(ostri) p(rovinciae)*, (sacerdotalis Arae Augusti nostri).

P 66

[*L(ucius) T[itiu]s C(ai) f(ilius) Qui[r]t(ina tribu) Pr[oculus]*

a. Tábla tíz töredéke.

Siscia (Horvátország. Sisak - Sziszek). Ún. római pince (Römerkeller).
CIL III, 6476; CIL III, 10856; EE II, n. 846; AJJ, 561; AÉ, 1987: 820;

Az AJJ sorrendje szerint:

(a) ---]r prof[--- | basi]licam [--- ; (b) ---]ris [--- | ---]ubli[c---; (c) ---]am C. Titi[--- | ---] flamen [--- ; (d) ---]Cai fili Qu[irina--- | ---]tus in qu[---; (e) ---]Titiu[s--- | ---]m]acel[lum; (f) ---]frat[--- | ---]por]ticum [--- ; (g) ---]yre[--- ; (h) ---]in[---; (i) ---]term[--- | ---]c]urias[---; (j) ---]mem[--- | ---]pon[---

Az AÉ-ben közölt rekonstrukciós javaslat, amely a szöveg töredékei alapján nem teljes (1. sor vége (?) C]yre[naicae; 2. sor eleje PON a pon[tifex?] helyett tölem):

In [honorem et] mem[ori]am C(ai) Titi [- fil(i) Quir(ina) --- pat]ris [et C(ai) Titi] C(ai) fili Qu[irina Maj]tern[ini] frat[ris L(ucius) T]itiu[s C(ai) f]ilius Qui[r(ina) Pro]culus --- (?) C]yre[naicae---?] | [---] PON[---?] flamen [Ilvir Ilvir quinq(uennalis)? equo p]ubli[co ad]lec[tus in qu[inque dec]urias [port]icum [m]acel[lum basi]licam [--- d(edit) ---].

A közös lelőhely mellett a töredékek valamint a betűk mérete és alakja is kétségtelenné teszik, hogy a feliratrészek ugyanahhoz a szöveghez tartoznak. A meglévő töredékek együtt 759,5 cm szélesek, római lábban számolva a meglévő értékhez legközelebbi lábadat a 26 azaz 768,56 cm. A töredékek nem állnak össze egységes szöveggé, így a szöveg egy része elveszett. Hiányoznak például a *decurionatus*-ra utaló szavak de a feltételezhető lovagi *militi*ára utaló kifejezések, csapatnevek is, egy töredék kivételével, ami viszont arra utal, hogy valóban ott álltak a feliraton. A töredékek néhol összeolvashatók, ahogy a kiegészítésből is látszik [AÉ], azonban néhány lényeges elem hiányzik a javasolt szövegből, ami szélesebbre javasolja a felirat eredeti méretének megállapítását. Egyik legnagyobb, vagy a legnagyobb *pannoniai* feliratról van szó. Az első sor jól felismerhető legutolsó töredéke az YRE betűcsoporttal [b. töredék] egy csapattest nevéből eredhet, amelyben a lovagi katonai pályafutás során szolgált. A meglévő töredékek nem adnak támpontot annak megállapítására, hogy viselte még bármilyen más lovagi tisztséget az állítató. A csapattest, amelynek neve YRE betűket tartalmaz vagy *Palmyrára* vagy *Cyrenaicára* utaló jelzővel bírhatott. A *palmyrai*akból *numerus*okat szerveztek inkább, amelyek valamivel később jelentek meg, mint a felirat *Hadrianus* korára vagy azt megelőző időre javasolható állítatási ideje. A töredék szerint egy *Cyrenaicae* jelzőjű *ala* vagy *cohors* lehetett a csapattest. *Pannoniában* és később a szomszédos *Moesia Superior*ban állomásozott, a források egy részében csak *cohors II Hispanorum*ként emlegetett *cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata*. A csapattest ismeretlen *pannoniai* helyszínen állomásozott a I. század végéig, ezt követően *Moesia Superior*ba vezényelték.³¹¹ Emellett a *cappadociai cohors III Cyrenaica* is szóba kerülhet. A szomszédos *Daciában* élt olyan személy,³¹² aki ennek a csapatnak volt a parancsnoka.³¹³ Az állítató egyik lovagi katonai tisztségeként valószínűsíthető tehát valamelyik *cohors praefectura*ja is. A PON betű-

csoport [j. töredék] *pon[tifex]*ként való értékelése helyett logikusabb a *tres militiae* második vagy harmadik állomásának egyik csapattestnevéét feltételeznünk, amelyben vagy (*legio*)*tribunus*, vagy (*ala*)*praefectus* volt. Nincs olyan *pontifex Pannoniából* de *Daciából* sem, aki még *flamen* [vö. c. töredék] is lenne ugyanabban a városban. A *flamen* kifejezés pedig egészben megmaradt, vagyis egyértelműen. Az olvasható és kiegészített municipális tisztségek mögött eredetileg minden bizonnyal a város neve is szerepelt, legalább *col. Fl. Sisc.* formában. A felirat olvasata mindazonáltal roppant bizonytalan, mivel nem tudható, hogy mennyi hiányzik belőle. Az összeillesztett darabok szerinti kiegészítése a szövegnek [AÉ] nem meggyőző, további töredékek vagy további részletesebb *cursus*át tartalmazó felirat híján a meglévők csak hasonló feltételezésekre adnak lehetőséget.

?b. Töredék.

Siscia (Horvátország. Sisak - Sziszek).

CIL III, 10856; AIJ, 562;

--- us] [*C(ai) f(ilius) Qui[r](ina)*] --- | [---]usiorum et [---].

?c. Bázis.

Siscia (Horvátország. Sisak - Sziszek).

CIL III, 3968; EE II, nr. 832; AIJ, 559;

Imp(eratori) Caesari | Divi Traiani | Parthici fil(io) | Divi Nervae | nepoti | Traian(o) Hadrian(o) | Aug(usto) pont(ifici) maximo | trib(unicia) potest(ate) VIII | co(n)s(uli) III p(atri) p(atriciae) | L(ucius) Titius Proculus.

Kelt. 124.

A feliratok a II. század első évtizedeire keltezhetők, a b. és c. azonban rendkívül feltételeesen köthető az a. feliraton azonosított személyhez, elfogadva az AIJ szerzőjének megítélését. Az azonosított név *gentiliciuma* Észak-Itáliában gyakori, *Aquileiából* ismert, illetve *Dalmatiában* is előfordul.³¹⁴ *Cognomenje* mindenütt elterjedt, de főleg Észak-Itáliában és *Dalmatiában*.³¹⁵ Azonosítható pályafutási elemeiből az derül ki, hogy a lovagrend tagja volt, bevásárlva a Róma városi öt lovagi *decuriába*.³¹⁶ Valószínűleg lovagi katonai pályára is lépett, amelyből talán a *militia prima* szerepelt a feliraton, amely szerint *cohorspraefectus* volt. Az óriási felirat elveszett részein ennél több is szerepelt. Municipális pályafutását illetően valószínűleg rá vonatkozik a *flaminatus* megjelölése. Feltételezhető még a *Ilviratusa* és talán *quinquennialitasa*, illetve ha igaz akkor a megelőző alsóbb *magistraturák* betöltése, azaz a *quaestura* és/vagy az *aedilitas*. Természetesen *decurio* is kellett legyen, legalább egy városban biztosan. Pálya-

futásának ismert és feltételezhető elemei a következőképpen összegezhetők: A II. század első felében (?c. 124): *equo p[ubli]co*, (decurio coloniae), (? praefectus cohortis) --- *C[yr]e[naicae] ?* [--- feltételezhető militia secunda és tertia?], [---] *PON[?---]*, *flamen* [---, [(quaestor és/vagy aedilis?)], [*Ilvir*, *Ilvir quinq[ue]nnalis*?], *adlec[tus in quinq[ue] decurias*, [---?].

P 67

[*M(arcus) Ulpius* ---]

Tábla.

Vetus Salina vicusból eredetileg. Dunapenteléről Lukács Antal (CIL) vagy Lukács László (RIU) házából.

CIL III, 10305; ILS, 7126; AE, 1891: 57; Alföldi 1940, p. 205-207 nr. 8; AE, 1944: 91; AE, 1952: 11; AE, 1952, p. 9 s. n. 8; Fitz 1992-1995, p. 425-426; Kovács 1999, p. 110 nr. 2; RIU 1442; Alföldy 2000, p. 56-57, nr. 14; Kovács 2004 (Fontes II), p. 106-107; Tóth E. 2006 (SN), p. 55;

[*Templum et statu*]am *Geni civib(us) R(omanis)* | [*et consistentib(us) terri*]t(ori) *Vetuss(alinensium) quae M(arcus) Ulp(ius)* | [--- *dati ex tes*]t(amento) *HS (sestertium) X (decem milibus) n(ummum) fieri iusserat* | [*M(arcus) Ulp(ius) --- Ilvir?*] *m(unicipii) Aq(uincensium) d(ecurio) col(oniae) Murs(ensium) sacerdos(-os, -otalis?)* | [*prov(inciae) Pann(oniae) infer(ioris) trib(unus) l(eg)ionis XII Fulm(inatae) in memoriam* | [*patris loco publico te*]rritori *ex HS (sestertium) XXXX (quadraginta milibus) n(ummum) fec(it)*).

A felirat nagyjából a II. század közepére keltezhető. Az építtető [*M(arcus) Ulp(ius) ---*] az apja végrendeletében foglaltakat végrehajtva, az épületre szánt költségeket megtoldva építtette meg a felirattal jelzett épületet *Vetus Salina* vicusában, közterületen apja emlékének ajánlva. Az állítató *praenomenje* és *gentiliciuma* nyilván ugyanaz volt, mint apjáé. A *Traianus*ra utaló *praenomen* és *cognomen*, Dél-Gallia kivételével az európai tartományokból mindenhol ismert, hasonlóképpen a *pannoniai* tartományok majd minden részében előfordul.³¹⁷ Apja *Traianus*tól kaphatta polgárjogát és tekintettel az ő és fia *vetus salina*i építkezésére valószínűleg odavaló, feltehetőleg helyi őslakos, vagy pedig odatelepedett romanizált család leszármazottai voltak. A töredékes felirat szövege meglehetősen jól rekonstruálható, az állítató két részre bontott, civil pályafutását időrendben felsoroló tisztségeivel együtt. [*Marcus Ulp(ius) ---*] *Aquincum municipium*ában töltött be valószínűleg *duumviri* tisztséget, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy tagja volt a város *ordo decurionum*ának, illetve az alsóbb *magistraturák* valamelyikét is betöltötte, *quaestor* vagy *aedilis* volt, vagy mindkettő. Ezenkívül

tagja lett *Mursa ordo decurionumának*, lehetségesen az *aquincumi* teljes *cursus* kitöltését követően. A *mursai decurionatus* a főpapságával is összefügghet, mivel ezt követően, a felirat törése miatt csak valószínűsíthetően, a tartomány főpapjának választották egy évre. A „*summus honor*” kisebb valószínűséggel *Gorsiumban*, inkább *Aquincumban* vagy *Mursában*³¹⁸ töltötte be, ahova második *decurionatusa* is szólt, *sacerd(os) [prov(inciae) Pann(oniae) infer(ioris)]* címmel. *Pannonia Superior* egyes főpapjai esetében találunk rá példákat, hogy a főpapi székhely *decurionatusát* más városban kitöltött teljes *cursus*t követően, a főpapság előtt³¹⁹ kapták meg [pl. P 58, 72]. *[Marcus Ulpius ---]* tagja volt a lovagrendnek, amelyre a feliraton feltüntetett *tribunus legionis XII Fulminatae* katonai tisztség, azaz a *militia secunda* utal. Eszerint a *militia primát*, a *cohorspraefectura*t is betöltötte. A *militia tertiát* nem, mert a felirat rendszerén belül legmagasabb tisztségeként valószínűleg azt jelölte volna meg. A lovagrendnek talán születése révén vált tagjává, apja által. Gazdag civil pályafutását követően a katonasághoz már túlkoros lett volna, ezért a katonai pályafutás elemei megelőzik a civil *cursus honorum* részeit. Lovagrendi tagságának megjelölése a felirat kitörtött részén a nevét követően szerepelhetett, akár apja feltehető lovagrendi tagságának megjelölése is. A feliratot nem biztos, hogy aktív főpapként állíttatta, az is lehetséges, hogy már kiszolgált főpapként visszavonulását követően. Az apa és fia jóvoltából épült szentély *locus publicus*on állt, azaz a helyi államvallási jellegű hitélet rendszerén belül. Összegezve a pályafutását a megismert és feltételezhető elemek alapján: 117-138 után - (equo publico vagy eques Romanus, praefectus cohortis ---), *trib(unus) l(egionis) XII Fulm(inatae)*, (praefectus alae ?, quaestor ? aedilis ?), [--- *Ilvir?*] *m(unicipii) Aq(uincensium)*, *d(ecurio) col(oniae) Murs(ensium)*, a II. század közepe táján - *sacerd(os) [provinciae Pannoniae Inferioris]*, (sacerdotalis provinciae Pannoniae Inferioris).

P 68

M(arcus) Valerius Maximianus

a. Bázis.

Numidia. Diana Veteranorum (Algéria, Zane).

AÉ, 1956: 124; Dobó, 536, 572; AÉ, 1976: 359; Alföldy 1965 (AR), p. 87-90; Fitz 1992-1995, p. 618-623; Lőrincz 2001, p. 188-189 nr. 100;

M(arco) Valerio Maximiano M(arci) Valeri Maximiani quinq(uennalis) s[ac(erdotalis)] | f(ilio) pont(ifici) col(oniae) Poetovionens(ium) equo p(ublico) praef(ecto) coh(ortis) I Thrac(um) trib(un)o coh(ortis) I (H)am(iorum) | civium R(omanorum) praep(osito) orae gentium Ponti Polemoniani don(is) don(ato) bell(o) Phart(ico)(!) allecto ab Imp(eratore) M(arco) Antonino Aug(usto) et misso in

procinctu | Germanic(ae) exped(itionis) ad deducend(a) per Danuvium quae in annonam Panno(niae) | utriusq(ue) exercit(uum) denavigarent praepos(ito) vexillation(um) clas(sium) praetor(iarum) | Misenatis item Ravennatis item clas(sis) Brittanicae item equit(um) Afror(um) et Mauror(um) | elector(um) ad curam explorationis Pannoniae praef(ecto) al(ae) I Aravacorum in procinctu Germanico ab Imp(eratore) Antonino Aug(usto) coram laudato et equo et phaleris | et armis donato quod manu sua ducem Naristarum Valaonem | interemisset et in eade(m) ala quartae militiae honor(em) adepto praef(ecto) al(ae) | contar(iorum) don(is) don(ato) bello Ger(manico) Sar(matico) praep(osito) equitib(us) gent(ium) Marcomannor(um) Narist(arum) | Quador(um) ad vindictam Orientalis motus pergentium honor(e) centenariae dignitatis aucto salario adeptus procuracionem Moesiae inferioris | eodem in tempore praeposito vexillationibus et at(!) detrahen|dam Briseorum latronum manum in confinio Macedon(iae) et Thrac(iae) | ab imp(eratore) misso proc(uratori) Moesiae super(ioris) proc(uratori) prov(inciae) Daciae Porolis|sensis a sacratissimis imp(eratoribus) in amplissimum ordinem inter prae|torios allecto et mox leg(ato) leg(ionis) I adiut(ricis) item leg(ato) leg(ionis) II adiu(tricis) praep(osito) vexil(lationum) | Leugaricione hiemantium item leg(ato) leg(ionis) | V Mac(edonicae) item leg(ato) leg(ionis) I Italic(ae) item leg(ato) leg(ionis) | XIII gem(inae) item leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) [[[leg(ionis) III Aug(ustae)]]] don(is) don(ato) a nobilissimo | [[[principe M(arco) Aurelio Commodo Aug(usto)]]] expeditione secunda Ger(manica) | splendidissimus ordo Dian[ensium Veteran(orum)] aere conlato.

II. sz. második fele, 183 körül.

b. Bázis.

Numidia. Diana Veteranorum (Algéria, Zane).

CIL VIII, 4600; Dobó 571;

M(arco) Valerio Maxi|miano M(arci) Valeri(i) | Maximiani q(uin)q(uennalis) | sacerdotalis fil(io) | pontif(ici) coloniae | P(o)etovionensium | leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) c(larissimo) v(iro) | co(n)s(uli) des(ignato) innocent(issimo) | praesidi patrono | Aquili Restutus fl(amen) p(er)p(etuus) aedil(is) Ilvir{u} II vir | quinq(uennalis) praef(ectus) i(iure) d(icundo) pro | Ilviris et Marcia|nus augur aedil(is) | Ilvir{u} sua pec(unia) fec(erunt) idem(que) dedic(averunt).

183-185/186 között.

A *poetoviói* papot két, a fiának állított szoborbázis feliratról ismerjük, amelyek keltezései 183 és 185/186 környékére tehetők. *M(arcus) Valer(ius) Maximianus* gentiliúma nagyon gyakori, egyaránt elterjedten a nyugati tartományokban és a Duna-

vidéken, Észak-Africában. A legtöbb *Valerius gentilicium*ot viselő személy *Italiából* és *Hispaniából* ismert.³²⁰ *Cognomen*je Észak-Itáliában gyakori, onnan eredően Dél-Pannoniában terjedt el, illetve a *ripa* mentén *Marcus Aurelius* korát követő időben.³²¹ A fiának állítatott feliratokon két tisztsége szerepel, eszerint *quinquennalis* volt, illetve *sacerdosi* funkciót töltött be meghatározott ideig, amire a *sacerdotalis* kifejezés utal a filiációban. *Poetoviói* tisztviselő volt, társadalmi állásának egyes részei a szenátori rendbe emelkedett fiú pályafutásából következtethetők vissza, illetve azonosított felmenői pályafutásából. Eszerint a lovagrend tagja lehetett.³²² Származása és *quinquennalis* tisztsége alapján, a város *ordo decurionum*ának is tagja volt, majd betöltötte az alsóbb *magistraturákat*, így *quaestor* és *aedilis* lehetett, több más *poetoviói magistratus*hoz hasonlóan [ld. pl. P 71, 74], amelyeket követően *Ilvir*nek választották. Vagy egyből *duumvir quinquennalis* lett, vagy a *quinquennalitas* előtt betöltötte még a *Ilvir iure dicundo* tisztségét is. A *quinquennalitas* után egy papi tisztsége szerepel *sacerdotalis* formában. Amennyiben időrend szerint írták fel, nyilván a fiú kívánságára a két tisztséget, úgy a *quinquennalitas* után vált *sacerdos*sá, amely *sacerdotium*ot *Pannonia Superior* főpapságában látja a szakirodalom.³²³ A tartományi főpapsága a *sacerdotalis* kifejezés után hiányzó tartománynév miatt, vagyis az általánostól eltérő gyakorlathoz képest kétségbe vonható.³²⁴ Tekintettel arra, hogy a municipális *sacerdos*ok az alacsonyabb társadalmi kategoriákból kerültek ki többnyire, ahogy elenyésző kivételtől eltekintve itt is láthatjuk, és az ő státusza meglehetősen magas volt, elfogadható tartományi főpapnak, amely főpapságra a *quinquennalitas* után került sor. A *Septimius Severus* által *Africa Proconsularis*ből leválasztott *numidiai Diana Veteranorum*ban felállított feliraton a főpapi tisztség ilyen módon is érthető lehetett, hiszen a kiszolgált *africai* főpapokat is *sacerdotalis provinciae*nak titulálták a korban,³²⁵ másrészt a filiációban való teljes megfogalmazása a főpapi címnek tartománynévvel együtt nehézkes lett volna, és valószínűleg szükségtelen is volt. Kevésbé hihető, hogy apja municipális *sacerdotium*ával tüntetett volna az egyébként is magasabb rangú *Valerius Maximianus* ott, ahonnan a tartományfőpapság „*summus honor*” meghatározása is származik.³²⁶ A fiú pályafutása alapján a főpapságra a század közepét követően kerülhetett sor. Ahogy a municipális *cursus*ból is a legtekintélyesebbre, úgy a papságot illetően is a legmagasabbra utalt. Idősebbik *M(arcus) Valerius Maximianus* pályafutását így a következőképpen foglalhatjuk össze: 183 és 193 előtt, az ötvenes évek végétől - (equo publico? vagy decurio?, quaestor, aedilis, *Ilvir iure dicundo*, *Ilvir q(uin)q(uennalis)* (coloniae Poetovionensium, - a század közepe után - sacerdos provinciae Pannoniae Superioris), *sacerdotalis* (provinciae Pannoniae Superioris).

a. Bázis.

Numidia. Diana Veteranorum (Algéria, Zane).

AE, 1956: 124; Dobó, 156a, 136, 572; AE, 1976: 359; Alföldy 1987, p. 326-348; Fitz 1992-1995, p. 618-623; Lőrincz 2001, p. 188-189 nr. 100;

M(arco) Valerio Maximiano M(arci) Valeri Maximiani quinq(uennalis) s[ac(er)dotalis] | f(ilio) pont(ifici) col(oniae) Poetovionens(ium) equo p(ublico) praef(ecto) coh(ortis) I Thrac(um) trib(un)o coh(ortis) I (H)am(iorum) | civium R(omanorum) praep(osito) orae gentium Ponti Polemoniani don(is) don(ato) bel(lo) Phart(ico)(!) allecto ab Imp(eratore) M(arco) Antonino Aug(usto) et misso in procinctu | Germanic(ae) expedit(ionis) ad deducend(a) per Danuvium quae in annonam Panno(niae) | utriusq(ue) exercit(uum) denavigarent praepos(ito) vexillation(um) clas(sium) praetor(iarum) | Misenatis item Ravennatis item clas(sis) Brittanicae item equit(um) Afror(um) et Mauror(um) | elector(um) ad curam explorationis Pannoniae praef(ecto) al(ae) I Aravacorum in procinc(tu) Germanico ab Imp(eratore) Antonino Aug(usto) coram laudato et equo et phaleris | et armis donato quod manu sua ducem Naristarum Valaonem | interemisset et in eade(m) ala quartae militiae honor(em) adepto praef(ecto) al(ae) | contar(iorum) don(is) don(ato) bello Ger(manico) Sar(matico) praep(osito) equitib(us) gent(ium) Marcomannorum Narist(arum) | Quador(um) ad vindictam Orientalis motus pergentium honor(e) centenariae dignitatis aucto salario adeptus procuracionem Moesiae inferioris | eodem in tempore praeposito vexillationibus et at(!) detrahen(dam) Briseorum latronum manum in confinio Macedon(iae) et Thrac(iae) | ab imp(eratore) misso proc(uratori) Moesiae super(ioris) proc(uratori) prov(inciae) Daciae Porolis(sensis) a sacratissimis impp(eratoribus) in amplissimum ordinem inter prae(torios) allecto et mox leg(ato) leg(ionis) I adiut(ricis) item leg(ato) leg(ionis) II adiu(tricis) praep(osito) vexil(lationum) | Leugaricione hiemantium item leg(ato) leg(ionis) | V Mac(edonicae) item leg(ato) leg(ionis) I Italic(ae) item leg(ato) leg(ionis) | XIII gem(inae) item leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) [[[leg(ionis) III Aug(ustae)]]] don(is) don(ato) a nobilissimo | [[[principe M(arco) Aurelio Commodo Aug(usto)]]] expeditione secunda Ger(manica) | splendidissimus ordo Dian[ensium] Veteran(orum)] aere conlato.

b. Szikla.

Trencsén. (Szlovákia, Trenčín).

CIL III, 225*; CIL III 13439; ILS, 9122; Dobó 156b; Harl-Lőrincz 2002, 60;

Victoriae | Augustoru(m) | exercitus qui Lau(garicione) sedit mil(ites) | l(egionis) II DCCCLV | [M(arcus) Val(erius) Maximi]anus | leg(atus) leg(ionis) II Adi(utricis) cur(avit).

179/180.

c. Bázis.

Numidia. Diana Veteranorum (Algéria, Zane).

CIL VIII, 4600; Dobó, 571;

M(arco) Valerio Maxi|miano M(arci) Valeri(i) | Maximiani q(uin)q(uennalis) | sacerdotalis fil(io) | pontifici) coloniae | P(o)etovionensium | leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) c(larissimo) v(iro) | co(n)s(uli) des(ignato) innocent(issimo) | praesidi patrono | Aquili Restutus fl(amen) p(er)p(etuus) aedil(is) Ilvir{u} Il vir | quinq(uennalis) praef(ectus) i(ure) d(icundo) pro | Ilviris et Marcia|nus augur aedil(is) | Ilvir{u} sua pec(unia) fec(erunt) idem(que) dedic(averunt).

183-185/186 között.

d. Pályafutásához illetve az általa állíttatott feliratokhoz vö. és ld. még: CIL III, 1122; AE, 1915: 28; AE, 1920: 6; AE, 1933: 70; AE, 1934: 40; AE, 1935, 45; CIL VIII, 2621 = ILS, 3024; CIL VIII, 2749; CIL VIII, 4212 = ILS, 402; CIL VIII, 4234; CIL VIII, 22540;

Gentiliciuma nagyon gyakori, egyaránt elterjedten a Dunavidéken, a nyugati tartományokban, Észak-Africában és Észak-Itáliában.³²⁷ *Cognomenje* Észak-Itáliában gyakori, onnan eredően Dél-Pannoniában terjedt el, illetve a *ripa* mentén *Marcus Aurelius* korát követő időben.³²⁸ Ahogy apja [P 68] és az ő esetében látjuk, azért a második század első felében is használták a névelemet. *M(arcus) Valerius Maximianus M(arci) Valeri Maximiani f(ilius)* pályafutása talán a legismertebb és a legtöbbet tárgyalt *pannoniai* pályafutás.³²⁹ Tekintettel arra, hogy közel végig császári szolgálatban állt, pályafutásának municipális elemei elenyészőek. Kiemelkedő karrierjének állomásait municipális szempontokból főlegesen itt végig tárgyalni, mivel szülővárosában municipális papi tisztséget minden bizonnyal a császári szolgálat előtt kezdett viselni és nem közben. A *poetoviói M. Valerius Maximianus* fiaként legalább *decuriō*rendű családba született, majd a lovagrend tagja lett, lehetségesen már *poetoviói decuriō*ként és *pontifex*ként [a.]. Nem szerepel egyik feliraton sem, hogy bármilyen közigazgatási tisztséget vállalt volna *Poetovioban*. A II. század ötvenes éveinek végén fiatalon kezdhette el lovagi katonai pályafutását, amely révén 179-ben a szenátori rendbe emelkedett illetve a *consulatusig* jutott³³⁰ [vö. a., b., c.]. Ezáltal a lehető legkisebb a valószínűsége, hogy a hatalmas ambíciójú és katonáskodni vágyó ifjú egy provinciális város közelében öhajtott volna tevékenykedni. Egyetlen tisztségét ismerjük, amely a *decurionatuson* kívül szülővárosához kötődik, ez pedig a *pontifex coloniae*

hivatala, amelyet egész életében viselt [vö. a., b.]. *Pontifexi* feladatokat azonban legfeljebb pályafutása hajnalán végezhetett, később biztos nem. Ez a nagyon fontos tény arra utal, hogy rajta kívül volt még *Poetovioban pontifex*, kevésbé hihető, hogy a város évtizedekig az államvallás helyi irányítását végző, az ünnepeket megállapító, az épületek dedikációjában résztvevő, eskető, temetést szabályozó stb. teendőket elvégző pap nélkül létezett volna. Egy *pontifexi* cím nyilván jól mutatott a neve mögött, arra való tekintettel, hogy a szenátorok törekedtek bejutni valamelyik Róma városi főpapi *collegiumba*. Nem tudunk arról, hogy *M. Valerius Maximianus* cooptálták volna a *quattuor amplissima collegia* bármelyikébe is.³³¹ Valószínűleg a származása nem volt elég előkelő, a katonai érdemeket nem jutalmazták főpapi hellyel. Így a szülővárosabeli *pontificatus* volt az egyetlen papi tisztsége, amellyel ha nem is büszkélkedhetett de legalább a neve mögött szerepelhetett, mint a Róma városi főpapoknak. *Pannoniai* municipális és császári szolgálati pályafutása a következőképpen összegezhető: A II. század ötvenes éveinek végén, hatvanas éveinek elején – (decurio) *pont(ifex) col(oniae), equo p(ublico)*... - ezt követően katonai pályafutás és császári szolgálat a *cohorspraefectura*tól (b. 179/180; a. 183 körül; c. 185/186 előtt) a szenátori rendbe való emelkedésen keresztül a *consulatus*ig.

P 70

L(ucius) Val(erius) Valerian(us)

Oltár.

Savaria. Szombathely, Jókai Mór u. 1, ún. Kálvária domb, a *savariani* színház helye.

AE, 1972, 389; RSS, 38; RIU, 20; Tóth 35; Fitz 1992-1995, p. 423-424; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 25-26, nr. 1;

Nemesi | *Aug(ustae) sac(rum)* | *L(ucius) Val(erius) Valerian(us)* | *dec(urio) col(oniae) Fl(aviae) Sisc(iae)* | *Ilvir i(ure) d(icundo) flamen* | *Divi Cl(audi) Ilvir q(uin)q(uennalis)* | *sac(erdos) p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris) ex vot(o)*.

A szépen faragott betűképű oltár a II. századra keltezhető, valószínűleg a század második felére. A legtöbb *Valerius gentiliciumot* viselő személy *Italiából* és *Hispaniából* ismert.³³² *Cognomenje* Észak-Itáliában és *Dalmatiában* fordul elő nagyobb számban *Marcus Aurelius* előtt, utána *italiaiak* leszármazottai, őslakosok utódai és keletiek is viselték az Észak-Africában, Dél-Galliában és továbbra is Észak-Itáliában gyakori nevet, amelyből *Marcus Aurelius* előtt ez az egy ismert a *pannoniai* tartományokból, viszont ezt követően gyakoribb.³³³ Származását illetően nyugati, esetleg *dalmatiai* vagy észak-*italiai* család leszármazottjaként valószínűleg *sisciai* volt. Pályafutásának elemeit időrendi sorrendben közvetíti a felirat szövege. Eszerint *Siscia*ban

tagja volt az *ordo decurionum*nak, ezt követően a feliraton fel nem tüntetett alsóbb *magistraturák* mindkettőjét, vagy csak a *quaesturát* vagy az *aedilitast* viselte, amelyek után a városban *Ilvir iure dicundo* lett. A következő tisztsége a *flamen Divi Claudi* papi hivatal, amelyet valószínűleg ugyancsak *Siscia*ban töltött be. Bár a város *flaviusi* alapítású volt, mégis tisztelték benne *Divus Claudius*t. Ennek oka a *Siscia* *coloniáját* alapító *Vespasianus*nak, és fiának *Titus*nak szimpátiája és tisztelete volt *Claudius*szal szemben. Ugyanis *Nero* visszavonta 55-ben *Divus Claudius consecratióját*, *Vespasianus* pedig, aki *conservator caeremoniarum publicarum* valamint *restitutor aedium sacrarum* volt megújította azt. *Claudius* templomát Rómában újraképezte és befejeztette.³³⁴ Tettét a tartományokban is követték, indokoltabban az általa alapított illetve szervezett *provincia*kban. *Divus Claudius* kultusza és a *flamen Divi Claudi* hivatala, tehát az alapító *Vespasianus* kezdeményezésére tekinthet vissza *Siscia*ban, illetve a *Claudius* alakja köré szervezett tartományi császárkultusz bevezetéséhez köthetett.³³⁵ *L. Val(erius) Valerian(us)* a *flaminatus* elnyerését követően *Siscia* *duumvir quinquennalis*ává vált. Utolsó feltüntetett tisztsége egyben a legmagasabb, a „*summus honor*”.³³⁶ A *savariai* székhelyű *pannonia superior* tartománygyűlés vezetője lett, és a tartomány főpapja, *sacerdos provinciae* címmel.³³⁷ A *Nemesis* oltárt minden bizonnyal hivatali évében állíttatta, a védnöksége alatt álló, valószínűleg az amfiteátrum szerepét is betöltő *savariai* színházban zajló tartományi ünnepi játékok védőistenségének *Nemesis*nek.³³⁸ Összegezve a pályafutását: A II. század közepétől - *dec(urio)* (quaestor és/vagy aedilis?), *Ilvir i(ure) d(icundo) col(oniae)*, *flamen Divi Cl(audi)*, *Ilvir q(uin)q(uennalis)*, *sac(erdos) p(rovinciae) P(annoniae) s(uperioris)*, (sacerdotalis provinciae Pannoniae Superioris).

P 71

L(ucius) Valerius Verus⁽¹⁾

Oltár.

Poetovio (Szlovénia. Ptuj). Tyršev trg.

AIJ, 288; Alföldy 1964/65, p. 137-144; Fitz 1992-1995, p. 619;

Libero et Liberae | *sacrum* | *L(ucius) Valerius Verus* | *dec(urio) col(oniae)*
Poet(ovionensium) | *prae(f)ectus fabr(um) quaest(or)* | *aedil(is) pontif(ex)* | *Ilvir i(ure)*
d(icundo).

A felirat a II. század első felére keltezhető. *Gentiliciuma* nagyon gyakori, egyaránt elterjedten a Dunavidéken, a nyugati tartományokban, Észak-Afrikában és Észak-Itáliában³³⁹. Különösen sok rangjébéli *Valerius gentiliciumot* viselő személy ismert *Poetovióból* és *Savariából*.³⁴⁰ *Cognomenje* nyugati és keleti közegben egyaránt elő-

fordul majd mindegyik európai tartományban valamint *Pannoniában* is.³⁴¹ *Poetoviába* települt családja második generációjába tartozik, és lehetségesen már örökletes úton vált a *poetoviói ordo decurionum* tagjává. Az alsóbb *magistraturákból* mindkettőt betöltötte, azaz *quaestor* volt majd *aedilis*. Mivel nem ő az egyetlen *poetoviói* polgár, akinek így alakult a *cursus honorum*a, a tisztségviselési sorrendet a *traianusi* városi törvény által előírt szabálynak lehet minősíteni, amely szerint csak az lehetett *duumvir*, aki korábban *quaestor* is és *aedilis* is volt. A *Ilviratus* előtt az alsóbb *magistraturákat* követően a köztes időben a *colonia pontifex*évé vált. Az előírt életkor betöltése, vagy a *magistraturák* viselése közbeni eltöltendő idő után, *Ilvir iure dicundo* lett *Poetoviában*. Kronológiai alapon egyelőre nem látszik bizonyíthatónak azonossága a következő *L. Val(erius) Verus*szal [P 72], bár a két pályafutás együtt ad ki egy teljes főpapsághoz szükséges *cursus honorum*ot. Összegezve pályafutásának ismert elemeit: 98-117-et követően, a II. század első felében: *dec(urio)*, *praef(ectus) fabr(orum)*, *quaest(or)*, *aedil(is)*, *pontif(ex)*, *Ilvir i(iure) d(icundo) col(oniae)*.

P 72

L(ucius) Val(erius) Verus⁽²⁾

Tábla.

Savaria. Szombathely, Úri u. 285.

CIL III, 4183; ILS, 7117; RSS, 7; RIU, 39; Fitz 1992-1995, p. 423-424; Lőrincz 2001, Kat. Nr. 112; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 26, nr. 2;

T(itus) Cn(ori)us Sabinianus | ex praef(ecto) alae Contario|rum v(ir) e(gregius) et L(ucius) Val(erius) Verus dec(urio) | c(oloniae) C(laudiae) Savar(iae) sacerdotalis | p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris) cryptam vi ignis | exustam sumptibus suis | refecerunt.

A felirat a III. század elejére keltezhető, a *praefectus alae* szolgálati idejéhez viszonyítva.³⁴² *Gentiliciuma* nagyon gyakori, egyaránt elterjedten a Dunavidéken, a nyugati tartományokban, Észak-Afrikában és Észak-Itáliában.³⁴³ Különösen sok rangjából *Valerius gentilicium*ot viselő személy ismert főleg *Poetoviából* és *Savariából*.³⁴⁴ *Cognomenje* nyugati és keleti közegeben egyaránt előfordul majd mindegyik európai valamint a *pannoniai* tartományokban is.³⁴⁵ Csak két tisztségét tüntette fel a feliraton, eszerint *Savaria decurioja* volt, illetve eljutott a tartományi főpapságig. Ez utóbbi, mivel a főpapok *omnibus honoribus functi* voltak joggal feltételezi, hogy minden alsóbb és felső *magistraturát* betöltött, azaz *decurióként quaestor* lett, majd *aedilis*. Ezeket követően a *duumvir iure dicundo* hivatalát töltötte be, és esetlegesen *duumvir quinquennalis* is lehetett. A *savariai decurionatus* és a felirat lelőhelye szerint, a tiszt-

ségeket esetleg *Savariában* tölthette be, amennyiben nem azonos az előző [P 71] feliratot állítató *Verusszal*. Azonban más városban is lehetett *omnibus honoribus functus*, valójában a felirat erre vonatkozólag nem ad határozott támpontot. Municipális pályafutását követően főpapnak választották. A főpapi tisztséget egy évig töltötte be, lehetségesen a II. század végén, de a III. század elején mindenképpen, *sacerdos provinciae Pannoniae Superioris* címmel. A felirat állításakor már kiszolgált főpap volt, az egykori főpapi állapotát jelző *sacerdotalis* titulussal. Kronológiai alapon egyelőre nem látszik bizonyíthatónak azonossága a *poetoviói L. Valerius Verusszal* [P 71], bár a két pályafutás együtt ad ki egy teljes, a főpapsághoz szükséges *cursus honorumot*. Összegezve a pályafutását: A II. század utolsó harmadától - *dec(urio)* (quaestor és/vagy aedilis, *Ilvir iure dicundo*, *Ilvir quinquennalis*?) *c(oloniae)*, (*sacerdos provinciae*), *sacerdotalis p(rovinciae)*.

P 73

[*L(ucius)? | Valer(ius) Ursus Viri(—?)*]

Oltár.

Savaria. Szombathely.

CIL III, 10911; RSS, 37; RIU, 21; Fitz 1992-1995, p. 423; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 26, nr. 9; Szabó Á. 2003 (LibArch), p. 405₆₆, nr. 5;

Nem(es)i Au[g(ustae) sac(rum)] | [L(ucius)? | Valer(ius) Ursus | Viri(—?) sacer(dos) p(rovinciae) | omnibus | honorib[us] | functus | v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito) | Satrius Fi(r)minu[s] | antestis patrono.

A felirat a III. század első harmadára keltezhető tágabban, legfeljebb a század közepéig. Nem túl vagyonos személy állította, ezért betűképe inkább az ő szociális helyzetét tükrözi semmint a korszakot amelyben állították, ennek ellenére látszik rajta a jobb minőségű kivitelezés igénye. A 3. sort eddig *vir sacer(dotalis)*-ként olvasták, s ennek alapján Tóth E. bizonytalanannak tekintette a főpapságát. A töredezett felületű oltár 3. sorában bizonyosan nem *vir* - férfi, hanem egy *supranomen Viri(—)*, talán *Viri(us, -atus, -amus?)* szerepel, úgy, hogy az utolsó két betűt R+I formában ligálták, ahogy az 5. sorban a *honoR+Iibus* szóban is látható. *Viri...* kezdetű *cognomen* több ismert.³⁴⁶ Egy *gentilicium*ként alkalmazott névalak ismert *Carnuntumból Viri*. formában rövidítve, *Viri(us)ra* feloldva a névnek a szomszédos *Noricumban* való gyakori előfordulása alapján.³⁴⁷ Hasonló *supranomenes* névszerkezete van a talán *Urssusszal* is rokonságban álló *poetoviói C(aius) Val(erius) Tettius Fuscus*nak is [P 74]. A 3. sor folytatása a főpapi címét tartalmazza, és pedig *sacer. p. azaz sacer(dos) p(rovinciae)* formában, amint több alkalommal is ellenőriztem a *Savaria Múzeum Lapidari-*

umában.³⁴⁸ A sorvégi P. felső része a sor felső felét tölti ki, szára pedig az előtte álló R. ferde szárával folyik egybe. A rendetlen betűképet a hasadozott felület is rontja, valóban félreolvasható módon. A hely mérete egyébként is indokolatlanná teszi egy kisebb D. bevéését, ami a P. betűként való értékelést támogatja.

Gentiliciuma nagyon gyakori, egyaránt elterjedten a Dunavidéken, a nyugati tartományokban, Észak-Africában és Észak-Itáliában.³⁴⁹ *Cognomenje* Észak-Itáliában, *Noricumban* és főleg *Dalmatiában* fordul elő; A *pannoniai provinciákban Marcus Aurelius* korát követően a tartomány dél-nyugati részén.³⁵⁰ *Viri.* kezdetű *supranomenjével* a *Hispaniában* is előforduló *Viriatius*, valamint a még Észak-Itáliából ismert *Virianus cognomenek* állíthatók párhuzamba *Pannoniából*.³⁵¹ Nem ismert, hogy hol töltötte be a municipális tisztségeit a rendkívül szűkszavú feliratból, amely ereszkedő rendben tartalmazza a tisztségekre történő utalásokat. Lehetségesen *poetovioi* származású volt³⁵², azonban a lelőhely alapján valószínűleg *Savariában* volt *decurio* és *omnibus honoribus functus*, azaz a *duumviratusig*, esetleg a *quinquennialitasig* minden városi tisztséget betöltött. Ezt követően főpappá választották egy évre. A felirat állításának évében lehetett főpap, aki a császár tiszteletére évenként megrendezett amfiteátrumi játékok felügyelője, és elnöke is volt. Az amfiteátrum, *Savariában* a teátrum mellett is tisztelt *Nemesis*³⁵³ szentélyének vezetője az *antestis (antistes)*³⁵⁴ ebben a minőségében nevezhette *patronusának*. Összegezve a pályafutását: A II. század végétől - (*decurio coloniae?*), *omnibus honorib[us] functus* (in *Savaria?*), *sacer(dos) p(rovinciae)* (sacerdotalis provinciae).

P 74

C(aius) Val(erius) Tettius Fuscus

Bejárati homlokzatelem.

Poetovio (Szlovénia. Ptuj). CIL – „Ad fores coenobii Dominicanorum.”

CIL III, 4038; ILS, 7120; AIJ, 287; Alföldy 1964/65, p. 137-144; Fitz 1992-1995, p. 619;

előlap:

C(aius) Val(erius) Tettius Fuscus dec(ur)io | c(oloniae) U(l)ipiae T(raianae) P(oetovionensis) q(uaestor) aedil(is) praef(ectus) fabr(um) | Ilvir i(ure) d(icundo) augur | loca colleg(io) magno Larum | et imaginum Domini N(ostri) | Caes(aris) ob honor(em) | trib(unatus) p(ecunia) s(ua) f(ecit).

hátlap:

[C(aius) Va]ll(erius) Tettius Fuscus dec(urio) | [c(oloniae) U(lpiae) T(raianae)] P(oetovionensis) q(uaestor) aedil(is) praef(ectus) fabr(um) | [U]vir i(ure) d(icundo) augur | [loc]a collegio magno Larum | [et i]maginum Domini N(ostri) Caesaris | [ob h]onorem tribunatus | [pe]c(unia) sua fecit.

A felirat a III. század elejére keltezhető. A Marcus Valerius Maximianusszal rokonságban álló állítató *gentiliciuma* nagyon gyakori, egyaránt elterjedten a Dunavidéken, a nyugati tartományokban, Észak-Afrikában és Észak-Itáliában.³⁵⁵ *Cognomenje* eddig egyedül áll a tartományban, még egy-egy példája ismert Gallia Narbonensisből és Itáliából.³⁵⁶ *Supranomenje cognomenként* az európai tartományok többségéből ismert; Marcus Aurelius korát követően Pannoniában észak-italiai származású személyek viselték, akik főleg Nyugat-Pannoniában éltek.³⁵⁷ Közel teljes municipális pályafutást tartalmaz a felirata, valószínűleg időrendben. Poetovio coloniájának *decurio*jaként az alsóbb *magistraturákból* mindkettőt betöltötte, azaz *quaestor* volt, majd *aedilis*. Ezzel lehetségesen a *poetovioi lex coloniae* szellemét tükrözi, amely előírhatta, hogy a *Ilviratus*hoz be kell tölteni mindkét alsó közigazgatási tisztséget. Hasonló módon töltötte be a *magistraturákat* L. Valerius Verus is [P 71].³⁵⁸ Az *aedilitas* után a *collegium fabrum praefectusi* tisztségét töltötte be, ami azonban nem volt *magistratura*, így sorrendisége lényegtelen. Ezt követően a *coloniában duumvir iure dicundo* lett. A *duumviratus*t követően, vagy még azévből papi tisztséget vállalt, a *colonia augurjává* vált. Az utoljára feltüntetett tisztségért, amit *tribunatus*ként definiált, közadományt tett, és pedig a császárkultusz szolgálatában. *Tribunusi* tisztség még előfordul Poetovióban: „*Marini trib(uni)*”, amelyet polgári tisztségnek lehet tekinteni.³⁵⁹ Hasonló előfordul még máshol is, azonban nem valószínű, hogy ugyanarra vonatkoznak.³⁶⁰ Tettius Fuscus *tribunatusa* valószínűleg *collegiumi* tisztség,³⁶¹ és pedig azon *collegiumban*, amelynek részére a tisztségért az adományát tette. Amennyiben egy *italiai* feliraton szereplő *tribunicus collegi magni*³⁶² meghatározás hasonló tisztségre vonatkozik, úgy a *tribunatus* időszakos is lehetett. A mindkét oldalon ugyanazzal a felirattal ellátott kő, a bejárat vagy kapunyílás fölött lehetett elhelyezve, befelé menet és kifelé jövet egyaránt olvasható volt. Összegezve pályafutásának ismert elemeit: A II. század utolsó negyedében - *dec(urio)*, *q(uaestor)*, *aedil(is)*, *praef(ectus) fabr(um)*, *Ilvir i(ure) d(icundo)*, *augur c(oloniae)*, *tribunus collegi*, a III. század elejéig.

P 75

M(arcus) Val(erius)

Oltár.

Carnuntum (Ausztria. Deutsch-Altenburg). Mithraeum.

CIL III, 4417; CIMRM, 1675; Noll, 342; Vorbeck 1980a, 95;

Deo | Invicto | Iul(ius) Pacat(us) | ex voto | M(arco) Val(erio) sac(erdote) it(erum).

A felirat a III. századra keltezhető a lelőhely és epigráfiai érvek alapján. A pap gentiliúma nagyon gyakori, egyaránt elterjedt a Dunavidéken, a nyugati tartományokban, Észak-Afrikában és Észak-Itáliában.³⁶³ *Cognomenje* nem szerepel a feliraton, legalábbis a SAC IT betűcsoportok nem értékelhetők *cognomenként*. Mivel éppen *Carnuntumból* ismertek még olyan papok, akiknél *praenomen* és *nomen* szerepel csak, így elfogadható az olvasat. Római polgár volt minden bizonnyal. Az oltárt az ő papsága alatt állíttatták, az ő közreműködésével. Rendkívül figyelemreméltó az oltár utolsó kifejezése, amely arra utal, hogy másodszor volt a szentély fölötti illetőségű pap. A kitétel a *sacerdosi* funkciót elválasztja a misztériumok hét beavatási fokozatának bármelyik képviselőjétől, mivel a beavatás élethossziglani volt, az illető szentélyre vonatkozó papság viszont úgy látszik nem. Ettől függetlenül ő is beavatott lehetett, azonban ez nem szerepel a feliraton. *Sacerdotiuma* szabott idejű volt, amit másodszor is betölthetett nyilván szintén szabott időre.³⁶⁴ A kinevezés elmúltával *sacerdotialis* címmel bírt. Viszonylag kevés *sacerdot* ismerünk *Mithras* misztériumaival kapcsolatban.³⁶⁵ Gyakorlatilag ahol egymás beavatását látták el,³⁶⁶ maga a *sacerdos* funkció szükségtelen volt. A szentély közterületen állt, s mint ilyen a terület gazdája illetve a fenntartó egyesület gyakorolta fölötte a felügyeletet és ő nevezte ki határozott időre a hívek akaratából a papot, akinek papsága ezáltal hivatalos természetű volt és nem a beavatáshoz kötődött. Ezáltal *M(arcus) Valerius* egy városi *sacerdos* volt, aki a kultusz adminisztrálására volt kiküldve az *ordo decurionum* által,³⁶⁷ ahogy a feljebb tárgyalt *P(ublius) Ae(lius) Nigrinus* is [P 3]. Általa lehetett formászerűen oltárt állítani a szentélyben, illetve a papság feltüntetése igazolhatta a fogadalom beváltásának időpontját is.

P 76

C(aius) Vallius C(ai) f(ilius) Serg(ia tribu) Scrib(onianus)

Sírtábla.

Carnuntum (Ausztria. Petronell). CIL – „in castrorum retentura prope vallum a porta princ. sin.”

CIL III, 14359³; AÉ, 1901: 248; Vorbeck 1980a, 178;

C(aio) Vallio C(ai) f(ilio) Serg(ia) Scrib(onianus) | dec(urioni) c(oloniae) S(eptimiae) Aur(eliae) Ant(oniniana) Karn(unti) eq(uiti) R(omano) a(d)lecto | in V dec(urias) inter select(os) flam(ini) o(mnibus) | honorib(us) perfuncto | Vallia Censorina patri pii(ssimo).

A felirat a III. század elejétől keltezhető a városnév alapján, a század első harmadára. *Caius Vallius Scribbonianus* a *municipium Carnuntensium* egyik alapításkori családjának leszármazottai közé tartozhat, *hadrianusi tribusa* alapján. Az a tény, hogy *Carnuntum*-ban temették el, a család tartós megtelepedésére utal a városban. Gentiliciuma a Dunavidéken fordul elő, *Pannoniában* egy alkalommal, illetve *Észak-Itáliában*, *Dél-Galliában* és néhányszor *Észak-Africában*.³⁶⁸ Lánya által állíttatott sírfeliratán gyakorlatilag teljes *cursus*át feltüntették, az időszakosan betöltött hivatalokat az összesre utaló formulával. A felsorolás nem követ időrendet. Az egyenként feltüntetett tisztségek azok, amelyek élethossziglan tartottak illetve társadalmi állapotát jelezték. Eszerint *Carnuntum* *decurio*ja volt, illetve római lovag. Lovagként beválasztották a Róma városi öt lovagi *decuriába*.³⁶⁹ Továbbá *Carnuntum* *coloniájának flamenje* volt. Az „*omnibus honoribus perfuncto*” kifejezés a municipális tisztségeire utal, tehát alsóbb *magistraturákat* is betöltött; *decurióként*, vagy *quaestor* vagy *aedilis* volt, illetve *Ilvir iure dicundo* esetleg *duumvir quinquennalis* is. Nem zárható ki, hogy pályafutását még a *municipiumi* korszakban kezdte. A *cursus*felsorolás rendszere nem ad lehetőséget arra, hogy megállapítható legyen, mikor szerezte a *flameni* tisztséget. Tényként csak annyi kezelhető, hogy *decurióként* illetve római lovagként vált *flamenné*. Pályafutása a következőképpen összegezhető: A III. század első harmadában - *dec(urio) c(oloniae)*, *eq(ues) R(omanus) a[dd]lectus*] in *V dec(urias) inter select(os), flam(en), o[mn]ib[us] honorib(us) perfunctus*.

P 77

Vibius Crescens

a. Oszlop.

Carnuntum (Ausztria. Petronell). CIL – „in rudibus aedificii ad orientem fori.” CIL III, 11139; Vorbeck 1980a, 154;

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) H(eliopolitano) | Veneri | Victrici | M(arcus) Titius | Heliodorus | Aug(ustalis) col(oniae) | Kar(nunti) v(otum) s(olvit) | sacerdotib(us) Vibio | Crescente et Heren(nio) | Nigriniano.

III. sz első fele.

b. Oltár.

Carnuntum. Másodlagos felhasználásból. AÉ, 1982: 792;

---] | una cum Aur(elia) | Marcellina | eius et Aur(elio) Em[e]rito frum[ent(ario)] | leg(ionis) X g(eminae) dica[v]erunt sacerdotibus | Vib(io) Crescen[te] | et Her(ennio) Nigrini|ano Sabino II | et Venusto co(n)s(ulibus).

A felirat 240-re keltezett.

Mindkét feliratot a III. század első felében állították, az egyik pontosan keltezett 240-re, korban a másik sem állhat ettől messze, tekintettel arra, hogy ugyanazon két pap [vö. P 49] hivatali ideje alatt állították mindkettőt. *Vibius Crescens gentiliciuma* Észak-Italiában és Dalmatiában gyakori, de előfordul keletiek között is.³⁷⁰ *Cognomenje* Észak-Italiában, a nyugati tartományokban és Dalmatiában fordul elő. A *pannoniai* tartományokban több nyugatról származó szabados viselte.³⁷¹ A pap nevével szemben a *I. O. M. Heliopolitanus*nak oltár állítató *Augustalis Heliodorus cognomenje*³⁷² orientális származását mutatja, míg *praenomenje* és *nomenje* egykori *patronusára* utal. Az oltár szövege így a megrendelő illetve állítató vallási meggyőződését illusztrálja első-sorban. A pap keltező jelleggel valamint valószínűleg közreműködőként szerepel az oltáron; őáltala lehetett a megfelelő helyen megfelelőképpen az oltárt felállítani. A *Carnuntumban* is meghonosodott kultuszt nem lehetett egy tradicionális és hivatalos római vallásosságot képviselő pap hatáskörébe utalni, ezért *sacerdos* a címe *Crescens*-nek is. Ebben a minőségben a hívőközösség alkalmazásában állhatott a *colonia* vallási életén belül hivatalosan.³⁷³ Több alkalommal feltűnnek *sacerdosok* ilyen formában, hogy az ő papságuk alatt került a vallási tett megnyilvánulására sor. A jelenségnek különlegesebb oka van, éspedig arra utalhat, hogy határozott időre kinevezett papok voltak. Nevük és papságuk idejének feltüntetése az oltár formyszerű felállításának is bizonyítéka volt, illetve igazolta a fogadalom beváltását. Megbízatusuk végeztével *sacerdotalis* címmel bírhattak.

P 78

L(ucius) Virius L(uci) fil(ius) Mercator

Oltár.

Gorsium. Tác. A XXVII. számú épületbe volt beépítve.

AE, 1972: 432; Fitz 1992-1995, p. 424; Alföldy 1997, p. 225-241; AE, 1997: 1278; RIU, 1533;

Dis Magn[is] | pro salute | templensium | L(ucius) Virius L(uci) fil(ius) Mer[cator] sacerdos | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Az Alföldy szerinti olvasatával bemutatott felirat a betűképe alapján a II. század második felére, legkésőbb a *Severus* korra keltezhető a III. század elejéig. Az állíttató pap gentiliciuma Észak-Itáliában gyakoribb, de Galliában, *Britanniában* és a Dunavidéken is előfordul még.³⁷⁴ *Cognomenje* Észak-Itáliában a leggyakoribb, de *Raetiából*, *Noricumból* illetve Észak-Afrikából és még több nyugati tartományból is ismert a II. századból. A *pannoniai* tartományokban később keletiek is viselték.³⁷⁵ Római polgár volt, aki *sacerdos* címmel járó papi tisztséget viselt. Oltárát a valószínűleg görög vagy keleti eredetű nagy istenek³⁷⁶ templomához akár látogatóként, akár személyzetként kötődők üdvéért állíttatta. Ha közterületen épült szentély illetve hivatalosan bejegyzett hívőközösség (*collegium, corporatio*) papja volt, úgy alkalmazása hivatalos volt, ezáltal személyében egy városi papot láthatunk. Ha *Gorsiumban* volt a szolgálati helye úgy alkalmazásáról a *Gorsium* területe fölött felügyeletet gyakorló *ordo decurionum* döntött.³⁷⁷ Papsága idejét nem jelölte, időszakosságára semmilyen formában nem utalt, így feltehetőleg élethossziglani kinevezéssel bírt. Ez utóbbi nem dönthető el kétértelműen, mert aktív papként állíttatta a feliratot és időt nem jelölt. A felirat 3. sorában szereplő *templenses* kilétét homály fedi. Lehetnek egy templom alkalmazottai, illetve lehetnek egy szakrális téren (*templum*) valamilyen alkalomból összegyűlt személyek. A P 26 alatti oltár szövegében ugyancsak feltűnnek a *templenses*, olyanformán, hogy az ő *Genius*ainak szentelték az oltárt az állíttatók 211. május 1-én. Ezen a napon több ünnepséget is rendeztek, amelyek közül kettő *Roma* városi, egy inkább *italiai* (*Maia* napja), egy viszont a tartományokban is előfordulhatott rendszeresen.³⁷⁸ A *Ludi Florales*t éppen május 1-én rendezték, valószínűleg minden településen. A *templenses* esetleg ebből az alkalomból a szakrálisan körülhatárolt téren megjelenőkre is vonatkozhatott. *L(ucius) Virius L(uci) fil(ius) Mercator sacerdos* lehetségesen egy ünnepi alkalomkor állíttatta az oltárt, amely alkalomkor neki valamely szerep jutott a *templenses* körül.

P 79

Egnat[ius] —?

Tábla.

Savaria. Szombathely.

RSS, 145; RIU, 108; Tóth, 71;

— | *ex [visu?] | Egnat[ius] --- sac(erdos) | Matri[s Magnae] | l(ocus) d(atus) [d(ecreto) d(ecurionum)]*.

A felirat valószínűleg a II. század végén, a III. század elején kerülhetett felállításra a betűkép alapján. A kiegészítés szerint rajta szereplő papnak hiányzik a *cognomenje*,

gentiliciuma több nyugati tartományban ismert, de nem túl gyakori.³⁷⁹ Lehetségesen rendelkezett római polgárjoggal is. Egyetlen joggal feltételezhető tisztsége alapján, *Magna Mater* papja volt (belső szóhasználat szerint *gallus* esetleg *archigallus*), aki *sacerdos*ként nem a kultusz papjaira utaló címet viselte. *Sacerdos*ként a városfalon kívül, de közterületen „*intra fines coloniae*”³⁸⁰ álló *Metroon*³⁸¹ papja lehetett. Ezáltal valószínűleg egy, az *ordo decurionum* által kiválasztott, a *colonia* alkalmazásában álló hivatalos jellegű tisztséggel bíró *sacerdos* volt, lehetségesen élethossziglan kinevezve elődje halálát követően³⁸². A szövegnek és az elhelyezési pontnak hivatalos jelleget ad a szentélyfalban elhelyezett felirat záróformulája is, amely az *ordo decurionum*nak a felirat felállítására vonatkozó engedélyére utal. *Magna Mater*nek rajta kívül nem ismert papja *Pannonia Superior*ból, pedig a kultuszéletre pl. a *collegium dendrophorum* többszörös előfordulása világosan utal³⁸³, illetve egy Csákvárról előkerült *Magna Matert* ábrázoló bronzkorong a kultusz egyik papjának *coronájához*³⁸⁴ tartozhatott.

P 80

Romanus

Tábla.

Savaria. Szombathely, Thököly u. 18.

CIL III, 4150; RSS, 1; RIU, 22; Tóth, 37;

*Numinibus**Rubr(io) Euporio et Mem(mio) Emeri(ti) iussi*

<i>Cur I</i>	<i>Cur II</i>	<i>Cur III</i>	<i>Cur IIII</i>	<i>Cur V</i>
Caes Sabinus	[—] Iustus	Domit Dionysius	Quiet Iustus	Val Firmus
Caes Victor	Consil Quintian	Domit Domitianus	Arnius Valentinus	Arrius Cassianus
Caes Probus	Cl Privatus	Carmin Iuencus	Petron Salvianus	Torius Severianus
Marc Vindex	Val Valerian	Cl Claudianus	Saein Saturninus	Ael Calpurnian
Marc Vindex Iun	Valentinus Col	Anton Avitus	Iul Maximus	Ael Licinianus
Iul Decibalus	Manil Secundus Iim	Apul Epitynchon	Rufinus Flavian	Servil Victor
Ulp Nigrinus	Aurel Ursulus	Plosar Tertius	Lampon Verinus	Pacil Attius
Plos Pantherisc	Titus Ariston	Eutyches Apulei	Lampon Verus Iim	Pacil Bassus Iim
Rubr Euporio	Rubr Balbinianus	Valentinus Caes	Flavius Memor	Aurel Fabricius
Memm Emeritus	Pestum Cassianus	Iul Secundin Pel	Farrax Alypus	Stlabon Fuscinus
Petron Onesiphorus	Secundinus Col	Cl Valentinus	Dionysius Vmior	Cl Quinus
Petron Petronian Iim	Ulp Albus	Iul Valentin Iim	Bonon Niger	Caes Genetius
Petio Romulus	Blass Sozomenus		Marc Securus	Ulp Viator

I. ISMERT PAPOK

Pacon Caes mag(ist)

Narius Passer

Fl Iustus

Vitell Terminal

Vitel Frontinus

Petron Ursulus

Ael Pegasus

Domit Eutyches

Claud Severinus

Cons Candidianus

Symphorus Terrasia

Tu[r]el Flavinus

Cl Apollonius

Kanius Crescens

Caes Iustus

Flavius Fortunatus

Lucil Ursinus

Lucil Primus

Atilius Restutus

Caes C[a]ndidus

Colonus Valerianus

Colon Vindicianu Iim

Selecus Colonor

Ulpus Quintianus

Fusciano et Silano II co(n)s(ulibus) sac(erdote) Romano.

A felirat 188-ra keltezett a *consulok* nevei szerint, és szentélybeli – helyi időszámítás szerint *Romanus* papsága alatt állították. Az egy tagból álló neve kétségesse teheti, hogy volt-e polgárjoga, de legkevesebb szabad állapotú, azaz legalább *peregrinus* jogállású lehetett. Valószínűbb azonban, hogy csak a papi nevét jelölte. Több esetben csak *cognomen*jüket írták fel a szentélyvezető papok pl. *Carnuntumban* is, így ez esetben az egy tagból álló név nem képezhet támpontot alantasabb társadalmi állapot feltételezésére. A nyugati tartományok nagyobb részében gyakori *Romanus* nevet *Marcus Aurelius* uralkodásának végéig a *pannoniai* tartományokban csak őslakos utódok, később orientális személyek is viselték.³⁸⁵ *Romanus sacerdotium*ának jellege nem meghatározható, mivel a dedikációban megnevezett *numini* gyakorlatilag minden istennek, illetve istencsoportra igaz lehet. Egy *Apulumból* ismert *dalmatiai* személy,³⁸⁶ *sacerdos numinum*ként jelölte a tisztségét, oltárát pedig *Deus Hierobulos*nak dedikálta, akit ott valószínűleg a *numini* közé kell értenünk. Több más mellett, a *savariai* tábla *numen*jeit illetően sem zárható ki annak lehetősége, hogy egy orientális istencsoport tagjai voltak. A feliraton öt *curia* szerint felsorolt nevek, egy hívőközösség – *collegium* – névsora lehet. A közösség vallási megnyilvánulásának csak papi közreműködőjeként szerepel *Romanus*, aki a 188 évi vezetőikkel szemben, akik az I. *curiában* is szerepelnek nincs feltüntetve egyik *curia* névsorában sem. Császárkultuszhoz nem köthető a felirat, mivel 188-ban egy császár uralkodott ezáltal indokolatlan a többesszám is. Elhunyt császárokra utalólag inkább a *Divus* kifejezés többesszámú datívusát alkalmazták volna. A *numen*ek alatt értendő isteni lények csoportja, egyelőre nem határozható meg. Az öt *curiára* osztott közösség egy misztériumvallás híveit is tömöríthette. A II-III-IV-V. *curiákból* az elsőhöz képest meglehetősen sok név hiányzik, a társadalmi közeg pedig olyan, hogy utánpótlási gondjaik valószínűleg nem akadtak. Hogyha a hiányzók a nem sokkal azelőtt befejeződött és *Savariát* is érintő marko-

mann-szarmata háborúk alatt, a pusztítások vagy a járványok következtében elhunytak,³⁸⁷ úgy a „*numini*” meghatározás az alvilági istenekre is vonatkozhat, akiknek nevét nem szívesen örökítették meg. A tábla ilymódon egy emléktábla is lehet, amelyet a túlélők állítottak. Viszonylag sok lehetőség vehető fel a *numen*eket illetően, de pontosabb fogalmazású felirat híján nem dönthető el a kilétük. A korban a szentélyről biztosan lehetett tudni, hogy kiket tiszteltek benne, ugyanúgy amint a tábla elhelyezésének indokát. *Romanus* papi megbízatása a szentélyben időleges lehetett, ezért szerepel a papsága idejére vonatkozó megfogalmazás a felirat végén az évszámmal együtt. A feldátumozás indoka nem lehet egyszerűen a felirat állítása, ugyanis jóval kevesebb keltezett felirat létezik, mint keltezetlen, így a megjelölt időpontnak jelentősége van. A felirat *savariai* közterületen került elő, az „idegen” és új kultuszok részére rendszerezített részen de „*intra fines coloniae*” (*Iseum, Dolichenum, Metroon* álltak a területen). Valószínűleg *Romanus* is egy hivatalosan működő városi *sacerdos* volt,³⁸⁸ egy olyan kultusz szentélyében, amely a szoros értelemben vett állami - hivatalos vallási életen a II. században még kívül esett. Viszont jelen volt a városban és a *collegium*ba tömörült hívei helyi lakosok voltak. Köztük a nevek szerint³⁸⁹ valószínűleg római polgárok is voltak nem csak szabadosok, akik ráadásul csak hivatalosan engedélyezett módon tömörülhettek.³⁹⁰ A feliratot a közösség vezetőinek határozatára illetve utasítására állíttatták a megnevezettek, akik között a vezetők is ott voltak. A tábla elhelyezése a megfelelő helyen és a megfelelő forma szerint a közösségen kívüli, a helyhez *sacerdos*i minőségében kötődő és nem a testülethez tartozó *Romanus* közreműködésével történt.

P 81

[—] [—] [—]

Oltár.

Sopianae. Pécs. CIL – „in reaedificanda ecclesia primaria rep. provenire ex Cibali probat argumentum cf. p. 422”.

CIL III, 14038; RIU, 979; Tóth E. 2006 (SN), p. 56₃₈, p. 85, 1. kép;

---] | [--- *sac(erdos)*] | *p(rovinciae) P(annoniae) In[ff(erioris) dec(urio)]* | [*c*]*ol(oniae)*
Cib[alaensis] Ilvir | [*et*] *Gellia[nus fil(ius)]* | *v(otum) s(olverunt) l(ibentes)*
m(erito)].

*Cibale coloniáját*³⁹¹ az *Aurelia pseudotribus*³⁹² alapján már *Marcus Aurelius* megalapíthatta, illetve legkésőbb *Caracalla*.³⁹³ A felirat ennek megfelelően a II. század utolsó negyedétől már keltezhető. Az állítató neve nem maradt fenn, fia *cognomen*je alapján nem állítható biztosan, hogy *Gellius* lett volna a *cognomen*je. A nagyon

töredékes felirat kiegészítése szerinti kevert *cursus*án belül, *decurio*i rangja és egy municipális tisztsége szerepel, amely a valószínű tartományi főpapsága alapján, csak *Ilviratus* lehet. *Ilviratus*át *Cibalae coloniájában* viselte, vagyis a városban egy teljes municipális *cursus*sal rendelkezett. Eszerint a *cibalaei ordo decurionum* tagjaként *quaestor* vagy *aedilis* volt, majd *duumvir* lett. Nem zárható ki, hogy valamilyen municipális papi tisztséget is viselt. *Pannonia Inferior* tartományi főpapja volt, a valószínűleg egykor a neve után feltüntetett és epigrafikai - történeti alapon valószínűsített legmagasabb hivatala szerint. Összegezve és feltételeken rekonstruálva a megismert elemek alapján a pályafutását: A második század harmadik harmadától – [*dec(urio)*], (*quaestor* és/vagy *aedilis*?), [*Ilvir*] *col(oniae) Cib(al)ensis*), valószínűleg a II. század negyedik negyedétől – *sac(erdos)] p(rovinciae)*, (*sacerdotalis provinciae*).

P 82

[—] [—] [—]nus

Tábla.

Ad Statuas. Ács Vaspusza. Korábban a komáromi Városháza előtt állt.

AE, 1947: 36; Barkóczi 1944-1951, 228; RIU, 645; Mráv 2000, p. 82-83;

[*Deo Invicto Sarapidi et Isidi Reginae pro salute et victoria | [Imp(eratoris) M(arci) Aur(el)i Antonini Aug(usti) et Iuliae Aug(ustae) matris Augus]ti | et senat(us) et [castrorum patriaeque et Populi Senatusque] Romani et Genio | [....]nus b(ene)fficiarius) sac[erdos et tem]plum a so[lo cum a fundame]ntis a novo | [impendis suis] renova(verunt).*

A felirat keltezése a dedikáció révén *Caracalla* egyeduralmára tehető, azaz 212-217 közé,³⁹⁴ lehetségesen *Caracalla* 213-as rövid *pannoniai* útjával kapcsolatban került megszövegezésre és felállításra.³⁹⁵ A rajta szereplő papi személy nem számolható a tartomány civil papságának soraiba tekintettel *beneficiariusi* tisztségére és arra, hogy katonai közegben került sor a felirattal jelzett építkezésbe. A papságra, amely által *Isis* és *Sarapis* kultuszával kapcsolatban fellépett, valószínűleg nem a katonaság körében szerzett képesítést hanem legközelebb a tartomány valamely *Isis-Sarapis* szentélyében. A császár hite az egyiptomi istenekben indokolhatta egy *Isis-Sarapis* pap foglalkoztatását a hadsereg, illetve a tartományi kormányzat mellett, aki ezzel együttjáróan hivatalt is kapott lévén, hogy *sacerdos legionis* vagy *cohortis* vagy *alae* nem ismert a *pannoniai* hadsereg alakulataiból. *Daciából* ismert több ilyen pap.³⁹⁶ Ezzel együtt nem tudjuk, hogy a *beneficiariusi* tisztség hova kötődik, azaz pl. *beneficiarius consularis*, *legati legionis* vagy *procuratoris* volt-e. Más közeghez, például a tartományi főpaphoz (*sacerdos provinciae*) analógia híján nem köthető a *beneficiarius*, így

valóban *sacerdos*nak tartható. A tartományi papsághoz lehetséges helyi „sorozása” által köthető. Nem ismerjük a nevét, a *cognomen*jének megmaradt [---] *nus* végződése nagyon sok névnek sajátja.³⁹⁷ Mivel papként mégis a tartományi hadsereg egyik alakulata mellett tűnik fel, így felvétele a *pannoniai* papság névsorába mindenképpen indokolható. Templomot renováltató *beneficiarius* a tartományból még *Aquincumból* ismerünk 228-ból.³⁹⁸ Utóbbi *bf. legati* tisztség megjelöléséből nem derül ki, hogy a helyi *legio* (*II Adiutrix*) *legatus*ának vagy a helytartónak (*legatus Augusti pro praetore*) volt-e a beosztottja.

P 83

[---] [---] [---] *f(ilius) Quir(ina tribu) [---]*

Tábla.

Scarbantia. Sopron. A forum északkeleti részéről, épület elől.

Póczy 1971, p. 13; Szabó Á. 2004 (SN), p. 121-138;

[*Herc*] *juli* | [*August*] *o sac(rum)* | [---] *f(ilius) Quir(ina tribu)* | [?---] *c(ivium?) R(omanorum?)* | [*dec(urio) mun(icipii) Fl(avi) Sc]arb(antiae)* | [? *dec(urio) col(oniae) Cl(audiae) Sav(ariae) sacerdo*] *talis* | [*provinciae Pannonia*] *e aed(em) gr(atuito) f(ecit)* | [? *et sig(num) dedic*] *ation(e) eius d(ono) d(edit)*.

A felirat szövegében olvasható, az osztatlan *Pannoniára* utaló főpapi cím alapján a tisztségviselő tartományi főpapságára *Pannonia provincia* kettéosztásával bezárólag került sor.³⁹⁹ A felirat a kettéosztást követően is felállításra kerülhetett, mindenképpen a *scarbantiái forum* elkészültét követően, amely a II. század első évtizedeiben történt.⁴⁰⁰ Az ismeretlen állítató tagja volt a *scarbantiái ordo decurionum*nak és valószínűleg a *savariainak* is. Annak alapján, hogy a *munerát Scarbantia municipiumában* tette, *scarbantiáinak* tekinthető, vagy legalábbis ott letelepedettnek. A felíraton csak a társadalmi állapotára jellemző tisztségek kerültek feltüntetésre, így a két *decurionatust* követően a tartományi főpapságot jelölte meg, amely *sacerdotalis* címmel állandó „titulaturájába” tartozott. A tartományi főpapság előtt a két település egyiken valószínűleg betöltötte a szokásos *magistraturákat*, így *decuri*óként lett *quaestor* és/vagy *aedilis* [vö. P 55] majd valószínűleg *duumviratust* is betöltött annak alapján, hogy a tartományi főpapok általában *omnibus honoribus functi* voltak. A *magistraturákat* talán szintén lakhelyén *Scarbantiában* viselte, a *savariái decurionatus* a főpapsághoz vezető út egyik lehetséges állomása lehetett. Ő az első ismert tartományi főpap *Pannoniából*, aki a hasonló korszakból származó, *Savaria* területéről ismert felíraton szereplő tartománygyűlés élén állt egy évig, 106 előtt.⁴⁰¹ Összegezve a

pályafutását: 106 előtt - [*dec(urio)*], (quaestor, aedilis, Ilvir iure dicundo, Ilvir quinquennalis?) [*mun(icipii)*], [*?dec(urio) col(oniae)*], (sacerdos provinciae), *sacerdo[ta]lis [provinciae]*.

P 84

[—] [—] [—]

Sírkő.

Dalmatia (Szerbia, Srebrenica).

CIL III, 12739 + 12740; AÉ, 1948: 243; ILJug, 83; Dobó, 558;

--- *procuratori] arg(entariarum) Del[matica[rum --- qui ob honorem] magistratus | dena[ri]os --- dedit -- et ---]o filio dec(urioni) col(oniae) Sir[mi]ensium flamin[is] [--- qui vixit] annis XXII mensib[us] Il Aelia T[---] marit[o] et filio karissim[is] bene merentibus fe]cit.*

A felirat *Hadrianus – Antoninus Pius* korára keltezhető, azaz a II. század második és harmadik harmadára. A feliraton szereplő pap neve nem ismert, a sírkövet állíttató anyja *Aelia nomenje* csak az ő *hadrianusi* vagy *antoninus piusi* polgárjogát mutatja. Az apa a *dalmatai* ezüsbányák igazgatója volt, aki városi *magistraturáért* is folyamodott, amelyért nem tudni mennyi pénzt adományozott.⁴⁰² A fiú *sirmiumi* tisztségei alapján, talán az apa is *Sirmiumban* folyamodott tisztségért. A fiú *Sirmium coloniájának* *decurio*ja volt, nyilván apja vagyona révén, illetve a *colonia flamen*i tisztét is betöltötte, bizonyosan *flamen coloniae* címmel. Huszonkét évet és két hónapot élt, gyakorlatilag alig került a nagykorúság közelébe. Fiatal korú papságára több példa van, *Pannoniából* és *Daciából* is, olymódon, hogy az apa vagy a nagyapa tette meg az adományt a fiú papi tisztségéért. Ezt látjuk a *carnuntumi T. Fl(avius) Probus*⁴⁰³ [P 45] *auguratusa*, illetve a *drobetai C. Iul(ius) Naesus Sabinus flaminatusa* esetében.⁴⁰⁴ Ezáltal megállapítható, hogy a *flaminatus* betöltése sem volt nagykorúsághoz kötve, legalábbis a *pannonia inferiori Sirmiumban* sem. Induló pályafutásának ismert elemei a következők: A II. század második-harmadik harmada alatt - *dec(urio)*, *flamen col(oniae)*.

P 85

[—] [—] [—]

Tábla.

Savaria. Szombathely, Hosszú u. 102 (Thököly u. 18).

CIL III, 4170; Alföldy 1965 (Situla), p. 265; RSS, 80; RIU, 71; Tóth, 55; Fitz 1992-1995, p. 423-424; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 28-29, nr. 6; Á. Szabó 2003 (LibArch 1), p. 402-410;

---] | [---]s dec(urioni) | [?c(oloniae) C(laudiae) Sav(ariae), dec(urioni) c(oloniae) S(eptimii)] Karn(nunti), | [equo p]ublic(o), | [?sacerd(otali) Ar]ae Augg(ustorum) | [?conc(iliu)m provinc]iae P(annoniae) S(uperioris).

A felirat a *Severus* kor derekára keltezhető, a két császárra utaló főpapi cím alapján 198-tól valószínűleg a III. évszázad első évtizedére. Kevésbé valószínűen 212-ig kivétel a 209-211-es évek, amikor három császár uralkodott, így 198 és 208 közé.⁴⁰⁵ Természetesen a szöveg csak utal erre a keltezésre, valószínű, hogy valamivel később került felállításra a vele jelzett szobor.⁴⁰⁶ Töredékesen maradt, így a rajta szereplő személy neve ismeretlen, a *savari* és a *carnuntumi Faustinianus*okkal [P 57, 58] való azonosítása elméleti lehetőség. Főpapot minden évben választottak, így nem meglepő, ha a *Severus* korból, az eredeti mennyiség szerint a korábbiakhoz és a későbbiekhez képest is messzemenően több fennmaradt felirat eredményeképpen több főpapot ismerünk *Pannonia Superior*ből, akik közül néhányan gyaníthatóan rokonságban is álltak egymással [vö. pl. P 57, 58]. A jelenség *Daci*ból szintén jól ismert. A nyugat-*pannoniai* ismert rangjából *Valerii* egy része is rokonságban állt egymással.⁴⁰⁷ Mind a négy ismert tisztsége, a szoborral megtisztelt egykori főpap társadalmi állapotát jelzi. Eszerint *Savariában* és *Carnuntumban* *decurio*, ezenkívül lovagrendi tag volt. Az egyik városban a kettő közül lehetségesen teljes municipális *cursus*t futott be. A felirat állítását megelőzően a tartományi ranglétra csúcsára emelkedve *Pannonia Superior* főpapi tisztét töltötte be, két császár uralkodása alatt. Elméletileg *Caracalla* és *Geta Augustus*ok alatt 212-ben is lehetett főpap. 211-ben még élt *Septimius Severus*, 212-ben azonban már nem élt *Geta*, és a feliratot a főpapság után állították. Nem valószínű, hogy a *damnatio memoriae*val sújtott *Getára* utalólag is jelezték a főpapi címet. 209-211 között három *Augustus* uralkodott,⁴⁰⁸ így nem lehetett akkor főpap, ezáltal bizonyosan a 198-208 között eltelt tíz esztendő valamelyikében, *Septimius Severus* és *Caracalla Augustus*ok uralkodása alatt állt egy évig a *concilium provinciae* élén. Ez alatt vezette a tartományi császárkultusz szertartásait, valamint elnökölt a játékok alkalmával. Összegezve a pályafutását: A II. század harmadik harmadától - [equo p]ublic(o), dec(urio) [?c(oloniae)]⁽¹⁾, dec(urio) c(oloniae)⁽²⁾, (omnibus honoribus functus) [---]s, *Savariában* vagy *Carnuntumban*, 198-208 között - sacerdos Arae Augg(ustorum), 208 után - [sacerd(otalis) Ar]ae Augg(ustorum).

[---] [---] [---]linus

Töredék.

Carnuntum (Ausztria. Deutsch-Altenburg – Petronell). Pfaffenberg.

CIL III, 11257; Vorbeck 1980a, 245; Piso 2003, 134;

[---]NE | [?]Imp. Commodo] VI co(n)s(ule) | [---]linus | [---]RI fla[m]en | [dec(urio) municip]iorum [A(elium) K(arnuntensium)?] | [?] et Fl(avium) S(carbantiensium) dec(reto) dec(urionum) [f(ecit) vagy p(osuit)?].

A kiegészítés helyénvalósága esetén 190-re keltezett a felirat, egyébként 194-el bezárólag keltezhető. A nehezen kiegészíthető, és értelmezhető (építési?) felirat a II. század végére, a III. század elejére keltezhető a legújabb szövegkiadás szerint, amely példamutató módon mértéktartóan közli a fennmaradt szövegtöredéket, amelynek első két sorszáma az első közlés óta elveszett: [---]NE | [---]VICOS | [---]linus | [---]RI fla[m]en | [municip]iorum [.....] | dec(urio) [.....]. A töredék értékelését tekintve a III. század eleji keltezésnek kisebb a valószínűsége a lelőhely és az 5. sor figyelembevételével. *Carnuntum* 194-ig volt *municipium*,⁴⁰⁹ valószínű, hogy ha az 5. sor kiegészítése helyénvaló úgy az egyik *municipium* maga a lelőhely. A töredék kiegészíthető természetesen feltételesen, illetve a bemutatott kiegészítés ki is szerkeszthető. Az 1-2. sorokban valószínűleg *consul*keltezés állt, amelynek fennmaradt betűtöredékei mára elvesztek. ---]VICOS végződésről vagy szóközbeni betűcsoportként semmilyen értelmes kiegészítéssel nem bír a szó. Értelemszerűen lehet felbontani VI (szám) és *cos* rövidítésre a betűcsoportot. *Carnuntum*ban még előfordul, hogy a szöveg elején tüntették fel a dátumot [vö. pl. P 29 vagy 34, 51?], hasonlóképpen *Aquincumban*,⁴¹⁰ de másutt is alkalmazták a szövetségsszerkesztésnek ezt a formáját, hivatalos hangvételű esetekben.⁴¹¹ *Consul*keltezés esetén egyetlen személy jöhet számba, aki a II. században hat alkalommal is betöltötte a *consul*ságot. *Commodus* 190-ben hatodszor volt *consul* M. Petronius Sura Septimianus társaságában.⁴¹² Néhány feliratos példa utal arra a gyakorlatra is, hogy *Commodus*t egyedül tüntették föl *eponym*ként,⁴¹³ így *Carnuntum*ban sem kirívó az eset. A fennmaradt 3. sorból egy nominativusban álló névtöredék maradt. A hely és a folytatás szerint egy háromtagú római név *cognomen*jének végződése. ---]LINVS végződéssel meglehetősen sok név rendelkezik,⁴¹⁴ így kiegészítése más pozitív adat hiányában nem lehetséges meggyőzően. *Carnuntum* civil feliratos hagyatékából három -linus végződésű *cognomen* ismert: férfi - *Aquilinus*, *Marcellinus*, nő - *Tertullina*⁴¹⁵ azaz hn. *Tertullinus*. A 4. sor a folytatás függvényében értékelhető. A sor vége megvan, (pontosabban az első közlés alkalmával megvolt), eszerint az állítató, akinek az előző sorban fennmaradt a névtöredéke, egy fla[m]en

volt. Csak rá vonatkozhat, mert a felirat kisserkeszthető terjedelme sokkal több adat, így egy következő személy nevének hordozására nem elegendő. A papi tisztség feltüntetésének nyelvtani esete megerősíti, hogy az állíttatóra vonatkozik, aki eszerint a helyi magasabb rangú társadalmi réteg tagja volt. A sor elején az állíttató egy következő tisztségének a megnevezése állhatott. Tekintettel a felirat nem túl nagy terjedelmére, valamely rang illetve állapot jelző tisztség neve állhatott ott, amelyet a felirat állításakor is viselt. Valószínűleg magasabb presztízsű volt a *flaminatus*nál, azért került a tisztségsorolás elejére, illetve ebben a minőségében állíttatta a feliratot ismeretlen okból [---] [---] [---]*linus*. A megállapítás az 5. sor városmegnevezése és a 6. sor záróformulája szerint fogalmazható meg. A fennmaradt ---*JRI* töredék azt mutatja, hogy szókapcsolat állt a sor elején, amelynek legutolsó tagja genitívusban állt. Kisebb valószínűséggel az [*omnibus hono*]ri(*bus* (*functus*) formula rövidítése. Ezáltal a *flameni* hivatal feltüntetésével szerkezetileg nem tartozik össze, hanem egy olyan fogalom végződése, amelyhez kapcsolódott a konkrét funkciómegnevezés, amelyet az állíttató betöltött. A tisztség vagy egy csapat parancsnoksága vagy valamelyik *Divus sacerdotiuma* vagy *flaminatusa* volt. Ha papi tisztség, akkor csak olyan, amely a városi keretek fölött áll és a *flaminatus*szal összefér, akár a császárkultusz alapján, akár másik *flaminatus* okán [ld. II. 3]. A töredék alapján egyelőre ez nem dönthető el, viszont a városban az alapító *Hadrianus*nak, vagy másik *Divus*nak lehetett kultusza, ezáltal csak a példa kedvéért említve egy *sacerdos templi Divi Hadri(ani)* ? vagy *Divi Veri* ? is lehetett. Az 5. sor elején az eddigiek függvényében a *flaminatus*nál kisebb, illetve a *flaminatus* társadalmi feltételét jelentő állapotmeghatározás állhatott, amely kapcsolatban állt a folytatással, azaz a városnevekkel. Ez a kifejezés egyedül a *dec(urio)* lehetett, amely hasonlóan a *flaminatus*hoz a folytatásban megnevezett városokra vonatkozhat, amelyekben legalább *decurio* lehetett. A *flaminatus* előtt két városban kisebb valószínűséggel tölthetett be egyéb tisztséget, amely mindkét helyre érvényes lenne egy időben. Az 5. sor a *pannoniai* tartományokban kevésbé jellegzetes, *daciai* párhuzammal is rendelkező⁴¹⁶ [*municipi*]iorum kifejezésének a legújabb kiadás szerinti kiegészítését elfogadva, a lelőhely okán az egyik *municipium*nak *Carnuntum*ot kell tekintenünk. A másik akár a közeli *Scarbantia* vagy *Vindobona* is lehet. *Carnuntum municipiumi* korszaka⁴¹⁷ leghamarább 194-ig tartott, lévén ezt követően egy *colonia Septimia* illetve *colonia Septimia Aurelia Antoniniana*.⁴¹⁸ Mivel *Vindobona municipiumi* státuszára csak egy III. századi adat van,⁴¹⁹ így *Carnuntum municipiumi* korszakával időben nem vethető össze. A közelség okán a II. századból lehetségesen, de erősen feltételesén *Scarbantia municipiuma* marad, amelynek szorosabb kapcsolatai voltak *Carnuntum*mal.⁴²⁰ Egy *mursellai decurio* III. századra keltezhető felirata is előkerült *Carnuntumból*.⁴²¹ ami *Carnuntum municipiumi* korszakával szintén nem összevethető, de a *Scarbantiára* vonatkoztatás feltételeességét csak erősíti. A [*municipi*]iorum után a terjedelem miatt két-két betűvel megjelenítve szerepelhettek a városnevek, esetleg a következő sorba is átcuszóan. Úgy mint *A(elium) C(arnuntensium)*

vagy *K(armuntensium)* és ? *Fl(avium) S(carbantiensium)*. Kisebb a valószínűsége annak, hogy a város császárljelzőjét is összevonták, így két *hadrianusi municipium*-ra vonatkoztatva. Az utolsó sor fennmaradt DEC töredéke a szöveg végén való előfordulása miatt illetve az előtte álló több betűnyi ép felületű és faragatlan hely szerint, továbbá mivel a jobb szél közelében helyezkedik el, a *dec(reto)* szóra oldható fel inkább. Előtte a *dec(urionum)* rövidítés állhatott, ahogy a korábbi kiadások szerzői is javasolták. Nem szükségszerűen de feltehetően legalább egy betűvel rövidítve az ige is ebben a sorban szerepelt. A sor elején vagy inkább a végén ? *f(ecit)*, vagy ? *p(osuit)* vagy valamelyik másik a feliratos gyakorlatban használt szó. Az 1. fennmaradt sor kiegészítésére egyelőre nincs javaslat. Nem zárható ki, hogy fel nem ismert N+AE nexusban álló betűkapcsolat, vagy elírt N(A)E végződésről van szó. Az A betű keresztvonalát, ha volt festéssel is jelölhették. A sorban az adomány megnevezése állhatott. Töredékesen és bizonytalanul megismerhető pályafutásának ismert és bizonyos elemei, az ereszkedőnek látszó *cursus*-felsorolás megfordításával a következő lehetett: 194-ig, azaz feltehetően 190-ben – [*decurio municipii*⁽¹⁾], *fla[m]en municipii*⁽¹⁾, [*decurio municipii*⁽²⁾], *fla[m]en municipii*⁽²⁾, [---?]ri.

P 87

[—] [—]

Oltár.

Carnuntum (Ausztia. Petronell). CIL – „prope forum castrorum muro inserta.” CIL III, 11140;

[*Iovi Optimo Maximo Heliopolitano et Vene*]ri Victrici sacr(um) | [*pro salute Imp(eratoris) Caesaris M(arci) Aureli Antonini Co*]mmodi Augusti | [---] sac(erdote).

Az utolsó sor feloldása inkább *sacerdote*, mint *sacerdotibus* a szó helye szerint. Az utóbbi, a *carnuntumi* esetekben maga után szólítja a papok nevét. Keltezése *Commodus* uralkodási idejére esik azaz 180-192 közé. Az állítató a *syriai*, *heliopolisi* istenhármaság két tagjának, *Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanus*-nak dedikált, és *Venus Victrix*-nek. Hivatalát a *carnuntumi canabaebeli* szentélykörzetben töltötte be,⁴²² valószínűleg szabott idejű *sacerdos*i kinevezéssel és hivatalos keretek között.⁴²³

P 88

[—] [—]

Kváderkö töredék.

Carnuntum. CIL – „Lapis harenaceus, extat Petronell apud comitem Traun.”
CIL III, 11193; Vorbeck 1980a, 225;

---] | [s]acerdos | Pompeiano et Avi|to co(n)s(ulibus).

A köemlék típusa eredetileg beépítettségére utal, esetleg egy bázis része lehetett, azaz nem oltár. 209-re keltezett és egy *sacerdos* címet viselő pap volt az állíttató, vagy egyik állíttató, amire tisztségcímének nominativusban feltüntetett formája utal. A lelő-körülmények nem ismertek, így nem állapítható meg megközelítőleg sem, hogy milyen papról van szó. Az egyes szám révén, esetleg a dolicheniánus kultuszkörből lehetne kivonni, de nem biztosan. Egy a város szolgálatában álló határozott időre kinevezett *sacerdos* lehetett, aki hivatalból meg kellett határozza papságának idejét a feliratos dokumentumon. Papsága esetleg szabott idejű lehetett.

P 89

[—] [—] [—]

Oltár.

Carnuntum.

CIL III, 14358⁸; Vorbeck 1980a 359;

---] | [---] sac(erd -os, -ote, -otibus?) [---] | [Sabino II?] et Ve[nusto?] | [co(n)s(ulibus)?].

A kiegészítési javaslat helytállósága esetén a felirat legvégének töredékéről van szó, a szentélyvezető pap – papok (?) megnevezésével, illetve ezt követően a *consul*-keltezéssel. Ez utóbbi megállapítás, a feliratnak az előzőhöz [P 88] hasonló szerkezete alapján valószínűsíthető, vagyis *Venustus* valószínűleg nem az egyik pap neve ahogy korábban gondolták. *Carnuntumból* ismertek még a végén *consul*keltezett papi feliratok [pl. P 29]. A VE[—] töredék, az adott környezetben csak a *Ve[nustus]* névre egészíthető ki, a 240-ben *Suetrius Sabinusszal* együtt hivatalban levő *Ragonius Venustus*ra utalóan. Más *Venustus* nevű *consul* nem ismert.⁴²⁴ Az ő neve előtt értelemszerűen rangidős *consultársának* neve állt. A felirat lelő-körülményei nem ismertek, így nem határozható meg, hogy milyen papokról vagy papról van szó. Az oltártöredék nem köthető egyértelműen sehova a feliratszerkezet alapján. *Carnuntumban* több olyan pap ismert, akinek a papsága alatt állították a feliratot és többféle kultuszközegből. Egy pap esetén a név többnyire a tisztségmegjelölés előtt szerepel. A *sac(erdos)* vagy *sac(erdotes)* alkalmazása valószínűleg hivatalos volt,⁴²⁵ valamely orientális kultuszközegben.

240-ből két pap ismert névszerint [P 49, 77] az orientális szentélykörzetből, azonban pusztán a javasolható keltezés alapján nem köthetők ehhez a töredékhez.

P 90

[pont(ifices) a]ugur(es) sacer[dot(es) fl(am -en, -ines?) ex colonia [S]avaria

Bázis vagy posztamenselőlap.

Savaria. Szombathely. A Szent Márton templom oltárának lépcsőjében volt. Elveszett. CIL III, 4178; CIL III, 10919; EE IV, n. 482; RSS, 77; RIU, 45; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 30, nr. 13; Mráv 2003 (LibArch 1), p. 340;

--- | [Imp(eratori) Ca]esari | [Divi N]ervae | [ffilio) N]ervae | [Traian]o August(o) | [German]ic(o) Dacic(o) | [pontif(ici)] maxim(o) | [tribunicia]e potestatis | [---c]o(n)s(uli) V patri p(atriciae) | [pont(ifices) a]ugur(es) sacer[dot(es) fl(amines?) ex colonia | [S]avaria.

A felirat 103-111 közé keltezhető a császár *consul*i évei szerint. A felirattal jelölt szobor különlegességét az adja, hogy eddig ez az egyedüli olyan *pannoniai* felirat, amely szerint egy város papjai közösségileg állítottak szobrot az uralkodónak. Külön érdekessége a szövegnek, hogy egy *magistratus* sincs feltüntetve rajta. A felirattal jelölt szobor állításának a szövege általi ritkasága folytán különlegesebb oka lehetett, amely ok csak a városi hivatalos vallási élet, esetleg a tartományi császárkultusz összefüggéseiben kereshető. Az állítatók között nincsenek *magistratus*ok, illetve azon papok akik esetleg városi hivatalt is viseltek, csak papként jegyezték a feliratot. További különlegességei is vannak a szövegnek. A feltüntetett papi tisztségek képviselői nem a *colonia* papjainak határozták meg magukat, amely esetben a *coloniae* kifejezés lenne a formaszerű, hanem *Savariából* való papokként jegyezték a szobrot. A korábbi olvasatban a *sacerdos*i címet viselő állítatókat mind kiszolgált papnak tekintették a *sacer[dot]a]l(es)* kiegészítés szerint. Ezáltal aktív *sacerdos* egy sem volt közöttük, így az értelmezhetőséget tekintve szembe kerültek az államvallás aktív papjai és az akkor ún. „idegen” és „új” kultuszok részére is rendszeresített papi hivatalok egykor határozott ideig ténykedő, hivatalosan már nem aktív képviselői. Arra gondolni sem lehet, hogy a *sacerdotes* kitétel a *pontifex*eket és *auguro*kat értelmezné, mivel utóbbiak élethossziglani hivatalok voltak. A felirat korábbi olvasata bizonyosan módosításra szorul, amennyiben hivatalos papi megnyilvánulásnak tekinthető a császárszobor állíttatása. Ez esetben kiszolgált papoknak nincs amit ott keressenek. Hasonlóképpen a *flamen* vagy *flament* hiányát is meg kell magyarázni, abban a városban ahol legalább egy de valószínűbb, hogy két *flamen coloniae* is működött. *Traianus* korára csak a császári *divi* száma már hatra emelkedett, nem beszélve a *consecr*ált családtagokról. Értelme-

szerűbbnek látszik, hogy a *pontifexek* és *augurok* mellett az aktív *sacerdosok* és *flamenek* is képviselték a város teljes klérusát a szobor állításánál. Ezáltal a 10-11. sorok olvasatának és kiegészítésének a következő módosítása javasolható a korábbi *[pont(ifices) a]ugur(es) sacer[dota]l(es)* lehetőséggel szemben: *[pont(ifices) a]ugur(es) sacer[dot(es) fl(amines) ex colonia | [S]avaria*. Nem ismerek olyan lehetőséget, amely kizárná a *flameneket* egy szobor állításából a *pontifexekkel*, *augurokkal* és *sacerdosokkal* szemben. Az új kiegészítés nyomán a sorban ugyan a *sacerdosok* megelőzik a *flameneket*, azonban ennek szerkesztési magyarázata is lehet. Valószínűsíthető továbbá, hogy az *ex coloniae* szóhasználat éppen a *sacerdosok* miatt kerülhetett a szövegbe, vagyis nem csak a hivatalosan *sacerdos coloniae* tisztséggel rendelkező papok voltak ott a szobor állításánál, hanem minden *sacerdos*, aki a városban valamely kultusz szolgálatában állt. A *coloniae* kitétel igaz az *augurokra*, *pontifexekre* és *flamenekre*, azonban a *sacerdotiumot* viselők közül csak egyféle tisztség - a *sacerdos coloniae* hivatalának betöltőire igaz, ezáltal a szöveg félrevezető lenne. Az tradicionális római papi tisztségek így is egyértelműek voltak, egyedül a *colonia* területén működő egyéb *sacerdosok* státuszát kellett pontosabban jelölni.

P 91

tot(ius) pr(ovinciae) sacerdote[s]

Oltár.

Gorsium. Sárpentele.

CIL III, 3343; AE, 1944: 86b; AE, 1947, p. 14 s. n. 27; Alföldi 1940, p. 198-200, 218-220, Nr. 3; Merlat, 72-73; Tóth I. 1976, p. 40-68; Fitz 1992-1995, p. 424; Alföldy 1997, p. 236; RIU, 1528;

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)] || Dolc(eno) pro | sal(ute) dd(ominorum) nn(ostrorum) | Aug(ustorum) tot(ius) pr(ovinciae) | sacerdote[s].

A felirat két császár uralkodására keltezhető a II-III. századokban. *Iuppiter Dolichenus* kultusztörténete alapján a két uralkodót, akit a szöveg megnevez a *Severus* korban kell keresnünk, így a feliratot 198-212 között állíthatták. Az állítatók száma nem ismert, valamint az sem, hogy csak *Pannonia Inferiorta*, avagy *Superiorta* is kiterjed-e a 4. sor helymeghatározása. A *tot(ius)* a papokra vonatkozik, a *pr.* feloldása akár *pr(ovinciarum)* is lehetne. Valószínű lehet azonban, hogy csak *Pannonia Inferior Iuppiter Dolichenus* papjai voltak az állítatók, valamely különlegesebb alkalmából. Mivel elképzelhetetlen, hogy a *Dolichenus* papok nem bírták rendesen leírni istenük római módra interpretált nevét, ezért a *Dolc(eno)* névalakban talán a saját vulgáris szóhasználatuk szerinti városnévalakot illetve jelzőt kell látnunk.⁴²⁶

pannoniciani augures

a. Historia Augusta.

Septimius Severus 10, 7.

Alföldy 1960 (AT), p. 37-52; Alföldy 1960 (AA), p. 145-164;

Tunc sollitus cum consuleret, a Pannonicianis auguribus comperit se victorem futurum, adversarium vero nec in potestatem venturum neque evasurum, sed iuxta aquam esse periturum.

b. Historia Augusta.

Clodius Albinus 9, 2.

Alföldy 1960 (AT), p. 37-52; Alföldy 1960 (AA), p. 145-164;

Denique cum sollicitus augures consuleret, responsum illi est, ut dicit Marius Maximus, venturum quidem in potestatem eius Albinum, sed non vivum nec mortuum.

c. Historia Augusta.

Severus Alexander 27, 6.

Alföldy 1960 (AT), p. 37-52; Alföldy 1960 (AA), p. 145-164;

Haruspicinae quoque peritisimus fuit, orneoscopus magnus, ut et Vascones Hispanorum et Pannoniorum augures vicerit.

A *pannoniciani augures*re történő utalások eredete a II. század végére nyúlik vissza, vagyis a Historia Augusta keletkezését jóval megelőző időkre. Az isteni jeleket értelmező papi csoport akiket *augur*ként említ a szerző, a II. század második felében, a század végén tevékenykedtek. Valószínűleg *Pannonia Superior* nyugati részén élő őslakos hagyományokra visszatekintő papi személyek voltak. Esetleges municipális kötődésük teljesen bizonytalan, de nem zárható ki. Ha volt, úgy *Septimius Severus car-nuntumi* helytartói székhelyéhez köthetők, később a trónharcot vívó uralkodóhoz. Mivel *Clodius Albinus* életrajzában is szerepelnek a halálát okozó csatáig, így a forrás által illusztrált időrendjük 197-ig tart. *Severus Alexander* életrajzába az uralkodó ki-magasló előjelértelmező képességeit – tudományát illusztrálандó kerültek be. Való-szerűleg a *Septimius Severus* alatt elhíresült esetre visszautaló a részlet és nem *Severus Alexander* korára vonatkozik.⁴²⁷

Bizonytalanok

P a

Bassinus

Két feliratos relief, ellentétes irányba forduló dadophor alakokkal.

Brigetio. Ószőny (Komárom).

CIL III, 4302; Barkóczy 1944-1951, 219; CIMRM, 1734-1735; RIU, 454-455;

N O N | *Bassinus sac(- rum? -erdos?)*.

N O N | *Bassinus sac(- rum? -erdos?)*.

A betűkép alapján a feliratok a III. századra keltezhetők. A dedikációnak nincs egyelőre meggyőző feloldása, a *Non(ius)* változat semmivel sem indokolható, ugyanígy *Bassinus sac(erdos)* címe sem biztos, a formaszerinti *sac(rum)* befejezési lehetőség miatt. Ha papként állította a két feliratos reliefet, úgy hiányzik egy tényleges befejező formula a végéről. *Bassinus sacerdotiuma* ezáltal nem bizonyítható.⁴²⁸ Amennyiben a reliefek témája alapján feltételezhető, hogy mithraikus összefüggésű a két feliratos faragvány, úgy egy *tauroktonosz* jelenetet ábrázoló relief két oldalán lehetek elhelyezve. Az 1. sorok rövidítéseinek feloldása mithraikus összefüggésekben kísérelhető meg, amelyekben az egyik N esetleg a *nama* akklamáció rövidítése lehet. A másik két rövidítés pedig adott beavatási fokozat minden helyi képviselőjére is vonatkozhatott esetleg. Egyelőre nem állítható semmi biztos a rövidítések feloldását illetően.

P b

[—] [—] [—]

Mészkö oltár.

Aquincum. Bölske, Dunameder másodlagos felhasználásból.

Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Katalog 17; Kovács 2004 (rec.), p. 380 „Kat. Nr. 17.”;

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | [—————] | [———— AVGP] | [————] *Eravis(corum)* |
[*v(otum) s(olvit)*] [*l(ibens) l(aetus) m(erito)*] | *pro se et suis*.

A felirat a II. század végére, a III. század elejére keltezhető. A 2-3. sorokat illetve a 4. sor elejét a felirat közlői kiegészítetlenül hagyták. A sorok kiegészítésére a recenzióban a következő javaslat született: 2. *Teut. P. Ael.*, 3. *++++us aug. p.*, 4. *civit.* Az 5. sorban a feliratközlők által javasolt *l(aetus)* szó L. rövidítése kimaradt, a 6. sor végé-

nek S rövidítését elválasztott szónak tekintve egy 7. sor is megállapításra került *suis* olvasattal. A felíraton valóban minden sorban látszanak a betűnyomok, azonban az egyébként javasolt szövegrészek a rendkívül kopott felületen nem látszanak tisztán, illetve nehezen értelmezhető így a szöveg. A kiadás olvasatát is figyelembe véve bizonytalanul számítható a *pannoniai* papok közé az oltár állíttatója. Amennyiben *augur* volt, úgy vagy a *municipium* vagy a *canabae augurja* lehetett [vö. P 48]. Azonban a három betű által azonosítható tisztségnév általában az *Aug(ustalis)*okra igaz, akikkel szemben az *augurok* teljesen kiírták a tisztségcímet. További lehetőség, hogy egy már nem látszó kisebbre vett V állt a 3. sorban a G és a recenzius javasolta P között, amely R-nek is tekinthető a felírat romlott állapotát figyelembe véve. A 4. sorban következne a recenzius javasolta *civit. Eravis.* rész. Kérdés lehet, hogy miként látjuk a *civitas augurját*. A *pannoniciani augures* [P 92] kapcsolatában korábban velük együtt tárgyalt, a gellérthegyi oltáron szereplő *T. Fl. Titanus* [P 46] *augur* a bölcskei feliratok összefüggéseiben nem tekinthető a *civitas augurjának*. Természetesen a *pannoniai* őslakosság körében is végeztek madárjósást. Latinul erre a foglalatosságra alkalmazhatták az *augur* kifejezést is.

P c

[—] [—] [—]

Sírfelírat.

Ismeretlen lelőhely. CIL – „Incerta P.s.”. A Dunától északra.

CIL III, 226*; Tóth I. 1996, p. 1-17;

Hic situs est vates quem Divi Caesaris ira | Augusti latio cedere iussit humo | saepe miser volvit patriis occumbere terris | sed frustra hunc illi fata dedere locum.

Tóth I. értelmezése szerint az elhunyt *Isis* papja volt a I. században, akit átutazóban ért utol a halál. Beavatottként való *Isis* papsága elfogadható, azonban nem viselt legalább *sacerdos* címet, így a *pannoniai* városi papság tekintetében félhivatalosnak sem vehető. A javasolt időpontban még *Pannonia* is alakulófélben volt, így ő nem számítható a tartományi municipális papság soraiba.

P d

„Aureliana”

a. Historia Augusta.

Divus Aurelianus 4, 2;

Matrem quidem eius Callicrates Tyrius, Graecorum longe doctissimus scriptor, sacerdotem templi Solis (i)nvi<cti> in vico eo, in quo habitabant parentes, fuisse dicit.

b. *Historia Augusta.*

Divus Aurelianus 4, 5;

His accedit quod ex palliolo purpureo, quod Soli sui temporis imperator optulerat, sacerdos mulier crepundia filio fecisse perhibetur.

c. *Historia Augusta.*

Divus Aurelianus 5, 5;

Data est ei praeterea, cum legatus ad Persas isset, patera, qualis solet imperatori dari a rege Persarum, in qua insculptus erat Sol eo habitu, quo colebatur ab eo templo, in quo mater eius fuerat sacerdos.

Aurelianus 214-ben született *Messala* és *Sabinus* *consulságának* évében, így anyja a III. század elején volt papnő. Mivel *Aurelianus* születése bizonytalanul köthető *Sirri-umhoz*, inkább nem,⁴²⁹ így anyja *pannoniai* papsága kétséges.

P e

[—] [—] [—]

Szarkofág töredéke.

Poetovio (Szlovénia. Ptuj).

ILjug, 1159;

---]IRIAE ET [---] | FLM[---]

A második megmaradt sorban látható FLM betűcsoport együtt a sírfeliraton belül nem értelmezhető. Elképzelhető, hogy a *flam[en]* szó állt azon a helyen, amelyben A+M ligatúrát alkalmaztak, vagy kifejejtették az A betűt. Hasonló értékű lehetőségként egy *Fl(avius) M[---]* feloldás is lehetséges.

P f

Dasens Dinct (?)

Oltár.

Mog(io?). Környe, Ságvári u. 8. Elülső és jobb oldala feliratos.

RIU, 665; Kovács – Fehér 2003 (Fontes I), p. 250-251;

A barbár betűképű, roncsolódott felületű két oldalas feliratnak több olvasata ismert:

RIU – Fitz:

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | p(ro) salute s|uor(um) fe(cerunt) | Dasinus | Dinec(i) f(ilius)
|| sac(e)r|dota(lis) | Asa|mo Nem|m[i f(ilius)].*

RIU – Mócsy:

*I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | s(acrum) lib(ens) s(olvit) | vo(tum) ret(ulit) | Dasens |
Dinec|--- || secr|dota (= sacerdote) | Asa|mo Nem|m--.*

Kovács – Fehér:

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | [p(ro)] sal<ute> s|uor(um) fe(cit)? | Dasens | Dinec ||
secr|dota | ASA|MO | NEM|M[---].*

A lelőhely római kori hovatartozása egyelőre még kérdéses. Újabbkeletű felvetés szerint lehetségesen *Mogio* nevű városi közösség területén fekszik a mai Környe is.⁴³⁰ A bemutatott olvasatok néhány helyen megegyeznek. Így mindháromban azonos a dedikáció az 1 sorban: I. O. M. A 2. sorral kapcsolatban egyetértés tapasztalható abban a tekintetben, hogy a sor utolsó betűje S, illetve a közepe táján egy L betű látszik. A 3. sor elejét illetően is megegyeznek az olvasatok: VO valamint abban, hogy a sor utolsó előtti betűje egy E. A 4. sorban a szó első három betűje azonos mindhárom olvasatban: DAS, hasonlóképpen az utolsó betű is: S. Mindhárom olvasat egyezik abban, hogy az utolsó betű előtt egy N is látszik. Az 5. sort illetőleg mindhárom olvasat egyező abban, hogy a sorban DINEC betűk állnak egymás mellett, két olvasat szerint ezután áll még egy betű ott éspedig egy T vagy egy F. Az oltár jobb oldalára írt szövegrész tekintetében majdnem egyező mindhárom. Az 1–2. sorokban egyszer SACR|DOTA kétszer SECR|DOTA az olvasat. A 3–4–5–6. sorokban egybehangzó mindhárom olvasat: ASA|MO | NEM|M[---]. A kömemlék vizsgálata során megállapítható volt, hogy a második oldal SECR | DOTA | ASA|MO | NEM|M[---] olvasata megfelelő. A *sacerdote* szó elírt változatát is lehet látni a *secr|dota* szótöredék - szótöredékekben. Azonban a szemölnézeti mező alja le van törve, így kezdődhetett a kifejezés ott is illetve folytatódhatott a következő oldalon az első sorban pl. *con|||secr(avit)* formában értelmesen. A DOTA szókezdet feloldása és olvasata ezáltal nehezebbé válik, de *dos*-ból származtatott alaknak olvasva az oltár helyének díszítésére is utalhat (?). Az első, szemközti oldalán álló felirat olvasata valóban bizonytalan a sajátosan faragott betűknek és a roncsolódott felületnek köszönhetően. A bemutatott olvasatok nem jelölnek betűket a párkány fölött. Úgy látszik azonban, hogy néhány betűtöredék áll a párkány fölött is: I O M (?) ++ C? A feliratos mező első sorában E+T ezt követően DO+R+M

(?) vagy D+EOR+VM (?) betűcsoport áll. A második sorban ASA+LIB^{VS} betűcsoport. Az feliratos mező első két sora, így vaskos nyelvtani hibával fogalmazva, de nem értelmezhetetlenül *deorum Asalibus*ként olvasva talán az Azalus Istenek-nek vagy az Asalusok Isteneinek dedikációrészt adná ki. Amennyiben női istenségekről avagy női és férfi istenségekről van szó nyilván nem okozott nehézséget az egyeztetés eltévesztése. De az sem kizárható, hogy az *azalusok* javára dedikált. Ez alatt VO betűk, tovább vagy *interpunctio*, vagy kisebbre faragott betű töredéke, ez után E és E+T. A következő sorban DA+VS és talán *interpunctio* tovább ENS. A szemből nézeti oldal utolsó sorában a DINECT betűcsoport vehető ki, ahogy a korábbi olvasatokban is látszik (Fitz, Mócsy: DINEC; Kovács-Fehér: DINECT). A módosított de nem jobban értelmezhető olvasatú, nyelvtani hibákkal zsúfolt szöveg a következő:

I(ovi) O(ptimo) [M(aximo) sa]C(rum) (?) || et DEORVM (?) | ASALIB^{VS} (!?) | VO + RE ET (?) | DAVS EN^{VS} (?) | DINECT | +++ [con]||secr(avit) | dota(---) | ASA|MO | NEM|M[---

A szöveges mezők állapotát és a betűfaragásokat tekintve nem zárható ki az sem, hogy kétszer faragták újra a szöveget, a régebbit pedig vakolással tüntették el a másodszori felhasználás (?) alkalmával. Bár a korábbi olvasatoknak megfelelően szívesen tekintettem volna az osztatlan *Pannonia* egy romanizálódó bennszülött papjának, nem tehetem az olvasati bizonytalanságok miatt, illetve a kérdéses szó értelmezhetőbb változatának létezése miatt.

P g

L(ucius) Metellius Cle(mens)

Síroltár.

Emona (Szlovénia. Ljubjana). AIJ – „Gefunden in Ljubjana „na Mirju” am östlichen Torturm der Südfront der römischen Stadtmauer.”

AIJ, 179;

D(is) M(anibus) s(acrum) | L(uci) Metelli | Cle(mentis) Ilviri | sacerdotali) | Brinniae | Maximae con(iugis) | et Helviae | Severinae | socr(ui) | Eutyches | lib(ertus) sc(ripsit).

A felirat bizonyosan nem abból a néhány első századi évtizedből származik, amikor *Emona* feltételezeten *pannoniai* város volt,⁴³¹ így nem számítható *pannoniai* papnak az elhunyt.

P h

[—] [—] [—]

Tábla töredék.

Ismeretlen lelőhely. CIL – „Incerta P. s.”

CIL III, 13498;

---] PON[—] | ex v(isu).

Akár egy *pontifex* is szerepelhet PON töredék által a feliraton. Egy név része is lehet a három betű, emellett több oltárszövegekben előforduló kifejezés töredéke is lehet. A felirat bizonytalanul köthető *Pannoniához*, általában nincs számontartva a *pannoniai* feliratok között ezen az egy CIL hivatkozáson kívül. Mivel eredeti lelőhelye ismeretlen így körülbelül sem lehet városhoz kötni.

Addendum

- törvényszöveg részletek –

1.

*Lex coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis*⁴³²

Három bronz tábla.

Urso. Hispania. (Osuna, Andalusia, Spanyolország).

CIL II, 5439; CIL II, 5439a; EE II, p. 105-151, 221-232; EE III, p. 87-112; EE IX, p. 83, 91; ILS, 6087; FIRA I, p. 177-198, nr. 21; Mallon 1944, p. 213; AÉ, 1946: 123; AÉ, 1951: 32; Girard - Senn 1977, p. 200-222, nr. 3; CIL II², 5, 1022;

Az augurokra és pontifexekre vonatkozó részek:

LXVI || Quos pontifices quosque augures G(aius) Caesar quive | iussu eius colon(iam) deduxerit fecerit ex colon(ia) Ge|net(iva) ei pontifices eique augures c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) sunt | ei(ue) | ponti[fi]ces auguresque in pontificum augu|rum conlegio in ea colon(ia) sunt ita uti qui | optima lege optumo iure in quaque colon(ia) | pontifices) augures sunt iisque pontificibus | auguribusque qui in quoque eorum collegio | erunt liberisque eorum militiae munerisq|ue public<i=E> vacatio sacro sanctius esto uti pon|tifici Romano est erit (a)e(r)aque militaria ei omni|a merita sunt de auspiciis quaeque ad eas res per|tinebunt augurum iuris dictio iudicatio esto eis|que pontificib(us) auguribusque ludis quot publice ma|gistratus facient et cum ei

pontific(es) augures sa|cra publica c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) facient togas praetextas haben|di ius potestasq(ue) esto eisq(ue) pontificib(us) augurib(us)|q(ue) ludos gladiatoresq(ue) inter decuriones spec|tare ius potestasque esto |

LXVII || Quicumq(ue) pontif(ices) quique augures c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) | post h(anc) l(egem) da|tam in conlegium pontific(um) augurumq(ue) in demor|tui damnative loco h(ac) l(egem) lectus cooptatusve erit | is pontif(ex) augurq(ue) in c(olonia) Iul(ia) in conlegium pontifex | augurq(ue) esto ita uti qui optuma lege in quaque | colon(ia) pontif(ices) auguresq(ue) sunt erunt neve quis quem in conlegium pontificum kapito suble|gito cooptato nisi tunc cum minus tribus pon|tificib(us) ex iis qui c(oloniae) G(enetivae) sunt erunt neve quis quem in conlegium augurum sublegito cooptato ni|si tum cum minus tribus auguribus ex eis qui | colon(iae) G(enetivae) I(uliae) sunt erunt

LXVII(1) || Ilviri praef(ectus)ve comitia pontific(um) augurumq(ue) quos | h(ac) l(egem) | facere oportebit ita habeto prodicito ita uti | Ilvir(um) creare <fac=HAB>ere sufficere h(ac) l(egem) o(portebit)

LXXXII || Qui agri quaeque silvae quaeq(ue) aedificia c(olonis) c(oloniae) | G(enetivae) I(uliae) | quibus publice utantur data adtributa e|runt ne quis eos agros neve eas silvas ven|dito neve locato longius quam in quinquen|nium neve ad decuriones referto neve decu|rionum consultum facito quo ei agri ea|ve | silvae veneant aliterve locentur neve si ve|nierint it circo minus c(oloniae) G(enetivae) Iul(iae) sunt quique iis | rebus fructus erit quot se emisse dicat is in | iuga sing(ula) inque annos sing(ulos) HS C c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) Iul(iae) d(are) d(amnas) | [esto eiusque pecuniae qui volet petitio persecutiove ex h(ac) l(egem) esto || si quis ex h(ac) l(egem) decurio augur pontifex c(oloniae) G(enetivae) Iul(iae) factus creatusve] | erit tum quicumq(ue) decurio augur pontifex huiusq(ue) | col(oniae) domicilium in ea col(onia) oppido propiusve it oppidum p(assus) | | (mille) | non habebit annis V proximis unde pignus eius quot satis | sit capi possit is in ea col(onia) augur pontif(ex) decurio ne es|to qui(q)ue Ilviri in ea col(onia) erunt eius nomen de decurio|nibus sacerdotibusq(ue) de tabulis publicis eximendum | curanto u(ti) q(uod) r(ecte) f(actus) e(sse) v(olent) idq(ue) eos Ilvir(os) | s(ine) f(raude) s(ua) f(acere) l(iceto)

Róma mintájára a tartományok városaiban is létrehozták az *augurok* és *pontifexek collegiumát*. A tartományi városok *augurjairól* és *pontifexeiről* a városi törvény a *lex municipii* vagy *lex coloniae* rendelkezett. Az ismert városi törvények közül egyedül az archaikus hangvételű *lex coloniae Iuliae Genetivae seu Ursonensis augurokra* és *pontifexekre* vonatkozó rendelkezéseiből maradtak fenn részletek. A törvény szövege együtt tárgyalja az *augurokat* és a *pontifexeket*. Azonos jogokat biztosít nekik, mint amelyeket a Róma városi *pontifexek* élveztek. Összefoglalóan: § 66 – A *pontifexek* és *augurok* jogai és kiváltságai megegyezők voltak a többi *colonia augurjainak* és *pontifexeinek* kiváltságaival és jogaival. A *pontifexeknek* és *auguroknak* a városban

külön *collegiuma* volt, amelyben mindegyik *pontifex*nek és *augurnak* helye volt. Mentések voltak a katonáskodás és a hadbaszállás valamint a közterhek alól, hasonlóképpen a gyermekeik is. Joguk volt a városi hivatalos nyilvános játékok és áldozatok alkalmával *toga praetexta*ban megjelenni. Joguk volt a *decuriók* között ülni a játékok és a gladiátorviadatok szemlélésekor. § 67 – Minden választott vagy cooptált *pontifex* illetve *augur* jogosult volt a haláleset vagy elítélés következtében megüresedett *collegiumi* hely betöltésére ugyanazokkal a jogokkal, amelyekkel minden *coloniában* rendelkeztek a *pontifex*ek és *augurok*. Egy személyt sem lehetett megválasztani vagy befogadni olyan *pontifex*- vagy *augur*- *collegiumi* helyre, amelyik be volt már töltve. *Pontifexi* valamint *auguri* helyet akkor lehetett betölteni, ha háromnál kevesebben voltak a *collegiumban*. § 68 – A *duumvirek* vagy a *praefectus* vezette le a *pontifex* illetve *augur* választást és jegyzőkönyvet vezetett róla a saját hatáskörében, ahogy a törvény előírta neki. § 91 – Amelyik *pontifex* vagy *augur* elmulasztott öt éven belül értéke által elégséges biztosítékot jelentő állandó lakhelyet szerezni a városban vagy a várostól egy mérföldön belül, annak *pontificatusa* illetve *auguratusa* megszűnt a városban. Nevét a *decuriók* határozata nyomán a *duumvirek* a saját hatáskörükben intézkedve kitöröltették a nyilvános listákból. Hasonlóképpen ha elítélték őket valamiért.

A törvényszövegész szerint egy *coloniában* legalább három *pontifex* illetve *augur* lehetett, akik *collegiumot* alkottak. Nem írta elő, hogy kötelező módon hárman kellett legyenek. A gyakorlatban valószínűleg nem is voltak hárman minden városban, ennek egyik oka a *pontificatus* de főleg az *auguratus* személyi – vagyon és tanultság – feltételeiben kereshető, aminek nem tudtak sokan eleget tenni. Ahogy látni fogjuk a *pannoniai* tartományokból nem ismerünk egy városból egyszerre két *augurnál* többet, illetve na-gyobb részükből csak egyet-egyet. Nem világos, hogy egy városban ha csak egyedül volt egy *augur* vagy *pontifex* miképpen alkotott *collegiumot* vagyis testületet, de valószínűleg mindenképpen képviselte a testületet. A *pontifex*ek testületébe pedig a *flamen*eket is bele kell érteni, ahogy Róma városában. A helyzet hasonló lehetett, mint a *decuriók* esetében, akikkel sok közös joguk is volt, azaz, aki megfelelt a feltételeknek, abból lehetett *decurio*, hasonlóképpen *pontifex* vagy *augur* is. Ha kevesebben voltak a feltételekkel rendelkező személyek, úgy nem töltötték be a helyeket. Bár a fennmaradt *augurokra* vonatkozó szegényes forrásanyag az *auguratus* megszerzésének nehézségeire utal, a törvény egyedül a megfelelő lakóhely - ház birtoklásáról szól, mint feltételről. Ugyanez vonatkozik a *pontifex*ekre is. Az a jelenség, hogy a papok azonos jogait említi a *decuriók*éval arra utal, hogy a törvény megfogalmazásakor a római polgárság és a vagyon elég volt a papi hivatal betöltéséhez. A gyakorlatban ez változhatott, vagyis inkább azt lehet mondani, hogy a *decuriók* voltak inkább olyan helyzetben, hogy *auguratus*t illetve *pontificatus*t vállalhattak, ahogy az alábbi összeállításokból látszik majd. A papok létszáma ily módon a társadalom életszínvonalának

is egyfajta tükre. Ahogy olvasható, a törvény az említett papi hivatalok viselői gyermekeinek, a közterhek és a katonaság alóli mentességet ad. Ez elégséges indok lehetett a papság megszerzésének megnehezítésére. A *pontifexek* és *augurok* működését a *duumvirek* ellenőrizték. Az *auguratus* és *pontificatus* megszűnésének három módját említi a törvény: haláleset, elítélés illetve a birtokszerezés elmulasztása. Egyébként élet-hossziglaniak voltak a hivatalok. A város alapításától fogva tíz napon belül léteznie kellett az egyes *magistratusoknak*, így a főhatóságukat jelentő *Ilvireknek* is [vö. még uo. § 64], akik az ünnepeket és a szent szertartásokat is meghatározták, amelyben már a papok is közre kellett működjenek így a *collegium augurum* illetve *pontificum* tagsága is.⁴³³ Több helyen azonos jogait említi a *decuriókéval*, amelyek testülete a város alapításától fogva hatvan napon belül kellett felállnia [vö. uo. § 69], így ha nem az első tíz napban, de két hónapon belül a papi testületek is biztosan működtek. A törvény keletkezésének időpontját korábban Kr.e. 47-44 közöttinek látták, újabban *Tiberius* – *Claudius* korára teszik. Kora által a törvényt szöveg inkább összehasonlításra alkalmas a Kr.u. II századi állapotok vizsgálatához.⁴³⁴ Azonban *Pannonia* esetében legalább *Savaria* vonatkozásában teljes értékű modell lehet. Nem jelenthető ki azonban, hogy a törvény által előírtak általános rendszert képviselnek a nyugati tartományok minden városát illetően, ugyanis helyenként háromnál több *augur*t is alkalmaztak, a helyi városi törvény előírásainak megfelelően, máshol meg kettőt.⁴³⁵

A haruspexekre vonatkozó rész:

LXII || *Ilviri quicumque erunt iis Ilviri(s) in eos singulos | lictores binos accensos sing(ulos) scribas bi|nos viatores binos librarium praeconem haruspice[m] tibicinem habere ius potestas|que esto quique in ea colonia aedil(es) erunt | iis aedil(ibus) in eos aedil(es) sing(ulos) scribas sing(ulos) publi|cos cum cincto limo IIII praeconem haruspice[m] tibicinem habere ius potestasq(ue) esto ex eo | numero qui eius coloniae coloni erunt habe|to iisque Ilvir(is) aedilibusque dum eum mag(istratrum) ha|bebunt togas praetextas funalia cereos ha|bere ius potestasq(ue) esto quos quisque eo|rum ita scribas lictores accensos viatorem | tibicinem haruspice[m] praeconem habebit iis | omnibus eo anno quo anno quisque eorum | apparebit militiae vacatio esto neve quis e|um eo anno quo mag(istratibus) apparebit invitum | militem facito neve fieri iubeto neve eum | cogito neve ius iurandum adigito neve a|digi iubeto neve sacramento rogato | neve rogari iubeto nisi tumultus Italici Gallici|ve causa eisque merces in eos singul(os) qui Ilvi|ris apparebunt tanta esto in scribas sing(ulos) | HS MCC in accensos sing(ulos) HS DCC in lictores | sing(ulos) HS DC in viatores sing(ulos) HS CCCC in libral|rios sing(ulos) HS CCC in haruspices sing(ulos) HS D prae|coni HS CCC qui aedilib(us) appareb(unt) in scribas | sing(ulos) HS DCCC in haruspices sing(ulos) HS C in ti||bicines singul(os) HS CCC in praecones sing(ulos) HS CCC | iis s(ine) f(raude) s(ua) kapere liceto*

Összefoglalóan: § 62. Minden *duumvir*nek joga van és hatalmában áll *haruspex*et alkalmazni, több más kisegítő, szakfeladatot ellátó személy (*apparitores*) között. Minden *aedilis*nek joga és hatalma volt az *apparitores* között *haruspex*et is alkalmazni. Az alkalmazottakat a *colonia* lakói közül kellett válogatni. A szolgálati évben az alkalmazottak, így a *haruspex* is, a katonai szolgálat alól mentesek voltak, illetve nem lehetett rá kényszeríteni őket, kivétel az *italiai* és *galliai* katonai riadó alkalmával.

Bár a *pannoniai* tartományokból nem ismerünk egyelőre egyetlen *haruspex*et sem, a szomszédos *Noricum*⁴³⁶ illetve *Dacia*⁴³⁷ példájára a *pannoniai* városokból is felbukkanhat a *disciplina etrusca* művelője, ezért indokolt a törvényszövegész ideiktatása. Ahogy kiderül a szövegből *haruspex*eket határozott időre alkalmazhattak. A gyakorlatban speciális okok miatt kevesen voltak akik értettek a *haruspicinához*, ezáltal nagy számban nem is várható a felbukkanásuk.⁴³⁸ *Severus Alexander* uralkodásától fogva a *haruspex*eket az állam fizette.⁴³⁹

2.

Lex Narbonensis de flamonio provinciae

Bronz tábla.

Narbo. Gallia Narbonensis. (Narbonne, Franciaország).

CIL XII, 6038; ILS, 6964; FIRA I. 1941, p. 199-202, nr. 22.

A tartományi főpróról hozott törvény szövege Kr. sz. e. 27 és Kr. sz. u. 14 között, *Augustus* korában keletkezett. a nyugati birodalomfélben bevezetett császárkultusz intézmények történetéhez viszonyítva a Kr.u. első évszázad tízes éveitől számítható legfeljebb. Újabban kitolják a keltezését a *Flavius* korig is.⁴⁴⁰ A *Gallia Narbonensis*ben bevezetett tartományi császárkultusz előzményét, a *narbói* városi kultusz képezte, amelynek feliratos dokumentuma Kr. sz. u. 11-re keltezett [ld. itt 3], úgy a tartományi főprára vonatkozó törvény szövege is ezt követően keletkezhetett:

(1.) [*De honoribus flaminis*]

. . . [Na]rbone [. . . flamen | cum rem divinam faciet sacrificab]itque, lictores [qui magistratibus apparent, ei apparento | . . . secundum lege]m iusque eius provinciae. . . | . . . ei in decurionibus senatue [sententiae dicendae signandique . . . item | . . . inter decuriones s]enatoresve subsellio primo spectan[di ludos publicos eius provinciae ius esto | . uxor fla]minis veste alba aut purpurea vestita [festis diebus . . .] | . . . neve invita iurato neve corpus hominis mor[tui attingito neve . . . | nisi necessa]rii hominis erit eique spectaculis publicis eius [provinciae loco . . interesse liceto]. |

(2.) *De honoribus eius qui flamen f[uerit] | [Si qui flamen fue]rit adversus hanc legem nihil fecerit, tum is qui flamen erit c[ur]ato per duoviros ut . . . | . . . decurione[s] iurati decernant placeatve ei qui flamonio abierit permitti sta[tu]am sibi ponere. Cui ita decreverint | ius esse sta[tu]ae ponendae nomenque suum patrisque et unde sit et quo anno fla[men] fuerit inscribendi ei | Narbo]ne intra fines eius templi statu[ae] ponendae ius esto, nisi cui imperator [Caesar Augustus interdixerit. Eidem | i]n curia sua et concilio provinciae Narbonensis inter sui ordinis secundum le[gem] | sententiae dicendae signandique ius esto, item spectaculo publico in provincia [edendo inter decuriones interesse prae]|textato eis[que] diebus quibus cum flamen esset, sacrificium fecerit, ea veste pu[blice] uti, qua in eo faciendo usus est|. |*

(3.) *Si flamen in civitate esse des[erit] | Si flamen in civitate esse desierit neque ei subrogatus erit, tum uti quis[que] flamen ? . . . Narbone erit] | in triduo quo certior factus erit et poterit, Narbone sacra facito [eaeque omnia secundum hanc legem per reliquam] partem eius anni eo ordine habeto quo annuorum flamin[um] sacra habentur, eique si ea habuerit per dies non minus] XXX s[ic]iremps lex ius causaque esto quae flamini augus[ta]li ex hac lege facto erit]. |*

(4.) *Quo loco conciliu[m] provinciae habendum sit]. Qui in concilium provinciae convenerint N[arbonem], ibi id habeto. Si quid extra Narbonem finesve Narbone]|sium concilio habito actum erit, id ius ra[tum]que ne esto]. |*

(5.) *De pecu[n]ia sacris destinata] | Qui flamonio abierit, is ex ea pecunia [quae sacris destinata erit quod eius superfuerit statu]|as imaginesve imperatoris Caes[aris] Augusti . . . arbitratu eius qui eo anno pro]vinciae praeerit intra idem t[em]plum dedicato seque omnia sic, ut hac lege cautum est de] | ea re, fecisse apud eum qui ra[tiones] provinciae putabit probato] | templ*

A fennmaradt szövegrészek a következő intézkedéseket tartalmazzák (kivonatosan):

(1.) a hivatalban levő *flamen* megtiszteltetéseiről, jogairól és kötelességeiről - a tanácskozásokon és a játékokon elfoglalt helyéről a *senatorok* és *decuriók* között; szavazati jogáról a tartománygyűlésben; papi bíborszegélyes öltözkéről, áldozatbemutatáskor *lictorok* kíséretében való megjelenéséről, feleségéről a *flaminicáról* – ennek a kultuszcselekmények alkalmával elfoglalt helyéről, holt emberrel szembeni magatartásáról - érintési tilalmáról;

(2.) a kiszolgált *flamen* megtiszteltetéseiről, jogairól – ha nem merült fel ellene hivatali ideje alatt panasz, úgy a kiszolgált *flamem*ek joga volt egy szoborhoz, neve, szár-

mazása és hivatali ideje feltüntetésével a császárkultusz templom területén, ha a császár nem tiltotta ezt meg neki, továbbá megtiszteltetéseire vonatkozik, amelyek szerint áldozatok, ünnepek, játékok alkalmával viselheti papi ruháját, a korábbi helyén ülhet, és a tartománygyűlésben tanácskozhat és szavazhat;

(3.) A *flamen* akadályoztatásáról – a *flamen*i teendőkben bekövetkező időleges akadályoztatásra esetén követendő cselekedetokről - ez esetben az a városi *flamen* helyettesíti, aki éppen a városban van, aki, ha a megválasztott *flamen* harminc napon belül nem tér vissza, úgy jogaiba lép az év végéig;

(4.) a tartománygyűlés összehívásáról - a törvény intézkedik arról, hogy a tartománygyűlés csak a székhelyén *Narbo*ban ülhet össze, ha máshol hozna rendelkezéseket, úgy azok nem érvényesek;

(5.) a tartománygyűlési költségvetés év végén fennmaradó részéről - a törvény intézkedik továbbá a tartománygyűlési költségvetés fennmaradt részének sorsáról, azaz a hivatalából távozó *flamen* ezen a császár szobrát illetve *imagó*ját a templom területén belül kell elkészíttessen, és dedikálnia kell a helytartó jóváhagyásával. Ugyanebben a részben szól arról, hogy a *flamen*nek a jelen törvényt mindenben meg kell tartania.

2 a.

Dig. 50. 5. 8pr. Papinianus 1 resp.

In honoribus delatis neque maior annis septuaginta neque pater numero quinque liberorum excusatur. sed in asia sacerdotium provinciae suscipere non coguntur numero liberorum quinque subniti: quod optimus maximusque princeps noster severus augustus decrevit ac postea in ceteris provinciis servandum esse constituit.

A rendelkezés 193-211 között keletkezett a *decretum*ot kiadó *Septimius Severus* uralkodási ideje és *Papinianus* halálának éve szerint. A *papinianusi* töredék szerint *Septimius Severus* rendelkezett arról, hogy a 70 évet betöltött személy, és az ötgyermekes apa nem vállalhat közhivatalt, de *Asia Proconsularis*ban a tartományi főpapi hivatal betöltése nincs korlátozva az ötgyermekes apák számára; ezután a többi tartományban is ez vált az érvényes gyakorlattá. Azaz hetven év fölött tartományi főpap-ságot nem lehetett vállalni *Septimius Severus* rendelkezése óta. Mivel a gyakorlat a többi *provincia*ra is kiterjedt, így a *pannoniai* tartományokra vonatkozott. A szövegben a főpap meghatározására a *sacerdos provinciae* kifejezést alkalmazták. Mivel egy időben az egyes tartományokban, nem csak a keleti és nyugati tartományok, hanem a nyugati tartományok viszonylatában is (*archiereus*, *flamen provinciae*, *sacerdos pro-*

vinciae, sacerdos ad Aram provinciae stb.) a szövegben az általános és közérthető meghatározást alkalmazták.

2 b.

Dig. 50. 4. 17pr. Hermogenianus I iuris epit.

Sponte provinciae sacerdotium iterare nemo prohibetur.

A rendelkezés szerint önkényesen senki nem akadályozhatja meg a tartományi főpapság ismételt viselését ha valaki még egyszer főpap akart és tudott lenni. *Hermogenianus* majdnem kizárólag *diocletianusi* rendeleteket gyűjtött össze, ezáltal tulajdonképpen túlmutat a *principatus* korán az itt bemutatott idézet. Azonban időben nagyon közel van a *principatus* korához, másrészt a tartományi főpapság másodszori betöltése előfordult a II-III. században. Ezáltal a *hermogenianusi* idézet életszerűvé válik a *principatus* korának vonatkozásában is. Nem zárható ki, hogy a főpapi hivatal másodszori betöltése adott esetekben nem csak anyagi korlátokba ütközött, ezért ismerünk olyan kevés másodszor hivatalban levő főpapot.

3.

Leges Arae Augusti Narbonensis

Oltáron álló szöveg.

Narbo. Gallia Narbonensis (Narbonne, Franciaország).

CIL XII, 4333;

T(ito) Statilio Taur[o] | L(ucio) Cassio Longino | co(n)s(ulibus) X K(alendas) Octobr(es) | numini Augusti votum | susceptum a plebe Narbo|nensium in perpetuum | quod bonum faustum felixque sit Imp(eratori) Caesari | divi f(ilio) Augusto p(atri) p(atriciae) pontifici maximo trib(unicia) potest(ate) | XXXIII coniugi liberis gentique eius senatui | populoque Romano et colonis incolisque | c(oloniae) I(uliae) P(aternae) N(arbonensis) M(artii) qui se numini eius in perpetuum | colendo obligaverunt plebs Narbonen|sium aram Narbone in foro posuit ad | quam quot annis VIII K(alendas) Octobr(es) qua die | eum saeculi felicitas orbi terrarum | rectorem edidit tres equites Romani | a plebe et tres libertini hostias singu|las inmolent et colonis et incolis ad supplicandum numini eius thus et vinum | de suo ea die praestent K(alendis) quoque Ianuar(iis) thus et vinum | colonis et incolis praestent VII quoq(ue) | Idus Ianuar(ias) qua die primum imperium | orbis terrarum auspicatus est thure | vino supplicent et hostias singul(as) in|molent et colonis incolisque thus vi|num ea die praestent et pridie

*K(alendas) Iunias quod ea die T(ito) Statilio | Tauro M(anio) Aemilio Lepido
co(n)s(ulibus) iudicia | plebis decurionibus coniunxit hostias | singul(as) inmolent et
thus et vinum ad | supplicandum numini eius colonis et | incolis praestent exque iis
tribus equitibus Roman[is tribusve] | libertinis unufs*

||
*[Plep]s Narbonesis a[ram] | numinis Augusti de[di]cavit [---] | [-----] | [---] legibus
iis q(ae) i(nfra) s(criptae) s(unt) numen Caesaris Aug(usti) p(atris) p(atriae) quando tibi
| hodie hanc aram dabo dedico|que his legibus hisque regioni|bus dabo dedico
quas hic | hodie palam dixero uti infimum | solum huiusque arae titulorum|que est si
quis tergere ornare | reficere volet quod beneficii | causa fiat ius fasque esto sive | quis
hostia sacrum faxit qui | magmentum nec protollat id|circo tamen probe factum esto si
| quis huic arae domum dare au[gere]que volet liceto eademq(ue) | lex ei dono esto quae
arae est | ceterae leges huic arae titulisq(ue) | eadem sunt quae sunt arae | Dianae in
Aventino hisce legi|bus hisque regionibus sicuti | dixi hanc tibi aram pro Imp(eratore)
| Caesare Aug(usto) p(atre) p(atriae) pontifice maxi|mo tribunicia potestate XXXV
coniuge liberis genteque eius | senatu populoque R(omano) colonis | incolisque
col(oniae) Iul(iae) Patern(ae) Narb(onensis) Mart(ii) qui se numini eius in per|petuum
colendo obligaverunt | doque dedicoque uti sies volens | propitium*

A szöveg 11-re kelezett. Vö. még hozzá a CIL XII, 392 és 4393 feliratokat. A város lakói elkötelezték magukat *Augustus numen*jének mindörökké való tiszteletére. Ennek alkalmából helyezték el a város *forum*án az oltárt, a szövegben az elhelyezés körülményeire is kitérnek. A második részben az áldozatokkal foglalkozik a szöveg, illetve az oltárra és a szertartásokra vonatkozó szabállyal, amelyek az *aventinusi Diana* oltárra vonatkozó törvénnyel azonos. Utóbbi körülmény rendkívül fontos, hiszen az *aventinusi Diana* oltár illetve templom *Roma* és a latin városok szövetségének szent helye volt. Ugyanezt jelképezte azokban a városokban is ahol a császárkor előtt meghonosították.⁴⁴¹

A *Narbóban* bevezetett és később tartományivá alakult császárkultusz ezáltal *Roma* és a tartomány közötti hasonló szakrális szövetség megerősítését mutatja. Emellett szertartásbelileg a korban új illetve befogadott kultuszokhoz hasonlóan értelmezi a tartományi városban bevezetett kultuszt.

Hasonló utalás olvasható *Pannoniához* térben sokkal közelebről, egy *dalmatai* feliraton is:

4.

Lex Arae Iovis Salonitanae

Oltáron álló szöveg.

Dalmatia. Salona. (Horvátország, Salona).

CIL III, 1933; ILS, 4907; FIRA II, p. 286-287, nr. 107; FIRA III, p. 229-230, nr. 74;

L(ucio) Aelio Caesare II P(ublio) Coelio Balbino Vibullio Pio co(n)s(ulibus) | VII Idus Octobres | C(aius) Domitius Valens Ilvir i(ure) d(icundo) praeunte C(aio) Iulio Severo pontifice) | legem dixit in ea verba quae infra scripta sunt | Iuppiter Optime Maxime quandoque tibi hodie hanc aram dabo dedicaboque ollis legib(us) | ollisque regionibus dabo dedicaboque quas hic hodie palam dixerō uti infimum solum huius arae est | si quis hic hostia sacrum faxit quod magmentum nec protollat it circo tamen probe factum esto ceterae | leges huic arae eadem sunt quae Arae Dianae sunt in Aventino monte dictae hisce legibus hisce regionib(us) | sic uti dixi hanc tibi aram Iuppiter Optime Maxime do dico dedicoque uti sis volens propitius mihi collegisque | meis decurionibus colonis incolis coloniae Martia[e] Iuliae Salonae coniugibus liberisque nostri[s]

A szöveg⁴⁴² 137. október 8-ára keltezett. Hasonlóképpen törvényszöveg mint a *narbói*, amely ugyanúgy kitér az oltár létrejöttének körülményeire. Rendkívül fontos, hogy tartományi városban örökíti meg a dedikáció teljesen formászerű eljárását. A legfőbb *magistratus* a *pontifex* útmutatása nyomán dedikálta az oltárt, archaikus formula szerinti kötött rendben kimondott szavakkal.⁴⁴³ *Varro* hasonlóképpen írta le a szertartást:⁴⁴⁴ „*sic enim aedis sacra a magistratu, pontifice praeunte, dicendo dedicatur*”. Ennek megfelelően történhetett a *pannoniai* városokban is egy-egy dedikáció. A városban bevezett új kultuszt, amely a dedikált oltárhoz vagy templomhoz kötődött, az *aventinusi* *Diana* szentély és oltár törvényszövege szerint állapították meg⁴⁴⁵, ahogy az előző számnál bemutatott *narbói* esetben is. Az *aventinusi* szöveg nyilván közsímsert volt, mára nem maradt fenn, viszont a tartománybeli városok és *Roma* sajátos viszonyát illusztrálja, amely szakrálisan a köztársaságkorban a közös eredetre való tekintettel is kötött, a latin városok és Róma között létrejött szövetség mintájára került szabályozásra.

Jegyzetek

¹ Vö. OPEL I², p. 26-28

² Mócsy 1959, p. 171; Barkóczi 1964, p. 310

³ Vö. OPEL I², p. 26-28

⁴ Mócsy 1959, p. 175; Barkóczi 1964, p. 313

⁵ Mócsy 1959, p. 183; Barkóczi 1964, p. 345

⁶ Vö. Tóth I. 2003, p. 19-36

⁷ Vö. röviden Berger 1953, p. 685-686; ld. összefoglalóan még Clauss 1992 és uo. Index – a feliratokról ismert beavatottak (*mystoi*) nagy számához képest a *sacerdosok* száma 40 alatt marad. Néhányan pedig a beavatási fokozatuk mellett tüntették fel a misztériumok esetében inkább adminisztratív jellegű *sacerdosi* vagy *antistes* mivoltukat, vagy mindhármat a fogalomkörök különálló jelentésének megfelelően; az egyébként kitűnő összeállításban a szerző az egyes funkciók különféle jelentését azonosnak tekintette: „... pater, sacerdos oder antistes, synonyme Bezeichnungen für den höchsten Grad.” ld. uo. p. 42; arra viszont nem adott magyarázatot, hogy miért szerepel alsóbb beavatási fokozatok mellett is a *sacerdos* vagy az *antistes* funkciónév, ld. pl. CIMRM 366/7, vagy pedig a *pater – sacerdos – antistes* megjelölések esetében miért áll ugyanazon a feliraton ugyanazon a nyelven háromféleképpen ugyanaz ? – vö. pl. CIMRM, 282, 311, 315

⁸ Vö. Tert. *apol.* 8, 7; Lib. *orat.* 18. *Epitaphium Iuliani* 127

⁹ Vö. Tóth I. 2003, p. 37-68 és ld. CIMRM 1821 (*Ant. Veranus*), CIL III, 3479 (*Arpocras*); CIMRM 1773 (*Libella*)

¹⁰ Vö. legutóbb Kandler et alii 2004, p. 29-33 a korábbi irodalommal

¹¹ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18

¹² Vö. Mócsy 1959, p. 188

¹³ Vö. Speidel 1984, p. 2225-2238

¹⁴ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18

¹⁵ Vö. Mócsy 1959, p. 196; Barkóczi 1964, p. 328; Soproni 1985, p. 373-378; OPEL IV, p. 168-169

¹⁶ Vö. Berger 1953, p. 685-686

¹⁷ Ld. Kornemann 1900, col. 814

¹⁸ Vö. Berger 1953, p. 685-686

¹⁹ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18

²⁰ Vö. RIU 3, p. 366, Abb. CXXV

²¹ Vö. OPEL I², p. 26-28

²² Vö. Mócsy 1959, p. 197

²³ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18

²⁴ CIL III, 3292 = 10267 – *Pannonia Inferior. Mursa*

²⁵ Vö. CIL III, 15141 = ILJug, 3096: *dec. col. Murs.*; CIL III, 3288: *dec. col. Murs.*; ILJug, 3108 = AÉ, 1973: 445: *dec. col. M.*; ILJug, 3095: *d. c. M.*

²⁶ Vö. CIL III, 3279; CIL III, 3560; CIL XVI, 151; vö. még Steph. Byz 458 M

²⁷ Vö. OPEL I², p. 26-28

²⁸ Mócsy 1959, p. 196

- ²⁹ Amm. Marc. 16, 10, 14; Aurel. Vict. 40, 26; Mamert. *pan. lat.* 2, 1, 1
- ³⁰ Dio 49, 4
- ³¹ Wissowa 1912, p. 338-348; Gagé 1936, p. 151-186; Turcan 1964, p. 42-55; Mellor 1981, p. 1021-1024; Price 1996, p. 834-837; Birley 1997, p. 111-112, p. 245, p. 282-283; másként látta a kérdést Ladage 1971, p. 115-116
- ³² CIL III, 10470 = ILS, 3925 = Németh 1999, p. 73, nr. 200
- ³³ Vö. Fitz 1992-1995, p. 547-549, nr. 328; Lőrincz 2004 (*Orbis Antiquus*), p. 40; A helytartósága Suetrius Sabinus iudex vice Caesaris tartományszervezési megbízatásáig tarthatott vö. Szabó Á., 2000 (*FolArch*), p. 85-109
- ³⁴ Kádár 1963, p. 71-83; vö. még Á. Szabó 2005 (2006) sa. nr. 13
- ³⁵ Schumacher 1973, p. 95-96
- ³⁶ Ld. Á. Szabó 2005 (2006) sa. in HPS – Urbs Roma in Aquincum (= *FolArch* 52)
- ³⁷ Vö. OPEL I², p. 29-30
- ³⁸ Ld. Mócsy 1959, p. 150, 176
- ³⁹ A *pannoniai* eseteket és társadalmi hátterüket elemezte: Gabler 1966, p. 20-35
- ⁴⁰ Vö. CCID, Taf. XLV
- ⁴¹ Vö. Tóth I. 1976, p. 72
- ⁴² Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ⁴³ Vö. CCID, Taf. XLIII
- ⁴⁴ Mócsy 1959, p. 151, p. 164; vö. OPEL I², p. 61-62
- ⁴⁵ Vö. Tóth I. 1976, p. 15-18
- ⁴⁶ Vö. CCID, 32, 46, 144, 380, 381, 464, 514 és egy nő *Antonia* 624
- ⁴⁷ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ⁴⁸ CCID, 208: *Iovi Optimo Maximo Dolicheno et Deo Paterno | Comageno M(arcus) Aur(elius) Ap(ollinaris) dec(urio) m(unicipii) Mur(selensium) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) és bis*
- ⁴⁹ Barkóczi 1964, p. 305
- ⁵⁰ Vö. Tóth I. 1976, p. 15-40
- ⁵¹ Barkóczi 1964, p. 306; Kajanto 1965, p. 257
- ⁵² OPEL I², p. 93
- ⁵³ CIL III, 3378 = 10357 = RD, 198 = RIU, 1358 = Alföldy 2004 (SN), p. 4-5, nr. 3
- ⁵⁴ Vö. pl. AÉ, 1926: 29; AÉ, 1934: 37; AÉ, 1934: 38; AÉ, 1972: 792; AÉ, 1976: 365
- ⁵⁵ Fehér 1997, p. 44
- ⁵⁶ Vö. Buday 1914, p. 34
- ⁵⁷ Vö. pl. RD, 184-189 és 184-189 képek
- ⁵⁸ CIL III, 3221; Dautova-Ruševljan 1983, p. 21, nr. 102 = p. 183 Tab. 15 nr. 1 A
- ⁵⁹ Dautova-Ruševljan 1983, p. 24, nr. 136 = p. 170, Tab. 2, nr. 2; p. 24, nr. 137 = p. 171, Tab. 3 nr. 1
- ⁶⁰ Vö. még pl. Dautova-Ruševljan 1983, p. 25 nr. 148 = p. 176 Tab. 8 nr. 2
- ⁶¹ AIJ, 348, 349, 399
- ⁶² CIL III, 4211 = RSS, 155 = RIU, 126
- ⁶³ CIL III, 4108 = EE II, 854 = AIJ, 449
- ⁶⁴ CIL III, 3936; AIJ, 500 – a Kulpa medréből Degojnal
- ⁶⁵ AIJ, 313, 314, 315, 316, 317
- ⁶⁶ CIL III, 3370 = RD, 129 = RIU, 1365 + Lőrincz 2004 (ZPE), p. 312, Abb. 1
- ⁶⁷ Vö. pl. AIJ, 469; CIL III, 4222 = RSS, 164 = RIU, 83

- ⁶⁸ Vö. pl. AIJ, 272 - *Poetovio*
- ⁶⁹ Ld. pl. Dautova-Ruševljan 1983 op. cit, p. 185 Tab. 17 nr. 2; p. 187 Tab 19, nr. 1, 2
- ⁷⁰ Vö. pl. Németh 1999, p. 71-73, nr. 192, 193, 194, 199
- ⁷¹ CIL III, 4108 = AIJ, 449; ld. még Fehér 1997, p. 49-50
- ⁷² Vö. Kornemann 1901 (RE), col. 1806-1811; Berger 1953, p. 421; Duthoy 1979, p. 171-238; továbbá Burton 1979, p. 465-487; vö. még Eck 1979, p. 191-228 és Jacques 1983
- ⁷³ Vö. Berger 1953, p. 488
- ⁷⁴ Összefoglalóan ld. Hornum 1993
- ⁷⁵ Mócsy 1959, p. 168; Barkóczi 1964, p. 308
- ⁷⁶ Vö. Tóth I. 1976, p. 16; vö. még CIL III, 7756 = ILS, 3007 = AÉ, 1980: 734 = IDR III/5, 136 - *Dacia. Apulum*
- ⁷⁷ Vö. Tóth I. 1976, p. 72
- ⁷⁸ Mócsy 1959, p. 168; Barkóczi 1964, p. 308
- ⁷⁹ Vö. Tóth I. 1976, p. 16, p. 72
- ⁸⁰ Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 308-309
- ⁸¹ Berger 1953, p. 685-686
- ⁸² Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ⁸³ Megjegyzendő itt, hogy a bölcskei és egyéb gellérthegei feliratok (ld. LibArch Ser. Nov. II.) állításának időpontjai június 11 illetve december 12. Tóth István felvetését (ld. uo. p. 377-384), miszerint a nyári napfordulóhoz köthető a június 11-i dátum, a pontos naptári számítások ismeretlensége illetve a ma rekonstruálható rendszer szerinti igazolhatatlansága miatt kétséggel fogadta a kutatás. Azonban egy párdarab december 12-ére való keltezése egyedül a téli napfordulóhoz áll közel időben. Illeve június 11 és december 12 között éppen annyi idő telik el, mint a két napforduló között. A két keltezés együttese valóban napfordulóközei időpontok, azaz nem zárható ki, hogy sajátos naptári (esetleg tartományi idő szerinti) számítás szerint a III. században június 11-én illetve december 12-én napfordulós ünnepeket ülték a *pannoniai* tartományi székhelyeken, amelyek vagy az őslakos főistenekhez vagy a tartományi eseménytörténethez kötődnek. Mivel két dátumról van szó a főistenhez való kötődés indokoltabbnak látszik (a kérdés irodalmát ld. Tóth I. uo.).
- ⁸⁴ Mócsy 1959, p. 172; Barkóczi 1964, p. 310
- ⁸⁵ Vö. Nagy M. 2003, p. 446
- ⁸⁶ Balla 1971 (1973), p. 55-64
- ⁸⁷ Barkóczi 1964, p. 304, p. 311
- ⁸⁸ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ⁸⁹ Mócsy 1959, p. 181; Barkóczi 1964, p. 318
- ⁹⁰ Vö. Erdélyi 1974, p. 116; Beszedes 1996, p. 151; Mráv - Ottományi 2004, p. 57
- ⁹¹ Vö. Mócsy 1959, p. 181; Barkóczi 1964, p. 318
- ⁹² Vö. Kornemann 1901 (RE), col. 1806-1811; Berger 1953, p. 421; Duthoy 1979, p. 171-238; továbbá Burton 1979, p. 465-487; vö. még Eck 1979, p. 191-228 és Jacques 1983
- ⁹³ Vö. Tóth I. 1976, 15-40
- ⁹⁴ Mócsy 1959, p. 181; Barkóczi 1964, p. 318
- ⁹⁵ AÉ, 1911: 222 = AÉ, 1944: 125 = RIU, 533
- ⁹⁶ Barkóczi 1964, p. 320
- ⁹⁷ Tóth I. 1976, p. 16
- ⁹⁸ Alföldi 1942, p. 274-275; Szilágyi 1968, col. 75

- ⁹⁹ Barkóczi 1964, p. 320
- ¹⁰⁰ Vö. Berger 1953, p. 685-686; vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹⁰¹ Mócsy 1959, p. 188; Barkóczi 1964, p. 323
- ¹⁰² Alföldi 1942, p. 274-275; Szilágyi 1968, col. 75
- ¹⁰³ Vö. Zsidi 2004, p. 167-229
- ¹⁰⁴ Vö. Nagy M. 2003, p. 439-464
- ¹⁰⁵ Vö. Tóth I. 1976, p. 15-40
- ¹⁰⁶ Mócsy 1959, p. 188; Barkóczi 1964, p. 323
- ¹⁰⁷ Vö. Wissowa 1912, p. 171, p. 217, p. 229 és p. 576-577
- ¹⁰⁸ AÉ, 1965: 30a = AÉ, 1972: 460 = AÉ, 1975: 719 = Speidel 1978, p. 50-52, nr. 28 = Berciu-Popa 1978, p. 4-7, nr. 3 = CCID, 154 = Sanie 1989, p. 1176 d, p. 1246, nr. 4 = IDR III/5, 221 - *Apulum*; Ardevan 489 = Sanie 1989, nr. 1 = ILD, 680 és AÉ, 2001: 1706-1707 = ILD, 683 - mindkét felirat *porolissumi*
- ¹⁰⁹ Vö. Kienast 1996, p. 138
- ¹¹⁰ Vö. Lőrincz 2001, p. 30-31
- ¹¹¹ Vö. Kovács 1999, p. 105-119, különösen p. 108
- ¹¹² Ld. CIL III, 10305 = ILS, 7126 = AÉ, 1891: 57 = AÉ, 1944: 91 = AÉ, 1952: 11 = AÉ, 1952, p. 9 s. n. 8 = Kovács 1999, p. 110 nr. 2 = RIU, 1442 = Alföldy 2000 (SN), p. 56-57, nr. 14
- ¹¹³ A Székesfehérváron másodlagos felhasználatból előkerült római feliratos köemlékek eredeti lelőhelyéhez áttekintően ld. Alföldi 1940 (ArchÉrt), p. 195-235
- ¹¹⁴ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹¹⁵ Mócsy 1959, p. 152; Barkóczi 1964, p. 300
- ¹¹⁶ Vö. J. Šašel 1966, p. 117-137
- ¹¹⁷ Mócsy 1959, p. 194; Barkóczi 1964, p. 326
- ¹¹⁸ Mócsy 1959, p. 166; Barkóczi 1964, p. 307
- ¹¹⁹ Tóth I. 1976, p. 15-39
- ¹²⁰ SEG III, 537 = IGBulg III/2, 1590 = Dobó, 848 = CCID, 50 = Ardevan, 513 - *Thracia. Augusta Traiana*; AÉ, 1965: 30a = AÉ, 1972: 460 = AÉ, 1975: 719 = Speidel 1978, p. 50-52, nr. 28 = CCID, 154 = Sanie 1989, p. 1176 d, p. 1246, nr. 4 = IDR III/5, 221 - *Dacia. Apulum*; Á. Szabó 2004 (HPS), p. 139-162 - *Dacia. Sarmizegetusa*; ld. még Gudea - Tamba 2001, p. 19-46
- ¹²¹ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹²² Mócsy 1959, p. 152, 177, 219 nr. 90/10
- ¹²³ Barkóczi 1964, p. 315
- ¹²⁴ CIL III, 11460a és b; vö. még Radnóti 1941, p. 89, 2/1 kép; Kovács 2003 (LibArch), p. 291 - téglabélyegek: *Cassi. Carini*
- ¹²⁵ Mócsy 1959, p. 153; Barkóczi 1964, p. 301
- ¹²⁶ Mócsy 1959, p. 168; Barkóczi 1964, p. 308
- ¹²⁷ Barkóczi 1964, p. 308
- ¹²⁸ Vö. Kovács 2003 (LibArch), p. 277-306; Mráv 2003 (LibArch), p. 331-368; E. Tóth 2003 (LibArch I), p. 307-330; ld. még Tóth E. (Itin) 2006, 76-108
- ¹²⁹ Összefoglalóan ld. Kovács 2005
- ¹³⁰ AÉ, 1964: 225; Devijver 1976, C 146
- ¹³¹ Vö. Mócsy 1959, p. 147, p. 149
- ¹³² Mócsy 1959, p. 182; Barkóczi 1964, p. 318; Mócsy 1982, p. 310
- ¹³³ Mócsy 1982, p. 310

- ¹³⁴ Vö. Forni 1956, p. 21
- ¹³⁵ Vö. Redő in Situla 42
- ¹³⁶ Összefoglalóan a *pannoniai* esetekhez ld. Nagy T. 1985, p. 417-444; vö. még Pflaum 1968, p. 135-195
- ¹³⁷ Vö. még Tóth E. 2006 (SN), p. 53-60
- ¹³⁸ CIL III, 14038
- ¹³⁹ CIL VI, 32542 = Dobó, 22
- ¹⁴⁰ Galsterer-Kröll 1972, p. 79
- ¹⁴¹ Vö. CIL III, 3267
- ¹⁴² Mócsy 1959, p. 148, p. 149; vö. még Barkóczi 1964, p. 298-300
- ¹⁴³ Vö. Mócsy 1959, p. 194-197; Barkóczi 1964, p. 326-328
- ¹⁴⁴ Vö. Mócsy 1959, p. 171; Barkóczi 1964, p. 310
- ¹⁴⁵ Tóth I. 1976, p. 15-39
- ¹⁴⁶ Vö. SEG III, 537 = IGBulg, III/2, 1590 = Dobó, 848 = CCID, 50 = Ardevan, 513 – *Thracia. Augusta Traiana*; AÉ, 1965: 30a = AÉ, 1972: 460 = AÉ, 1975: 719 = M. Speidel 1978, p. 50-52, nr. 28 = CCID, 154 = Sanie 1989, p. 1176 d, p. 1246, nr. 4 = IDR III/5, 221 – *Dacia. Apulum*; Á. Szabó 2004 (HPS), p. 139-162 – *Dacia. Sarmizegetusa*
- ¹⁴⁷ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹⁴⁸ Vö. Mócsy 1959, p. 154; Barkóczi 1964, p. 301; ld. még OPEL II, p. 86-90
- ¹⁴⁹ Vö. Mócsy 1959, p. 183; Barkóczi 1964, p. 319; ld. még OPEL III, p. 114-115
- ¹⁵⁰ Vö. OPEL II, p. 104 = CIL III, 4251 – *Pannonia* illetve ILJug, 1893 – *Dalmatia*; mindkettőn egy-egy nő is szerepel *Domatia* nomennel
- ¹⁵¹ Vö. Mócsy 1959, p. 176-177; Barkóczi 1964, p. 314
- ¹⁵² Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹⁵³ Mócsy 1959, p. 154; Barkóczi 1964, p. 301
- ¹⁵⁴ Mócsy 1959, p. 196; Barkóczi 1964, p. 328
- ¹⁵⁵ CIL III, 10914 = RSS, 42 = RIU, 104; vö. még Á. Szabó 2000 (Aegyptus), p. 176-178
- ¹⁵⁶ Vö. Mócsy 1959, p. 154, p. 196; Barkóczi 1964, p. 301, 328
- ¹⁵⁷ Vö. Tóth E., 2001 (ArchÉrt), p. 5-33
- ¹⁵⁸ Vö. Mócsy 1959, p. 172; Barkóczi 1964, p. 311
- ¹⁵⁹ *Intercisából* ismert még olyan *Donatus* nevű személy, aki valószínű *Mithras* hívő volt, ld. AÉ, 1908: 52 = RIU, 1100 – *Intercisa - D(eo) S(oli) | Iul(ius) Don(at)us | s(?) c(?) v(otum) s(olvit) | l(ibens) l(aetus) m(erito)*; az s és c rövidítések feloldására a hivatkozott irodalomban a *s(trator) c(onsularis)* illetve a *s(ummus) c(urator)* javaslatok születtek
- ¹⁶⁰ Vö. Berger 1953, p. 685-686; vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹⁶¹ AÉ, 1934: 156 – *Roma - [S]mulacrum restitutum deo Soli Invicto | [s]acratis speleus (!) patet AP*
- ¹⁶² Vö. Mócsy 1959, p. 147, p. 149
- ¹⁶³ Vö. Barkóczi 1964, p. 323
- ¹⁶⁴ Vö. Wissowa 1912, p. 313 ld. továbbá pl. RIB, 1223 – *Corbridge. Britannia.* (Arccurios!); ILS, 3961 – *Roma*, a *Via Appia* mellett; ILS, 3966 – *Italia. Aquileia* mellett; ILS, 3960 – *Numidia. Thibili*; ILS, 3967 – *Sulzbach. Raetia*; ILS, 3965 – *Rottenburg. Raetia.*
- ¹⁶⁵ Vö. Marquardt 1881, p. 214-215
- ¹⁶⁶ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹⁶⁷ Vö. Mócsy 1959, p. 149; Barkóczi 1964, p. 299

- ¹⁶⁸ Vö. Mócsy 1959, p. 172; Barkóczi 1964, p. 310
- ¹⁶⁹ Vö. Vittinghoff 1986, p. 132-142; Vittinghoff 1970, p. 339-352; Vittinghoff 1971, p. 299-318; ld. még Langhammer 1973, p. 4-7
- ¹⁷⁰ Ld. Zsidi 2004 (SN), p. 167-226
- ¹⁷¹ Vö. Alföldi 1942, p. 276-277
- ¹⁷² Vö. Kovács 1997-1998, p. 278-295
- ¹⁷³ Vö. Alföldy 1960, p. 45-46
- ¹⁷⁴ Vö. Beszédes – Mráv – Tóth 2003, p. 103-170
- ¹⁷⁵ Vö. Tóth E. 2003 (Teutanus), p. 385-438
- ¹⁷⁶ Vö. Mráv 2003 (Teutanus), p. 329-376
- ¹⁷⁷ Ld. Beszédes – Mráv – Tóth 2003, Kat. Nr. 1-17
- ¹⁷⁸ Vö. Mócsy 1959, p. 149; Barkóczi 1964, p. 299
- ¹⁷⁹ Vö. Mócsy 1959, p. 175; CIL X, 3628 = Dobó 131; Barkóczi 1964, p. 313
- ¹⁸⁰ Vö. Gabler 1966, p. 20-35
- ¹⁸¹ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹⁸² Vö. Mócsy 1959, p. 149; Barkóczi 1964, p. 299
- ¹⁸³ Ld. Mócsy 1959, p. 178; Barkóczi 1964, p. 316
- ¹⁸⁴ Ld. Alföldi 1942, p. 274-275; Szilágyi 1968, col. 75
- ¹⁸⁵ Ld. Zsidi 2004 (SN), p. 167-226
- ¹⁸⁶ Ld. Dobó 1940, p. 155
- ¹⁸⁷ Vö. Mócsy 1959, p. 149; Barkóczi 1964, p. 299
- ¹⁸⁸ Vö. Mócsy 1959, p. 180; vö. még Barkóczi 1964, p. 317
- ¹⁸⁹ Vö. Vidman 1970, p. 48-65; Witt 1971, p. 89-99; a témáról előadást tartottam 2003 őszén a budapesti Szépművészeti Múzeumban megrendezésre került Aegyptus et Pannonia II szimpoziumon
- ¹⁹⁰ Vö. Berger 1953, p. 685-686
- ¹⁹¹ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹⁹² Vö. Dobrovits 1975, p. 176; I. Tóth (StudAeg) 1977, p. 138-142
- ¹⁹³ Ld. Dobó 1940, p. 155
- ¹⁹⁴ Vö. Mócsy 1959, p. 149; Barkóczi 1964, p. 299
- ¹⁹⁵ Vö. Mócsy 1959, p. 180; még Barkóczi 1964, p. 317
- ¹⁹⁶ Vö. Vidman 1970, p. 48-65; Witt 1971, p. 89-99
- ¹⁹⁷ Vö. Berger 1953, p. 685-686
- ¹⁹⁸ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ¹⁹⁹ Vö. Dobrovits 1975, p. 176; I. Tóth 1977, p. 138-142
- ²⁰⁰ Vö. T. Nagy 1985, p. 417-444; Pflaum 1968, p. 135-195
- ²⁰¹ Vö. Mócsy 1959, p. 149; Barkóczi 1964, p. 299
- ²⁰² Vö. Mócsy 1959, p. 186; Barkóczi 1964, p. 321; ld. még OPEL III, p. 164-165
- ²⁰³ Vö. még Gabler 1966, p. 20-35
- ²⁰⁴ AÉ, 1979: 520 = AÉ, 1983: 867 = Ardevan, 507 – *Dacia. Drobeta*
- ²⁰⁵ Vö. Mráv 2003 (Teutanus), p. 329-376
- ²⁰⁶ Vö. Mócsy 1959, p. 193; Alföldy 1960, p. 46; Barkóczi 1964, p. 326; OPEL IV, p. 123-124
- ²⁰⁷ *Titanus – cognomen*: vö. OPEL IV, p. 123: az itt tárgyalt *aquincumi* példa mellett egy *moesia superior*, ld. IMS 6, 245; emellett a *lusitaniai Norba* város mellől – CIL III, 795 = AÉ, 1977: 388
- ²⁰⁸ Vö. Alföldy 1960, p. 45-46

- ²⁰⁹ Ld. Beszédés – Mráv – Tóth 2003, Kat. Nr. 1-17; ld. még Tóth E. 2003 (Teutanus), p. 385-438
- ²¹⁰ Ahogy korábban ezt Ladage is javasolta, igaz tévesen *Aquincum municipium*hoz tartozónak tekintve *Titanus auguratus*át ld. Ladage 1971, p. 33
- ²¹¹ Vö. Zsidi 2004 (SN), p. 167-226
- ²¹² Vö. Mócsy 1959, p. 382
- ²¹³ Vö. Barkóczi 1964, p. 301; Mócsy 1959 nem tárgyalta
- ²¹⁴ Vö. Mócsy 1959, p. 196; Barkóczi 1964, p. 327
- ²¹⁵ Vö. pl. AÉ, 1953: 14; CIL III, 3347
- ²¹⁶ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ²¹⁷ Vö. Mócsy 1959, p. 196; Barkóczi 1964, p. 327
- ²¹⁸ Vö. Alföldi 1942, p. 276-277
- ²¹⁹ A témához ld. még Mócsy 1951, p. 107-110
- ²²⁰ Vö. Mócsy 1959, p. 155; Barkóczi 1964, p. 301
- ²²¹ Vö. Mócsy 1959, p. 183; Barkóczi 1964, p. 319
- ²²² Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 313
- ²²³ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ²²⁴ Mócsy 1959, p. 177; Barkóczi 1964, p. 315
- ²²⁵ Ld. CIL III, 11185 = Vorbeck 1980a, 29
- ²²⁶ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18; vö. még CIL VIII Suppl., 11796 = ILS 4908 – *Africa. Mactari*
- ²²⁷ Vö. Á. Szabó 2004 (Orbis Antiquus), p. 792-800
- ²²⁸ Mócsy 1959, p. 148; vö. még Barkóczi 1964, p. 298
- ²²⁹ Mócsy 1959, p. 174; Barkóczi 1964, p. 312
- ²³⁰ Vö. legutóbb Á. Szabó 2004 (Orbis Antiquus), p. 791-794
- ²³¹ Mócsy 1959, p. 148; vö. még Barkóczi 1964, p. 298
- ²³² Mócsy 1959, p. 196; Barkóczi 1964, p. 328; vö. még OPEL IV, p. 168-169
- ²³³ Alföldi 1942, p. 274-275; Szilágyi 1968, col. 75
- ²³⁴ Vö. E. Szabó 2000, p. 131-149; Mócsy 1951, p. 107-110; ld. még Zsidi 2004 (SN), p. 167-226
- ²³⁵ Összefoglalóan ld. M. Nagy 2003, p. 439-464
- ²³⁶ Mócsy 1959, p. 148; Barkóczi 1964, p. 298-299; ld. még OPEL II, p. 200-207
- ²³⁷ Mócsy 1959, p. 166; Barkóczi 1964, p. 307
- ²³⁸ Vö. Mráv 2005 (Aegyptus), p. 123-156 összefoglalását a teljes régebbi irodalommal
- ²³⁹ Vö. Vidman 1970, p. 48-65; Witt 1971, p. 89-99
- ²⁴⁰ Vö. Berger 1953, p. 685-686; vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ²⁴¹ Vö. Dobrovits 1975, p. 176; I. Tóth 1977, p. 138-142
- ²⁴² Vö. Mócsy 1959, p. 148; Barkóczi 1964, p. 298-299
- ²⁴³ Vö. Mócsy 1959, p. 182; Barkóczi 1964, p. 318
- ²⁴⁴ Ld. Mráv 2005 (Aegyptus), p. 123-156 összefoglalását a teljes régebbi irodalommal
- ²⁴⁵ Vö. Vidman 1970, p. 48-65; Witt 1971, p. 89-99
- ²⁴⁶ Vö. Berger 1953, p. 685-686; vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ²⁴⁷ Vö. Dobrovits 1975, p. 176; I. Tóth 1977, p. 138-142
- ²⁴⁸ Vö. Póczy 1971, 73-110; Póczy 1977; Gömöri 1986, p. 343-396; Gömöri 1990, p. 401-417; Gömöri 1991 (1992), p. 57-70; Gömöri 1993; Gömöri 1994, p. 251-261
- ²⁴⁹ Ld. CIL VI, 1884; CIL X 2, p. 985, nr. 8259; ILS, 8381; FIRA I, p. 330-331 n. 63; Marquardt 1885, p. 310; FIRA I, p. 249, n. 76
- ²⁵⁰ A közadományok hátteréhez *Pannoniában* vö. még Gablcr 1966, p. 20-35

- ²⁵¹ Mócsy 1959, p. 148; *pannoniai* elterjedéséhez vö. még Barkóczi 1964, p. 298-299
- ²⁵² Vö. Mócsy 1959, p. 187; Barkóczi 1964, p. 322; vö. még OPEL IV, p. 19
- ²⁵³ Erre a *Scarbantia municipiumi* rangjához hasonlóan szintén *Domitianus* kori *Lex municipii Irni* sem világít rá pontosan, a fennmaradt *Ilvirekre*, *aedilisekre* és *quaestorokra* közvetlenül vonatkozó *rubricákban* scm: R. 18-19-20, 26-27; vö. még Gonzalez 1986, p. 147-243 továbbá Lebek 1994, p. 253-292 és CIL II⁴, 1201
- ²⁵⁴ Vö. CCID, Taf. XLV
- ²⁵⁵ Vö. Tóth I. 1976, 72
- ²⁵⁶ Vö. CCID, 62, 147, 148, 229, 305, 307, 330, 350 (?), 408-410, 520, 550, 615
- ²⁵⁷ Mócsy 1959, p. 180; Barkóczi 1964, 317; vö. OPEL III, p. 58
- ²⁵⁸ SEG III, 537 = IGBulg III/2, 1590 = Dobó, 848 = CCID, 50 = Ardevan, 513 = *Thracia. Augusta Traiana*; AE, 1965: 30a = AE, 1972: 460 = AE, 1975: 719 = Speidel 1978, p. 50-52, nr. 28 = CCID, 154 = Sanie 1989, p. 1176 d, p. 1246, nr. 4 = IDR III/5, 221 = *Dacia. Apulum*; Á. Szabó 2004 (HPS), p. 139-162 – *Dacia. Sarmizegetusa*
- ²⁵⁹ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ²⁶⁰ Mócsy 1959, p. 157; Barkóczi 1964, p. 302
- ²⁶¹ Mócsy 1959, p. 173-174; Barkóczi 1964, p. 311-312
- ²⁶² Vö. még Šašel-Kos 1999, p. 121-129
- ²⁶³ Vö. Clemente 1972, p. 142-229
- ²⁶⁴ Fitz 2000, p. 159-160
- ²⁶⁵ Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 28
- ²⁶⁶ Vö. Mócsy 1959, p. 157; Barkóczi 1964, p. 302
- ²⁶⁷ Vö. Mócsy 1959, p. 173-174; Barkóczi 1964, p. 311-312
- ²⁶⁸ Vö. Kornemann 1900, col. 814
- ²⁶⁹ Mócsy 1959 és Barkóczi 1964 nem ismernek ilyet. Hasonló tűvő nevek a nyugati tartományokból illetve Észak-Itáliából eredően azonban előfordulnak *Pannoniában* is, vö. Mócsy 1959, p. 158; Barkóczi 1964, p. 302
- ²⁷⁰ CIL XI, 7926, 7951 – *Italia / Umbria. Mevania*; CIL II, 4122 – *Hispania. Tarraco*; vö. OPEL III, p. 170
- ²⁷¹ Mócsy 1959, p. 186; Barkóczi 1964, p. 321
- ²⁷² Piso 2003, p. 89
- ²⁷³ Vö. CIL III, 14359³ – *Pannonia Superior. Carnuntum*; vö. még Galsterer-Kröll 1972, p. 124
- ²⁷⁴ Vö. még AE, 1979: 520 = AE, 1983: 867 = Ardevan 507 – *Dacia. Drobeta*
- ²⁷⁵ Ld. pl. CIL III, 6262 = Ardevan, 345 = IDR III/5, 123 – *Dacia. Apulum*; CIL III, 12560 = AE, 1983: 816 = Ardevan, 352 = IDR III/5, 374 – *Dacia. Apulum*; CIL III, 1207 = Ardevan, 297 = IDR III/5, 483 – *Dacia. Apulum*; CIL III, 1473 = Devijver 1976, C 221 = IDR III/2, 371 = Ardevan, 193 = Ardevan 1998, p. 197 – *Dacia. Sarmizegetusa*
- ²⁷⁶ Vö. Wissowa 1912, p. 578
- ²⁷⁷ Vö. Kuzsinszky 1891, p. 114-122; a játékok és *Nemesis* kapcsolatához illetve az istennő tiszteléséhez a mediterrán világban összefoglalóan ld. Hornum 1993
- ²⁷⁸ Fröhlich 1891, p. 155-156, nr. 12
- ²⁷⁹ Vö. Wissowa 1912, p. 385, p. 406-408, p. 473; Berger 1953, p. 427
- ²⁸⁰ Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 302 csak megemlítette
- ²⁸¹ Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 314
- ²⁸² Vö. legutóbb Á. Szabó 2004 (Orbis Antiquus), p. 791-794

- ²⁸³ Ld. IDR III/5, 294 – *Dacia. Apulum*
- ²⁸⁴ Vö. Mócsy 1959, p. 158, p. 187; Barkóczi 1964, p. 302, p. 322
- ²⁸⁵ Vö. OPEL IV, p. 25
- ²⁸⁶ Mócsy 1959, p. 180; Barkóczi 1964, p. 317
- ²⁸⁷ AÉ, 1979: 520 = AÉ, 1983: 867 = Ardevan, 507 – *Dacia. Drobeta*
- ²⁸⁸ Mócsy 1959 nem ismer *Marcus Aurelius* kora előtt ilyen gentilióciomot, a *cognomen*hez ld. uo. p. 174; Barkóczi 1964, p. 303, p. 312
- ²⁸⁹ Vö. Fettich 1920-1922, p. 58-64, p. 220-221
- ²⁹⁰ Ld. összefoglalóan Hornum 1993
- ²⁹¹ Vö. Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 5-33
- ²⁹² Ld. IDR III/5, 294 – *Dacia. Apulum*
- ²⁹³ Merlat 13; Tóth I. 1976, p. 16, nr. 6; CCID, 60
- ²⁹⁴ Vö. Mócsy 1959, p. 159; Barkóczi 1964, p. 303
- ²⁹⁵ Vö. Tóth I. 1976, p. 15-39
- ²⁹⁶ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ²⁹⁷ Vö. Mócsy 1959, p. 158-159; Barkóczi 1964, p. 303
- ²⁹⁸ Vö. Mócsy 1959, p. 188; Barkóczi 1964, p. 322-323
- ²⁹⁹ Vö. Mócsy 1959, p. 159, p. 188, p. 249 Nr. 185/14; vö. Mócsy 1959, p. 188; Barkóczi 1964, p. 322-323
- ³⁰⁰ Legtöbb ld. Tóth E. 2006 (Itin), p. 76-107
- ³⁰¹ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ³⁰² Vö. Mráv 2000 (CommArchHung), p. 67-97
- ³⁰³ AÉ, 1968: 423; vö. Nagy M. 1989, p. 403
- ³⁰⁴ Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303
- ³⁰⁵ Mócsy 1959, p. 164; Barkóczi 1964, p. 305; vö. OPEL I², p. 61-62
- ³⁰⁶ Mócsy 1959, p. 184; Barkóczi 1964, p. 320
- ³⁰⁷ A *daciai* főpapokhoz vö. Szabó Á. 1999 (2000), p. 119-150; Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 107-114; a *pannoniai* főpapokat ld. Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 6
- ³⁰⁸ Vö. Mráv 2000, p. 67-97
- ³⁰⁹ Vö. Tóth E. 2006 (SN), p. 53-60
- ³¹⁰ Kovács 2004 (Orbis Antiquus), p. 79-88; TRH, 205
- ³¹¹ Vö. Lőrincz 2001, p. 36 és Katalóg nr. 1-3, 6, 372, 373; CIL XVI 46
- ³¹² AÉ, 1971: 367 = IDR III/3, 245 = Ardevan, 274 – *Dacia. Germisara*
- ³¹³ Vö. AÉ, 1971: 367; IDR III/3, 245
- ³¹⁴ Vö. Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303
- ³¹⁵ Vö. Mócsy 1959, p. 186; Barkóczi 1964, p. 321
- ³¹⁶ Vö. T. Nagy 1985, p. 417-444; vö. még Pflaum 1968, p. 135-195
- ³¹⁷ Vö. Mócsy 1959, p. 148-149; Barkóczi 1964, p. 299
- ³¹⁸ Vö. Tóth 2006 (SN), p. 53-60 a régebbi irodalommal
- ³¹⁹ Vö. még AÉ, 1971: 395 = Daicoviciu 1967, p. 469-470 = AÉ, 1969/70: p. 548 = Devijver 1976, A 47 = Piso 1980, p. 125-127 = Ardevan, 463 = Szabó Á. 1998 (1999), p. 171-176 = AÉ, 1999: 1279 = ILD, 554 – *Dacia. Napoca*
- ³²⁰ Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303; vö. OPEL IV, 143-146
- ³²¹ Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 318

- ³²² Vö. CIL III, 4069 = 10870 = AIJ, 389; CIL III, 4028 = AIJ, 280; AIJ, 288; Alföldy 1965 (Situla), p. 93-112; Alföldy 1964-1965, p. 137-144
- ³²³ Utoljára Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 7
- ³²⁴ Fitz 1992-1995, p. 619
- ³²⁵ Vö. Deininger 1965, p. 133-134
- ³²⁶ Apul. flor 16, 73, vö. még August. *epist* 138, 4, 19
- ³²⁷ Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303
- ³²⁸ Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 318
- ³²⁹ Legutóbb részletesen Fitz 1992-1995, p. 619-621, nr. 349
- ³³⁰ Vö. Leunissen 1989, p. 273-274
- ³³¹ Vö. Schumacher 1978, p. 655-819
- ³³² Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303; vö. OPEL IV, 143-146
- ³³³ Mócsy 1959, p. 195; Barkóczi 1964, p. 326-327
- ³³⁴ Vö. Suet. *Claud* 45, *Vesp* 9; Kienast 1996, p. 90; vö. még CIL VI, 934
- ³³⁵ Vö. Szabó Á. 2004 (Dión), p. 256-264
- ³³⁶ Apul. flor. 16, 73 vö. még August. *epist.* 138, 4, 19
- ³³⁷ Vö. Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 5-33
- ³³⁸ Összefoglalóan ld. Hornum 1993
- ³³⁹ Ld. Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303
- ³⁴⁰ Vö. Alföldy 1964-1965, p. 137-145
- ³⁴¹ Vö. Mócsy 1959, p. 196; Barkóczi 1964, p. 327
- ³⁴² Vö. Lőrincz 2001, p. 18-19
- ³⁴³ Vö. Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303
- ³⁴⁴ Vö. Alföldy 1964-1965, p. 137-145
- ³⁴⁵ Vö. Mócsy 1959, p. 196; Barkóczi 1964, p. 327
- ³⁴⁶ Vö. Mócsy 1959, p. 197; Barkóczi 1964, p. 328
- ³⁴⁷ AÉ, 1929: 222; Mócsy 1959, p. 161 – *L. Viri(us?) Verec(undus)*; Vorbeck 1980b, 238
- ³⁴⁸ Savaria Múzeum, Szombathely, Lapidarium nr. 24.
- ³⁴⁹ Vö. Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303
- ³⁵⁰ Vö. Mócsy 1959, p. 194; Barkóczi 1964, p. 326
- ³⁵¹ Vö. Mócsy 1959, p. 197; Barkóczi 1964, p. 328
- ³⁵² Vö. Alföldy 1965-1965, p. 137-145
- ³⁵³ Vö. Hornum 1993
- ³⁵⁴ Vö. legutóbb Á. Szabó 2004 (Orbis Antiquus), p. 791-794
- ³⁵⁵ Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303
- ³⁵⁶ Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 325 ezt az egy esetet ismeri; vö. még OPEL IV, p. 117
- ³⁵⁷ Mócsy 1959, p. 175; Barkóczi 1964, p. 313; vö. OPEL II, p. 156-157
- ³⁵⁸ Vö. még AIJ, 279
- ³⁵⁹ CIL III, 4059; AIJ, 387
- ³⁶⁰ CIL VI, 4305; CIL XIV, 2045
- ³⁶¹ Vö. Liebenam 1890 (1964), p. 209
- ³⁶² CIL XIV, 2045 – *Italia*
- ³⁶³ Mócsy 1959, p. 160; Barkóczi 1964, p. 303
- ³⁶⁴ Vö. még Ladage 1971, p. 81

- ³⁶⁵ Vö. Clauss 1992 összefoglalását
- ³⁶⁶ Tert. *apol* 8, 7; Lib. *Orat* 18. *Epitaphium Iuliani* 127
- ³⁶⁷ Vö. Berger 1953, p. 685-686; vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ³⁶⁸ Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 303
- ³⁶⁹ Vö. Nagy T. 1985, p. 417-444; vö. még Pflaum 1968, p. 135-195
- ³⁷⁰ Vö. Mócsy 1959, p. 161; Barkóczi 1964, p. 303
- ³⁷¹ Vö. Mócsy 1959, p. 170-171; Barkóczi 1964, p. 309
- ³⁷² Mócsy 1959 nem tárgyalta; Barkóczi 1964, p. 313
- ³⁷³ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ³⁷⁴ Vö. Mócsy 1959, p. 161; Barkóczi 1964 nem tárgyalja; vö. OPEL IV, p. 175
- ³⁷⁵ Vö. Mócsy 1959, p. 181; Barkóczi 1964, p. 318; vö. még OPEL III, p. 76-77
- ³⁷⁶ Vö. Alföldy 1997, p. 227-241
- ³⁷⁷ Vö. Berger 1953, p. 687-688; vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ³⁷⁸ Vö. Wissowa 1912, p. 171, p. 217, p. 229, p. 576-577
- ³⁷⁹ Vö. Mócsy 1959, p. 154; OPEL II, p. 114
- ³⁸⁰ Vö. CIL X, 3698 = ILS, 4175
- ³⁸¹ Vö. I. Tóth 1992, p. 130-131, p. 142, p. 144; Tóth I. 1995, p. 1-3
- ³⁸² Vö. CIL X, 3698 = ILS, 4175; CIL XIII, 1751 = ILS, 4131; Schillinger 1979, p. 358-362; vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ³⁸³ Összefoglalóan ld. Schillinger 1979 ezen belül *Pannonia Superior*: p. 69-72
- ³⁸⁴ Ld. Tóth I. 1984, p. 146-147, nr. 87
- ³⁸⁵ Mócsy 1959, p. 187; Barkóczi 1964, p. 322; vö. OPEL IV, p. 31
- ³⁸⁶ CIL III, 1108 = EE IV, 150 = ILS, 4344 = Sanie 1989, p. 1265, nr. 105 = IDR III/5, 103 = Kaizer 2004, p. 567 – *Dacia. Apulum*
- ³⁸⁷ Vö. Historia Augusta, *vita Marci* 13, 1-3; összefoglalóan ld. Kovács 2005; ld. még például a *virunumi Mithras*-hívők korabeli albumát: AÉ, 1994: 1334 = AÉ, 1996: 1189 = AÉ, 1998: 1016. Pl. a 35 *socii* közül egyszerre 5 halt meg 184 első felében, ld. Piccottini 1994, p. 23-24
- ³⁸⁸ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ³⁸⁹ Vö. Barkóczi 1964, p. 333-334 nr. 58/24, aki a neveket egyenként is tárgyalta a megfelelő helyen
- ³⁹⁰ Vö. Plin. *epist.* 10, 33; 10, 92
- ³⁹¹ CIL III, 14038 = RIU, 979 vagyis az itt bemutatott feliraton szerepel a város *colonia* rangja
- ³⁹² CIL VI, 32542 = Dobó, 22
- ³⁹³ Ld. Galsterer-Króll 1972, p. 79
- ³⁹⁴ Vö. Kienast 1996, p. 162-163
- ³⁹⁵ Vö. Scheid 1998, p. 439-451; Mráv 2000, p. 67-97; Szabó Á. 2002, p. 85-109; Á. Szabó 2003 (AAH), p. 139-150
- ³⁹⁶ Ld. pl. Sanie 1989, nr. 1 = ILD, 680 – *Dacia. Porolissum: sacerdos dei n(umeri)*; AÉ, 2001: 1706-1707 = ILD, 683 – *Dacia. Porolissum: sacerdotes dei et coh(ortis)* (három pap); AÉ, 1965: 30a = AÉ, 1972: 460 = AÉ, 1975: 719 = CCID, 154 = Sanie 1989, p. 1176 d, p. 1246, nr. 4 = IDR III/5, 221 – *Dacia. Apulum: s(acerdos) I(ovis) D(olicheni) ad leg(ionem)*
- ³⁹⁷ Vö. Mócsy 1983, p. 377-388: NUS – *Anus - Euphrosynus*
- ³⁹⁸ Ld. Németh 1999, p. 139, nr. 142
- ³⁹⁹ Legutóbb összefoglaló jelleggel a korszak *pannoniai* történetéhez ld. Kovács 2004 (Fontes II), p. 164-193; továbbá Fitz 1992-1995, p. 107-124

- ⁴⁰⁰ Vö. Póczy 1971, p. 73-110; Gömöri 1986, p. 343-396; Gömöri 1990, p. 401-417; Gömöri 1991 (1992), p. 57-70; Gömöri 1993; Gömöri 1994, p. 251-261
- ⁴⁰¹ Vö. Á. Szabó 2003 (LibArch 1), p. 395-402; továbbá Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 5-33
- ⁴⁰² Vö. még Gabler 1966, p. 20-35
- ⁴⁰³ CIL III, 4495 = Vorbeck 1980a, 76
- ⁴⁰⁴ AÉ, 1979: 520 = AÉ, 1983: 867 = Ardevan, 507 – *Dacia. Drobeta*
- ⁴⁰⁵ Vö. Fitz 1979, p. 49-58; ld. Kienast 1996, p. 156-157, p. 162-163, p. 166
- ⁴⁰⁶ Vö. Szabó Á. 2003 (LibArch 1), p. 402-410
- ⁴⁰⁷ Vö. Alföldy 1964-1965, p. 137-144
- ⁴⁰⁸ Vö. Fitz 1979, p. 49-58
- ⁴⁰⁹ Ld. Haensch 1997, p. 349-352 és vö. még p. 694-698; Kandler et alii 2004, p. 11-66
- ⁴¹⁰ Ld. CIL III, 10416
- ⁴¹¹ Ld. pl. CIL IX, 1456 = AÉ, 1995: 361, *Italia*. – *T(ito) Statilio Tauro | M(anio) Aemilio Lepido co(n)s(ulibus) | Tricunda Ti(beri) Claudi Neronis ser(vus) vilic(us) | ma<g=C>ist(er) Bellonae lucerna(m) cum | su<i=E>s ornament(is) libens animo donum | dat Idib(us) lun(iis) in Licures Baebianos*
- ⁴¹² Vö. Kienast 1996, p. 148; ld. még Schillinger-Häfele 1986, p. 100
- ⁴¹³ Pl. AÉ, 1996: 1150 – *Germania Superior*, Mainhardt; TRH, 161 – *Pannonia Inferior, Intercisa*
- ⁴¹⁴ Vö. Mócsy 1983, p. 385: LINV S – *Calinus - Vettulinus*
- ⁴¹⁵ Vö. Vorbeck 1980a, 21 = CIL III, 13475; Vorbeck 1980a, 188 = CIL III, 4408, 88 = CIL III, 11273
- ⁴¹⁶ CIL III, 7962 = ILS, 7130 = IDR III/2, 353 = Ardevan, 166 – *Dacia. Sarmizegetusa*; ld. még CIL III, 1482 = ILS, 7132 = AÉ, 1966: 309a = IDR III/2, 129 = Ardevan, 112 – *Dacia. Sarmizegetusa*
- ⁴¹⁷ Vö. CIL III, 4554, 14359²; CIL XI, 6358; AÉ, 1934: 263; AÉ, 1938: 167
- ⁴¹⁸ Vö. AÉ, 1929: 218, N. 209; CIL III, 14359³
- ⁴¹⁹ CIL III, 4557 – *Pannonia Superior. Vindobona*
- ⁴²⁰ Vö. RIU, 134, 174; ILS, 8507
- ⁴²¹ CIL III, 4490 = Vorbeck 1980a, 107
- ⁴²² Ld. pl. Kandler et alii 2004, p. 30-31, p. 58-59
- ⁴²³ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ⁴²⁴ Vö. PIR² R 16; Schillinger-Häfele 1986, p. 95-104
- ⁴²⁵ Vö. még Ladage 1971, p. 15-18
- ⁴²⁶ Vö. Tóth I. 1976, p. 40-68
- ⁴²⁷ Az uralkodók életének időrendjéhez ld. Kienast 1996 – Septimius Severus, p. 156-159, Clodius Albinus, p. 160-161, Severus Alexander, p. 177-179
- ⁴²⁸ Clauss 1992, p. 155 *sacerdos*nak tekintette a CIMRM, 1734 alapján, azonban a bizonytalanságát nem vették figyelembe. Minden *sac.* rövidítés nem tekinthető *sac(erdos)*-nak, főleg hasonló szövegkörnyezetben, ahol a *sac(rum)*-nak nagyobb a létjogosultsága
- ⁴²⁹ Vö. Eutr. *Brev.* 9, 13, 1
- ⁴³⁰ Mráv 2003 (LibArch), p. 331-368; Tóth E. 2003 (LibArch 1), p. 307-330; vö. Tóth E. 2006 (Itin), p. 76-108
- ⁴³¹ Vö. Kovács 2004 (Fontes II), p. 164, p. 184; ld. még Šašel 2004
- ⁴³² Vö. még Dessau 1876, p. 74-76; Hübner 1876, p. 87-90; Mommsen 1876, p. 91-112; Gonzáles ed. 1989

⁴³³ Vö. Rüpke 1995, p. 533-537; továbbá Canto 1981, 143-146

⁴³⁴ Vö. még Liebenam 1900, p. 342-343; ld. még Ladage 1971, p. 32-41

⁴³⁵ Vö. Ladage 1971, p. 78-80

⁴³⁶ A II-III. századokból: CIL III, 4868 = ILLPRON, 799 és AÉ, 1999: 1198 - *Noricum. Virunum* – az utóbbi feliraton két *haruspex* szerepel; AÉ, 1948: 236 = AÉ, 1950, p. 40 s. n. 108 = ILJug, 393 = ILLPRON, 1779 - *Noricum. Celeia*

⁴³⁷ Ugyanaz a személy *Apulum*ból, a III. századból, aki több feliratról ismert: CIL III, 1114 = CIMRM, 1998 = IDR III/5, 356; CIL III, 1115 = ILS, 3174 = RD, 349 = IDR III/5, 364; AÉ, 1930: 6 = IDR III/5, 297; CIL III, 1116 = ILS, 3802 = IDR III/5 367; vö. még Á. Szabó 2004 (*Orbis Antiquus*), p. 792-795

⁴³⁸ Vö. Marquardt 1885, p. 410-415; Bouché – Leclercq in DA III.1 (1893), p. 17-33; Thulin 1968 (1906), p. 12-29; Thulin 1968; Wissowa 1912, p. 534-549; Ladage 1971, 18-19

⁴³⁹ Vö. *Historia Augusta*, Severus Alexander 44, 4 és 27, 6

⁴⁴⁰ Vö. Fishwick 1987, p. 240-256

⁴⁴¹ Vö. Wissowa 1912, p. 39, p. 250, p. 473

⁴⁴² Vö. még CIL VIII, 11796

⁴⁴³ Vö. Wissowa 1912, p. 385, p. 472-477, p. 515; ld. még Köves-Zulauf 1995, 65-75

⁴⁴⁴ Ld. Varro *l. l.* 6, 61

⁴⁴⁵ Vö. Wissowa 1912, p. 39, p. 250, p. 473

II.

PAPI HIVATALOK

1.

ANTISTES

A vallási életen belüli adminisztratív jellegű hivatal. Viselték papok is, de önálló tisztséggként is élt. Nem csak vallási közegben használták, hanem bármilyen foglalkozási ágban és társadalmi rétegben, ahol valaki vezetői tisztelet is ellátott; az *antistites Imperit*ől az *antistes latrinarum*ig.¹ Az *antistes deae* vagy *dei* megfogalmazásban feltűnő címek a megfelelő istenség szentélyének vezetőségére utalnak és nem azonosak a *sacerdos dei* vagy *deae* funkciókkal.² Azonban a vallási életen belül a papsággal való szoros összefüggése, esetenként átfedése indokolja az *antistesi* hivatal viselőinek a papok és nem az *apparitores* között való tárgyalását.

Három *antistest* ismerünk a *pannoniai* tartományokból [P 51, 60, 62]. Mindhármán férfiak voltak és latin nyelvközegből származtak, továbbá római polgárjoggal is rendelkeztek.

A tisztségcím és a források időrendje

A három ismert *pannoniai antistes* tisztségcíme a felirataikon háromféle alakban szerepel: *antist(es) deae* [P 51], *antesstis numini Deae* [P 60] illetve *antestis* [P 62] alakokban. Az utóbbi kettő sajátosabb a formaszerű *antistes* helyett. Ketten meghatározták, hogy tisztségük melyik istenség szentélyéhez kötődik [P 51, 60].

Egyikük felirata 153-ra keltezett valószínűleg [P 51], másikuk 259-ben állíttatott feliratról ismert [P 60], míg a harmadik [P 62] feliratának állíttatása a III. század elején történhetett. A három felirat által felölelt időszak által megállapítható, hogy a *pannoniai* tartományokban a tisztség a II-III. századokban egyaránt jelen van. A három feliratból kettő *Pannonia Superior*ból került elő [P 50, 62] ezek időrendje a II. század közepétől a III. század elejéig tart. Egyik *Pannonia Inferior*ból ismert, felirata 259-re keltezett [P 60 a].

Előfordulási helyek

A három *pannoniai antistes* három különböző városból ismert. Egyikük a *Pannonia Superior* helytartójának székhelyét adó *Carnuntum municipium*ban viselte a hivatalát a II. század közepén [P 51]. A második ugyancsak *Pannonia Superior*ban, *Savariában* a tartománygyűlés székhelyén volt *antistes* a II-III. századok fordulóján. A harmadik

ismert *antistes Pannonia Inferior* helytartóinak székhelyén *Aquincumban* szolgált a III. század közepén.

A felirathordozók és a feliratokon szereplő istenalakok

Két *antistes* oltár feliratáról ismert [P 51, 62], a harmadik egy építési feliratról [P 60]. Mindhárom feliratnak ők voltak az állíttatói. A következő istenalakok szerepelnek az *antistesek* feliratain: *Fortuna Karnuntina* [P 51], *Diana Nemesis Augusta* [P 60], *Nemesis Augusta* [P 62]. A három istenalak egymással részben rokon képzetek megtestesítője. A tartományi közegekben kevésbé állapítható meg *Nemesis* és *Fortuna* között különbség, mint inkább azonosság. Eltérés az istenalakok között csak annyiban látszik, hogy *Fortuna* ez esetben csak ahhoz a városhoz kötődik, amelyből a felirata előkerült [P 51]. A *Diana Nemesis* kettős néven szereplő *Augusta* melléknévvel is felruházott istenalak pedig szakmaspecifikus lehet, azaz a felirat lelőhelyének megfelelő közegre utal, a gladiátorharcok mellett állatküzdelmeknek is helyet adó amfiteátrum melletti *Nemeseionra* [P 60]. Az egyszerűen *Nemesis Augustaként* szereplő istennő tisztelete is az előzőhöz hasonló közegben zajlott, de *Savariában* csak téátrum lévén, amfiteátrum híján az istennő tisztelete úgy látszik nem egészült ki a vadak ünnöjének, *Dianának* a tiszteletével.

A feliratok állításának okai és a hivatalviselés helye

Két felirat állíttatásának indoka fogadalom volt [P 51], az egyiket emellett *patronusának*, a tartomány főpapjának is dedikálta az állíttató *antistes* [P 62]. A harmadik felirat [P 60] állíttatási indoka nincs feltüntetve külön, pusztán az állíttatás ténye, amely dedikációja által kapcsolatban áll a két éppen hivatalban levő *aquincumi pontifexszel*. Ez utóbbi jelenség, mivel építési feliratról van szó, talán az építkezés - felújítás támogatására vonatkozik.

A hivatal mindhárom esetben szentéllyel függ össze, bár csak az egyikük felirata került elő magából a szentélyből [P 60]. *Aquincumban* a polgárvárosi amfiteátrum *Nemeseionjában* szolgált az *antistes* [P 60]. *Savariából* az *antistes* által állíttatott *Nemesisnek* szentelt oltár városon belüli pontos lelőhelye nem ismert, azonban a színház mellett *Nemesis* szentély állt, valamint a játékokat felügyelő főpapot nevezte *patronusának* az *antistes*, így hivatala a színház melletti *Nemeseionhoz* köthető [P 62]. *Carnuntumban* is a *Fortuna Karnuntensis* szentélye lehetett a hivatalviselés helye a *municipiumi* amfiteátrum mellett.

A pannoniai antistitium jellege

Két esetben pontosabban határozták meg az istenség lényegét. *Carnuntumban* [P 51] a városhoz kötve, mint a város *Fortunája* szerepel az *antistes* istene, illetve az általa vezetett szentély istene. A „*dae*” megfogalmazás egyaránt vonatkozik a szentélyre, illetve az istennőre, akit szolgált az *antistes*. Ez esetben azonban a szentélyre utal.

Aquincumban Nemesis Dianával együtt szerepel szinkretikus egységben, tisztelete nyilván az amfiteátrumbeli játékokkal függött össze [P 60]. A savariai oltárt Nemesis Augustának szentelte az állítatója [P 62].

Az *antistes*i tisztség ismert *pannoniai* viselői így a helyi sorsistennő szentélye vezetőjének – *antistes deae* - tekinthetők. Az istennő helyi tiszteleti formája úgy látszik nem igényelt *sacerdotiumot*, pusztán szentélyfelügyeletet, vagy pedig az *antistitium* mellett a *sacerdotiumot* külön nem volt érdemes feltüntetni. Az istenség arculata a lényeg fenntartásával helyenként eltéréseket mutat. A két azonosítható szentély, a *savariai* és az *aquincumi* közterületen álltak, illetve a feliratok szövegeiben feltűnik a tartományi főpap valamint a város *pontifexei*. A jelenségek együttesen az *antistitium* hivatalos jellegét mutatják.

A hivatal helye a pályafutáson belül – a hivatalviselés feltételei

Az *antistitiumon* kívül a *pannoniai* tartományokban egyikük sem viselt egyéb tisztséget ellentétben például *Daciával*,³ legalábbis nem tudunk róla:

P 51 - *antist(es) Deae Fort(unae) Karn(untinae)*

P 60 - *antesstis Numini Deae Dianae Nemesi Aug(ustae)*

P 62 - *antestis*

Mivel egyéb adatokkal nem rendelkezünk, így a létezők nyomán a hivatalviselés alapvető társadalmi feltételeként a római polgárjog jelölhető meg.

A hivatal időtartama

Nem ismerünk kiszolgált *antistest* a *pannoniai* tartományokból, ennek ellenére a kevés forrás miatt feltételeken lehetne csak megfogalmazni, hogy esetleg élethossziglani hivatal volt. Mindhármuk felirata pontosan keltezett [P 51, 60], kettő *consulneve*ekkel egy pedig a tartományi időszámításban az esztendő t névével jelző tartományi főpap személye által [P 62]. A jelenség arra utal, hogy számított az idő a tisztség szempontjából, ami az élethossziglani jelleg ellen szól.

2.

AUGUR

Birodalmi illetve municipális szinten az egyik legfontosabb és legelőkelőbb, élet-hosszigan tartó papi hivatal. Viselői testületi (*collegium* vagy *comitium*) formában tevékenykedtek. Létük a vallás mellett, illetve azzal együtt közigazgatási jelentőséggel bírt a római jog szerint szervezett közösségekben.⁴ A *magistratusi* döntések, és a döntések végrehajtásának szakrális hátterét teremtették meg, az isteni jóváhagyás vagy egyet nem értés szakmai normák szerinti megállapításával. Emellett áldozópapok is voltak. Speciális jelvényekkel és eszközökkel rendelkeztek, amelyek közül a *lituus* volt a legjellemzőbb.⁵ A városon belüli *collegiumot* egyikük, a *magister* vezette, akit egy évre jelöltek a testület élére néhány nem *pannoniai*, de provinciális fennmaradt adat szerint.⁶ A tartományi városokban a városi törvény rendelkezett a működésükről, a jogaikról és kötelességeikről amelyek azonosak voltak a *pontifexek*ével, továbbá az *augurrá* nyilvánítrásról (*creare*). Utóbbi az *ordo decurionum* rendelete alapján lépett érvénybe (*augur ex d. d. creatus*)⁷ választást követően. Az azonos jogi helyzetben álló *pontifexek*hez hasonlóan a város alapítását követően rövid időn belül meg kellett alakuljon a *coloniákban* az *auguri* testület is.⁸ Városi főhatóságuk a *Ilviri* voltak.⁹ A papság megszűnése haláleset, elítélés vagy visszavonulás esetén következett be. Illetve ha a városra vonatkozó törvény rendelkezését nem tartotta be az illető, például ahogy a *lex Ursonensis* előírta, egy éven belül nem szerzett a városban vagy mellette ingatlant [vö. I. **Addendum 1**, § 67].

A *pannoniai* tartományokból összesen tíz *augur*t ismerünk személyükben [P 7, 17, 24, 35, 41, 45, 46, 48, 55, 74], illetve kétszer csoportosan tűnnek fel [P 90, 92], vagyis ez esetekben a létszámuk pontosan nem állapítható meg, legalább ketten lehettek. Az ismert személyek mind férfiak voltak és latin nyelvűközegeből származtak. *Auguri* hivatalt csak városi közösségekben viseltek, illetve egyikük esetében [P 48] valószínű, hogy városias szervezettel rendelkező *canabae*ban volt *augur*.

A tisztségcím, a források tartományi időrendje és előfordulási helyük

Minden esetben *augur* a tisztségcím, amelyet a városra vonatkoztattak. Többször azonban csak a szövegkörnyezetből, illetve a lelőhelyből derül ki, hogy a városhoz tartozik a cím viselőjének hivatala. Egy esetben sem rövidítették, hanem formaszerűen írták ki *augur* alakban, ami szabályszerűségnek tekinthető.¹⁰

Az ismert feliratok kronológiája *Traianus* (98-117) uralkodása alatt kezdődik, leghamarább 103-tól [P 90] és *Aurelianus* (270-275) uralkodása alatt fejeződik be [P 46]. Ezáltal nagyjából 170 éven keresztül dokumentált a tisztség a *principatus*kori *pannoniai* tartományok városaiban. A *savariai* szoborposztamens feliratának *augurjai*

[P 90] valószínűleg az osztatlan *Pannonia* periódusának végét is *augur*ként érték. Tekintettel arra, hogy a tisztségük a városhoz kötődött, a tartományt érintő határ módosulás azaz *Pannonia Superior* megalapítása az ő hivatalukat nem befolyásolhatta. Az ismert *augurok* egyike *Aquincum* táborvárosának, a *canaba*nak volt a papja [P 48]. Ketten, akik személyükben ismertek, *municipium*okban voltak *augurok* [P 45, 55]. Amennyiben a *Historia Augusta* szerzője által említett *pannoniai augurok* [P 92] városi papok voltak, úgy időrendjük szerint *Septimius Severus pannonia superiori* helytartósága alatt tevékenykedhettek, s hogyha a helytartói székhelyen, *Carnuntum*ban, úgy *municipiumi augurok* voltak. Nem bizonyítható azonban a municipális *auguratusuk*, a kutatás inkább öslakos azaz kelta jellegű előjelértelmező papokat vélt bennük látni, valószínűleg joggal.¹¹ *Municipiumi augurokat municipium Aelium Carnuntensium*ból [P 45] és *municipium Flavium Scarbantia*ból ismerünk [P 55]. A többi ismert *augur coloniákban* tevékenykedett. *Colonia Claudia Savaria augurjai* részt vettek egy császárszobor állíttatásában [P 90], a városból *augur*ként egyelőre csak ők ismertek. A *colonia Ulpia Traiana Poetovionensium*ból ismerünk két *augur*t [P 36, 74], a *colonia Aelia Mursensium*ból pedig egyet [P 7]. A többit *colonia Septimia Aquincensium*ból ismerjük [P 17, 24, 41, 46]. A *brigetiói augurjelvény* III. századi keltezettsége¹² megerősíti a tényt, amelyet egyébként források híján is lehet tudni, hogy *Brigetio coloniájában* is létezett *augur*.

Összességében tehát az ismert *pannoniai városok* ötödéből maradt csak *augurokra* adat, így megbecsülhetetlen az egykori *pannoniai augurok* összlétszáma.

A felirathordozók és helyük; a feliratállítások okai és a megnevezett istenalakok

Az *augurokat* említő feliratok hordozói többségükben oltárok [P 17, 24, 41, 46, 48], illetve egy oszlop [P 7] és három adományfelirat [P 45, 55, 74], továbbá egy szoborbázis vagy posztamenselőlap [P 90]. Egyről nem tudható, milyen célú felirat volt [P 35].

Az oltárok kivétel nélkül *Aquincumból* kerültek elő, és valószínűleg a Gellérthegyen vagy a közelben álltak egykor, *I. O. M. Teutanus* szentélyénél. Egyikük [P 55] felirata *Scarbantia forumának* egyik épületén vagy inkább szobrán állt, másikuk [P 74] felirata *Poetovióban* a *collegium Magnum Larum* tulajdonában álló épületben. A *savariai* felirat [P 90], a császár szobrával esetleg a város *forumán* vagy a *forum provinciae*n állhatott.

A feliratok többségének állítási indoka nem látszik összefüggőnek az *auguratusszal*. A *I. O. M. Teutanus*nak szentelt gellérthegy-i oltárokat *magistratus*ként állíttatták az éppen aktuális *aquincumi duumvirek*, akik közül többen *augurjai* is voltak a *coloniának* [P 17, 24, 41, 46]. Ugyancsak a Gellérthegyen állhatott a P 48a. oltár, amelyet *Iuppiter Optimus Maximus*nak dedikált az állíttatója. Kétszeres *decurionatus*át jelölte a feliraton, illetve *auguratus*át. Az oltárt esetleg *augur*ként ajánlhatta az állíttatója, de a lehetőséget csak feltételesen lehet felvetni tekintettel arra, hogy az államvállás fő-

istenének állították a legtöbb oltárt tartományszerte, másrészt fogadalmi oltárról van szó a záróformulája szerint. Egyedül az képezhetne támpontot, hogy az *augurok Iuppiter Optimus Maximus* akaratának tolmácsolói voltak. Hasonlóan feltételes helyzetű a *mursai* feliratos kis oszlop [P 7], ezen sem istennév, sem állítási indok nem szerepel. Állítatója esetében csak az *auguratus* került feltüntetésre, egyedül ez szólhat mellette, hogy *augurként* járhatott el a helyszínen.¹³ A P 35 *poetovioi* fogadalmi feliratot magánindíttatásból állíttathatták. A P 74 adományfelirata, egy *collegiumi tribunatus* megszerzését örökíti meg, állítatója történetesen *augur* is volt, de nem *augurként* állíttatta a feliratot. A *savariai* szobrot közösségileg állíttatták a város papjai, így a talapzat feliratán szereplő *augurok* természetesen papi minőségben voltak jelen az állíttatásnál, de semmi továbbira nem utal a szöveg.

Két felirat marad, amelyek állíttatási indoka összefügg az *auguratus*sall. *Scarbantiában* az *auguratus*ért renováltatott egy épületet vagy szobrot egy *magistratus* [P 55]; *Carnuntumban* hasonlóképpen az *auguratus*ért tett adományt örökíti meg egy felirat [P 45]. A jelenség arra utal, hogy legalább *Pannonia Superior* egyes városaiban versenyszerűen kellett pályázni a hivatalra, ami több alkalmas személy létét mutatja. A társadalmi – gazdasági helyzet mellett a szakmailag is megfelelő személyek létszáma valószínűleg nem vonatkoztatható el a területről említett *pannoniciani augures* lététől [P 92].

Az ismert feliratokon szereplő istenalakok közül a *scarbantiái* felújítási tábla szövegében szereplő *Silvanus* [P 55] állhat helyi szinten kapcsolatban az *auguratus*sall, mint jóslatadó istenség.¹⁴ A többi feliraton szereplő *Iuppiter Optimus Maximus*nak és *Iuppiter Optimus Maximus Teutanus*nak a bemutatott esetekben nem bizonyítható közvetlen kapcsolata a feliratokon szereplő *augurok auguri* mivoltával. *I. O. M.* azonban biztosan jóslatadó is volt, *I. O. M. Teutanus* is valószínűleg. *Savariából* került elő az a feliratos oltár, amelyet a jóslatadó isteneknek dedikáltak. Bár nem szerepel a feliraton egy *augur* sem, mégis megemlítendő itt, mert szövege szerint egyértelműen az *auguráláshoz* és ezáltal az *augurokhoz* kapcsolódik:

Mészke oltár.

Savaria. Szombathely, Sebes György u. 1.

AE, 1961: 2; Alföldy 1960, p. 157; RSS, 44; RIU, 1;

Diis Augura||libus ite|m Silvano | et Apolli|ni et Mercu|[rio] it(em) | Be|l(eno) Augu|sto | [---.

A jóslatadó istenek papjait nem azonosíthatjuk egyértelműen a *savariai coloniális augurok*kal. Valószínű, hogy tiszteletük a *Historia Augusta pannon augurjaival* [P 92] áll szorosabb kapcsolatban.¹⁵ Mégis ők képezik az egyetlen konkrét adatot olyan jós-

latadó istencsoportra *Pannonia Superior*ból, amely tagjaihoz a városi *augurok* is fordulhattak *Iuppiter Optimus Maximus* mellett.

A hivatalviselés és az augurálás helye

A feliratokról ismert *augurok* hivatalviselési helye *Pannoniában* a városok: *municipiumok* és *coloniák* egyaránt. Egy esetben tűnik fel egy *canabae*beli *augur*. A *canabae* szintén városias jellegű önkormányzattal rendelkező település volt *Aquincumban* is [P 48]. A *Historia Augusta pannon augurjai* esetében [P 92] nem állapítható meg, hogy hol viselték a hivatalt, sőt az sem, hogy municipális *augurok* voltak-e. Esetükben nagyon valószínű, hogy nem hivatalos, kelta hagyományt képviselő papok voltak,¹⁶ akik művelték a madárjel értelmezést is, ezért nevezte *augures*nek őket az *auctor*.

A városokon belül a *pannoniai* tartományokban nincs azonosítva olyan hely, ahonnan az *auspiciumok* kérése folyt. Többféle helyszínen folytatták a négyféle alapvető módon végzett *augurálást* az *augurium* követelményeinek megfelelően. A helyszín minden esetben egy *locus liberatus et effatus* volt, amelyet az *augur* jelölt ki rituálisan az égen és annak megfelelően a földön, az égtájak szerint negyedelve és *templumnak* nyilvánította.¹⁷

Összefoglalóan megállapítható, hogy a feliratokról ismert *augurok* tisztsége alapvetően municipális, azaz a római vallási élet rendszerén belül létező hivatalos papság volt. Az auctorforrásból ismert *pannon augurok* pedig talán ezen kívül estek, de az ő esetükben sem zárható ki a *municipiumi* alkalmazás, illetve, hogy helyi hagyományokon alapuló tudományuk betagozódott a hivatalos római rendszerbe, legalább alkalmazási szinten.

A hivatal helye a pályafutáson belül

A *canabae*beli illetve *municipiumi augurok* esetében a feltüntetett pályafutáson belül az *auguratus* a következő helyeken áll:

P 48 - *dec(urio) can(abarum), dec(urio) municipi(i), augur can(abarum), Ilvir q(uin)q(uennalis), flaminicius municipi(i).*

P 44 - *decurio munic(ipii), equo publ(ico), augur.*

P 54 - *dec(urio), quaes(tor) p(ecuniae) p(ublicae), aedilis, Ilvir i(ure) d(icundo), augur mun(icipii).*

A *coloniabeli augurok* esetében a feltüntetett pályafutáson belül az *auguratus* a következő helyen áll:

P 45 - *augur.*

P 7 - *augur col(oniae)*.

P 17 - *au[g]ur, q(uaestor), aedilis, duumvir [c]ol(oniae)*.

P 24 - *augur, aedilis, q(uin)q(uennalis), Ilvir col(oniae)*.

P 35 - [*dec(urio) col(oniae)?*], *augfur, quaestor*] *p(ecuniae) p[ublicae]*.

P 40 - *equo public[o], augur, aedilis, Ilvir col(oniae)*.

P 74 - *dec(urio), q(uaestor), aedil(is), praef(ectus) fabr(um), Ilvir i(ure) d(icundo), augur c(oloniae), tribunus colleg(i)*.

A pályafutáson belül nem rendelkezik állandó hellyel az *auguratus*, ami egyértelműen mutatja, hogy a *pannoniai* tartományokban is az előző *augur* kiesése nyomán választották meg az utódot, ahogy a *lex Ursonensis* vonatkozó paragrafusa is előírta [ld. I. **Addendum** 1].

Az auguratus társadalmi feltételei

A feliratok alapján legfeljebb a társadalmi feltételeit lehet megállapítani a hivatalnak, többször csak a későbbi magasabb hivatalok létéből visszakövetkeztetve. A *canabae*ban és a *municipium*okban eszerint alapvetően legalább *decuriónak* illett lenni a pályázatkor. Emellett közadományt kellett tenni, ami építkezésben vagy felújításban is megnyilvánulhatott [P 45, 48]. Például *Daciával* szemben – ahonnan erre utaló nyom nem maradt – úgy látszik, hogy egyes *pannoniai municipium*okban többen voltak az *auguratusra* pályázók. A jelenségre a tisztségért adott anyagiak említése utal. A *coloniabeli augurok*ra vonatkozó feliratos források kevésbé egyértelműek, részben a töredékességnek, részben az eltérő indítatásokból fakadó állítatásoknak betudhatóan. A hét *coloniális augurból* ötről biztosan tudott, illetve a későbbi pályafutás fényében állítható, hogy legalább *decuriórendűek* voltak [P 17, 24, 35, 41, 74]. A P 41 lovagrendi tagsága magasabb vagyoni határt jelent a *decurionatus*nál, így az ő esetére vonatkozólag is igaz az előbbi állítás. A fennmaradt kettőről, az öt részletesebb pályafutás alapján állítható, hogy valószínűleg legalább *decuriórendűek* voltak az *auguratus* megpályázásakor.

Az auguratus és más papi tisztségek

Egyetlen *pannoniai augur* ismert, aki *flaminatust* is viselt más városi közösségben [P 48]. *Flaminatus*ának és *auguratus*ának helyei közigazgatásilag nem fedték át egymást. Ezen az egy eseten kívül nem ismert más forrás vagy forráscsoport a *pannoniai* tartományokból amelyen vagy amelyeken ugyanazon személy összefüggésében az *auguratus* mellett egyéb papság is szerepelne. Vagyis ugyanazon köz-

igazgatási kereten belül a *pannoniai* tartományok városainak *augurjai* más papi tisztséget nem viseltek, ellentétben például *Daciával* ahol még *pontifexek* voltak vagy másik városban vagy ugyanott.¹⁸

Az augurok száma és a papi tisztség viselésének időtartama

Három esetben szembesülünk a *pannoniai* tartományokban az *augurok* számával. Egy-szer a *Historia Augustában* [P 92], ahol bizonytalan számú *augur*ról esik szó. Emellett bizonytalan a városhoz és a hivatalos keretek között szervezett római vallási élethez való tartozásuk. A többes jelezte szám több város *augurjait* is tömörítheti, így létszám meghatározására az adat alkalmatlan.

A források a *municipiumok* viszonylatában általában egy *auguri* hivatal léte-re engednek következtetni. A II. század elején állíttatott *savariai Traianus* szobor talapzatának feliratán, az *augurok* többesszámban szerepelnek [P 90]. Amennyiben mind a városhoz kötődnek, és nem csak a papi csoport miatt került a szó többesszámba, úgy *Savariában* több *augur* működött a II. század elején. Az újabban *Tiberius-Claudius*, azaz *Savaria* alapításának korára is keltezett *lex Ursonensis* vonatkozó paragrafusai-ban többesszámban szerepelnek az *augurok* [ld. itt I. **Addendum** 1].¹⁹ Utóbbi úgy is ér-
 hető, hogy azon személyek összessége, akik *augurok* lesznek a városban, de való-
 színűbb, hogy egyszerre több hivatalban levő *augurra* utal. *Aquincumból* 252-ből is-
 mert két *augur* egy feliratról [P 24, 41], ami kétséget nem tűrően mutatja, hogy a III.
 század közepén egyszerre legalább két *augurja* volt a *coloniának*. Hasonlóképpen a
 270-es évek első felében is két *augur* volt hivatalban *Aquincumban* [P 17, 46]. A többi
 helyről mind egy-egy *augur*t ismerünk egy időből. Nincs kizárva, hogy ott is többen
 működtek, azonban több *augur* csak *Savariában* feltételezhető a II. század elején, illet-
 ve a *pontifexek* száma alapján *Poetovióban*, de csak *Aquincumban* igazolható a III.
 század második felében.

Az *auguratus* betöltésének életkori minimuma nem ismert. Annak alapján, hogy az e-
 gyik *municipiumi augur* helyett [P 45] még az apja állta a pályázati költségeket való-
 színűsíthető, hogy a tényleges nagykorúság illetve önállóság előtt már meg lehetett
 pályázni a papi méltóságot, ha a többi feltétel adott volt. Úgy látszik a fenti összeállítás
 nyomán, hogy aki *augur* akart lenni, az többnyire már karrierje elején megpályázta a
 papi tisztséget viszonylag fiatalon. A jelenség arra figyelmeztet, hogy túl sok *augur*
 nem várható egy-egy városból a *principatus* korából tekintettel a hivatal élet-
 hosszizgani jellegére. Egy századon belül emberöltőkkel számolva legfeljebb öt-hat
augur tevékenykedhetett egy településen, ahol egy személy töltötte be a hivatalt. Ahol
 többen voltak, természetesen több *augur* létezhetett egy évszázadon belül. Egyetlen
 kiszolgált *augur*t sem ismerünk a *pannoniai* tartományokból, azaz nincs adat arra vo-
 natkozólag, hogy valaki éltében megvált volna az *auguri* tisztségtől. Egyetlen eset
 ismert, ahol a papság jogforrása szűnt meg [P 48]. A kevés forrás abszolút érvényű
 következtetéseket nem tesz lehetővé, viszont a létező adatok szerint az *auguratus*
 élethossziglani volt a *pannoniai* tartományokban is.²⁰

3.

FLAMEN

A tradicionális római papi tisztségek közé tartozik, viselője meghatározott istenség áldozópapja volt.²¹ A *flaminatus* feltüntetését követően a birodalom tartományainak városaiban is többször megjelölték pontosan a papság tárgyát, pl. *flamen Augustalis*, vagy helyi szabályozást és szóhasználatot tükröző jellegét, pl. *flamen perpetuus*. A tartományi városok *flamen*jei a helyi uralkodókultusz – a *divi* – szolgálatában álltak, többféle szervezeti formában és különböző időtartamokra a tartományokban.²² A császárkorban az újabban alapított városok törvényei nyilván már eleve rendelkeztek a városi császárkultusz ápolására rendszeresített *flamen*ről, a korábbiakat talán kiegészítették, azonban ilyen szövegrész egyelőre nem ismert. A városi *flamen*ek léte egyértelművé teszi, hogy róluk is intézkedett a *lex municipii* vagy *lex coloniae*. Ha nem másképpen úgy a *pontifex*ek *collegium*ára vonatkozó rendelkezésekkel. Roma városában a *flamen*ek a *pontifexi collegium* tagságába tartoztak. Nem mindegyik *flamonium* tartott élethossziglan. A *flamen*i címet viselő tartományi főpapoknál egy évig tartott [vö. pl. I. **Addendum** 2], a municipális *flamen*ek esetében is lehetett korlátozott időtartamú, ahogy a helyi törvénye előírta.²³ A pályázók közül a *flament* választották (*electio*).²⁴ A visszavonult avagy elhunyt *flamen*ekre két kifejezést alkalmaztak: *flaminalis* és *flaminicius*, a *sacerdotalis* illetve például az *aedilicius* vagy *quaestoricius* ugyanazon mögöttes jelentéstartalmat hordozólag megfogalmazott kifejezésekhez hasonlóan.²⁵ Sajátos jelvényük volt az *apex*szel ellátott fejfedő a *galerus*, illetve külön hivatalukhoz tartozó eszköztárral is rendelkeztek.²⁶

A *pannoniai* tartományokból tizennyolc *flament* ismerünk a II-III. századokból. Egyikük egyedülállóan valószínűleg két helyen viselt *flaminatus*t [P 86], ezáltal az ismert személyek által betöltött *flamen*i hivatalok száma tizenkilenc. Nem állapítható meg, hogy a *savariai* csoportos papi szoborállításban hány *flamen* vett részt [P 90]. Az *augurok*hoz és *pontifex*ekhez hasonlóan legalább ketten lehettek ők is egyszerre hivatalban. Így összesen, húsz-husznegy betöltött *flamen*i hivatallal számolhatunk jelenleg a *principatus*kori *pannoniai* tartományokból. Kevéssel a vélhető összeshez képest, az időszak hosszával és a városok számával összehasonlítva. A városok nagyobb részéből nem ismerünk *flament*. Az ismertek római polgárok voltak, akik a papság személyi feltételeivel is rendelkeztek nyilván, szabad állapotú, forma szerinti házasságot kötött szülők gyermekei voltak, nem volt testi hibájuk, megfelelő vagyonnal rendelkeztek stb. Valószínűleg a papság vállalásakor, például az életben levő szülők feltételének nem kellett eleget tenniük, amire az idősebb korban vállalt *flaminatus*okból lehet következtetni. Városokban töltötték be a papi hivatalt, illetve

latin nyelvközezből származó bevándorló valamint helyi romanizálódott családok leszármazottai voltak.

A tisztségcím és a flamenekre vonatkozó adatok időrendje

A tisztségcím csak a papságra utalóan teljesen kiírva *flamen* volt [P 8, 9, 66, 70], az esetek egy részében jelölték a helyet is ahova szólt, azaz a *coloniát* vagy a *municipiumot* – *flamen coloniae* [P 15, 22] vagy *flamen municipii* [P 86] formában. A tisztségcímet a *pannoniai* tartományokban gyakrabban *flam(en)* [P 14, 30, 31, 33, 59, 61, 65, 76], illetve egyszer *fl(amines)* [P 90] betűcsoportokkal rövidítették. Két alkalommal az általánostól eltérő módon olvasható a tisztségcím. Egy elhunyt *flamen* sírfeliratán, *flaminico* dativusban álló alakját látjuk a tisztségcímmek, aminek nominativusa *flaminicus* [P 2]. A *flaminicus* megfogalmazás ez esetben arra vonatkozik, hogy az illető már nem töltötte be a papi tisztséget, azaz halálát követően már nem volt *flamen*, hanem *flaminicus* vagyis egykori *flamen*. Másik esetben *flaminicius* alakban utaltak a tisztségre [P 48 b], ami a *flaminicus* egy további alakja, az előbbi szerint szintén már nem betöltött papságot jelentően.

A legkorábbi felirat, amely a tisztséget említi 103-111 közötti időből való [P 90]. A tartomány legkésőbb 106-ban történt kettéosztásához viszonyítva, a rajta szereplő papok még az osztatlan *Pannonia* papságába éppúgy beletartoznak, mint *Pannonia Superior* papságába. A legutolsó *flament* említő *pannoniai* felirat 284-re keltezett [P 22]. A két felirat megadja az ismert *flamenekre* vonatkozó adatok időrendjének alsó és felső időhatárait. Eszerint a *pannoniai* tartományokból a 103-111 és 284 közötti időből ismerünk *flameneket*.

A flaminatus tartományon belüli előfordulása, a hivatal helye

Flameni hivatalt *Pannoniában* is a városokhoz kötődően ismerünk, azaz a *flaminatus* is hangsúlyozottan urbánus papi tisztség. Öt municipális *flamen* és legalább tizenhat *coloniális flamen* ismert, a *savariai* [P 90] bázis feltételezhetően legkevesebb két *flamen*jével együtt. A tartományi városok közül *Aquincum municipiumából* és *coloniájából* [P 2, 8, 14, 15, 19, 22, 48, 65], *Carnuntum municipiumából* és *coloniájából* [P 59, 76, 86], *Cibalae* [P 33], a feltételezhető *Mog(ío)* [P 31], és (?) *Scarbantia* [P 86] *municipiumaiból*, illetve *Mursa* [P 9], *Savaria* [P 30, 57, 90], *Sirmium* [P 84] és *Siscia* [P 61, 66, 70] *coloniákból* rendelkezünk *flamenekre* vonatkozó adatokkal. Számszerűen az ismert *pannoniai* városok megközelítőleg egyharmadából.

Nincs olyan *pannoniai* feliratos forrás, amely dokumentálná a *flameni* tevékenységet. Ezáltal általánosságban annyi jelenthető ki a *principatus*kori *pannoniai* tartományokat érintően is, hogy a *flameni* tevékenység a helyi, városi császárkultusz-szentélyhez kötődött, illetve a megfelelő *divi* ünnepnapjaihoz. A császárkultusz egyik ismert városi szentélye a *savariai Divus Claudius* templom.²⁷ *Divus Claudius*nak egy *savariai* feliratról [P 66] ismert egy papja. Papsága azonban *Sisciára* vonatkozik és nem *Savariára*.

A jelenség oka *Divus Claudius*nak a *Flavius* korban rendszeresített tartományi tisztelete lehet [ld. itt IV]. A *flamen*nek papi tevékenysége valószínűleg a tartományokban is a *pontifexek* felügyelete alatt zajlott, illetve ők is tagjai voltak a *collegium pontificum*nak. Bár a papság nem tartozik a *magistratusi* értelemben vett *honor* fogalmkörébe, az *ob honorem flaminatus* [P 9] formula a *cursus honorum*ban betöltött fontosságát mutatja a *flameni* papságnak is.

A feliratok állíttatási helye és oka

Egyetlen *flamen*re vonatkozó feliratnak sem ismert a pontos állíttatási helye, a gellérthegyi (bölcseki) oltárok kivételével [P 14, 22]. Nem állapítható meg semmilyen összefüggés a felirat állíttatása, a dedikáció és a *flameni* tevékenység között. Az ismert *pannoniai* felírrathordozókat nem *flamen*ként állíttatták a *flaminatus* is viselő. Egészen nyakatekert módon lehetne bizonygatni, hogy a gellérthegyi oltárok dedikációinak a császár üdvéért szóló formulája és a *flameni* tisztség között összefüggés áll fenn. (Ez esetben viszont az azonos körben felállított oltárokon szereplő *augurok* szereplését nem lehetne magyarázni, vagy csak más pl. valóban a *civitas Eraviscorum* összefüggésében.) A *flameni* tisztségért tett adományra egy példa akad *Pannoniából*: *Mursában ob honorem flaminatus, tabernas L cum porticibus duplicib(us), in quib(us) mercatus ageretur készítettett egy mursa decurio* [P 9]. A jelenség legalább arra utal a *flameni* hivatal fontossága mellett, hogy az adott helyzetben talán többen is pályáztak *Mursában* a megüresedett papi helyre. Emellett természetesen a hivatalra való pályázás *munerához* volt kötve. Valószínűleg nem ez volt az egyetlen eset a *pannoniai* tartományokban, azonban a többi városból adat nem maradt.

A flaminatus helye a pályafutáson belül

A *municipiumi* *cursus honorum*okon belül a *flaminatus* a következő helyeken szerepel:

P 33 - *flam(en) PI*[--- vagy *Di*[vi---?.

P 48 - *dec(urio) can(abarum), dec(urio) municipi(i), augur, Ilvir q(uin)q(uennalis), flaminicius municipi(i).*

P 31 - *dec(urio), IIIIvir, flam(en) mun(icipii).*

P 86 - *fla[m]en [municip]iorum:*

- *fla[m]en municipi⁽¹⁾.*

- *fla[m]en municipi⁽²⁾.*

Személyükben négy *municipiumi flament* ismerünk, akik összesen öt helyen viselték papságukat, azáltal, hogy egyikük [P 86] valószínűleg két városban volt *flamen*. Ezt követően talán az egyik város *decursionatus*ára utal, ahol *flamen* is volt, azonban mivel a tisztségfelsorolás időrendi jellege nem állapítható meg, így nem lehet tudni, hogy a *flaminatus*ok előtt vagy után vált *decurió*vá, ha egyáltalán arra vonatkozik a töredék. Ezzel együtt két felirat töredékes, így általuk nem állapítható meg a *flaminatus* pályafutási helye, illetve egyikük esetében előtte nem szerepel semmi [P 33]. Volt aki [P 31] a *municipium* előjárójaként vált *flamenné*, más [P 48] a *magistraturák* közben, valószínűleg már *decurió*ként. A *flaminatus*tól visszavonult pap a *quinquennialisi* hivatal betöltése után, vagyis már idősebb korában tette le a hivatalát, valószínűleg a *colonia* létrejötte miatt, de egészsége megrendülése is hozzájárulhatott, hogy a továbbiakban nem vállalt közéleti szerepet. Bár további és mélyrehatóbb következtetések nem vonhatók le, annyi bizonyos, hogy *municipiumi flaminatus* személyi – társadalmi alapvető feltétele a római polgárjog volt. Emellett megfelelő vagyonnal is kellett nyilván rendelkeznie a *flaminatus*ra pályázónak, amelyből a közadományokat megtehetette. Ahol a társadalom összetétele nem engedett túl nagy választást – ti. kevesen voltak hivatalképesek vagy társadalmi, de főleg anyagi okok miatt –, ott *magistratus*ként vállalták a *flaminatus*t. A *pannoniai municipium*okból adott korszakból egyszerre csak egy *flamen* ismert.

A *coloniabeli cursus honorum*okon belül a *flaminatus* a következő helyeken szerepel:

P 9 - *dec(urio)*, **flamen** *col(oniae)*.

P 2 - *dec(urio)*, **flamen** (*flaminicus*) *col(oniae)*.

P 84 - *dec(urio)*, **flamen** *col(oniae)*.

P 8 - *dec(urio)*, **flamen**, *du(u)m**viralis col(oniae)*, *sacerdos Urbis Romae*.

P 14 - **flam(en)**, [*aedi*]licius, *Ilvir col(oniae)*. A felirat szerkezete miatt nem állapítható meg, hogy a *flaminatus* hol helyezkedik el a pályafutáson belül.

P 15 - **flam[en]**, *aedilicius*, *duumvir [c]ol(oniae)*. A felirat szövegében megadott tisztségsorrend nem biztos, hogy teljes egészében időrendet követ, a *flaminatus* csak rá vonatkozott, így közvetlen a neve mögé került feltüntetésre.

P 76 - *dec(urio)* *c(oloniae)*, *eq(ues)* *R(omanus)* *a[d]lectus*] in *V dec(urias)* *inter select(os)*, **flam(en)**, *o[mnibus]* *honorib(us)* *perfunctus*.

P 22 - *aedilicius, duumviralis, v(ir) e(gregius), [fl]amen, quinquennalis*.

P 66 - *dec(urio) col(oniae), Ilvir i(ure) d(icundo), flamen Divi Cl(audi), Ilvir q(uin)q(uennalis), sac(erdos) p(rovinciae)P(annoniae) S(uperioris)*.

P 65 - *dec(urio) col(oniae), dec(urio) m(unicipii), e[q(uo)] p(ublico), Ilvir, flam(en) col(oniae), sacerdos Arae Aug(usti) n(ostr)i p(rovinciae) P(annoniae) I(nferioris)*.

P 30 - *dec(urio), quae(stor), Ilvir i(ure) d(icundo), item Il[vir] i(ure) d(icundo), quinq(uennalis), flam(en) c(oloniae)*.

P 57 - *dec(urio), [patr(onus)? col(legi) fabr(um) et] centon(ariorum), [quaest(oricus), aed(ilicius), Ilvir i(ure) d(icundo), Ilvir q(uin)]q(uennalis) coloniae, fl[am(en)] ---*.

P 59 - *[dec(urio) c(oloniae)?], flam(en), [--- tr(ibunus) mi]l(itum) leg(ionis), [---*

P 61 - *flam(en) [col(oniae)?---?], praef(ectus) (---?), ---*.

P 90 - *[fl]l(amines) ex colonia*

Tizenöt-tizenhat *coloniabeli flament* ismerünk, a P 90 feliraton szereplő legalább két *flamen* feltételezésével együtt. Négyen tüntették fel a *decurionatus* a *flaminatus* előtti állapotként [P 2, 8, 9, 84], ketten a *flaminatus* az *aedilicia potestas* megjelölése előtt, ami megelőlegezheti *decurio* rendiségüket a *flaminatus* előtt [P 14, 15]. Egyikük a *decurionatus* mellett lovagrendi tagságot is megjelölt a *flaminatus* előtt [P 76]. A többiek [P 22, 30, 57, 65, 66] a *Ilviratus*, illetve a *quinquennalitas* után vagy közben váltak *flamemé* is. A P 59 és P 61 *flamenekre* vonatkozó feliratok töredékesek, ezért az általánosabb következtetéseket érintően kevésbé hasznosíthatók. A P 59 már mint *flamen* vált a lovagrend tagjává. Az összeállítás alapján megállapítható, hogy az ismert *coloniabeli flamenek* alapvetően az *ordo decurionum* tagjai voltak a *flaminatus* vállalása előtt. A jelenség a *colonia* társadalmi összetételére is utalhat, nevezetesen, hogy akik vállalni tudták a hivatalt, azok jobb vagyoni körülményekkel rendelkeztek. A hivatal jelentőségét kiemeli, hogy adomány fejében lehetett megszerezni. Egyikük *ob honorem flaminatus, tabernas L cum porticibus duplicib(us), in quib(us) mercatus ageretur* készítetett [P 9]. Az, hogy nem ismerünk több adományfeliratot a papi hivatalért, nem azt jelenti, hogy nem teljesítette az illető *flamen* a *munerális* kötelezettségét. Nem minden adományt lehetett köfelirattal ellátni. Egy a keletről szomszédos *Daciából* ismert esetben a pályázó pénzadományt tett a *flaminatusért* 142-ben.²⁸

A flaminatus megismerhető társadalmi feltételei

A *flaminatus pannoniai* feltételei közül a bemutatott források alapján a római polgárjog és a viselt hivatalok által is jelzett komolyabb vagyoni állapot nevezhető meg. Természetesen helyenként, ahol a társadalom életszínvonala magasabb volt, a *flaminatusra* pályázók is magasabb társadalmi kategóriákból, alapvetően az *ordo decurionum*ból kerültek ki. A jelenség általában a *coloniákban* figyelhető meg. Valószínűleg azonban, hogy nem törvényi szabályozást mutat, hanem a város társadalmának olyan adottságait, hogy mind *decuriók* lehettek a pályázók.

A flaminatus időtartama és a hivatalviselők létszáma

Egyetlen olyan *flamen* azonosítható, aki visszavonult a *flaminatus*tól [P 48]. A *flameni* hivataltól való visszalépésének elsősorban közigazgatási és emellett személyes okai voltak. A többieket illetően egyetlen adat sincs amely arra utalna, hogy a hivatal hátrahagyott ideig tartott. Eszerint a *pannoniai* tartományokban is élethossziglani lehetett a *flameni* tisztség. A hivatalviselés kezdetének időpontjára vonatkozóan nincs adat. Egy ismeretlen *sirmiumi flamen* 22 éves korában hunyt el [P 84], azaz a nagykorúság küszöbén. Hasonló jelenséget illusztrál egy *daciai* forrás is.²⁹ Általuk valószínűsíthető, hogy a *flameni* hivatal betöltésének kezdete nem volt nagykorúsághoz, illetve vagyoni önállósághoz kötve.

Nem becsülhető meg az egykori *pannoniai flamenek* teljes létszáma, nem csak a forráshelyzet miatt, hanem a hivatal élethossziglani volta miatt sem. Városonkénti létszámuk szintén nem becsülhető meg.

A városok többségéből, különösen a *municipiumokból* adott korszakból csak egy *flament* ismerünk. Ezzel szemben a II. század elején *Savaria coloniájában* többen voltak [vö. P 90]. Feltehetőleg *Poetovio coloniájában* is a *pontifexek* valószínűsíthető száma alapján [vö. P 69]. *Aquincum coloniájában* a III. században biztosan két *flamen* tevékenykedett [vö. P 14 és 19; P 15 és 22].

A flaminatus és más papi tisztségek

Ugyanazon a helyen, ugyanazon városszervezeti kereten belül, a *pannoniai flamenek* nem viseltek egyéb papi tisztséget, és általában más papi hivatalt sem. A főpapság túlmutatott a municipális kereteken, ezért városi összefüggésekben nem tárgyalható. Tartományi főpapságot betölthettek a városi *flamenek* [P 65, 66]. A főpapság tárgya a császárkultusz lényegében ugyanaz volt, mint a municipális *flameni* tevékenység tárgya. Egy *flamen* ismert továbbá *Aquincumból*, aki *sacerdos Urbis Romae* is volt ugyanazon időben [P 8]. *Urbs Roma* papsága eszerint nem volt összeférhetetlen a városi *flaminatusszal*, hasonlóan mint a tartományi főpapság. Ennek oka az lehet, hogy *Urbs Roma sacerdotiuma* a császárkultusszal vagyis a *flaminatus* tárgyával szintén összefüggött³⁰, valamint túlmutatott a helyi municipális közigazgatási kereteken.³¹ Ugyancsak *aquincumi* az a személy [P 48], aki más-más helyeken volt *augur*

II. PAPI HIVATALOK

illetve *flamen*. Későbbi feliratán [P 48b] már nem szerepel az *auguratusa*, amelyet korábban a *canabae*ban töltött be, valamint erről a feliratról értesülünk, hogy a *flaminatusa* megszűnt, mivel visszavonultságra utaló formában tüntette fel a papi tisztség nevét: *flaminicius*. A papságai megszűntének oka valószínűleg a hivatalok szervezeti hátterének átalakulásában, azaz megszűnésében kereshető, a *canabae*nak és a *municipium*nak a *colonia* keretébe való összevonásában.

4.

PONTIFEX

Az állami szervezett vallási élet irányító testületének (*collegium* vagy *comitium*) tagjai voltak a *pontifex*ek. A papság képviselői mindenütt jelen voltak a latin nyelvű birodalomrészen a tartományi római jog szerint szabályozott városi településeken. Testületük tagjai voltak a *flamen*ek is valószínűleg, akár Róma városában. Minden *religió*val és *cultusszal* kapcsolatos cselekmény a *pontifex*ek hatáskörébe tartozott, akik a római vallási élet irányítói, szervezői voltak. A *ius divinum* illetve a *ius sacrum* szakértői voltak, hatáskörüket a *ius pontificium* tartalmazta.³² Városon belüli testületük élén az egy évre választott előjáró, a *magister* állt, legalábbis néhány tartományban.³³ A *magistratusi* tevékenység egy része szakrálisan csak a *pontifex*ek közreműködése által volt lehetséges és érvényes [vö. pl. I. **Addendum** 4].³⁴ A vallásszervezés mellett áldozópapok is voltak. Fejükön a *flamen*ekétől eltérő színű *galerust* viseltek emellett speciális jelvényeik illetve eszközeik voltak, amelyek közül legjellemzőbb a *dolabra* volt.³⁵ Helyi létük szervezeti kereteit a városi törvény szabályozta. Papi hivataluk élethossziglani volt, de lemondhattak illetve eltávolíthatók voltak, ha elítélték őket vagy nem teljesítették a papsághoz szükséges törvényi előírásokat. *Coloniákban* az alapítást követően rövid időn belül meg kellett alakuljon a *pontifexi* testület, hasonlóképpen az *augurokhoz*.³⁶ Főhatóságuk a *Ilviri* voltak.³⁷

Hét *pontifex*et ismerünk személyükben a *pannoniai* tartományokból [P 1, 27, 28, 42, 52, 69, 71] a *principatus* korából. Egy esetben nem állapítható meg, hogy hány *pontifex*et említ a szöveg: kettőt vagy hármat [P 90]. Ez utóbbi felirat állítatási ideje *Pannonia* utolsó illetve *Pannonia Superior* első éveire esik. Ezáltal tevékenységi idejük az osztatlan *Pannoniában* kezdődött és *Pannonia Superiorban* folytatódott. Az ismertek mind római polgárok voltak, és tisztüket városokban töltötték be. Latin nyelvközezből származtak *magistraturákat* viseltek, illetve katonáskodtak. Többrétű általános következtetés-sor levonásához kevés a forrásanyag, néhány jellemző vonás domborítható ki általuk.

A tisztségcím, a feliratok időrendje, állítatási oka

A tisztségcím *pontifex*, amely mellett minden esetben feltüntették az illetőségi helyet, azaz, hogy *coloniában* vagy *municipiumban* viselték a hivatalt. A feliratokban vagy teljesen kiírtnak [P 27, 28, 42, 52], vagy *pont(ifex)* [P 1, 69, 90], illetve *pontif(ex)* [P 71] rövidített alakokban szerepel a cím.

Minden római jog szerint szervezett városban valószínűsíthető a *pontifexi* hivatal létrejötte a város alapításától fogva [vö. I. **Addendum** 1]. Az feliratokról ismert

pannoniai pontifexek feliratainak időrendje *Traianus* korától [P 90], a III. század harmadik negyedéig tart [P 42, 52].

Olyan feliratos adat nem ismert a tartományból, amely a *pontifexi* tevékenységre [vö. I. **Addendum** 4] vonatkozna. Egyedül a *savariai* császárbázis [P 90] állítatásában vettek részt papként, a többi városi papi tisztség képviselőjével együtt. A többi ismert és rájuk vonatkozó felirat létrejöttének nincs köze a papi hivatalhoz, csak a papságot is viselt személy pályafutásához.

A *pontifexek* azonban jelen voltak a tartományi városok mindennapjaiban.³⁸ Csak egy típusú ellenőrizhető példa szerint: bármikor felbukkanhat olyan felirat, amely ismert vallási jellegű létesítmények, templomok, oltárok *dedicatió*ira vonatkozik. A *pontifexi* közreműködést igénylő *dedicatio* nélkül a vallási élet szolgálatában álló létesítmények nem működhetek funkcionálisan. Ezáltal közvetett módon állapítható meg, hogy ahány templom ismert például a tartományból, annyi *pontifexi* közreműködés is nevesíthető. Az épületben bekövetkező változásoknak, megint csak dedikáció volt a vonzata. Azaz minimálisan ahány vallási jellegű építési illetve felújítási felirat ismert, általuk közvetetten legalább annyi dedikáció adatolt a tartományból. Ugyanez vonatkozik a régészetileg azonosított épületekre, amelyeknek felirata nem ismert.³⁹ Ezáltal jóval több *pontifexi* megnyilvánulásra létezik közvetett adat, mint amennyi *pontifexet* valójában ismerünk. Emellett hatáskörükbe tartozott a házasság, a temetőkre tartozó ügyek stb.

A hivatal helye a pályafutáson belül

Az egyetlen ismert *pannoniai municipiumi pontifex* pályafutásán belül a *pontificatus* a következő helyen szerepel:

P 1 - *dec(urio), pont(ifex) munic(ipii)⁽¹⁾, aedil(itate) functus mun(icipio)⁽²⁾.*

A *cursus*felirat sorrendisége alapján a *municipiumi pontifex*, az *ordo decurionum* tagjaként vállalta a papi hivatalt.

A *pannoniai, coloniabeli* ismert *pontifexek* pályafutásán belül, a *pontificatus* a következő helyeken szerepel:

P 69 - *pont(ifex) col(oniae), equo p(ublico)...* - ezt követően katonai pályafutás, és császári szolgálat a *cohors praefectura*tól (b. 179/180; a. 183 körül; c. 185/186 körül), a szenátori rendbe való emelkedésen keresztül, a *consulatus*ig.

P 71 - *dec(urio), praef(ectus) fabr(orum), quaest(or), aedil(is), pontif(ex), Ilvir i(ure) d(icundo) col(oniae).*

P 27 - *dec(urio)*, [*Ilvir* (?), *po*]ntifex *c[ol(oniae)]*.

P 28 - *dec(urio)*, *quaest[or]*, [*I*]l*vir i(ure) di[c(undo)]*, [*p*]ontifex] *c(oniae)*, [---.

P 42 - *eq(uo) p(ublico)*, *aedilis*, *Ilviralis*, *pontifex*, *q(uin)q(uennalis) col(oniae)*.

P 52 - *q(uaestor)*, *Ilviralis*, *pontifex*, *q(uin)q(uennalis) col(oniae)*.

P 90 - [*pont(ifices)*] *ex colonia*

A személyében ismert hat *coloniabeli pontifex* közül egyvalaki, pályafutásának elején vált *pontifexszé*. Nem jelölte külön, de lehetségesen már akkor tagja volt az *ordo decurionum*nak is, mivel apja a város *quinquennalis*a volt, illetve a tartomány főpapja. A *pontificatus* megszerzését követően az *ordo equester* soraiba lépett majd az *ordo senatorius* tagjává lett [P 69]. Egy *pontifex*, az *aedilitas* után és a *Ilviratus* előtt vált pappá [P 71], a maradék négy a *Ilviratus*t követően szerezte meg a papi méltóságot [P 27, 28, 42, 52]. A P 90 felirat *pontifexei* a szobor állításánál csoportosan voltak jelen, papságukon kívül rájuk vonatkozó adatot nem közöl a felirat, így pályafutásuk nem ismert.

A pontificatus betöltésének társadalmi feltételei

A fenti összeállításból kiderül, hogy a *pannoniai* ismert *pontifexek* legalább az *ordo decurionum*nak a tagjai voltak, amikor *pontifexszé* lettek. A személyükben ismertek nagyobb része a *Ilviratus*t követően vállalta a *pontificatus*t, ami a papi hivatal magas presztízsét mutatja *Pannoniában*, illetve az előd hosszú méltóságviselési idejét.

A pontificatus és más papi hivatalok

Nincs olyan ismert *pontifex* a *pannoniai* tartományokból, aki egyéb papi tisztséget is viselt volna. A Dunavidéken máshol a *pontificatus* mellett legfeljebb *auguratus*t töltöttek be ugyanazon a helyen⁴⁰, esetleg egyéb papi tisztséget más településen vagy tartományi szinten. A *pannoniai* tartományok városaiban a személyi feltételek nyilván kedvezőbbek voltak annál, hogy a papi tisztségek halmozására kerüljön sor, legalábbis a kevés forrás szerint. Emellett több előjoggal nem járt a többszörös papság, de több kötelezettséggel biztosan.

A hivatalviselők száma és a hivatalviselés időtartama

A P 90 *pontifexei*nek száma nem határozható meg, de bizonyosan többen voltak. A *lex Ursonensis* rendelkezését irányadónak véve [vö. I. **Addendum** 1] legfeljebb három *pontifex* lehetett *Savariában* 103-111 között. A II. század közepén minden bizonnyal *Poetoviában* is több *pontifex* volt, azaz legalább kettő. Egyik *poetoviói pontifex* [P 69]

életútja fél évszázadon át követhető, eszerint életének nagyobb része nem a szülővárosában zajlott, hanem a birodalom különböző tartományaiban császári szolgálatban. *Poetoviói pontifexi* címe a II. század nyolcvanas éveiben is szerepel még a feliratokon, így az egyébként élethossziglani tisztségnek végig birtokában volt. Kizárható a lehetőség, hogy *Poetovióban* közel fél évszázadig nem volt *pontifex*, így valószínűleg legalább még egy *pontifex* tevékenykedett a városban, a II. század második felében. 259-ben *Aquincumban* egészen biztos, hogy két *pontifex* volt egyszerre [P 42, 52], akik ugyanazon a feliraton szerepelnek. Megállapítható, hogy három *pannoniai colonia* esetében igazolható több *pontifex* együttes működése, akik a *collegium pontificumot* alkották az illető helyen.

Ugyancsak a városától távol élő *pontifex* [P 69] által látható, hogy egészen fiatal kortól be lehetett tölteni a *pontificatus*t. Egyetlen kiszolgált *pontifexet* sem ismerünk, sem olyant aki visszavonult volna. Úgy látszik az ismert források alapján, hogy a *pontifexi* hivatal a *pannoniai* városokban is szintén élethossziglani volt.

5.

SACERDOS

Bármilyen papi tisztséget viselő személyt illethettek a *sacerdos* kifejezéssel, amely általános értelműleg utalt a papságra, azonban többnyire nem a magánjellegű valóság istenvilágának szolgálatában álló személyekre alkalmazva.⁴¹ Nem zárható ki azonban, hogy az állami rendszeren kívül eső vallási szolgálatban álló személyekre is használták a kifejezést köznévként, azonban ezeknek feliratos nyoma általában nem maradt. A tartományokban is nagy számban tűnnek fel, különösen olyan vallási irányzatokkal kapcsolatban, amelyek kívül esnek a tradicionálisnak tekinthető római valláson, azaz újak vagy görög illetve orientális eredetűek. Egy-egy városban helyi istenségek is hivatalos tiszteletben (*municipalis consecratio*⁴²) részesültek. A *sacerdosok* elsősorban saját istenük tiszteletéhez kötődtek, azaz funkcionálisan a *flaménekre* hasonlítottak.⁴³ Átfogóan, teljes forrásgyűjtésre támaszkodva nem vizsgálták őket, ezért részletekbe menő általánosságok nem is fogalmazhatók meg velük kapcsolatban. Esetenként egy-egy istenséghez kötődő csoportjaikat tanulmányozták korábban.⁴⁴ Azon tartományi municipális *sacerdosok* akiknek *sacerdotiuma* konkrétan nincs meghatározva, legfeljebb a városi rangot mutató szó áll a papságot jelző kifejezés után, részben valószínűleg a városi császárkultusz szolgálatában álltak. Emellett különböző istenségek kultuszát is szolgálhatták *sacerdos publicus*ként. Néhányuk esetében nem dönthető el, hogy milyen *sacerdotiumot* töltöttek be. Hivataluk határozott ideig is tarthatott, ez esetben ismételhető volt, illetve élethossziglan is betölthették. Az időtartam sokszor nem állapítható meg a forrás által. Az ismételt *sacerdotium* inkább specialista papokra jellemző.⁴⁵ A tartományi társadalom nyilvános papságképes tagjainak minden kategóriája képviselve van általuk.⁴⁶ Papságuknak a vallásnak megfelelő eszközei voltak, amelyek jóval nagyobb változatosságot képviselnek, mint az államvallási papok eszköztára.⁴⁷ Alkalmazásukról a városi vezetőség döntött a decuriók határozata értelmében. Ennek feltétele nyilván az adott hívőközösség valamilyen formában való bejegyzése, amely vagy *collegium* vagy *corporatio* lehetett. Ha a szentélyt nem a hívőközösség hanem a város tartotta fenn *locus publicus*on, úgy csak a városvezetőségre tartozott a pap kinevezése. A téma még részletes kidolgozásra vár. A *pannoniai* tartományokból harmincnégy *sacerdos*t ismerünk a *principatus* korából, mindegyiket a II-III. századokból. Két feliraton csoportosan szerepelnek, így számuk nem határozható meg [P 90, 91]. Mind férfiak voltak, egy részük római polgár, más részük a II. század folyamán valószínűleg *peregrinus* jogállású volt. Egyaránt származtak latin illetve görög nyelvterületről. Különböző istenségek kultuszához tartoztak ugyanis a dedikáció egy istenség részére önmagában még nem feltételezi kétséget

kizáró módon, hogy az állítató ugyanazon istenség *sacerdosa* volt. Nagyobb részük valamely keleti, vagy görög világból eredő istenség papja volt. Valószínűleg a lakosság vallási igényeit tükrözi a jelenlétük egy-egy településen, ahol nyilvánvalóan csak hivatalos keretek között tevékenykedhettek, főleg azon esetekben ha felirataik a *decuviriók* engedélyére utalnak. *Sacerdosi* címük római közegben értelmezhető, egyébként saját vallásuk belső szóhasználata szerint használták az ily módon főleg a II. században jogilag nem értelmezhető címüket. A III. században ennek már nem volt nagyobb jelentősége, hiszen maguk a hívek már mind római polgárok voltak.⁴⁸ Ez lehet a magyarázata annak, hogy több orientális és görög istenség kultuszára van tartományszerte adat, mint ahánynak *sacerdos*át ismerjük. Az eltérésnek nyilván vallás szervezeti – jogi háttere van.⁴⁹ A *sacerdos*szal rendelkező kultuszok híveik által betagozódtak valamelyik helyi köz- és vallási igazgatási egységbe például egy városba esetleg *vicus*ba. Egy-egy *sacerdosi* hivatal városi megjelentének különlegesebb oka is lehet, ami által a *sacerdos* a közigazgatási keretekbe került hivatalosan.⁵⁰ A megtelepült kultusz vagy a városba befogadott istenség papja a település keretei között rendelkezett jogilag értelmezhető papi címmel, míg a többi kultusz papsága nem. Utóbbiak papjainak alig vagy egyáltalán nincs nyoma.

A *sacerdotium* nem kötődött csak a viszonylag alacsony társadalmi kategóriákhoz, mivel *vir egregius* címet viselő személy is van közöttük [P 16], több más municipális főhivatalnokkal együtt. Gyaníthatóan ők valóban a császárkultusz papjai voltak a helyi *flamen* mellett. A kétféle azonos tárgyú papság közötti különbség a *divi* illetve az *augusti* élő kultusza által illusztrálható. A császárkultusz helyi *sacerdos*ai az utóbbiak kultuszának szolgálatában állhattak, hasonlóképpen a tartományfőpapi *sacerdos*hoz. Különösen jellemző csoportot alkotnak azon *sacerdos*ok, akik azáltal váltak ismertté, hogy az ő közreműködésükkel és az ő papságuk alatt váltotta be valaki a fogadalmát, vagy állítatott feliratot vagy emléket a templomban vagy szentélyben. A jelenség felveti a *sacerdotium* időtartamának kérdését, ugyanúgy, mint a kiszolgált *sacerdos*ok, a *sacerdotalisok* léte. Azaz néhány *sacerdotium* határozott idejű megbízásként tűnik fel a feliratos forrásokban. Sajátosan az egyes kultuszok *sacerdotium*aikra vonatkozóan nem maradtak fenn részletesebb törvényi szabályozások, sőt a tulajdonképpeni létüket dokumentáló sokszor hivatalosnak látszó feliratok mellett nagyjából semmi. Ezáltal feltételezhető, hogy a település vallásszervezetének kereteibe való illeszkedésük, egy már létező rendszerhez csatlakoztatva történt, különösen a III. század elejétől, mikor a *sacra Romana* és a *sacra peregrina* közötti jogi határok elmosódtak.⁵¹ A tartományi városokban a közvetlen főhatóságuk valószínűleg a *pontifex*ek voltak, végsősoron pedig a *duumviri*.

A sacerdotium ideje egyes pannoniai városokban

A P 16, 18, 23, 47, 75 számok alatt szereplő *sacerdos*ok részben *sacerdotalis*ként ismertek [P 16, 23, 47], részben ismertek *sacerdos*ként és *sacerdotalis*ként is [P 18],

egyikük pedig valószínűleg ismételt *sacerdotium*át jelezte [P 75]. A kérdéssel még nem foglalkoztak a municipális papság vonatkozásában részletesen. Az ismert és bemutatott feliratokra támaszkodva viszont megfogalmazható az a megállapítás, hogy *sacerdotium*aikat néhányan kötött ideig viselték. Ahhoz azonban túl kevés *sacerdos*t ismerünk, hogy a kötött idejű *sacerdotium*okra általában a *magistratusi* egy esztendő időtartam elfogadható legyen. Az egyes városokban némelyik *sacerdotium*ból még kevesebbet ismerünk, mint az élethossziglani papi tisztségekből. Valószínűleg voltak élethossziglani, illetve egy esztendő vagy más határozottabb idejű, városban viselt *sacerdotium*ok is, azonban, ahogy az egyes tartományi városok között is különbség tapasztalható, úgy még nagyobb a változatok száma tartományonként.⁵² A dedikációk többször nem adnak lehetőséget arra, hogy egy részük határozottan egy istenalakhoz legyen köthető. Hivatalukat többnyire városokban viselték, de *vicus*okban is előfordulnak. A feliratok által olyan *sacerdos*ok léte állapítható meg egyes *pannoniai* városokban, akik olyan kultuszok szentélyeiben teljesítettek szolgálatot egy ideig, amelyek - a III. század elejéig - teljesen kívül estek az államvallás hagyományosnak mondható keretein, viszont a városi sokszor római polgárjoggal bíró, a birodalom különböző részeiből bevándorolt hívek által erőteljesen jelen voltak. Valószínűleg nagyobb hívőlétszám tette szükségessé, hogy egy-egy a magánvallásosság kereteit túlnövő kultusz helyzetét hivatalosan rendezzék a városban. A hívek *collegium*ba tömörülhettek, ezáltal hivatalosan papot is fenntarthatnak. Ezáltal a *sacerdos*ok adminisztrálta kultuszok egy része hivatalosnak tekinthető már a II. század vonatkozásában is, a III. században már mindenképp. Ketten az ismertek közül [P 18 és P 23] a *sacerdotium*ot követően az *ordo decurionum* soraiba léptek. A *sacerdotalis*ok léte alapján további pontosabban nem meghatározható, gyaníthatóan a császárkultusz szolgálatában álló városi *sacerdos*okról is feltételezhető a kötött idejű hivatalviselés [vö. P 16, 39, 41, 50, 59, 64, 90]. Egyiküknek [P 5] a sírfeliratán szerepel ilymódon a cím, ami éltében letett papságára is utalhat, de a holta miatt megszűnt *sacerdotium*ra is.

Néhány pap megjelölte a *sacerdotium*ának idejét, illetve a feliraton jelezték, hogy a vallásos tett az ő papságuk alatt következett be. Két egymással összefüggő oka lehet a papi idő megjelölésének. Egyrészt a fogadalmat tevő ezzel igazolta, hogy mikor és hogyan váltotta be a fogadalmát, másrészt a szentély időszámítását valószínűleg a szabott ideig hivatalban lévő pap vagy papok idejével is számolták [vö. P 4, 10, 11, 29, 34, 39, 43, 44, 49, 56, 77, 80]. A jelenség különösen ott szembevető, ahol ugyanazon szentélyben egymástól időben nem túl távoli *sacerdos* jelölte a papi időt, [P 49, 77, 87; P 10, 29, 34, 56] illetve a fogadalom beváltásában való közreműködését. Ez esetekben a papi idő megadása egyértelműen mutatja azt is, hogy határozott idejű *sacerdotium*ról van szó.

A sacerdosok száma

Tartományi szinten nem becsülhető meg közelítőleg sem, hogy mennyien lehettek az egykori *sacerdosok*. Viszonylag gyakori azonban, hogy egy szentélyben ketten láttak el a *sacerdotiumot*, olykor apa és fia együtt. Ahol biztosabban megállapítható a szentély és a papok összetartozása; *Iuppiter Dolichenus carnuntumi* szentélyében több alkalommal ketten láttak el egyszerre szolgálatot [P 10 és 56, P 29 és 34], hasonlóképpen *Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanus* és *Venus Victrix carnuntumi* szentélyében [P 49 és 77], valamint a *savariai* [P 53 és 54] és a *poetoviói Iseumok*ban [P 43 és 44]. Ez utóbbiak kettős jellegének nem állapítható meg összefüggése a két városban egyébként létező, legalább kettős tagságú államvallási papi *collegiumok* tagjainak létszámával. *Carnuntumból* nem ismerünk megfelelő számú államvallási papot, hogy összehasonlítható legyen a három település. A lehetőség azonban nem zárható ki, hogy szervezetileg a *sacerdosi* hivatalok egy része is az államvallási papság személyi rendszerének felépítését követte.

Városok sacerdotiumai

Többben városhoz tartozó *sacerdotiumukat* jelölték *sacerdos municipii* vagy *sacerdos coloniae* formákban, többször azonban a tisztségek felsorolásának a végére téve a város rangját jelző szót, ezáltal azonos körbe vonva minden betöltött hivatalt. Különféle istenalakoknak dedikáltak, közös jellemzőjük, hogy felirataik alapján nem sorolhatók egyetlen meghatározott kultuszhoz sem. Valószínűleg igaz, hogy az ő *sacerdotiumuk* a városi császárkultusz keretében értelmezhető, az *augusti* tiszteletével kapcsolatban,⁵³ de közvetlen adat a *pannoniai* tartományokból nincs. Máshol is inkább a császár üdvéért állított oltárok alapján lehet erre következtetni,⁵⁴ illetve a városon belül viselt *magistraturákból*. Többben *decuriók* voltak előtte vagy lettek a papság után [P 16, 18, 23], illetve *quinquennalis* is előfordul köztük [P 47]. Egyéb összefüggésben papságuk azonban nem értelmezhető. Az egyes istenségek *sacerdosai* általában kiírták az istenség nevét a papi funkciót jelző szó után. Az államvallási papi funkciókat is jelölhették a *sacerdos* kifejezéssel. Valószínűbb azonban, hogy formázerint *sacerdos* volt a tisztségcímük és nem az *auguratus*, *pontificatus* valamint *flaminatus* óhajtották értelmezni a kifejezéssel. Az utóbbiak feliratainak viszonylag nagy száma és általánosan egyöntetű szóhasználat az mutatja, hogy a magas presztízszű államvallási papságot nem rejtették általános fogalom alá, hanem néven nevezték. Pályafutásukon belül a *sacerdotium* különböző helyeket foglal el, és az esetek egy részében a visszautaló *sacerdotalis* alakkal jelezték a papságot:

P 5 - *sacerdotal[is]*.

P 90 - *sacer[dot(es)] ex colonia*.

P 18 - *sac(erdos)*, *sacerdotalis*, *dec(urio) col(oniae)*.

P 23 - *sacerdot(alis)*, *dec(urio) col(oniae)*.

P 16 - *d[e]c(urio)*, *sacerdotal(is)*, (---?), *v(ir) e(gregius)*, (---?).

P 47 - *q(uin)q(uennalis)*, *sacerdotalis*.

Ketten a *sacerdotium* után váltak *decurió*vá [P 18, 23], lehetségesen a *sacerdotium* előmozdította a rangemelkedést. Ketten legalább *decurió*ként váltak *sacerdos*szá, közülük az egyik a *quinquennialitast* követően vált meg a határozott időtartamú *sacerdosi* hivatalától. Az *ordo decurionumba* emelkedett *sacerdotalis*ok illetve a *magistratus*ként is betöltött *sacerdotium*ok egyes városi *sacerdosi* hivatalok magasabb presztízsét támasztják alá, ami megintcsak az uralkodókultusz felé közelíti a papi funkció értelmezhetőségi körét.

Két személy [P 41 és P 64] *sacerdotium*ai valószínűsíthetők, azonban konkrétumok nem állapíthatók meg róluk. A P 41 talán *magistraturát* viselt a *sacerdotium* közben vagy után, ami a feljebb illusztrált jelenségre egy további példa lehet, azaz egyes *sacerdotium*ok hozzájárulhattak a társadalmi ranglétrán való emelkedéshez.

P 64 - *[sac]erdo[-s, -t(alis)? mun(icipii)?]*.

P 41 - *V(---?)*, *s[ac(erd -os, -otalis?)]*, *q[u(a)est(oricius)]*, *cu[r(ator)] l(ocorum) v(enalium) r(emansorum) [m(unicipii)]*.

Mindkettő erősen töredékes felirat, az eddigieken túlmutató további lényegi következtetések levonására alkalmatlanok.

Sacerdos Urbis Romae

Egyetlen *sacerdos*át ismerjük *Urbs Romának*, aki a császárkultuszhoz közel álló, a keleten régebb óta létező, a nyugati latin nyelvű tartományokban a kultusz Róma városi *Hadrianus* általi megalapítását követően megjelenő [vö. P 8 és III. 1], municipális keretek fölötti tartományi szintű pap volt:

P 8 - *dec(urio)*, *flamen*, *du(u)mviralis col(oniae)*, *sacerdos Urbis Romae*.

Hivatala mutatja, hogy a III. század elején a kultusz létezett *Aquincumban* és szentélye is volt, ahol a *sacerdotiumot* elláthatta. A tartományi jellegű kultuszt valószínűleg a III. század elején 212-214 között honosította meg egyik, a *XVviri sacris faciundis* soraiba

tartozó helytartó, aki eddig az egyetlen ismert bázist állította az istennő számára.⁵⁵ A birodalomból ismert papok pályafutásai szerint a *sacerdotium* túlmutat a városi kereteken, megközelíti egy tartományi főpapi hivatal presztizsét. Ennek a *pannoniai*, *aquincumi* egyetlen ismert pap is megfelelő, aki papságát a *Ilviratus* után kezdte viselni. *Urbs Roma Aeterna* tartományi szinten bevezetett kultuszának gyakorlata a III. század közepéig valószínűleg abbamaradt, ahogy máshol is nyugaton Róma város kivételével.⁵⁶

Sacerdos templi Divi Marci

Pannonia Inferior egyik településén *Divus Marcus Antoninus Pius*nak temploma állt. A templomnak egy *sacerdos*át ismerjük a II-III. századok fordulójáról – a III. század első feléből, aki egy a *vetus salinae cohors III Batavorum*⁵⁷ szolgáló katonával együtt állíttatott oltárt:

P 26 - *sacerd(os)* és/vagy *sacerd(otalis) temp(li) Divi Marci*.

Semmi továbbit nem tudunk a templomról, több papja nem ismert, régészetiileg nincs azonosítva. A pap *sacerdotiuma* egyértelműen a templomhoz kötődik és ezáltal az istenalakhoz. Nem állapítható meg a *sacerdos temp(li)* funkciónev alapján, hogy ugyanazon templomban több pap működött-e, vagy csak egyedül ő volt a *sacerdotium* viselője. Közvetlenül az istenség szolgálatában általában egy *flamen* állt, aki ez esetben egy *flamen Divi Marci* lehetett. A templom helyszíne vitatható, mivel a feliratos köemlék nem az eredeti, hanem középkori másodlagos felhasználási helyéről került elő. A lelőhelyre egyaránt szállítottak kőanyagot a környékről és távolabbról is. Ennek alapján több más lehetőség kizárása után *Aquincum* és *Gorsium* vethető fel, mint az oltár eredeti felállítási helye. A lehetőségek vizsgálatát követően, azonban a feliraton szereplő *templum Divi Marci* helyszíneként *Aquincumot* lehet inkább feltételezni, mint tartományi székhelyet [vö. III.15 és P 26].

Mithrasnak oltárokat állító sacerdosok

Három olyan *sacerdos*i címet viselő személy ismert a *pannoniai* tartományokból, akik *Mithras*nak illetve az ugyanazon vallási körbe tartozó *Petra Genetrix*nek állíttattak feliratokat a II-III. századokban:

P 3 - *sacerd(os)*.

P 75 - *sac(erdos) it(erum?)*.

Az oltárok *mithraeum*ban álltak *Carnuntum* területén. A *sacerdos*i cím a misztériumok esetében rendhagyó és bizonyosan nem a saját belső hitéhez tartozó funkció volt. *Mithras* misztériumainak beavatottjai voltak, akik egymás beavatásával bezárólag elláttak mindent, ami vallásuk életéhez tartozott.⁵⁸ Összehasonlíthatatlanul kevesebb *sacerdos* ismert *Mithras* misztériumainak hívei közül mint beavatott.⁵⁹ A *sacerdotium*, akár *Savariában* és *Poetoviában* az *Iseum*ok esetében, itt is a szervezett városi létben való elhelyezkedését jelzi a szentélynek, amelyet a hívők egyesülete tarthatott fenn. A meghatározott időtartamú *sacerdotium*ra a hívőközösség illetve a terület gazdája adhatott megbízást, valószínűleg nem kívülállónak, hanem egy a hívőközösségből kikerülő beavatottnak. Egyikük úgy látszik kétszer töltötte be a papságot.⁶⁰

P 38 - *sac(erdos)*.

Auxiliáris *vicus* *mithraeum*ának papja volt, aki valamilyen a beavatottaknak szánt adományt örökített meg a felirattal amelyről ismertté vált. A pap és a szentély léte által illusztráltan erősebb hívőközössége lehetett a *vicus*nak, amely előljárósága az egyik beavatottat *sacerdos*ként alkalmazhatta.

Aegyptusi eredetű istenségek sacerdosai

Hat olyan papi személyt ismerünk, akik többségükben *Isis Augustának* illetve *Osirisnek* továbbá *Sarapisnak* dedikáltak és *sacerdos*ok voltak a II. században *Pannonia Superiorban*.⁶¹

Poetoviában apa és fia az *Iseum sacerdosai* voltak:

P 43 - *sac(erdos)*.

P 44 - *sac(erdos)*.

Az ő nevük és papi idejük hitelesített egy fogadalomtételt.

Hasonlóképpen apa és fia voltak a *savariai Iseum* két papja is, akik viszont saját nevükben állították a feliratot és csak papságukat jelölték rajta.⁶²

P 53 - *[sace]rd[os]*.

P 54 - *[sace]rd[os]*.

Scarbantiában maga a pap építtetett – *f(ecit)* – valamit a szentély területén, esetleg

magát a szentélyt:

P 36 – [*Isi*]dis sacerdos[os].

Különösen a két *poetoviói* pap felirata utal arra, hogy meghatározott ideig tölthették be a *sacerdosi* hivatalt. Tekintettel arra, hogy *Isis* tisztelete misztériumvallás keretében történt, a papi teendőket a beavatottak látták el, akik jól meghatározott funkció-nevekkel is bírtak. Azonban a *mystes* nem képviselt semmilyen létező jogi kategóriát, amellyel maga a szentély személyi része egy város vallási életében szerepelhetett volna. A *sacerdotium* pontosan ezt a célt szolgálhatta *Poetoviában*, *Savariában* és *Scarbantiában* is. Egyes beavatottak, akik a papságot talán családon belül örökölték, a hivatalos papság vállalásával *sacerdos*ként képviselték a szentélyt és a beavatottakat a városi közigazgatás szervezetében.⁶³

Az Ács-Vaspusztáról ismert *Sarapis* – *Isis* templom építési feliratán szereplő egyik építtető pap:

P 82 - b(ene)ff(iciarius) sac[er]dos[us].

Utóbbi a hadsereg vagy a helytartói hivatal alkalmazásában állt. A közreműködésével létrejött templom építtetése elválík a tartományi civil vallásosságtól. A templom létének hátterében feltehetőleg a tartományi helyőrségeket 213 késő őszén felkereső *Caracalla Sarapis* tisztelete állhatott.⁶⁴

Syriai eredetű istenségek sacerdosai

I. O. M. Dolichenus sacerdosai

Kétségtelenül *Pannoniában* is a legnépesebb *sacerdosi* csoport, akik közül többen gyaníthatóan más tartományokban is feltűntek.⁶⁵ *Pannoniai* tevékenységük *Hadrianus* uralkodásától *Severus Alexander* haláláig tartott.⁶⁶ Ebből a nagyjából egy évszázadot felölelő időből tíz személyt ismerünk *Pannoniából* illetve egy meghatározhatatlan létszámú csoportot [P 91], akik között az előbb említett tíz személy némelyike is jelen lehetett a *gorsiumi* oltár állításánál 198-209/211 között.⁶⁷ Nagyobb részük keleti közegekből származott, azonban olyan is van köztük, akinek neve latin nyelvközegekből való származására utal. A *sacerdotiumon* kívül semmi mással nem foglalkoztak a *pannoniai* tartományokban, legalábbis feliraton nem jelölték: P 10 - sacer(dos); P 11 - sac(erdos); P 12 - sac(erdos); P 21 - sac(erdos); P 25 - sac(erdos); P 29 - sac(erdos); P 34 - sac(erdos); P 56 - sacer(dos); P 63 - sacer(dos?); P 91 - tot(ius) pr(ovinciae) sacerdot[us]. Kiszolgált *Dolichenus* papokat sem ismerünk, viszont szentélyből idő-határozó jelleggel és közreműködőként feltüntetett papokat igen. A jelenség úgy is értelmezhető, hogy adott közterületen álló szentélyekben

meghatározott ideig látott el egy-egy *sacerdos Dolicheni* hivatalos papi teendőket, közösségi szolgálatban. Mivel az ismert papok több tartományban is feltűntek, egy pontosan nem körvonalazható peregrinációs rendszer, és térítő illetve üzleti utak megtétele feltételezhető ezzel kapcsolatban.⁶⁸ A dolicheniánus hívőközösséghez való tartozás élethossziglan tartott, s valószínűleg maga a papság is. Azonban a *sacerdotium* minden esetben adott szentélyhez kötődhetett, valamelyik tartományban vagy *Italiában*, viselője akárhol is tűnt fel a birodalomban téríteni vagy üzletelni. Azaz a birodalom valamelyik szentélyében ő *sacerdosi* alkalmazásban szerepelt és volt nyilvántartva. Másként *sacerdosi* címmel nem nagyon tűnhettek volna fel több tartományban is. Esetlegesen időről időre más és más szentélyben láttak el valameddig papi szolgálatot, az adott közösségben jövevényként. Utóbbi eset kétségtelen bizonyításhoz még kevés forrással rendelkezünk, a feltételezéshez viszont elégséggessel.

I. O. M. Heliopolitanus és Venus Victrix szentélyeinek sacerdosai

Carnuntumból ismert három pap, akik közreműködőként szerepeltek fogadalom-beváltásnál, amelyet *I(uppiter) O(ptimus) M(aximus) Heliopolitanus* és *Venus Victrix* részére tettek a II. század végén és a III. században. A papok nem csak közreműködők voltak, hanem a papi időt is jelezték a *consul*keltezett feliratokon. A P 87 - *sac(erdos)*, *Commodus* uralkodásának végén volt pap, míg ketten egy időben 240-ben dolgoztak a szentélyben: P 49 - *sacerdos*; P 77 - *sacerdos*. A két személyében ismert pap latin *cognomen* viselt, származásuk így nem köthető görög nyelvterülethez. *Savariából* *Venus Victrix* szentélyének ismert egy *sacerdosa* szintén fogadalombeváltás idejét jelzően és közreműködőként feltüntetve a feliraton: P 4 - *sac(erdos)*. Mind a négy pap egyszerűen *sacerdos* címmel bírt, semmilyen más tisztségükről nem tudunk. Az idő megjelölése által valószínűsíthető, hogy kötött idejű *sacerdotiumot* viseltek a város alkalmazásában a megfelelő szentélyben.

Magna Mater sacerdos

Valószínűleg *Magna Mater* szolgálatában állt az egyik, töredékes feliratról ismert s ezért feltételelesen azonosított *sacerdos Savariában*:

P 79 - [*sac(erdos)*].

Egyetlen joggal feltételezhető tisztsége alapján *Magna Mater* papja volt, aki *sacerdos*ként nem a kultusz papjaira utaló, akkor még belső szóhasználat szerinti *gallus* címet viselte. *Sacerdos*ként a városfalon kívül, de az *Iseum* és a *Dolichenum* mellett, közterületen „*intra fines coloniae*”⁶⁹ álló *Metroon*⁷⁰ papja volt, valószínűleg élethossziglan kinevezve.⁷¹ *Magna Mater*nek rajta kívül nem ismert papja *Pannonia Superiorból*, pedig a kultuszéletre pl. a *collegium dendrophorum* többszörös

előfordulása világosan utal.⁷² Emellett egy Csákváron előkerült, *Magna Mater* ábrázoló bronzkorong is a kultusz egy papjának *coronájához* tartozott valószínűleg.⁷³

Nem meghatározható sacerdotiumok

Sacerdos a „numenek” szentélyében

Kétségtelen hogy a felirat amelyről a papot ismerjük, egy szentély falában, vagy legalábbis egy falban került elhelyezésre.

P 80 - *sac(erdos)*.

A *sacerdos* feltüntetése időt jelez a *consul*keltezéssel együtt, emellett a feliratállítás, illetve a hozzátartozó fogadalom vagy vallási tett papi biztosítója is volt. A szentélyhez kötődhetett a *sacerdotiuma* és csak ezáltal a *numenekhez*, akikről nem tudjuk, kik voltak. Gyakorlatilag minden egyes istenséget lehetett *numennek* nevezni. Ez esetben egy istencsoportot takar a kifejezés. A *sacerdos* római polgárjoga bizonytalan, vagy csak a papi nevét tüntették fel a feliraton, papsága az idő megjelölése által valószínűleg határozott ideig tartott.

Sacerdos Dis Pater és Aere Cura szentélyében

Egy fogadalom beváltásának alkalmából állított oltár szövegében tűnik fel:

A P 39 - *sac(erdos)*.

Papi közreműködő illetve az állítatás idejét jelölő pap volt két fogadalmat tevő személy oltárállításának alkalmával. A fogadalmat *Dis Paternek* és *Aere Curának* tették, és váltották be. A *sacerdos*nak bizonyosan köze volt a szentélyhez vagy a szent helyhez. Valószínűleg a *locus* megbízott városi papja volt.

Sacerd(os) (templi?) Deorum Magnorum ?

Egy oltár állítatójaként ismert, amelyet úgynevezett „*templenses*” üdvéért dedikált *Gorsiumban*:

P 78 - *sacerd(os)*.

Pontos hovatartozása akkor fog kiderülni, amikor a *Gorsium* illetőségére, státuszára vonatkozó forrás előkerül. Mivel az oltár a településen került elő, igaz másodlagos felhasználási helyéről, valószínűleg *Gorsiumban* volt pap és alkalmazásáról a *Gorsium* területe fölött joghatóságot gyakorló *ordo decurionum* döntött. Nem állapítható meg, hogy határozott ideig volt-e pap vagy élethossziglan. A *sacerd.* rövidítés *sacer-*

*d(otalis)*ra is feloldható kiszolgált papot jelölően. Utóbbi esetben nem feltétlenül lenne helyben szolgáló személy, pusztán adott alkalommal ott tartózkodó egykori pap. A *templenses* valószínűleg vallásos cselekedet avagy cselekménysor *Gorsiumban* tartózkodó résztvevőiként azonosíthatók, akik üdvéért a helyi pap állíttathatott oltárt [vö. még P 26 és III.15].

Sacerdos (?)

*Apollon*mak állított oltárt egy pap *Carnuntumban*:

P 50 - *[s]acer[d]os*.

A dedikáció alapján nem lehet a papságát kétséget kizáróan meghatározni, viszont *Apollon* szentélyében való szolgálata sem zárható ki, ha mint gyanítható, volt ilyen szentély *Carnuntumban*.

Sacerdos (?)

*Iuppiter Optimus Maximus*nak állíttatott oltárt *Brigetio* területén fogadalomból:

P 6 - *sac(erdos?)*.

A főistennek tett fogadalom által nem határozható meg egyértelműen a *sacerdotiuma*. A neve és a dedikáció szerint nem orientális vagy görög istenséghez köthető, esetleg az államvallás szolgálatában is állhatott.

Sacerdos (?)

Carnuntumból ismert egy felirat szövegének fennmaradt végéből:

P 88 - *[--- s]acerdos*.

A feliratot ő állította 209-ben. A *colonia* területén álló szentélyben volt pap, esetleg a *colonia* területén álló orientális szentélykörzetben szolgálhatott.

Sacerdos (?)

Carnuntumban volt pap, a felirat lelőhelye szerint:

P 89 - *[---] sac(erdos)*.

Az oltárt vagy ő dedikálta vagy az ő papsága alatt állította valaki 240-ben. Nem zárható ki azonossága a P 49 vagy P 77 alatti papok valamelyikével. Feltehető, hogy az orientális szentélykörzet egyik templomában volt a hivatala.

APPENDIX

Különlegesebb papságok

Néhány olyan papi tisztség is feltűnik a *pannoniai* tartományokban, amelyek az általános municipális papságtípusokhoz képest a tartományon belül ritkaságuk folytán kirívóak. Közös vonásuk, hogy kapcsolódnak a császárkultuszhoz.

1. Közöttük a tartományi főpapi hivatalhoz mérhető jelentőséggel bírt valószínűleg a *sacerdos Urbis Romae* tisztség viselője [P 8, ld. még ui. feljebb] *Pannonia Inferiorban*, *Aquincum* székhellyel. Hivatalának feltüntével egy időben jelent meg a tartományban a korábbi *sacerdos provinciae* főpapi cím [P 67, 81] helyett a *sacerdos Arae Augusti nostri* [P 65] titulus. A *sacerdos Urbis Romae* tisztség birodalomszerte tapasztalható eltűntét követően a *pannonia inferiori* tartományi főpap címe ismételtén *sacerdos provinciae* formában tűnt fel [P 13]. Bár *Pannonia Superiorban* szintén felváltja a *sacerdos Arae Augusti* cím [P 32, 85] a korábbi *sacerdos provinciae* [20, 37, 58, 72, 73] titulust [ld. még IV. 3], *Urbs Roma Aeternának* kultuszemléke és felirata sem papja nem ismert még a nyugatpannoniai tartományból. A *Pannoniával* nyugatról szomszédos *Noricumban* egy biztos és egy kevésbé biztos esetben szembesülünk a *sacerdos Urbis Romae Aeternae* címmel,⁷⁴ viszont főpapokat nem ismerünk, hogy az időrendek összehasonlíthatók legyenek. Nagyjából hasonló a helyzet a délről szomszédos *Dalmatia* esetében is, ahonnan nem ismerünk főpapokat olyan szinten, hogy bármilyen kronológiájuk felállítható legyen, és ez a *sacerdos Urbis Romae* hivatal viselője⁷⁵ jelenlétének többé – kevésbé jól behatárolható időrendjével összehasonlíthatóvá váljon. A keletről szomszédos *Dacia*ban a *sacerdos provinciae* címet felváltotta a *sacerdos Arae Augusti* cím a III. század második évtizedében,⁷⁶ azonban *Urbs Romának* nem ismerjük egyetlen papját sem. Ezáltal se *Noricum* se *Dacia* illetve *Dalmatia* nem képezhetnek teljes értékű összehasonlítási alapot, lehetőséget a *pannonia inferiori* állapotok vizsgálatához.⁷⁷

2. Szintén *Pannonia Inferiorban* tűnik fel a *sacerdos templi Divi Marci* tisztség eddig egyetlen ismert viselője által [P 26]. Papságának helye *Vetus Salina* és *Gorsium* helyett *Aquincumban* látszik valószínűbbnek [ld. még P 26 és ui. feljebb, továbbá III. 1].

3. A *pannonia superiori* *Siscia*ba való volt az a tartományi főpapságot viselt személy is, aki városában a *flamen Divi Claudi* hivatalát is betöltötte a II. században [P 70, ld. még ui. feljebb]. *Divus Claudius sisciai* kultusza a *Flavius* korra tekinthet vissza és a városalapító *Vespasianus* és idősebbik fia *Titus Claudius* iránti tiszteletére. A papság II. századi léte az egyik adat a feltételezhető *savariai* templom⁷⁸ mellett a tartományi közigazgatást megszervező *Claudius* kultuszának az I. századi tartományi jellegére [ld. még IV. 1].

Jegyzetek

¹ Ld. Tert. *apol.* 1; Tert. *pall.* 4 ad fin.

² Ld. még. pl. Colum. 3. R. R. 21, 6; Cic. 2. *orat.* 46, 202; Ov. 3. *trist.* 14, 1; Plin. *nat.* 30, 31 (110); Lact. 5, 2; Quint. 11, 1, 69; Gell. 14, 4; Quint. 8. *declam.* 9; Colum. 11. R. R. 1, 10; Cic. *dom.* 1, 2; Cic. *dom.* 39, 104; Liv. 1, 7; 9, 34; 23, 11; Juv. 2, 113; Nep. *Lysandr.* 3; Plaut. *rud.* 3, 2, 10; Acc. *apud Non.* p. 487, 19 *Merc.*; Ov. 13. *metam.* 410; Cic. 6. *Verr.* 45, 99; Verg. *Cir.* 166; AE, 1924: 70; AE, 1940: 26; AE, 1917/18: 82; CIL VI, 716; CIL XIV, 57, 58, 59; CIL VIII, 20975, 22901 (a tisztségcímeket a keresztény korban is alkalmazták általában a püspökökre: vö. AE, 1958: 121; cod. Theod. 12, 1, 49; 16, 2, 42; Cod. Just. 1, 3, 18; 1, 3, 22; 1, 3, 25; cod. Iust. 5. 4. 25. 4; 5. 70. 7. 5); Ld. *Antistes*, in LTL (Corradini) 1864, p. 270; *Antistes* in Georges 1879, p. 446; Ld. még Habel 1894, col. 2536-2537; *Antistes* in DE (Spinazzola) 1895; Marquardt 1885, p. 213-214, illetve p. 217-218 ahol az igazgatási jellegét emelte ki; Wissowa 1912, p. 370 és a 3 jegyzet, p. 483; ld. még Ladage 1971, p. 46-47; vö. Hübner 1980, p. 725-726

³ Ld. pl. CIL III, 1117 = Ardevan, 336 = IDR III/5, 388, vö. még Á. Szabó 2004 (Orbis Antiquus), p. 794-795 – *Dacia. Apulum* és CIL III, 1115 = ILS, 3174 = RD, 349 = IDR III/5, 364, vö. még Á. Szabó 2004 (Orbis Antiquus), p. 792-793 – *Dacia. Apulum*: ahol ugyanaz a személyi *sacerdos*, *haruspex* és *antistes* volt

⁴ Összefoglalóan ld. in DA (Bouché-Leclercq) 1873, p. 550-560; Marquardt 1885, p. 397-409; in DE (Spinazzola) 1886, p. 778-810; Wissowa 1912, p. 523-534; Schumacher 1978, p. 655-819; Szemler 1986, p. 2314-2331; Linderski 1986, p. 2146-2312; vö. még Ladage 1971, p. 53-54, p. 78-80; Vaahtera 2001; Bleicken 1981, p. 257-300; Dessau 1876, p. 74-76; ld. még Regell 1975 – az augurokra vonatkozó korabeli auctorfelfeljegyzések gyűjteménye

⁵ Vö. Siebert 1999, p. 130-133, p. 221, p. 240 p. 267-268

⁶ Vö. *Album ordinis coloniae Thamugadi*: CIL VIII, 2403 = CIL VIII, 17824 = CIL VIII, 17903 = AE, 1948: 118 = AE, 1949: 133 (AE, 1956: 133) = AE, 1978: 891 – *Africa Proconsularis. Thamugadi*; CIL VIII, 20152, ehhez ld. még Ladage 1971, p. 11, 2 jegyzet olvasatmódosítással: *maximus* helyett *magister*

⁷ Vö. továbbá CIL XI, 6167 = ILS, 5673 – *Italia / Umbria. Suasae*

⁸ Vö. Canto 1981, p. 143-146; ld. még Rüpke 1995, p. 537

⁹ Egyetlen ilyen tartományi municipális törvényszöveg ismert máig: *Lex coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis. Hispania. Urso* – CIL II, 5439 = CIL II, 5439a; EE II, p. 105-151, 221-232; EE III, p. 87-112; EE IX, p. 83, 91; ILS, 6087 = FIRA I, p. 177-198, nr. 21; Mallon 1944, p. 213; AE, 1946: 123 = AE, 1951: 32; Girard – Senn 1977, p. 200-222, nr. 3; CIL II² 5, 1022, vö. még Dessau 1876, p. 74-76; Hübner 1876, p. 87-90; Mommsen, p. 91-112; Gonzáles ed. 1989 – ld. még itt I. **Addendum** I

¹⁰ Elvéve előfordul, hogy rövidítették *aug.* formában vö. – CIL III, 8189 = IMS 6, 6, *Moesia Superior. Scupi* – *I(ovii) O(ptimo) M(aximo) | C(aius) Cassius | [C]eler aed(ilis) | dec(urio) q(uaestor) Ilvir | aug(ur) Ilvir | q(uin)q(uennalis) col(oniae) | Scup(inorum)*. A feliraton municipális *cursus honorum* felsorolása közben áll a rövidítés, így társadalmi állása folytán csak *aug(ur)* lehetett az illető, ha jól olvasták a feliratot (*non vidi*) és nem az előtte álló *Ilviri* hivatal pontositotta egy rövidítéssel. Hasonló esetben, vagy más megerősítéssel fogadható csak el az *aug.* mint az *augur* szó rövidítése. Egyedülálló módon csak a név mellett minden esetben *Aug(ustalis)*

¹¹ Vö. Alföldy 1960, p. 37-52 (= 1960, p. 154-164)

¹² Vö. Barkóczi 1965, p. 217-220, pl. II, 1-2, pl. III, fig. 5, 1, pl. IV, fig. 5, 2; Thomas 1982, p. 56-57, Abb. 1-2-3

¹³ Vö. AÉ, 1910: 132 = Ardevan, 473 = ILD, 604 – *Dacia. Potaissa - I(ovi) O(ptimo) M(aximo) F(ulguratori) | P(ublius) Ael(ius) Ma|ximia|nus augu[r] | col(oniae) v(otum) s(olvit)*. A 4. sor végét általában kerekzárójellel kiegészítik, azonban a feliratot kiadó Téglás I. 1909, p. 161-162 világosan jelezte, hogy onnan kitörött egy betűnyi hely az oltár testéből. A feljegyzéseiben készített rajzon azonban a szélén nem ábrázolt túl nagy törést. A második V betű viszont a G belsejébe faragott. A rajz szerint az R is egy kicsire faragott betű lehetett, amely a szél kisebb törése által már eltűnhetett, ld. Téglás 2005, p. 147 nr. 1906 32/79-81 ábra

¹⁴ Vö. AÉ, 1961: 2 = RSS, 44 = RIU, 1; vö. még Alföldy 1960, p. 157

¹⁵ Vö. Alföldy 1960, p. 145-164 (= 1960, p. 37-52)

¹⁶ Vö. Alföldy 1960, p. 145-164

¹⁷ Ilyen, a városalapítással egyidős helyszínt azonosítottak nemrég, ld. Carandini 2000; vö. még Latte 1948, p. 143-159

¹⁸ Ld. pl. CIL III, 1141 = Ardevan, 340 = IDR III/5, 330 – *Dacia. Apulum*; AÉ, 1944: 48b = AÉ, 1977: 663 = Ardevan, 491 = ILD, 700 – *Dacia. Porolissum*; CIL III, 2866 = Dobó, 846 = Ardevan, 502 – *Dalmatia. Nedinum* de a feltüntetett hivatalok a *daciai Porolissumra* vonatkoznak

¹⁹ Vö. *Lex coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis* - CIL II, 5439 = CIL II, 5439a; EE II, p. 105-151, 221-232; EE III, p. 87-112; EE IX, p. 83, 91; ILS, 6087 = FIRA I, p. 177-198, nr. 21; Mallon 1944, p. 213; AÉ, 1946: 123 = AÉ, 1951: 32; Girard - Senn 1977, p. 200-222, nr. 3; CIL II², 5, 1022: c. 66-68

²⁰ Vö. még Ladage 1971, p. 80

²¹ Összefoglalásként ld. in DA (Jullian) 1892, p. 1156-1188; újabban Vanggaard 1988; a városok vonatkozásában ld. még Ladage 1971, p. 78-80

²² Vö. Étienne 1958, p. 235; Ladage 1971, p. 11; vö. még pl. Bassignano 1974 (vö. Pflaum 1976 rec.) és Cid 1988, p. 157-164 az *africai flamenekhez*, amelyek az európai tartományokban megszokottaktól eltérő szervezeti mód szerint léteztek

²³ A *hispania citeriori* főpapok szolgálati idejéhez ld. Alföldy 1973; a municipális *flamenekhez* vö. pl. Ladage 1971, p. 82-83

²⁴ Vö. pl. ILS, 2347 – *Numidia. Casis*

²⁵ Ld. még összefoglalóan Marquardt 1885, p. 326-335; vö. még in DE III (Espérandieu), p. 139-148; Samter 1909, col. 2484-2492; ld. még Wissowa 1912, p. 501-523; Alföldy 1973; Ladage 1971, p. 63, p. 83-84 - az *africai flamen perpetuus* mellett szereplő *flaminicius* vagy *flaminalis* megjelölések vagy két különböző *flaminatusra* utalnak, vagy kézenfekvőbben arra, hogy a forraszerinti tisztisnév a *flamen perpetuus* volt, ahogy máshol egyszerűen csak *flamen*, ahogy erre Hirschfeld is rámutatott 1866, p. 55

²⁶ Vö. Siebert 1999, p. 69, p. 75-78, p. 101, p. 118-127, p. 242-243, p. 249, p. 253-255, p. 265-266; vö. még CIL VI.1, 2104 – a 26 sortól

²⁷ Építési feliratából, vagy a kultusz-szobor posztamensének feliratából kis töredék maradt: RIU, 42 = RSS, 76 = AÉ, 1944: 131 = Tóth, nr. 44 (a képaláírás tévesen nr. 43) - *Di[vo] | Clau[dio] ---*; vö. Tóth E. 1974, 299-301; ld. még Mráv 1998, p. 217-236

²⁸ Ld. CIL III, 1448 = IDR III/2, 72 = Ardevan, 83 – *Dacia. Sarmizegetusa: „ob honor(em) flamoni et HS(sestertium) LXXX n(umum) ad annonam dedit”*

²⁹ AÉ, 1979: 520 = AÉ, 1983: 867 = Ardevan, 507 = ILD, 54 – *Dacia. Drobeta*

³⁰ Vö. Alföldy 1963, p. 52

³¹ Vö. Á. Szabó 2005 (2006) in HPS sa.

³² Vö. Preibisch 1874 (1975), p. 1-47 a *pontifexek* tevékenységére vonatkozó fennmaradt auctoradatok elemzése, továbbá a vonatkozó auctorbelyek téma szerinti csoportosítását ld. Preibisch 1878 (1975), p. 1-22; ld. még Rohde 1936; összefoglaló jelleggel vö. még Bouché-Leclercq 1871; Marquardt 1885, p. 235-321; ld. még Wissowa 1912, p. 501-523; a köztársaság és császárkori Róma városi *collegium pontificum*hoz vö. még Szemler 1986, p. 2314-2331; Schumacher 1978, p. 655-819; a tartományi városokra vonatkozólag általános betekintést nyújt Ladage 1971, p. 34-35, p. 52-53

³³ Ld. pl. AÉ, 1914: 43; AÉ, 1916: 12; AÉ, 1938: 38; CIL VIII, 7103; CIL VIII, 7115; CIL VIII, 7123

³⁴ Vö. Wissowa 1912, p. 385, p. 472-477, p. 515; ld. még Köves-Zulauf 1995, 65-75; ld. még pl. Varro *l. l.* 6, 61; ld. még Ladage 1971, p. 52-53 további példákkal

³⁵ Vö. Siebert 1999, p. 51, p. 54, p. 68-69, p. 75-78, p. 121, p. 173, p. 210-212, p. 216-217, p. 236-239, p. 243-244, p. 249-250, p. 260-261, p. 265-266; vö. még CIL VI.1, 2104 – a 26 sortól

³⁶ Vö. Canto 1981, p. 143-146; Rüpke 1995, p. 537

³⁷ Egyetlen ilyen tartományi municipális törvényszöveg ismert máig: *Hispania. Urso. Osuna. Lex coloniae Genetivae Iuliae seu Ursonensis* - Ld. CIL II, 5439 = CIL II, 5439a = EE II, p. 105-151, 221-232 = EE III, p. 87-112 = EE IX, p. 83, 91 = ILS 6087 = FIRA I., p. 177-198, nr. 21 = Mallon 1944, p. 213 = AÉ, 1946: 123 = AÉ, 1951: 32 = Girard - Senn 1977, p. 200-222, nr. 3 = CIL II², 5, 1022, vö. még Dessau 1876, p. 74-76; Hübner 1876, p. 87-90; Mommsen 1876, p. 91-112; Gonzáles ed. 1989–; ld. még itt I. *Addendum* I; ld. még Ladage 1971, p. 80

³⁸ Vö. pl. Liv. I, 20, 5

³⁹ Vö. pl. Wissowa 1912, p. 473-474

⁴⁰ Ld. még Ladage 1971, p. 103-104 a nyugati tartományok összefüggéseiben. *Daciában* fordul elő több alkalommal a *pontifexi* és *auguri* hivatalok egy személy által való viselete, ld. pl. CIL III, 1141 = Ardevan, 340 = IDR III/5, 330 – *Dacia. Apulum*; AÉ, 1944: 48b = AÉ, 1977: 663 = Ardevan, 491 = ILD, 700 – *Dacia. Porolissum*; CIL III, 2866 = Dobó, 846 = Ardevan, 502 – *Dalmatia. Nedinum*

⁴¹ Vö. Cic. *leg.* 2, 20 és tovább

⁴² Vö. pl. Tert. *apol.* 24, 8

⁴³ A *sacerdosok*at illetve a tartományi városok *sacerdosait* általánosan áttekintette Riewald 1920, col. 1631-1653; ld. még Ladage 1971, p. 5-7, p. 55-65. Teljes anyaggyűjtés, hely és jelleg vizsgálat nélkül mindkettő egy alapos bevezető szerepét töltheti be. A *sacerdosok* magán és hivatalos vallásosságban betöltött szerepéhez vö. még De-Marchi 1903

⁴⁴ Ld. pl. Tóth I. 1976, p. 15-39 – *Iuppiter Dolichenus sacerdosairól*; Schillinger 1979 – *Magna Mater sacerdosaira* is kitér részletesen a kultusz történetét vizsgálva; Vidman 1970 – az egyiptomi kultuszok vizsgálata során szintén foglalkozik a papsággal

⁴⁵ Vö. még pl. Ladage 1971, p. 81-82

⁴⁶ Vö. Étienne 1958, p. 235; Ladage 1971, p. 11, p. 14-19 a vizsgált forrásanyag alapján

⁴⁷ Vö. pl. Siebert 1999, p. 242

⁴⁸ Ld. Wissowa 1912, p. 89

⁴⁹ Vö. Wissowa 1912, p. 87-94

⁵⁰ Vö. Ladage 1971, p. 97-99

⁵¹ Vö. Wissowa 1912, p. 89 és p. 348-379 ld. még uo. p. 535

⁵² Vö. Riewald 1920, col. 1651-1653; vö. még Ladage 1971, p. 81-87; Delgado 1998, p. 22-27, 31-35

⁵³ Vö. Ladage 1971, p. 5-7, p. 55-65

⁵⁴ Vö. pl. AÉ, 1909: 112 = IDR III/3, 37 = Ardevan, 245 – *Dacia. Sarmizegetusa*

⁵⁵ CIL, III, 10470 = ILS, 3925 = Á. Szabó 2005 (2006) in HPS sa. nr. 1

⁵⁶ Vö. Á. Szabó 2005 (2006) sa. in HPS; más vélcményen Ladage 1971, p. 115-116

⁵⁷ Ld. Lőrincz 2001, p. 30-31 nr. 9

⁵⁸ Összefoglalóan legutóbb ld. László L. – Nagy L. – Szabó Á. 2005

⁵⁹ Vö. pl. Clauss 1992, Index

⁶⁰ Vö. pl. CIL X, 5779 = AÉ, 1969/70: 111 = AÉ, 1980: 195 = AÉ, 1989: 153, *Italia*

⁶¹ *Isis tiszteletének pannoniai történetéhez összefoglalóan vö. pl. Wessetzky 1959, p. 265-282; Wessetzky 1961*

⁶² Ld. még Tóth I. 2005, p. 112-126

⁶³ Vö. Vidman 1970, p. 48-65; Witt 1971, p. 89-99; Dobrovits 1975, p. 176; I. Tóth 1977 (StudAeg), p. 138-142

⁶⁴ Ld. Mráv 2000, p. 67-97; a 213-as évszámhoz ld. Scheid 1998, 439-451

⁶⁵ Vö. pl. Tóth I. 1976, p. 15-39

⁶⁶ A kultusz *pannoniai* történetét birodalmi kitekintésekkel legutóbb összefoglalta Tóth I. 2005, p. 130-141 a korábbi irodalommal

⁶⁷ Vö. Tóth I. 1976, p. 40-68

⁶⁸ Vö. pl. SEG III, 537 = IGBulg III/2, 1590 = Dobó, 848 = CCID, 50 = Ardevan, 513 – *Thracia. Augusta Traiana*; AÉ, 1965: 30a = AÉ, 1972: 460 = AÉ, 1975: 719 = Speidel 1978, p. 50-52, nr. 28 = CCID, 154 = Sanie 1989, p. 1176 d, p. 1246, nr. 4 = IDR III/5, 221 – *Dacia. Apulum*; d. még Gudca – Tamba 2001, p. 19-46; CIL III, 7761; CIL III, 7915 – *Dacia. Apulum és Sarmizegetusa* etc.

⁶⁹ CIL X, 3698 = ILS, 4175

⁷⁰ Vö. I. Tóth 1992, p. 130-131, p. 142, p. 144; Tóth I. 1995, p. 1-3

⁷¹ Vö. CIL X, 3698 = ILS, 4175; CIL XIII, 1751 = ILS, 4131; Schillinger 1979, p. 358-362

⁷² Összefoglalóan ld. Schillinger 1979 és ezen belül *Pannonia Superior*: p. 69-72

⁷³ Ld. Tóth I. 1984, p. 146-147, nr. 87

⁷⁴ CIL III, 5443 = ILS, 4852 = ILLPRON, 1321, *Noricum. Solva terr.?: I. O. M. | Arubino | L. Camp. | Celer | sacerdos | Urbis | Romae | Aeternae | et Iulia | Honorata | con. pro se | et suis v. s. l. m.* és CIL III, 6494 = CIL III, 11529 (ld. Hirschfeld jegyzetét a 2. sorhoz) = Alföldy 1974, p. 264 = ILLPRON 305, *Noricum. Virunum: --- | no [---]fici | [---]omae | [---]r dic. | [---*

⁷⁵ CIL III, 12767 – *Dalmatia. mun. Bistuatium: --- sacerdoti Urbis Romae | [---] pientijssimo q[u]i vixit | [---] coniugi et sib[is] viva f.*

⁷⁶ Vö. Szabó Á. 1999 (2000), p. 119-150

⁷⁷ Ld. még összefoglalóan Á. Szabó 2005 (2006) sa. in HPS (= FolArch 52 sa.)

⁷⁸ Vö. Mráv 1998, p. 217-236

III.

TELEPÜLÉSEK PAPSÁGA

1.

AQUINCUM¹***Municipium Aelium Aquincensium***

Hadrianus alapítottá a *legiótábortól* nem túl messze *Aquincum municipiumát* 117-138 között. *Tribusa* a *Sergia*, *pseudotribusa* az *Aelia* volt. A tartomány északkeleti részén a *ripa* mentén fekvő település, *Pannonia Inferior* helytartójának székhelye volt. Élén *Ilvirek* álltak. A *municipium* 194-ig állt fenn. A *municipiumi* korszakból a következő papi hivatalok és viselőik ismertek a városból:

Flamen

Egyetlen *flament* ismerünk *Aquincum municipiumából*, aki a markomann háborúkat követően volt hivatalban:

P 48 - *M(arcus) Foviacius Verus Iunior*

- *dec(urio) can(abarum)*, *dec(urio) municipi(i)*, *augur* (*canabarium*), *Ilvir q(uin)q(uennalis)*, *flaminicius municipi(i)*.

Éltében visszavonult a *flaminatus*tól, aminek hátterében a *municipiumnak coloniává* való emelése állhat valószínűleg, miáltal *flaminatusának municipiumi jogforrása megszűnt*. Hasonlóképpen szűnt meg az *auguratusának jogforrása* is. Utóbbi a későbbre keltezhető feliratán, ahonnan egykori *flaminatusáról* is értesülünk [P 48 b] már nem is szerezepel.

Sacerdotes

Két *sacerdot*s ismerünk *Aquincum municipiumából*:

P 41 - *T(itus) F[l(avius) ?F]or[tü?]o*

117-138 - 194 között - *V(—?)*, *s[ac(erd -os, -otalis?)]*, *q[u(a)est(oricius)]*, *cu[r(ator)] l(ocorum) v(enalium) r(emansorum) [m(unicipii)]*.

P 47 - *M(arcus) Foniacius Verus*

180-194 között - *q(uin)q(uennalis)*, *sacerdotalis*.

A két, *municipiumi* korszakból ismert *sacerdos* vallási hovatartozása nem állapítható meg a szövegek által. Feltételezhető, hogy a P 41 és a P 47 *sacerdotes municipii* voltak és a városi császárkultusz szolgálatában álltak. A *municipiumban* a *sacerdotium*, legalábbis a városi *sacerdotium* a P 47 felirat alapján szabott ideig tartott. A városi *sacerdos* hivatalát a II. században még „új”, például a császárkultusz, illetve „idegen” azaz orientális vagy görög kultuszok adminisztrálására rendszeresíthette a helyi városvezetés illetve az *ordo decurionum*. A P 41 esetében talán alapot jelentett a társadalmi emelkedéshez, míg a P 47 egészen hosszú ideig viselte a papságát. Úgy látszik a *municipiumi* pályafutásának csúcsa után fejeződött be a *sacerdotiumának* ideje.

A *municipiumból* várhatók lennének még legalább a *pontifexi* és az *auguri* hivatalok képviselői, de egyelőre nincs adat rájuk.

***Canabae legionis*²**

Az *aquincumi legio II Adiutrix* tábora³ mellett városias településsé fejlődött a *canabae*,⁴ amelynek ehhez mért önkormányzati jellegű intézményei és hivatalai voltak. A következő papi személy ismert a *canabaeból*:

P 48 - *M(arcus) Foviacius Verus Iunior*

180-194 között - *dec(urio) can(abarum)*, *dec(urio) municipi(i)*, **augur** (*canabarium*), *Ilvir q(uin)q(uennalis)*, *flaminicius municipi(i)*.

A *canabaeból* egy *augur* ismert a mintegy háromnegyed évszázados periódusból, a II. századból. Pontosan nem körvonalazható a *canabae* intézményrendszere, mivel kevesebb a rá vonatkozó forrás, és nem állítható párhuzamba egy *municipiumi* berendezkedéssel. Az *auguri* hivatal mindenestre létezhetett a *canabaeban* fennállási ideje alatt végig. A jogilag önálló *canabae* megszűntével az odartartozó *auguri* hivatal is megszűnt. Az egyetlen ismert személyre vonatkozó források [P 48 a és b] nem mutatják az egyébként élethossziglani papi hivatal folytonosságát a *coloniai* korszakban, sőt a megszűntét illusztrálják.

Colonia Septimia Aquincensium

194-ben *Septimius Severus* *colonia* rangra emelte a *municipiumot*. A rangemeléskor a táborvárost is a *coloniához* csatolta (*attributio*). A sajátos szerkezetű kettős város élén *Ilvirek* álltak. A *coloniából*, fennállásának *principatus* kori kilencven évéből a következő papi hivatalok és viselői ismertek:

*Antistes*P 60 - *Pupili(us) Hyliatianus*259-ben - *antesstis numini deae*.

Az egyetlen *antistes*re vonatkozó adatból általánosabb következtetések nem vonhatók le. Egyedül ő, pusztán a hivatal létezését mutatja a III. század közepén. Hivatala az amfiteátrumi játékokkal és főleg az amfiteátrum mellett épült *Nemesis* szentéllyel áll összefüggésben,⁵ amelynek vezetője volt a *pontifexek* fősege alatt, feliratának egyik állítatási indoka szerint.

Augures

Négy biztosan a *coloniához* tartozó *augur*t ismerünk a *principatus* kori *Aquincumból*. Hivatalukat párban töltötték be. A század közepe előtt a két egyszerre hivatalban levő *augur M(arcus) Aurel(ius) Sabinianus* és *T(itus) Fl(avius) Dignus* voltak, akik egészen fiatalon, pályakezdőként váltak *augurrá* a III. század második negyedében, és a század közepét követően is hivatalban álltak:

P 24	P 40
<i>M(arcus) Aurel(ius) Sabinianus</i>	<i>T(itus) Fl(avius)] Dignus</i>
- <i>augur, aedilis</i> , feltehetőleg 244-ben vagy 249-ben: <i>q(uin)q(uennalis)</i> , 252-ben: <i>Ilvir col(oniae)</i> .	- <i>equo public[o]</i> , <i>augur, aedilis</i> , 252-ben: <i>Ilvir col(oniae)</i> .

A III. század második felében a két egyszerre hivatalban levő *augur Marc(us) Aurelius Domitianus* és *T(itus) Fl(avius) Titanus* voltak, akik szintén fiatal korban vállalhatták az *auguratus*t a III. század harmadik negyedében, és a város *augurjai* voltak azt követően:

III. TELEPÜLÉSEK PAPSÁGA

P 17 Marc(us) Aurelius Domitianus - au[g]ur, <i>q(uaestor)</i>, <i>aedilis</i>, 271-ben - <i>duumvir [c]ol(oniae)</i>.	P 46 T(itus) Fl(avius) Titanus - augur, [---?], 270-275 között valószínűleg <i>Ilvir</i>, esetleg <i>quinquennalis</i> 274-ben.
--	---

A két-két párban hivatalt ellátó *augur* hivatali ideje a *colonia principatus* kori 90 esztendőös létének legfeljebb a felét fedik le, tekintettel az *auguratus* élethossziglani jellegére.

Flamines

Hét *flament* ismerünk *Aquincum* coloniájából a 194 és 284 között eltelt kilencven esztendőös időből, ami egészen jó arány a *flaminatus* élethossziglani jellegét tekintve. A feliratok időrendje szerint úgy látszik a III. század folyamán egyszerre két *flamen* volt hivatalban a városban.

A vonatkozó forrás szerint időben a legkorábbi *coloniabeli flamen P(ublius) Aelius Fronto* volt, aki még egyedüli hivatalviselőként ismert *Aquincumból*. Nem zárható ki a későbbiek szerint, hogy volt még egy társa, aki akár az utána következő idő két *flamenje* közül az egyikkel azonos is lehet:

P 2 P(ublius) Aelius Fronto 194 után - <i>dec(urio)</i>, flamen col(oniae).	?
--	----------

A következő két ismert *flamen C(aius) Tit(ius) Antonius Peculiaris*, és *T(itus) Ael(ius) Verinus* hivatali ideje a vonatkozó feliratok időrendje szerint úgy látszik részben fedi egymást, vagyis volt olyan időszak, amikor ők ketten együtt voltak a *colonia flamenjei* a III. század első negyedében:

P 65	P 8
<i>C(aius) Tit(ius) C(ai) fil(ius) Serg(i) tribu) Antonius Peculiaris</i>	<i>T(itus) Ael(ius) Verinus</i>
194 után - <i>dec(urio) col(oniae), dec(urio) m(unicipii), e[q(uo)] p(ublico), Ilvir, flam(en) col(oniae),</i> 212 után a III. század első negyedében — <i>sacerdos Arae Aug(usti) n(ostri).</i>	194 után, a III. század első negyedében - <i>dec(urio), flamen, du(u)mviralis col(oniae),</i> <i>sacerdos Urbis Romae.</i>

A következő két ismert *flamen*, [*Aurelius?*] *Castor* és *Marcus Aurelius Maturus* a III. század második negyedében, a közepe körül és utána voltak egyszerre is hivatalban:

P 14	P 19
<i>[Aurelius?] Castor</i>	<i>Marcus Aurelius Maturus</i>
250 előtt - <i>flam(en), [aedi]licius,</i> 250-ben - <i>Ilvir col(oniae).</i>	233-ban - <i>[dec(urio)?],</i> 233 és 251 között - <i>flam(en),</i> 251-ben - <i>Ilvir col(oniae).</i>

A következő ismert két *flamen* *Marc(us) Aurelius Castor* és *M(arcus) Aurel(ius) Polideuces* hivatali ideje részben szintén fedheti egymást, de a P 22 pályafutása arra utal, hogy fiatalabb kortársa volt a P 15-nek, így elképzelhető, hogy a P 15-nek volt még a P 22 előtt egy *flamen* társa, aki akár az előbbieket egyike is lehetett. Hivatali idejük a III. század harmadik negyedére és azt követő időre esik:

III. TELEPÜLÉSEK PAPSÁGA

P 15	P 22
<i>Marc(us) Aurelius Castor</i>	<i>M(arcus) Aurel(ius) Polideuces</i>
271 előtt - <i>flam[en], aedilicius</i> ,	284 előtt - <i>aedilicius, duumviralis, v(ir)</i>
271-ben - <i>duumvir [c]ol(oniae)</i> .	<i>e(gregius), [f]lamen</i> ,
	284-ben - <i>quinquennalis</i> .

A P 14 és 15 hasonló nevei szerint rokonok, esetleg apa és fia lehettek. Nem valószínű, hogy ugyanarról a személyről van szó mindkét esetben.

Pontifices

Három *pontifexet* ismerünk a 194 és 284 közötti időből, vagyis a vélhető összeshez képest nagyon keveset. A P 42 és 52 egyszerre voltak hivatalban, így az *augurokhoz* és a *flamenekhez* hasonlóan ők is a párban viselt papi hivatalnokok példái.

A II. század végéről, a harmadik század elejéről, első negyedéből egy *pontifexet* ismerünk, akinek a továbbiak szerint legalább a III. század elejét követően lehetett még egy hivatali társa:

P 27	
<i>M(arcus) A[urelius] [—]s</i>	?
194 után – <i>dec(urio), [Il]vir (?)</i> , <i>po]ntifex c[ol(oniae)]</i> .	

259-ben két *pontifex* volt egyszerre hivatalban, *T(itus) Fl(avius) Lucianus* és *C(aius) Iul(ius) Victorinus*. Hivatali idejük a III. század harmadik negyedére esetleg kevéssel azon túl terjedhetett:

P 42	P 52
<i>T(itus) Fl(avius) Lucianus</i>	<i>C(aius) Iul(ius) Victorinus</i>
259 előtt – <i>eq(uo) p(ublico), aedilis,</i> <i>llviralis, pontifex,</i> 259-ben – <i>q(uin)q(uennalis) col(oniae).</i>	259 előtt – <i>q(uaestor),</i> <i>llviralis, pontifex,</i> 259-ben – <i>q(uin)q(uennalis) col(oniae).</i>

Sacerdotes

Négy *sacerdos* ismert *Aquincum* coloniájából, akik közül hárman valószínűleg *sacerdotes coloniae* voltak meghatározott ideig [P 5, 18, 23]. Egyikük pedig az *aquincumi* székhelyű, *Pannonia Inferior*ban a III. század elején feltűnő *Urbs Roma* kultusznak volt a tartományi érdekű *sacerdosa* [P 8]. Egy további *sacerdotium Aquincum* coloniájához való rendeltsége kérdéses [P 26], csak feltehető.

Sacerdotes coloniae

Három *sacerdos coloniae* ismert *Aquincumból*:

P 5 - *P(ublius) Ael(ius) Victorinus*

194-235 között - *sacerdotal[is]*.

P 23 - *M(arcus) Aur(elius) Pompeius*

A III. század első harmadában - *sacerdot(alis), dec(urio) col(oniae)*.

P 18 - *[M(arcus)] Aur(elius) Epictetianus*

Az *aquincumi vicus Vindonianus*ban, a III. század második negyedében, 233 előtt - *sac(erdos), sacerdotalis, dec(urio) col(oniae)*.

Sacerdotiumuk pontosan nem határozható meg, a feliratokon nem maradt vonatkozó utalás, hiszen akkor mindenki számára egyértelmű volt az illető papság jellege. Nem a tradicionálisnak nevezhető római vallás szolgálatában álltak, azonban a kultusz amelyet rájuk bízott az *ordo decurionum* a hívek által, vagy inkább az állami ideológia – császárkultusz – révén élt a városban. Az sem állapítható meg a rendelkezésre álló források alapján, hogy rendszeres papi hivatal volt-e. A rendszerességével szemben kis kétséget egyedül a szabott idejűsége okoz, mivel ehhez képest kevesebb a felirat, bár az általános tartományi forráshelyzetnek megfelelő a számuk. A hagyományos ál-

lamvallási papságokra vonatkozólag sem maradt sokkal több forrás, pedig azok folyamatosan léteztek. Ennek alapján feltehető, hogy a *sacerdos coloniae* hivatala is folyamatosan létező papság volt legalább a század első felében. Feltűnő, hogy a század második felében az egymást gyors ütemben váltó katonacsászárok korában semmi nyomuk, annak ellenére, hogy a többi papság képviselői meglehetősen sok feliratot hagytak maguk után. Vagyis a forráshiány nem annak tudható be, hogy nem állítottak a korszakban feliratokat a városban. A *sacerdotalis* címek alapján, a *sacerdos*i megbízás kötött idejű volt. Azt követően ketten az *ordo decurionum*ba emelkedtek, azaz ez a fajta papság egyfajta ugródeszkrát jelentett a társadalmi emelkedés során.

A városhoz feltételelesen köthető sacerdos

A következő papi személy egyetlen feliratról ismert. Az oltár nem a hivatalviselés helyszínén került elő, azonban a lelőhelyre több köemléket szállítottak a középkorban *Aquincumból*. Különböző belső és külső érvek által támogatva helyezték az oltár eredeti felállítási helyét *Gorsium*ba és *Vetus Salinába*. *Gorsium*ba a közelség és a római épületek miatt, *Vetus Salinába* az állítató társ miatt, aki *Vetus Salina* helyőrségének katonája volt:

P 26 - *[A]ur(elius) Victor* (Ld. még alább 14 és 15.)

- *sacerd(otalis) temp(li) Divi Marci*

A dedikáció nem árulja el a szentély nevét, amelyben az oltár állt. A pap azonban ugyanúgy lehetett távol a szolgálati helyét, vagy egykori szolgálati helyét jelentő szentélytől az oltár állításakor, amint a másik állítató is, aki a *Vetus Salinában* állomásozó csapattestnek volt a katonája. Vagyis nemcsak az oltár másodlagos lelőhelye nem ad felvilágosítást a *Templum Divi Marci* helyére, de az eredeti felállítási helyéről sem bizonyos ugyanez. Bárhol állíthattak oltárt közösen a pap és a katona a tartomány területén. A székesfehérvári másodlagos lelőhely miatt, ahova a középkorban sok római köemléket szállítottak Óbudáról, kerül szóba joggal *Aquincum* a helytartók székhelye, ahol egy a császárkultusz állami - vallási körébe tartozó templom is jobban elképzelhető. Feltűnő a pap címe. Határozottan jelezte, hogy ő a templom *sacerdosa* volt és nem a *Divus flamen*je! Azaz feltételezhető egy *flamen Divi Marci* is *Pannonia Inferior* egyik városában ahol a *templum* állt, lehetségesen *Aquincumban*. Továbbra sem zárható ki azonban további adat előkerültéig kétséget kizáróan például *Gorsium*, mint eredeti állítatási hely [ld. ott is].

Egy időben hivatalban álló papok

A *colonia* korszakának, illetve a III. század elején a század első harmadáig nagyjából egy időszámban tevékenykedett a három ismert *flamen coloniae*, akik élethossziglani

tisztséggel bírtak és a három, biztosan a városhoz tartozó *sacerdos coloniae*, akik határozott ideig voltak papok. A három *flamen* közül kettejük hivatali ideje lehetségesen átfedte egymást:

collegium augurum		collegium pontificum				
		pontifices		flamines		sacerdotes, sacerdotalis coloniae
-	-?	-	-?	P 2 <i>P. Aelius Fronto</i>	-?	
						P 5 <i>P. Ael. Victorinus</i>
				P 65 <i>C. Tit. C. fil. Serg. Antonius Peculiaris</i>	P 8 <i>T. Ael. Verinus</i>	P 23 <i>M. Aur. Pompeius</i>
-	-	-	-			P 18 <i>[M.] Aur. Epictetianus</i>

Sajátos, hogy se *augurok* se *pontifexek* nem ismertek a korszakból, azaz a *colonia* alapítását közvetlenül követő időből pedig egészen biztos, hogy mindkét testület létezett a *coloniában*, éspedig az alapítást követően rövid időn belül létrejött. Utóbbi annál is inkább, mert a városi törvény nyilvánvaló előírása [vö. I. **Addendum** 1] mellett a *municipiumból* és a *canabaéból* eredően, a megfelelő feltételekkel rendelkező személyek nyilván helyben voltak. Ezzel szemben a két *flamen* egy-egy tartományi szintű papi hivatali is viselt: egyikük *sacerdos Arae Augusti nostri* [P 65] másikuk *sacerdos Urbis Romae* [P 8] volt. Mindketten a *Severus* kor közepe táján, a második felében töltötték be a magasabb papi tisztségeket. További sajátosságként nevezhető meg, hogy a három *sacerdoson* majd *sacerdotalison* kívül a későbbiekből nincs ismert képviselője ennek a papi funkciónak. A jelenség oka talán a III. századi vallási kiegyenlítődés lehet, melynek nyomán a korábbi tradicionálisnak és idegennek nevezett illetve újnak tekintett irányzatok (ebbe a császárkultusz is beleértendő) már igazgatásilag nem különültek el egymástól, azaz utóbbiak betagozódtak,⁶ így helyi adminisztrálásuk eset-

III. TELEPÜLÉSEK PAPSÁGA

leg átkerülhetett az államvallási papság hatósága alá. A *sacerdosok* közül ketten az *ordo decurionumba* emelkedtek [P 18, 23], ami azt mutatja, hogy ez a fajta papság a társadalmi emelkedés egyik eszköze is lehetett, talán éppen a kultusz császári tárgya által.

A III. század közepe körül:

collegium augurum		collegium pontificum				
		pontifices		flamines		antistes
P 24	P 40	P 42	P 52	P 14	P 19	
<i>M. Aurel. Sabini-anus</i>	<i>T. F[l] Dignus</i>	<i>T. Fl. Lucianus</i>	<i>C. Iul. Victori-nus</i>	<i>[Aure-lius?] Castor</i>	<i>Marcus Aurelius Maturus</i>	P 60 <i>Pupili. Hyliatianus</i>

A III. század közepe körüli korszak városi államvallási papságát teljes létszámban ismerjük *Aquincumból*, illetve egy a *pontifexek* fősege alatt álló hivatalos jellegű városi szentély vezetőjét. A következő korszak vonatkozó forrásanyaga hasonlóképpen a századelőhöz szintén hiányos.

A III. század harmadik harmadának eleje körül:

collegium augurum		collegium pontificum			
		pontifices		flamines	
P 17	P 46			P 15	P 22
<i>Marc. Aurelius Domitianus</i>	<i>T. Fl. Titanus</i>	-	-	<i>Marc. Aurelius Castor</i>	<i>M. Aurel. Polideuces</i>

Végül megjegyzendő, hogy *Aquincum* város területéről, de még a *territorium*tól sem ismert egyetlen olyan hivatalosan alkalmazott avagy jogilag értelmezhető címet viselő pap a *municipium* illetve a *colonia* korszakából, aki valamely orientális kultuszhoz kötődne. Feltűnő, hogy a papok szintjén megjelenő városi vallásosság majdnem szintizáltan római. Ha végre *Gorsium*ról kiderülne, hogy *Aquincum territorium*án feküdt, úgy a *municipium* és *colonia* közterületéről hiányzó azonban hivatalosan létjoggal bíró orientális jellegű papságok [pl. P 78, P 91] és szentélyek hiánya magyarázatot nyerne, az ott kiépített és feltételezhető nagyméretű orientális jellegű szentélykörzet által.⁷ Általában a görög eredetű kultuszok sincsenek az ismert papok által képviselten hivatalos módon jelen a városban, hacsak az egy *antistest* nem számítjuk, aki *Nemesis* szentélyében volt előljáró.

Aquincumi székhelyű tartományi jelentőségű papság

Sacerdos Urbis Romae

Egyetlen papját ismerjük *Urbs Roma* kultuszának, illetve templomának *Aquincumból*. Az a tény, hogy mellette *flaminatus*t töltött be a papság viselője, a kultuszt kiemeli a városi keretek közül, illetve valóban a császárkultusszal kapcsolatos vallási körbe utalja, amellyel a *flaminatus* összeférő volt:

P 8 - *T(itus) Ael(ius) Verinus*

194-től, a III. század első negyedében - *dec(urio), flamen, du(u)mviralis col(oniae), sacerdos Urbis Romae*.

A kultusz, amelyhez a papi tisztség tartozott a tartományok után *Roma* városában is megalapított kultusz volt. *Roma* kultuszát, a több névvariánsban ismert⁸ és *Hadrianus* személyes felügyelete alatt⁹ építeni kezdett *Templum Urbis*ban ápolták, a *sacerdotes Urbis Romae*, amelyek közül az egyik legrangosabb a III. században maga *Alexander Severus* volt, aki ezt egy *antiochiai* érmén is feltüntette.¹⁰ A kultusz még a IV. században is létezett Rómában, talán éppen a *XIIviri Urbis Romae* felügyelete alatt, amennyiben biztos papok voltak és nem *magistratusok*. Utóbbi kérdés a jövőben kerül megválaszolásra. *Urbs Roma* részére dedikáltan *Aquincumból* ismert egy oltár,¹¹ amelyet *L. Cassius (Pius) Marcellinus Pannonia Inferior* helytartója állíttatott hivatali ideje alatt 212-214 között.¹² *Urbi Romae | L. Cassius | Marcellinus leg. | Aug. pr. pr. | cos. des.* Az oltár helye *Urbs Roma* temploma lehetett, amelyben a *Venus Victrix*éhez rendkívül hasonlító ikonográfiájú *aquincumi* korábban *Dea Romaként* azonosított, de valószínűleg *Urbs Roma Aeternát* ábrázoló szobor is állhatott.¹³ A templom vagy szentély és kultusz *aquincumi* léte a magyarázata a *sacerdos Urbis Romae* papi címnek. Korábbi nem ismert sem a papi cím sem olyan felirat amely ennek a kultusznak *aquincumi*, vagy akár *pannoniai* létre utalna. A kultusz a *colonia* létrejöttét követően

honosodhatott meg valószínűleg *L. Cassius Marcellinus legatus Augusti pro praetore* által, aki az egyetlen ismert oltárt vagy bázist állíttatta 212-214 között az istennőnek. A helytartó *XVvir sacris faciundis* is volt,¹⁴ aki testületével új és befogadott kultuszokat adminisztrált birodalmi szinten. Nem állapítható meg, hogy a III. század folyamán meddig élt a kultusz, a szentély régészetiileg nincs azonosítva. A birodalomból ismert többi *sacerdos Urbis Romae* feliratainak időrendje nagyjából a III. század közepéig tart, ettől a *pannonia inferiori*, azaz *aquincumi* kultuszidőrend se térhet el sokkal.

A helytartó oltára és az istennő kultusz-szobraként azonosítható torzó a katonavárosi amfiteátrum mellett kerültek elő másodlagos felhasználásból. Ennek alapján vehető fel, hogy a Róma városi *Templum Urbis*hoz hasonlóan, amely az *amphitheatrum Flavium* (Colosseum) mellett épült fel a *Velia* oldalában a *Via Sacra* mentén, az *aquincumi* is hasonló környezetben állt.¹⁵

2.

BASSIANAE¹⁶

Municipium Aelium Bassianaensium

Hadrianus alapította *Bassianae municipium*át 117-138 között, *Pannonia Inferior* délkeleti részén. *Tribusa* nem ismert; az *Aelia* jelző alapján talán a *Sergia*, és az *Aelia* voltak a *tribusai* illetve *pseudotribusai*. Élén *duumvirek* álltak. A *municipium*ból a következő papi hivatalt és viselőjét ismerjük:

Pontifex

Egyetlen *pontifex*e ismert a városnak:

P 1 – ***P(ublius) Ael(ius) Dasius***

117-138-tól, a II. század folyamán – *dec(urio)*, ***pont(ifex)*** *munic(ipii)*⁽¹⁾, *aedil(itate) functus mun(icipio)*⁽²⁾.

Az egyetlen ismert *pontifex* alapján a város vallási intézményeire vonatkozó általános következtetést levonni nem lehet. Az államvallási papság természetesen jelen volt minden római jog szerint szabályozott településen. Azaz a létező *pontifexi collegium*ba tartozó *flamenek* és a *pontifex*ekkel „szimbiózisban” létező *augurok* is.

Colonia Septimia Bassianensium?

Septimius Severus feltehetőleg *colonia* rangra emelte *Bassianae municipium*át. A *colonia* idejéből egyetlen papot sem ismerünk a településről.

3.

BRIGETIO¹⁷

A Duna parti település, a III. század elejéig *Pannonia Superior* területén feküdt, a III. század második évtizedétől *Pannonia Inferior*hoz tartozott. Eredetileg főként hadászati központ, *legiótábor* volt, amelynek *canabaej*át a II. század végén, a III. század elején emelte a császár városi rangra 205 előtt.¹⁸

Canabae legionis¹⁹

Egyetlen papot sem ismerünk a *legio I Adiatrix*, városias jellegű intézményrendszerrel is rendelkező *canabaej*ának²⁰ területéről.

Municipium Septimium Brigetionensium

*Brigetio municipium*át 205 előtt *Septimius Severus* alapította, a *canabae municipiumi* rangra való emelésével. 214-ig *Pannonia Superior* városa volt, azt követően *Pannonia Inferior*hoz tartozott.²¹ A *municipiumi* korszakból egyetlen papi személyt ismerünk a településről:

Sacerdos

Sacerdotiuma nem határozható meg pontosan. Hivatala a városi császárkultusszal állhatott összefüggésben, ahogy például *Aquincumban*, de akár valamelyik keleti kultusznak is lehetett a papja, aki *Iuppiter Optimus Maximus*nak állítatott oltárt. A dedikáció és a pap neve papságának inkább *sacerdos municipii* voltára enged következtetni:

P 6 – [A]el(ius) Vindex

A III. század első felében – *sac(erdos?)*.

Az egyetlen adat alapján, lényegi következtetések sem a *sacerdotium* jellegére, sem a város szervezett vallási életére vonatkozóan nem vonható le. Magától értődő viszont, hogy az államvallás papsága is jelen volt a *municipium* életében, azonban egyelőre az *augurokra*, *flamenekre* és *pontifexekre* vonatkozó adatok hiányzanak. Ugyanúgy a különböző *sacerdosi* hivatalok képviselői sem hiányoztak nyilván a városból. Itt a szentélyekkel, illetve a hozzájuk kötődő feltételezhető papi hivatalokkal nem foglalkozom, azonban például a *brigetioi Dolichenum* mégis említést érdemel, részben a vonatkozó emlékek nagy száma miatt, részben mert bizonyosan volt személyzete is; egy vagy két *sacerdos Iovis Dolicheni* a fennállása alatt 235-ig biztosan szolgált benne.²² Emellett például a *capitoliumi* triász bázisát, avagy a közösséggel a város által

állíttatott felirattal²³ jelzett épületet is dedikálnia kellett az *augurok* kérte kedvező előjelek nyomán a *főmagistratus*oknak éspedig *pontifexi* segítségével, ha nem a *municipium*, úgy a *colonia* korszakában.

Colonia (—?) Brigetionensium

A III. század folyamán, *Brigetio* valószínűleg *colonia* rangra emelkedett. Ebből a periódusból nem ismerünk egyelőre személyében egyetlen papot sem a városból.

Augures

Brigetióból került elő egy a III. században ezüstből készült, niello technikával – két oldalán különböző, aranyozott növényi és geometrikus motívumokkal díszített, spirálisan hajló fejú és nyéltüskével rendelkező, fél kézben fogható, a maga nemében egyedi jelvény, amely legvalószínűbben egy *lituus*:

A Magyar Nemzeti Múzeum Római Gyűjteményébe tartozó *augur*jelvény képezi az egyetlen valóban kézzelfogható adatot a papi hivatalra, a *colonia* korszakából. Valószínűleg több generáción keresztül volt használatban, azaz több egymást követő *augur* birtokolhatta a jelvényt, amelyet talán utolsó gazdájával együtt helyeztek sírba a IV. században.²⁴

4.

CARNUNTUM²⁵***Municipium Aelium Carnuntensium***

Nem csak őslakos, hanem első századi római előzményekre is visszatekintő települési helyen alapította meg *Hadrianus*, *municipium Aelium Carnuntensium*ot 117-138 között.²⁶ A város *Pannonia Superior* észak-nyugati határa mentén feküdt. *Tribusa* a *Sergia*, *pseudotribusa* az *Aelia* volt. A várostól keletre helyezkedett el a *legió*tábor, illetve a mellette kialakult *canabae*. *Carnuntum* volt *Pannonia Superior* helytartójának székhelye. Élén *Illvirek* álltak. *Septimius Severus* alatt és által emelkedett *colonia* rangra valószínűleg 194-ben. A *municipiumi* korszakból, a következő papi hivatalokat és viselőiket ismerjük a településről:

Antistes

Egy *antistes* ismert a városból, és amennyiben helytálló a rá vonatkozó felirat első sorának kiegészítése a *consul*nevekre, úgy valóban a *municipiumi* periódusban állt *Fortuna Karnuntina* szentélyének élén. A *municipiumi* korszakra való keltezését a feliratanak és a tisztségének megerősíti egy a város lakói által állíttatott felirat, amely a *carnuntumi Fortuna Nemesis* tiszteletére képez adatot: *N(emesi) F(ortunae) K(arnuntinae) | mun(icipes) K(arnuntini) l(ibentes) m(erito)*.²⁷

P 51 - *C(aius) Iul(ius) Florent(-inus, -ius?)*

153-ban - *antist(es) deae*.

Mivel a szentélyvezetői hivatalnak ő az egyetlen képviselője *Carnuntumban*, általánosabb következtetéseket nem lehet levonni a létéből. A hivatal valószínűleg a II. század közepén már létezett *Carnuntum municipiumában* és helyi érdekű, a városhoz kötődő jelentőségű kultuszhely volt, ezáltal ő hivatalos városi alkalmazásban állhatott.

Augur

Személyében egyetlen *municipiumi augur*t ismerünk *Carnuntumból*. Nagyon fiatalon vált *augurrá* annak alapján, hogy nincs *magistraturája* és az *auguratusért* a közzadományt helyette az apja tette meg:

P 44 - *T(itus) Fl(avius) (Titii filius Sergia tribu) Probus*

178 előtt - *decurio munic(ipi), equo publ(ico)*, 178 után - *augur*.

Mivel ő képezi az egyedüli adatot a *carnuntumi municipiumi auguratusra*, általa nem vonhatók le általánosabb következtetések a város *auguri collegiumának* szervezetére vonatkozóan. Azonban az a tény, hogy pályáznia kellett a hivatalra, amelyet apja adományozott arra utal, hogy a korban többen voltak alkalmasak az *auguratusra*. *Carnuntum* környékén valószínűleg legalább az *auguri* előképzettséget tekintve a személyi feltételek kedvezőek lehettek [vö. P 92]. A forráshelyzet arra utalhat, hogy a *collegium augurumot* a *municipiumban* egy személy képviselte élethossziglan, ami az egyetlen vagyis kevés *municipiumi augur* ismeretére is legalább részleges magyarázatot ad egy feliratban viszonylag gazdag közezből. Vagyis az *auguri* hely felszabadulásakor versenyhelyzet teremtdött, akár *Scarbantiában* [vö. P 55]. Ha egy *augur* volt, akkor a *municipiumi* korszak valamivel több, mint fél évszázadát tekintve nem is képvisel rossz arányt az egyetlen ismert személy. Általa, tekintettel az *auguratusának* kezdő időpontjára is, legalább egyharmadát ismerjük az egykor hivatalban volt *municipiumi auguroknak*. Tekintettel a papi hivatal élethossziglani jellegére és az egyetlen ismert *augur* ifjú korára, feltételezhető, hogy *augurként* megérte a város *colonia* rangra emelését. Nem állapítható meg, hogy *augurként* az új városszervezeti formában is tevékenykedett-e.

Amennyiben egy *augur* volt a városban, akkor feltehető, hogy a teljesen azonos súlyú *pontifexi* hivatalnak is egyszerre csak egy képviselője volt a *municipiumban*, aki mellett egy *flamen* is hivatalban állhatott.

Flamen

Egyetlen *flamen* ismert *Carnuntumból* a *municipiumi* periódusból, akinek léte megerősíti az általános szabályt, hogy a római jog szerint szabályozott *municipiumokban* és *coloniákban* létezett a *flameni* hivatal az uralkodókultusz szolgálatában:

P 86 - [—] [—] [—] *linus*

190-ben? - [---] *RI fla[m]en [municip]i(i) [---]*.

Flameni léte egyúttal a *collegium pontificum* működésére is utal azáltal, hogy a *pontifexek collegiumában* foglalt helyet.

Sacerdotes

Hat *sacerdosi* tisztelet viselő személyt ismerünk *Carnuntum municipiumából*, akik közül hárman *Iuppiter Dolichenus* a városban *Hadrianus* korától jelenlevő kultuszának szolgálatában álltak [P 29, 34, 63].²⁸ Hárman valószínűleg három különböző kultusz illetve szentély *sacerdotiumát* látták el [P 50, 39, 3].

Sacerdos Apollinis (?)

Apollonnak dedikálta oltárát egy *sacerdos*, a II. század folyamán:

P 50 - *Iuli[a]nus*

– *[s]acer[d]os*.

A dedikáció alapján nem állapítható meg, hogy pontosan *Apollonnak* volt-e a *sacerdosa*, mivel gyakorlatilag bárki állíttathatott oltárt akármelyik istenségnek. Régészetiileg nincs azonosítva *Apollon* szentély a városban, azonban ismert még egy feliratos fogadalmi relief, a III. századból, amelyet szintén *Apollonnak* dedikált az állítató.²⁹ A két dedikáció alapján feltételezhető egy *Apollon* szentély, vagy egy *locus* ahol *Apollont* tisztelték illetve ahol a két feliratot elhelyezték. Az utóbbi ráadásul egy relief, amelyet valószínűleg falba vagy falra erősítettek, nyilván a megfelelő helyen. Amennyiben volt szentélye *Apollonnak*, úgy *Iuli[a]nus* ebben a szentélyben is lehetett *sacerdos*, vagy esetleg egy olyan szentélyben amelyben *Apollon* tiszteletének tárgyai is helyet kaphattak.

Sacerdos Diti Patri et Aerae Curae (?)

A II. század utolsó negyedében keletkezett az a fogadalmi felirat, amelyet *Dis Paternek* és *Aerae Curának* állíttattak a fogadalomtevők, a felirat végén megnevezett pap hivatali ideje alatt és közreműködésével:

P 39 - *Fl(avius) Salvinus*

- *sac(erdos)*.

Nincs más feliratos emléke ugyanennek az istenpárnak a város területéről se a tartományból, szentélyük egyelőre nem ismert. A fogadalombeváltásnál hivatalosan eljáró pap személye azonban bizonyítja, hogy létezett olyan hely ahova az oltárt fel lehetett állítani formaszzerűen az istenpár részére. Ha nem is állapítható meg, hogy a pap az istenpár szentélyében teljesített szolgálatot, annyi azért biztosnak látszik, hogy általa a városvezetés papi felügyelet alatt tartotta a helyet.

A két pap valószínűleg a város szolgálatában állt. A P 39 abból következően, hogy megjelölte a papi idejét, valószínűleg szabott ideig látta el a *sacerdotiumot*.

Sacerdotes I. O. M. Dolicheni

Azáltal, hogy a legkorábbi kultuszemlék, egy 128-138 közé keltezhető építési felirat a *carnuntumi* Pfaffenbergről került elő,³⁰ a helyi dolichenianus központot oda helyezi, ami eleve a *Carnuntumban* hivatalosan jelenlévő vallások közé sorolja *Iuppiter Dolichenus* kultuszát, amelyet a hívek egyesülete által jegyezhettek be a városban. A pfäf-

III. TELEPÜLÉSEK PAPSÁGA

fenbergi szentélykörzet bár különállt a várostól, a *municipiumi* igazgatás alá tartozott, I. O. M. *Dolichenus* éppen szolgálatot ellátó szentélybeli papjai ezáltal a városi *pontifexek* és a *fomagistratusok* fősége alá tartoztak. Három papját ismerjük *Iuppiter Dolichenus*nak *Carnuntum municipiumi* korszakából. A P 63 papsága valószínűsített. Valamikor a II. század folyamán tevékenykedett a városban, gyaníthatóan a század második felében:

P 63 – *C(aius) Secundius*

A II. században - *sac(erdos?)*

A következő két pap egy 181-re keltezett feliratról ismert, amely a petronelli *Dolichenumból* került elő azaz *municipiumi* területről.³¹ A feliratot két fogadalomtevő állíttatta; mellettük a feliraton a két pap közreműködőként szerepel illetve a szentély időszámítása szerint is, a saját papi idejük jelölőiként, amelyet *consul*/keltezással helyeztek el a birodalmi időszámításon belül. A papság teljes időtartama egy évnél több is lehet:

P 29 <i>[B]assus</i> - <i>sac(erdos)</i>	P 34 <i>Crispus</i> - <i>sac(erdos)</i>
---	--

A szentély közterületen állt, így a két papot a terület gazdája és kezelője, azaz a hívőközösség illetve a városi önkormányzat bízhatta meg a *sacerdotiummal*. A *consul*-keltezett feliraton a papi idő feltüntetése az idő jelentőségére utal, vagyis hogy a *sacerdotium* lehetségesen szabott ideig tartott. Ellenkező esetben fölösleges volna a papokat is feltüntetni a feliraton. A szentélyben amúgy is csak az ő felügyeletük alatt lehetett fogadalmi feliratot elhelyezni. A jelenség gyakorisága különösen szembetűnő *Carnuntumban*. Mellette még *Savariában* és *Poetovióban* fordul elő [ld. alább], azaz a nyugat-pannoniai városokban, vagy úgy is lehetne fogalmazni, hogy *Pannonia Superior* Borostyánkőút menti városi rangú településeiben. A keleti tartományrész városaiban általánosságban nem jellemző ez a gyakorlat, ami az egyes, tartománybeli városok helyi szervezeti szabályzatainak különbségeire is felhívja ismételten a figyelmet. *Aquincumban* ahogy láthattuk a *sacerdosok* a későbbiekben állíttatott felirataikon az egykor betöltött *sacerdotiumra sacerdotalis*, azaz múlt időre utaló formában hivatkoztak, vagyis ugyancsak szabott idejű papságot viseltek. *Carnuntumból* nem ismertek városi *sacerdotalisok*, de ép feliratról ismert megha-

tározhatatlan illetve csak feltételeken azonosítható *sacerdotium*okra sincs példa. A *caruntum* *sacerdos*ok a *sacerdotium* dokumentumainak kivételével (amelyeket nem ők állítottak) többé nem fordulnak elő feliratokon, közéleti pályafutásba nem kezdtek, lehet nem is kezdhettek, vagy vallási elkötelezettségük miatt nem is akartak. *Sacerdotium*uk tehát merőben más jellemzőket mutat, mint a valószínűleg csak a császárkultuszhoz kötődő konkrétan nem nevesített de továbbhaladást biztosító *aquincum* *sacerdotium*ok. A vázolt különbségek *Caruntum colonia* periódusára is jellemzők *Aquincum*mal szemben [ld. alább].

*Mithras szentélyének sacerdos*a (Ld. a *canabae*nál is.)

*Petra Genetrix*nek dedikáltan állított oltárt egy *sacerdos*i címet viselő személy, valószínűleg a II. század első felében. Az oltár pontos lelőhelye nem ismert, így nem állapítható meg, hogy pontosan melyik *caruntum* *mithraeum*hoz tartozott.³² Egyaránt állhatott a *municipium* avagy a *canabae* területén. *Praenomen*je és *gentilicium*a *hadrianus*i polgárjogára utal a családjának vagy neki, így származását illetően a *municipium*hoz tartozhat inkább. Ettől azonban még lehetett a *canabae*ban is pap. Feliratának keletkezése formai alapon történt, illetve a *pannoniai Petra Genetrix* emlékek kora szerint.³³ Feltételeken rendelhető egy *municipium*i *mithraeum* mellé:

P 3 – *P(ublius) Ae(lius) Nigrinus*

- *sacerd(-os, -alis?)*.

A *sacerdos*i cím teljesen lényegtelen volt a kultuszgyakorlatban, ahol a beavatottak voltak a papok, saját beavatási fokozatuknak megfelelően. Egy esetben lehetett *P(ublius) Ae(lius) Nigrinus sacerdos*, amennyiben a szentély közterületen állt, valamint az egyesületi formában bejegyzett hívőközösség és a városigazgatás hivatalosan rá bízta a szentély felügyeletét és képviselését. Ezáltal *P(ublius) Ae(lius) Nigrinus* ha a város területén álló *mithraeum*ban volt pap, úgy hivatalos *sacerdos* lehetett *Caruntum*ban *Mithras* szolgálatában. Nem állapítható meg, hogy élethosszigan vagy szabott ideig. A kétségre nem vonható beavatottsága élethosszigan volt.

*Canabae legionis*³⁴

Nem ismerünk egyetlen olyan papot sem, aki külön a *canabae*hoz való tartozását jelezte volna. Ezzel szemben a II. század második felében már álló, többségében orientális istenségek szentélykörzetét tárták fel a *legió*tábor mellett északkeletre. Közöttük a *heliopolisi* istenháromság és feltehetően *Cybele* - *Magna Mater* templomai, emellett *Mithraeum* is helyet kapott. A szentélykörzet a helye alapján a *canabae*hoz tartozott, amíg a *canabae* fennállt, azaz 194-ig.³⁵ A tovább is létező szentélykörzet ezt követően a *colonia* része volt. *Dea Syriának* és *Baltisnak Aquincum*ban is a *canabae*ban állt a szentélye a II. században, egy felirat szerint.³⁶ *Caruntumból* egy kora-

beli *sacerdos* ismert, aki *Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanus*nak és *Venus Vic-trix*nek volt a papja, vagyis a *canabae*hoz tartozó szentélykörzetben láthatta el feladatát:

P 87 – [—] [—]

180-192 között - *sac(erdos)*.

Egy *sacerdos* léte bármilyen általánosabb jellegű következtetés levonásához kevés. Azonban a *canabae*k városias jellegű önkormányzattal rendelkeztek, vagyis a helyi *ordo decurionum* határozata alapján a helyi *főmagistratus*ok nevezhették ki a hívőközösséggel egyetértésben az arra alkalmas személyt a szentély papjává. Valószínűleg több más *sacerdosi* hivatal is képviselve volt a *canabae*ban, amelyekre vonatkozóan a források hiányzanak.

*Mithras szentélyének sacerdos*a (Ld. a municipiumnál is.)

Nem dönthető el pontos lelőhely híján, hogy melyik a II. században már álló *mithraeum*ban látta el feladatát, így a szentély a *municipiumi* lehetőség mellett akár a *canabae*beli *mithraeum* is lehetett:

P 3 – *P(ublius) Ae(lius) Nigrinus*

- *sacerd(os)*.

Mindkét említett hivatalviselési közigazgatási terület lehetősége feltételezhető, amíg újabb rá vonatkozó forrás elő nem kerül. Papsága hivatalos lehetett.

*Pannoniciani augures*³⁷

A *Historia Augusta* szerzője által említett pannon *augurok*kal kapcsolatos kérdéskör már részletesen összefoglalt. Ezáltal ismertté vált etnikai hátterük, az *augurálást* illető hagyományaik valamint szerepük *Septimius Severus* császári trónra való jutásában. A rájuk vonatkozó adatok alapján semmilyen municipális kötődésük nem állapítható meg. Mégis jelen voltak a helytartó környezetében, azaz *Carnuntum*ban, ezért nem zárható ki akár a *municipiumi* akár a *canabae*beli létük, éspedig a vonatkozó események kronológiája szerint a *coloniá*vá emelés előtt, illetve a *colonia* első éveiben a vonatkozó forrás időrendje szerint:

P 92 - *pannoniciani augures*

197-ig.

Semmi további nem ismert róluk, a *Severus Alexander* életrajzában való feltűnésük nem annak dokumentuma elsősorban, hogy az ő korában is működtek, hanem annak, hogy a szerző hallott róluk, illetve ismerte *Septimius Severus*hoz való viszonyukat. Emellett nem zárható ki, hogy *Aquincum*hoz hasonlóan [vö. P 48] lehettek pl. forma szerinti *augurjai* is a *carnuntumi canabaenak*, mint ahogy az sem, hogy a *pannoniciani augures* [vö. P 92] néhány tagja is hagyományos római rendű *augurként* tevékenykedett a *canabaen* vagy a *municipiumban*, később a *coloniában*.

Colonia Septimia Aurelia Antoniniana Carnuntensium

Septimius Severus emelte a II. század utolsó évtizedében *colonia* rangra *Carnuntum municipium*át, valószínűleg *Aquincum*mal egy időben azaz 194-ben. A *canabae* az új *colonia* közigazgatási egységébe kerülhetett, hasonlóképpen, mint *Aquincumban*.³⁸ A *colonia* élén *Ilvirek* álltak. A *colonia* korszakából a következő papok és papi hivatalok ismertek a városból:

Flamines

Két *flament* ismerünk *Carnuntum coloniájából*:

P 59 - [---?P]u**bl**ien(us) [f. *fil(ius)*] ... Pr[*lo*c]ulus

A III. század első harmadában - [dec. c.?] S A C, **flam(en)**, [--- tr(ibunus) mi]l(l)itum) leg(ionis) II Ad(iutricis), [--- .

P 76 - C(aius) Vallius C(ai) f(i)lius Serg(ia tribu) Scrib[on]ianus]

A III. század első harmadában - dec(urio) c(oloniae), eq(ues) R(omanus) a[d]lectus] in V dec(urias) inter select(os), **flam(en)**, o[mn]ib(us) honorib(us) perfunctus.

Bár mindkettejük feliratát a III. század első harmadára lehet keltezni, határozottan nem lehet kijelenteni, hogy egyszerre voltak *flamenek*. Konkrétabb adatok híján a feliratok tágabb időhatárok közé való keltezési lehetőségei nem teszik lehetővé érdemi következtetések levonását. Társadalmi állapotuk szerint a *coloniabeli flaminatust* előkelőbb személyek viselték. Mindketten lovagok voltak, és nem lenne meglepő ha a jövőben olyan felirat kerülne elő, amely pl. a P 76 tartományi főpapságát bizonyítaná.

Sacerdotes

Sacerdotes I. O. M. Dolicheni

Feliratról három *sacerdos*át ismerjük *Iuppiter Dolichenus*nak *Carnuntum coloniájából*. Közülük ketten egyszerre voltak hivatalban a *Severus* kor folyamán egy ideig, 194 és 235 között:

P 10	P 55
<i>Antioc(h)us</i>	<i>Marinus</i>
– <i>sacer(dos)</i>	– <i>sacer(dos)</i>

Semmi továbbit nem tudunk a két papról, azaz, hogy helyiek avagy jövevények voltak-e, határozott vagy határozatlan ideig láttak-e el szolgálatot a szentélyben. *Sacerdosi* címük bizonyosan szentéllyel állt összefüggésben. 212 után polgárjoguk biztosan volt. Más tartományokból ismert hasonló nevű, esetleg *M(arcus) Aurelius praenomenü* és gentiliciumú papokkal egyelőre nem azonosíthatók, de nem zárható ki máshol való felbukkanásuk sem, esetleg azonosságuk más ugyanezen *cognomen*eket viselő papi vagy civil személyekkel, akik syriai eredetű vagy dolicheniánus közegeben tűnnek fel.

A II. század végén, a III. század elején viselt *sacerdotiumot* az előzőekkel szemben egyedül, a dolicheniánus körben viszonylag ritka nevű pap:

P 11 - *Antonius*
- *sac(erdos)*.

A feliratot csak az ő papsága alatt állították ami arra utal, hogy egyedül volt, ellenkező esetben a kollégája is szerepelne a felirat végén, az előző két pap feliratához hasonló módúlag. Mivel ez is *Severus* kori állapotot tükröz, így nem tekinthető *Severus* kori szabálynak a *carnuntumi dolichenumok*ban az egy - vagy két pap szolgálata; esetleg helyzetfüggő volt a papok száma, adott szentélyekben, adott közösségekben.

Sacerdotes I. O. M. Heliopolitani et Veneris Victricis

Két papját ismerjük *Carnuntum coloniájából* *I. O. M. Heliopolitanus* és *Venus Victrix* közös szentélyének. Láttuk korábban, hogy a szentély a *Septimius Severus* uralkodása előtt a *canabae* területén már állt és papja is ismert. A város *colonia* rangra emelésekor a *canabae* is a *coloniához* került, ennél fogva a *canabae* területén álló orientális szentélykörzet is, 194-et követően. Papjait ezáltal a *colonia főmagistratusainak* a jóváhagyásával illetve megerősítésével állíthatták a szentély élére, valószínűleg a hívek egyesülete. A két ismert pap egy időben töltötte be hivatalát az orientális szentélykörzet adott szentélyében. Nem állapítható meg, hogy a jelenség rendszert tükröz-e vagy csak egyedi esetet. A *municipiumi* korszakból ugyanennek az istenpárnak

csak egy *sacerdosa* ismert [P 87]. A két pap 240-ből ismert, ami nem jelentheti automatikusan azt, hogy csak ebben az évben voltak *sacerdosok*:

P 49	P 77
<i>Heren(nius) Nigrinianus</i>	<i>Vibius Crescens</i>
- <i>sacerdos</i>	- <i>sacerdos</i>

A papok a *consul*/keltezett feliraton a saját papi idejüket is jelölték, illetve közreműködőként szerepelnek a fogadalom teljesítésénél. A papi idő megjelölése szabott idejű *sacerdotiumukra* utalhat. Nem állapítható meg, hogy mennyi ideig tartott a papság. A szabott időre nyilván a szentélykörzetet magábafoglaló terület kezelője, azaz a *colonia* *Ilvirjei* nevezhették ki a papokat a hívőközösség akarátának megfelelően. Nem kizárt, hogy a rendkívül töredékes P 89 feliraton is ők szerepeltek, vagy egyikük szerepelt. A *heliopolisi* isteneknek állandó hívőközössége volt már a *municipiumi* korszakban is, akik utódai miatt és által, továbbá az időközben betelepültek révén a szentély még a III. század közepe körül is fennállt.

Mithras szentélyének sacerdos

Az egykori *canabae* a III. században már *coloniai* területén álló *mithraeumból* került elő egy *Deus Invictus*nak állíttatott oltár, amelyet a fogadalomtevő az oltár szövegének végén megnevezett személy *sacerdotiuma* alatt állíttatott:

P 75 - *M(arcus) Val(erius)*

A III. században - *sac(erdos) it(erum)*.

Külön figyelmet érdemel a *sac(erdos)* szó után álló rövidítés, amelynek valószínűleg jó a feloldása – *it(erum)?*. Eszerint a *sacerdos* ismételten töltötte be a *sacerdotiumot*, nyilván a szentélyben. Vagyis első *sacerdotiuma* szabott idejű volt, lejártá után ismételten megbízatást kapott, valószínűleg megint szabott időre. A kevés forrás következtében nem állapítható meg hogy mennyi volt egy-egy megbízatás időtartama. A pap bizonyosan a helyi hívőközösség egy magasabb fokozattal rendelkező beavatottja volt, akit a szentély tulajdonosa és fenntartója - a hívőközösség jelölt a szentély élére és akit a városi *főmagistratusok* neveztek ki. A *sacerdos* jogilag körvonalazható papi funkció volt, míg a beavatási fokozat nem számított a városi vallási – adminisztratív életben belül. A *sacerdos* volt hivatali ideje alatt az illető szentély hivatalos képviselője a város szervezett vallási életében.

Ismeretlen hovatartozású sacerdosok

Két vagy három *carnuntumi sacerdos* vallási hovatartozása nem állapítható meg. Mindkettő *consul*keltezett feliratokon szerepelnek, közreműködőként és a papi idő jelölőként.

P 88 - [—] [—]?

209-ben - [s]acerdos.

P 89 - [—] [—]?

240-ben? - sac(-erdos vagy -erdotes?).

Feltehető, hogy valamelyik orientális eredetű kultusz szentélyének papjai voltak, a *Iuppiter O. M. Heliopolitanus*nak és *Iuppiter O. M. Dolichenus*nak szentelt keltezéssel ellátott oltárok szövegeiben szereplő papokhoz hasonlóan, vagy a két istenség egyikének templomában.

5.

CIBALAE³⁹

Municipium Aelium Cibalaensium

Hadrianus alapította 117-138 között *Cibalae municipium*át, *Pannonia Inferior* déli részén. Nincs adat rá, így csak feltételezhető, hogy *hadrianusi* alapításként a *Sergia* illetve az *Aelia tribus*ba és *pseudotribus*ba sorolhatták. A városból egyetlen papot ismerünk:

Flamen

Egy *flamen*jét ismerjük *Cibalae municipium*ának, aki a II. század első felében, a közepe táján töltötte be a *municipium flamen*i hivatalát:

P 33 - *Cocc(eius) V*[—]

- *flam(en) P*[—] vagy *Di*[vi ---?].

Törredékes felirata, valamint az a tény, hogy ő az egyetlen ismert *flamen* semmi további részletekbe hatoló következtetésre nem ad lehetőséget, pusztán a hivatal létét dokumentálja. Esetleg meghatározott *Divus flamen*je lehetett. Léte közvetetten az államvallási papság működésének is mutatója. Legalább a *collegium pontificum* és a

collegium augurum helyi képviselőjére utal, ami azonban általában megelőlegezhető a városi rang ismeretében egy-egy településnek.

Colonia Aurelia Cibalaensium

Marcus Aurelius és *Caracalla* uralkodása között emelkedett a város *colonia* rangra. Élén valószínűleg *Ilvirek* álltak. A *coloniából* egyetlen papot sem ismerünk. Egyik *pannonia inferiori* főpap valószínűleg *Cibale magistratusa* volt korábban [P 81]. Főpapsága alapján ha volt municipális papi tisztsége úgy az legvalószínűbben a *flaminatus* lehetett [vö. P 65].⁴⁰

6.

MOGETIANAE⁴¹

Municipium Aelium Mogetianaensium

Hadrianus alapította *Mogetianae municipiumát*, amely 214-ig *Pannonia Superior*, azt követően *Pannonia Inferior* városa volt. *Municipium Aelium*ként nyilván a *Sergia tribus*ba illetve az *Aelia pseudotribus*ba tartozott. Élén *Ilvirek* álltak. A következő pap és papi hivatal ismert a településről a II-III. századokból:

Sacerdos

Egy *sacerdos* ismert a településről, a III. század első harmadából, aki talán *Iunonak* és egy ismeretlen *Genius*nak dedikált bázis feliratán szerepel:

P 64 - C(aius?) S[—] Ruff-us, -inus, -inian(us)?]
- [sac]erdo[s] mun(icipii).

A töredékes felirat adta értelmezési lehetőség szerint ő egy *sacerdos municipii* volt, ezen belül a *sacerdotiumának* jellege pontosan nem határozható meg. Esetlegesen a városi császárkultusz papja lehetett.

7.

MOGIO⁴²

Municipium (Aelium ?) Mogionensium

Az egyelőre feliratos források által joggal feltételezhető város *Pannonia Superior*, 214-et követően *Pannonia Inferior municipiuma* lett. Valószínűleg *hadrianusi* alapítású város volt. *Municipium Aelium*ként a *Sergia tribus*ba illetve az *Aelia pseudotribus*ba tar-

tozhatott. Élén *IIIvirek* álltak. A következő pap és papi hivatal ismert a településről a II-III. századokból:

Flamen

Egy *flamen* ismert a településről, a II. század második feléből:

P 31 - *C(aius) Cass[i]us Karinus*

- *dec(urio), IIIvir, flam(en) mun(icipii).*

Léte csak a *flameni* hivatalra képez közvetlen adatot, a város vallásszervezeti életére vonatkozóan semmi más részletesebb következtetés nem vonható le. Azonban a *flamen* léte a *collegium pontificum* működésére is utal, amint az egy *municipiumban* várható is. Nyilván a *pontifexi* hivatallal azonos rendű *auguri* hivatalnak is voltak képviselői, akik egyelőre nem ismertek.

8.

MURSA⁴³

Colonia Aelia Mursensium

Hadrianus alapította a várost 117-138 között, *Pannonia Inferior* déli részén a Dráva partján. A *Sergia tribusba* illetve az *Aelia pseudotribusba* sorolták. Élén *duumvirek* álltak. A II. század során, *Hadrianus* korát követően feltehetőleg tartománygyűlési székhelyként is szereplő városból a következő papi hivatalok és viselőik ismertek:

Augur

Egy *augur* ismert a *coloniából*, valószínűleg a II. századból, a város alapítását követő időből:

P 7 - *P(ublius) Aelius [—]*

- *augur col(oniae).*

Létén és *hadrianusi* polgárjogán, továbbá élethossziglani papi hivatalán kívül semmi más nem állapítható meg róla. Dokumentálja a *coloniabeli collegium augurum* működését, ami egy *coloniában* amúgy is magától értődő. Az a tény, hogy egyedül ő ismert a városból, csak a mostohább forráshelyzetnek tudható be. A rekonstruálható feliraton szereplő egyetlen *auguri* címe, továbbá a városfalon kívüli lelőhely által fel-

tehető, hogy az oszlopot valamely a papságához kötődő tevékenység következtében állíttatta.

Flamen

Egy *flamen* felirata maradt fenn a *coloniából*, a II. századból, a város alapításától számítva:

P 9 - *C(aius) Aemilius C(ai) f(ilius) Serg(ia tribu) Homullinus*
- *dec(urio), flamen col(oniae)*.

Csak a *flameni* hivatal léte képez adatot a felirata, valamint közvetetten a *collegium pontificum* működésére. A *flaminatus*ért közadományt tett, építkezett, azaz pályázaton kapta meg a papi hivatalt, ami szerint többen voltak egy időben *flaminatus*ra alkalmas személyek a *coloniában*.

A két papi hivatalra vonatkozó adatok alapján a római államvallási papság apparátusa teljesnek tekinthető a II. századi *Mursában*.

9.

POETOVIO⁴⁴

Colonia Ulpia Traiana Poetovionensium

Traianus alapította *colonia Ulpia Traiana Poetovionensium*ot, a Borostyánkőút mentén *Pannonia Superior* délnyugati felében. A *Papiria tribus*ba illetve az *Ulpia pseudo-tribus*ba sorolta az új *coloniát*. A városban volt az egész Dunavidék legfontosabb gazdasági szervezete, a *Publicum portorium Illyrici* azaz a terület központi vámhatósága.⁴⁵ Élén *Ilvirek* álltak. A következő papok és papi hivatalok ismertek a településről a II-III. századokból:

Augures

Két *augur*ját ismerjük a *coloniának*, a II. századból. A források alapján nem állapítható meg kétséget kizáróan, hogy egyszerre voltak-e hivatalban, annak ellenére, hogy felirataik ugyanazon időszámba keltezhetők. Azonban bizonyosnak látszik, hogy két *pontifex* volt a városban, ezért az ugyanazon rendű *auguri* hivatalnak is kettős rendszere lehetett. Ennek alapján valószínűsíthető, hogy a II. század utolsó negyedében két *augur* volt egyszerre hivatalban. A két ismert személy feliratainak azonos időszámba való keltezhetősége alapján feltételezhető, hogy ők ketten egy időszakban is betöltötték a *collegium augurum* két helyét a II. század utolsó negyedében:

P 35	P 74
<i>[L(ucius)?] Cu[—] L(uci?) f(ilius?)</i> <i>Co[ll](ina tribu)?] Op[—]</i> - <i>[dec(urio) col(oniae)?], aug(ur,</i> <i>quaestor] p(ecuniae) p[ub(licae)]</i>	<i>C(aius) Val(erius) Tettius Fuscus</i> - <i>dec(urio), q(uaestor), aedil(is),</i> <i>praef(ectus) fabr(um), Ilvir i(ure)</i> <i>d(icundo), aug(ur) c(oloniae), tribunus</i> <i>collegi.</i>

Mindketten a városvezetőség tagjai közül kerültek ki. Egyikük a városi pályafutás legmagasabb tisztségét követően vált *augurrá* [P 74], másikuk pályakezdőként [P 35].

Pontifices

Két *pontifexet* ismerünk személyében *Poetovio coloniájából* a II. századból. Egymást követő időben váltak *pontifexszé* de nem állítható, hogy egymás után. *M(arcus) Valerius Maximianus* [P 69] császári szolgálatba lépett a II. század harmadik negyedében, és a birodalom különböző helyszínein szolgálta az uralkodót. *Poetovioi pontificatusát* a 180-as években állított rá vonatkozó feliratok is tartalmazzák, ami szerint mindvégig *poetovioi pontifex* is volt, a hivatal élethossziglani jellegének megfelelően. A város vallási élete bizonyosan nem nélkülözhetette a *pontifexi* hivatal képviselőjét, így valószínűleg mellette legalább még egy *pontifex* tevékenykedett, akinek emléke nem maradt. Eszerint a II. században *Poetovio coloniájában* legalább két *pontifex* volt, hasonlóképpen a III. századi *Aquincumhoz*.

A II. század első felében:

P 71	?
<i>L(ucius) Valerius Verus⁽¹⁾</i> - <i>dec(urio), praef(ectus) fabr(orum),</i> <i>quaest(or), aedil(is), pontif(ex), Ilvir i(ure)</i> <i>d(icundo) col(oniae).</i>	

A II. század második felében:

P 69 <i>M(arcus) Valerius Maximianus M(arci)</i> <i>Valeri Maximiani f(ilius)</i> A II. század ötvenes éveinek végén, hatvanas éveinek elején - <i>pont(ifex)</i> <i>col(oniae), equo p(ublico) ... consul</i> <i>suffectus.</i>	?
---	----------

Sacerdotes

Három *sacerdos*t ismerünk *Poetovio coloniájából*. Egyikük egy *sacerdos coloniae* lehetett [P 16], ketten pedig a helyi *Iseum* papjai voltak [P 43, 44]:

Sacerdos (coloniae?)

Egy olyan személy ismert *Poetovióból*, aki *sacerdos*i címmel töltött be egy egyébként a feliraton nem részletezett és pontosított papságot a III. század első harmadában:

P 16 - *Au[r(elius)] Ceionus*

A III. század első harmadában - *d[e]c(urio), sacerdotal(is), (---?), v(ir?) e(gregius?)*, (—?).

Társadalmi állása okán feltehetőleg egy *sacerdos coloniae* volt valószínűleg a városi császárkultusz szolgálatában, aki hivatalát szabott ideig töltötte be. Csak a forrás törekessége miatt nem zárható ki annak lehetősége sem, hogy valamely orientális vagy görög eredetű kultusz papja volt. Azonban utóbbit valószínűleg meghatározta volna, míg az egyszerű *sacerdos* cím mindenki számára egyértelmű volt. Másrészt az *ordo decurionum* tagjaira nem jellemző az egész tartományban, hogy valamely orientális vagy görög eredetű kultusz papjai lettek volna. Ennél fogva csak a városi, az élő uralkodóhoz kötődő császárkultusz marad mint egyetlen valószínű lehetőség a papsága meghatározására. Ezt követően *sacerdotalis* címmel utalt az egykori, szabott ideig viselt vallási hivatalra, amely esetleg a lovagrendbe való emelkedését is segítette.

Sacerdotes Isis

*Isis*nek két *sacerdosa* ismert *Poetovió*ból a II század középső két negyedéből, akik hivatalukat minden bizonnyal a helyi *Iseumban* viselték. A két pap apa és fia voltak:

P 43	P 44
<i>T(itus) Fl(avius) Martialis</i>	<i>(Títus) Fl(avius) Marullinus</i>
- <i>sac(erdos)</i> .	- <i>sac(erdos)</i> .

A feliratot egy fogadalmat tevő személy állította, a két pap csak a papság idejének jelölőjeként, azaz a fogadalom formaszerű beváltásának tanújaként, illetve nyilván közreműködőként szerepelnek. *Isis* kultuszának esetében a tulajdonképpeni papság nem kötődött *sacerdotium*hoz, saját belső szóhasználat szerinti elnevezéseik voltak az egyes papi tisztségekre. Annak oka, hogy nem *propheta* vagy *grammateus*, vagy bármely egyéb címen szerepelnek, hanem jogilag értelmezhető *sacerdos*i titulussal a városi létük szervezeti kerete lehet. Azaz feltételezhető mint mindegyik más hasonló esetben, hogy aktuálisan a közigazgatási szempontú papi címüket jelölték meg forma szerint. Belső szóhasználat szerinti papi címeknek *Isis* – *Osiris* kultusza esetében is alig van feliratos említése főleg a latin nyelvű birodalomrészben.⁴⁶ Kivülállónak nem volt köze ahhoz, hogy a misztériumok tanításainak mely fokozatára jutott el a beavatott. Másrészt nem képviseltek semmilyen jogi kategóriát önmegvalósító beavatottként. Legfeljebb társadalmi megbecsülésben részesülhettek életmódjuk illetve az istenséggel való szorosabb kapcsolatuk miatt. Ha kívül esnének a városi közigazgatási kereteken, azaz magánjelleggel működnének úgy eszközük sem lenne egy elmulasztott, jogi háttérű fogadalom behajtására, ami megintcsak a papságuk, aktuálisan *sacerdos* alakban megjelölt formája hivatalos jellegének feltételezését támogatja. A *sacerdotium*ot nyilván két beavatott láthatta el egy ideig. A két papnak ilymódon, a belső szóhasználattal szembeni közigazgatási értelmű kifejezéssel, fogadalombeváltás igazolóiként illetve az idő jelölőiként való szereplése a feliraton emellett még a *sacerdotium* kötött idejére is utal, szemben az élethossziglani beavatottsággal illetve belső rendszer szerinti beavatáshoz kötődő papsággal. *Sacerdos*nak nem beavatták hanem kinevezték őket a hívőközösség szándékának megfelelően. Sajátos, hogy csak ők ismertek a városból, azonban *Poetovio* jelentőségéhez mérten a források száma általában alacsony. Feltételezhető tehát, hogy a két *sacerdos* hivatalosan képviselte a szentélyt a városigazgatás megbízásából a *sacerdotium* ideje alatt, illetve ellátta a hitélet kifelé irányuló adminisztrációját. Apa-fiú kapcsolatuk egyfajta örökletességre utal a *sacerdotium*mak. Emellett az egyszerre két hivatalban levő pap

rendszerét is mutatja, amely *Savaria* esetében is valószínűsíthető.⁴⁷ Működésüket a többi *sacerdos*hoz hasonlóan a *pontifex*ek ellenőrizhették és végsősoron a *Ilviri*.

10.

SAVARIA⁴⁸***Colonia Claudia Savariensium***

Claudius alapította 41-54 között *colonia Claudia Savariát*, a Borostyánkőút mentén *Pannonia* nyugati részén, és a *Claudia tribus*ba sorolta. Később *Pannonia Superior* egyik legfontosabb városa volt, a tartománygyűlés székhelye. Élén *Ilvirek* álltak. A városból papokat csak a II. századtól ismerünk, éspedig a következő tisztségeket és viselőiket:

Antistes

Egy *antistest* ismerünk *Savariából*, aki a III. század első harmadában volt a *savariái* teátrum mellett álló *Nemeseion* adminisztratív és talán az előző mellett kisebb jelentőségű vagy magától értődő és ezért feltüntetésre nem érdemes papi vezetője. Ol-tárán *patromusát* is megnevezte, a tartományi főpapot [P 73], aki a tartományi játékok felügyelője is volt:

P 62 - *Satrius Fi(r)minu[s]*- *antestis*.

Hivatala viszonylag új keletű lehetett a városban az alapításhoz képest, korábról nem ismert, igaz későbből sem. Egyediségének forráshiány is lehet az oka. *Savariából* viszonylag kevés felirat maradt fenn a város jelentőségéhez és korához mérten. Addig, amíg további feliratai nem kerülnek elő a tisztség viselőinek, semmilyen általánosabb következtetés nem vonható le a létéből. Pusztán annyi állapítható meg, hogy a duna-vidéki *antistese*khez hasonlóan⁴⁹ kapcsolatban állt *Nemesis* kultuszával és az amfi-teátrumi illetve teátrumi játékokkal, amelyek a tartományi székhelyeken illetve a tartománygyűlési székhelyeken zajlottak.

Augures

Több *augur* szerepel a II. század elején állíttatott *Traianus* szobor mára elveszett talapzatának feliratán [P 90], az állíttató papok között:

P 90 - *[a]ugur(es) ex colonia*.

103-111 között.

A többszám legalább két *augur* jelenthet, ahogy a korban *Poetovio coloniájának* esetében láthattuk, legfeljebb hármat, a *lex coloniae Genetivae seu Ursonesis* 66-68. paragrafusai alapján [I. **Addendum** 1]. Gyakorlatilag egyszerre két *augurnál* több nem mutatható ki egy *pannoniai coloniában* sem, ahogy a *poetoviói* és *aquincumi* példák illusztrálják. Valószínűleg *Savariában* sem voltak kettőnél többen 103-111 között:

P 90 <i>[a]ugur</i>	P 90 <i>[a]ugur</i>
------------------------	------------------------

Flamines

Két *flament* ismerünk személyében a *coloniából* [P 30, 57], illetve a *Traianus* szobor bázisának feliratán [P 90] is szerepel legalább egy de valószínűbb, hogy több *flamen*:

P 90 – *[f]l(amines?) ex colonia.*
103-111 között.

Ez esetben nem dönthető el, hogy pontosan hány személyről lehet szó, erre vonatkozóan a következő két ismert *flamen* sem nyújt támpontot:

P 30 - *T(itus) Caesius P(ubli) [f]ilius) Cl(audia tribu) Ius[ti]an[us]*
A II. században - *dec(urio), quae(stor), Ilvir i(ure) d(icundo), item Il[vir] i(ure) d(icundo), quinq(uennalis), flam(en) c(oloniae).*

P 57 - *L(ucius) O(ctavius ?(—) f]ilius) [Fausti]nianus*
A II. század utolsó negyedében - *dec(urio), [patr(onus)? col(legi) fabr(um) et] centon(ariorum), [quaest(oricius), aed(ilicius), Ilvir i(ure) d(icundo), Ilvir q(uin)]q(uennalis) coloniae, fl[am(en) ---.*

Összességében a *pontifexi collegiumba* tartozó *flamenek* egy időben hivatalban levő képviselőjének vagy képviselőinek száma nem állapítható meg. *Aquincum* esetében láthattuk, hogy tulajdonképpen az államvallási papi tisztségek viselőiből tisztségenként kettő volt egyszerre hivatalban. A rendszer végsősoron ésszerű megoldás annak fényében, hogy az élethossziglani papi hivatal viselői akár hosszabb ideig is távol lehetnek. A papi teendők nyilván nem szüneteltek, így valakinek el kellett látnia a hivatalt. (Nem állapítható meg, hogy ilyen esetben a *municipiumok*ban mi történt, ahol

egyszerre csak egy papi hivatal igazolható.) Több más *coloniához* hasonlóan *Savaria* esetében is feltehető, hogy *flamenből* is legalább kettő volt egy időben.

Pontifices

A *savariai Traianus* szobrot állíttató városi papok között bizonyosan ott voltak a *pontifexek* is az *augurokhoz* hasonlóan.

P 90 - *[pont(ifices)] ex colonia*

A két papi *collegium* felépítése, illetve a rájuk vonatkozó rendelkezések azonosak voltak. Három fős *collegiumnak* kisebb a valószínűsége de szintén feltételezhető, hogy legalább két *pontifex* volt *Savariának* a II. század elején 103-111 között:

P 90 <i>[pont(ifex)]</i>	P 90 <i>[pont(ifex)]</i>
-----------------------------	-----------------------------

A II század második feléből ismert még egy *pontifex* a városból, aki a fentiek szerint hivatalát valószínűleg nem egyedül képviselte a városban:

P 28 <i>Ti(berius) Barbiu[s] Ti(beri) fil(ius)</i> <i>Ve[l(ina tribu)] Valen[s]</i> <i>- dec(urio), quaest[or], [l]ivir i(ure)</i> <i>di[c(undo)], [p]ontif[ex] c(oniae), [---]</i>	?
---	---

Ahhoz képest, hogy legalább két egyidejű képviselője feltételezhető a legfontosabb római papi hivatalnak a *coloniában*, nagyon kevés a fennmaradt forrásanyag az alapításától a *dominatusig* eltelt szűk két és félszáz esztendőből, azaz a *principatus* korából. Azonban a város egészére jellemző a forráshiány, sőt a tartomány egészére is. Az általánosabb és a *coloniákra* jellegükönál fogva érvényes vonások *Savaria* esetében is adóttak, különösen a talán korabeli vagy nem sokkal korábbi *lex Ursonensis* vonatkozó rendelkezései [vö. I. **Addendum** 1].

Sacerdotes

Többféle *sacerdotium* képviselői ismertek *Savariából*. Közülük a *Traianus* szobor állításában résztvevő *sacerdosok* [P 90] vallási hovatartozása egyértelműen nem határozható meg:

P 90 - *sacer[dot(es)] ex colonia*.

103-111 között.

Ők is beletartoznak az *ex colonia* meghatározás alá, vagyis több olyan *sacerdos* is résztvevett a szobor állításában, akik a *coloniában* tevékenykedtek. Nem állapítható meg, minden kétséget kizáróan, hogy ők esetleg csak a *sacerdotes coloniae* voltak-e vagy pedig minden a városban jelenlévő *sacerdos*i címet viselő pap ott volt a szobor állításánál. Az utóbbi eset lehet a valószínűbb, mivel a *sacerdos coloniae* egyértelműen minősítette a *sacerdotiumot*, így ha arról lenne csak szó, elég lett volna a *coloniae* kifejezéssel jelölni a papok státuszát, ami az *augurokra*, *pontifexekre* és *flamenekre* vonatkozólag is pontos és formaszerű meghatározás lett volna. Az *auguri*, *pontifexi* és *flameni* tisztségmegnevezések az alkalmazott szöveg összefüggéseiben is pontosan érthetők voltak. Az *ex coloniae* különös szóhasználatú meghatározás ezért bizonyosan a *sacerdosok* miatt kerülhetett ebben a megfogalmazásban a szöveg végére, azaz ők nem csak a *sacerdotes coloniae* lehettek, hanem minden hivatalos keretek között létező *sacerdos* a *coloniából*, köztük olyan kultuszok papjai is, akik utódai közül néhány feltűnt a későbbiekben is a városban.

Sacerdotes Isidis

A *savariái Iseumak*⁵⁰ két *sacerdosa* ismert a II. század második feléből, akik apa és fia lehettek *poetoviói* kollégáikhoz [P 43, 44] hasonlóan:

P 53	P 54
<i>[Q(uintus) I]ulius [B]ellic(us)</i>	<i>Q(uintus) Iulius [M]oderat(us)</i>
- <i>[sace]rd[os]</i>	- <i>[sace]rd[os]</i>

*Sacerdos*i címük hasonlóan a *poetoviói* kollégáikhoz arra utal, hogy a hívőközösség megbízásából látták el a szentély *sacerdotiumát*, azaz hivatalos városi képviseletét, nem tudni mennyi időn át, akár szabott ideig, akár élethossziglan. Nyilván *Isis* misz-

tériumainak saját belső szóhasználat szerint elnevezett beavatott papjaiból kerültek ki *Savariában* is a szentélyt adminisztratív jelleggel a városban képviselő *sacerdosok*. Valószínűsíthető apa-fiú kapcsolatuk egyfajta örökletességére utal a *sacerdotiumnak*, az egyszerre két hivatalban levő pap rendszere mellett, *Poetoviához* hasonlóan.⁵¹

[*Sac(erdos)*] *Matri[s Magnae]*

Egyetlen papját ismerjük a feltételezhető *savariai Metroomnak*, aki *sacerdos*i címet viselt, a II. század végén, a III. század elején:

P 79 - *Egnat(ius) —?*

- [*sac(erdos)*].

Sacerdotiuma hivatalos lehetett, amit a felirat záróformulája is alátámaszt, amely szerint a *decuriók* engedélyével helyezte el a táblát, ott ahova szánta. *Magna Mater* kultuszát a köztársaság korában fogadták be a római vallási életbe a *XVviri sacris faciundis* felügyelete alatt. Ezáltal szentélyei teljesen hivatalosan épülhettek, minden esetben a városfalon kívül de a *colonia* határain belül, papjait pedig az illető város világi és vallási vezetősége alkalmazta illetve ellenőrizte.⁵²

Sacerdos Ven(eris) Vict(rici)

Egyetlen *sacerdos*át ismerjük *Venus Victrix*nek *Savariából*, aki nyilvánvalóan a szentélyben látta el a papi hivatalt. Bár az oltár csak *Venus Victrix*nek volt dedikálva, nem zárható ki a lehetőség, hogy *Carnuntumhoz* hasonlóan [vö. P 49, 77, 87] *Savariában* is állt a *heliopolisi pantheon*, az *interpretatio romana* által *Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanus*nak és *Venus Victrix*nek nevezett két főistene közös szentélye. Ennek feltételezésére a pap neve adhat támpontot, de nem bizonyosságot. Egyedül az istennő, állami kultuszban is részesült Rómában, ezáltal még *savariai* tiszteletének *heliopolisi* eredete is kérdéses. Lehetséges, hogy államvallási közegben részesült tiszteletben akár a császárkultusszal kapcsolatban. A istennő önállóan is kaphatott szentélyt, amelyet a város tarthatott fenn egy *sacerdos* felügyelete alatt. Gyakorlatilag *Venus Victrix* egy ismert *sacerdos*ával számolhatunk *Savariában*, aki közreműködött egy fogadalom teljesítésében, illetve nevével jelölte a papi időt is 193-at követően:

P 4 - *P(ublius) Ael(ius) Sabinianus*

- *sac(erdos)*.

A papi idő jelölése határozott idejű *sacerdos*i kinevezésére utal. A *sacerdotiumra* a *colonia* vezető *magistratusai*, illetve az *ordo decurionum* adhatott neki megbízatást, főleg az istenalak sajátos státuszát tekintve. Ha a városi császárkultusz keretében tisztelték

úgy papja formaszerinti *sacerdos coloniae* lehetett, amit a háromtagú neve is valószínűbbé tesz.

Sacerdos a „numenek” szentélyében

Nem határozható meg pontosan annak a papnak a *sacerdotiuma* illetve vallási hovatartozása, aki 188-ban közreműködött egy meg nem nevezett *collegium* tagjainak névsorát tartalmazó, a *numenek*nek ajánlott tábla elhelyezésében:

P 80 - *Romanus*

- *sac(erdos)*.

A tábla adományt is jelölhetett, amelyet a névsorokban szereplő személyek együtt adományoztak előljáróik indíttatására. A *numenek* bármilyen istencsoport lehettek, akiknek szentélye állt *Savariában*. Például a *dalmatai Aequum* város egy *decurio*ja, aki *Deus Hierhibolus*nak állíttatott fogadalmi feliratot a *daciai Apulum*ban, ugyancsak *sacerdos numinum*ként utalt papi hivatalára.⁵³ Az utóbbi példa szerint adott *numenek* tisztelete illetve a *sacerdos numinum* tisztsége a Dunavidéken akár *Dalmatia* lakóinak közvetítésével is feltűnhetett. Nem zárható ki, hogy valamely orientális istencsoport szentélyében viselte szabott ideig a *colonia* vezetőségének megbízásából a *sacerdotiumot*. Tágabban értelmezve a jelenséget a *numenek* egy hívőközösség elhunyt tagjait is fedhették. További feliratos adat előkerültéig a kérdés nem dönthető el. Tevékenységét a városban a többi *sacerdos*hoz hasonlóan közvetlenül a *pontifexek* ellenőrizhették és végsősoron a *Ilviri*.

11.

SCARBANTIA⁵⁴

Oppidum Iulium Scarbantiensium

-

Municipium Flavium Scarbantiensium

A *Flavius*ok alatt a korábbi *oppidum Iulium Scarbantiát* amelynek szervezetről nem tudunk semmit, *municipium Flavium Scarbantiensium* néven szervezték újjá, valószínűleg újjáalapítással. A várost illetve lakóit a *Quirina* tribusba sorolták a *flaviusi* alapítású településekhez hasonlóan. *Pannonia* kettéosztása után *Pannonia Superior* városa volt, a tartomány északnyugati részében, a Borostyánkőút mentén. Élén *Ilvirek* álltak, akik a *duumviratus* előtt mind a *quaesturát*, mind az *aedilitast* betöltötték. A városból a következő papok és papi hivatalok ismertek a *principatus* korából:

Augur

Egy *augur*t ismerünk a városból, aki hivatalát a II. század második felében töltötte be. Az *auguratus*ra való megválasztásáért egy szobrot vagy egy épületet újjátartott fel a *pontifexi* előírásoknak megfelelően eredeti állapota szerint:

P 55 - *Tib(erius) Iul(ius) Quintilianus*

- *dec(urio), quaes(tor) p(ecuniae) p(ublicae), aedilis, Ilvir i(ure) d(icundo), augur mun(icipii).*

Mivel egyedüli *augur* a településről, létéből csupán annyi következtetés vonható le, hogy *Scarbantiában* legalább egy személy képviselte a *collegium augurumot*. Az a tény, hogy az *auguratus*ra pályáznia kellett, egyrészt arra utal, hogy lehetségesen többen voltak akik *augurok* szerettek volna lenni, másrészt megkockáztatható, hogy egyetlen *auguri* hely volt a városban és annak köszönhető az *ob honorem auguratus* versenyhelyzet, hasonlóan mint *Carnuntum municipiumában* [vö. P 45].

Flamen

Feltételezhetően *Scarbantiában* töltötte be második *flaminatusát* az az ismeretlen pap, aki *Carnuntum municipiumának* is *flamenje* volt, a II. század második felében, a vége felé:

? P 86 - [—] [—] [—]*linus*

A II. század második felében – [?---] *RI fla[m]en [municip]ii*.

Amellett, hogy adatot képez a *municipiumi flameni* hivatal létre, egyúttal a *pontifexi collegium* működésére is utal. Nem állapítható meg, hogy minek következtében viselt két *municipiumi flaminatus*t egy időben, lehetségesen az adott korban az egyik városban, talán *Scarbantiában* nem akadt a hivatal betöltésére megfelelő személy.

*Sacerdos*P 36 – [.] *Domatius Ingenu(u)s*

- *sacerd(os) Isidis.*

A pap a *scarbantiai Iseumban* teljesített szolgálatot, a város területén, a városfalon belül a *forum* közelében álló szentélyben, a Borostyánkő út mellett a II. század végén, a harmadik század első felében. Neve szerint helyi származású volt és római polgár. A

szentély helyéből kiindulva a kultusz *Scarbantiában* hivatalosnak számított. Mivel csak ő egyedül ismert így egyedüli papként való feltűnte nem vethető össze a két *colonia*, *Poetovio* és *Savaria* két-két egyidejű *Isis* papjával. Ezáltal a *municipium* és a *coloniák* közötti esetleges létszámkülönbségek okai sem deríthetők ki egyértelműen, amelyek egyébként az *augurok*, *pontifexek* és *flamenek* esetében szembetűnők és nyilván a városi törvény rendelkezéseinek megfelelőek. Mindenesetre összefüggés feltételezhető az egyedül hivatalban álló *augur*, az *Isis* pap és a *municipiumi* státusz között. A feltételezés akkor válhat bizonyossággá ha további feliratok kerülnek elő. A város lakója volt továbbá az osztatlan *Pannonia* egyetlen ismert főpapja, a II. század elején [L.d. P 83 és IV.1], aki azonban lakosként nem számítható a város papságába.

12.

SIRMIUM⁵⁵

Colonia Flavia Sirmiensiium

Valószínűleg már *Vespasianus* megalapította a *colonia Flavia Sirmiensiiumot*, *Pannonia* délkeleti részén a Száva partján. A várost a *flaviusi* alapításnak megfelelően a *Quirina tribus*ba illetve a *Flavia pseudotribus*ba sorolták. Élén *Ilvirek* álltak. *Pannonia* kettéosztásakor *Pannonia Inferior* városa lett. Jelentőségéhez mérten nagyon kevés a feliratos emlék, amely a város tisztségviselőit és papjait illetve középületeit dokumentálná. *Hadrianus* koráig valószínűleg a *pannonia inferiori* tartománygyűlés székhelye volt.⁵⁶ A következő papi tisztséget és viselőjét ismerjük *Sirmiumból*:

Flamen

Egy *flament* ismerünk a *coloniából*, aki a II. század második-harmadik harmadában viselhette hivatalát:

P 84 - [—] [—] [—]

- *dec(urio)*, ***flamen col(oniae)***.

A töredékes felirat pusztán a hivatal létre kepez adatot, illetve egy viselőjét dokumentálja. A városi papi testületek, vagy akár a *flaminatus* viselésének helyi rendszerét nem lehet ebből megállapítani. Közvetetten utal a *collegium pontificum* és ezáltal a *collegium augurum* létre és működésére. Azonban a település *colonia* státusza miatt mindkettő egyébként is bizonyos. Valószínűleg többféle *sacerdosi* funkció is képviselve volt a *principatus* korában a városban, köztük legalább a *sacerdos coloniae* azonban nem ismertek egyelőre vonatkozó források. A tartomány többi *flaviusi* alapítású városa sem dokumentált sokkal jobban, így kiegészítő adatokkal nem szolgálhatnak. Leg-

feljebb a *Sisciából* ismert *flamen Divi Claudii* [P 70] papság léte feltételezhető, a *Vespasianusi* alapításkor bevezetett, *Divus Claudius* kultusz I. századi, valószínűleg tartományi jellege miatt is [ld. még IV. 2].

13.

SISCIA⁵⁷***Colonia Flavia Sisciensium***

A *Flavius* korban alapították meg, valószínűleg maga *Vespasianus* a *colonia Flavia Sisciensiumot* *Pannonia* déli részén a Száva és a Kulpa összefolyásánál. A *Quirina tribus*ba illetve a *Flavia pseudotribus*ba tartozott, élén *Ilvirek* álltak. Legkésőbb 106 után *Pannonia Superior* városa volt. A következő papi hivatalok és papok ismertek a településről:

Flamines

Három *flamen* ismerünk személyében *Sisciából*, mindhármát a II. századból. Kettejük *flaminatusának* nem állapítható meg pontosan a jellege, feltehetőleg mindketten *flamen coloniae* címmel viselték a hivatalukat [P 61, 66]. A harmadik [P 70] egy *flamen Divi Claudii* volt egyértelműen, ami ugyanezt a lehetőséget kiterjeszti az előző kettőre is.

Flamen Divi Claudii

Egy képviselőjét ismerjük a *flamen Divi Claudii* papi hivatalnak a városból, illetve ő az egyetlen ismert személy a tartományból is, aki a II. század közepét követően volt hivatalban ezzel a címmel:

P 70 - *L(ucius) Val(erius) Valerian(us)*

- *dec(urio)*, *Ilvir i(ure) d(icundo) col(oniae)*, ***flamen Divi Cl(audi)***, *Ilvir q(uin)q(uennalis)*, *sac(erdos) p(rovinciae) P(annoniae) S(superioris)*.

A *flamen Divi Claudii* hivatala *Divus Claudius* kultuszának létét mutatja *Sisciában*, aki nek valószínűleg szentélye is állt a városban, leghamarább a *Flavius* kortól. Az a tény, hogy a *flamen Divi Claudii* kiszolgált *duumvirként* vált pappá csak arra utalhat, hogy ekkor vált meg a hivataltól az elődje. *Flaminatusa* lehetségesen hozzájárult, hogy tartományi főpapnak választották. Nem állapítható meg, hogy a városon belül a *flamen Divi Claudii* miképpen viszonyult a *flamen coloniae* hivatal viselőihez. Ha különböző papi hivatalok voltak is, mind a két *flaminatus* képviselője a *collegium pontificum*ba tartozhatott.

Flamines coloniae

Két *flamen* ismert *Sisciából*, akik *flaminatus*ának jellege nem állapítható meg pontosan a két felirat töredékessége miatt. A *flamen Divi Claudii* ismeretében *Sisciában* ők akár további képviselői is lehetnek a papi hivatalnak. Pusztán a városenkénti gyakoriság alapján, illetve az előzőekben felvetett lehetőség következtében, ők valószínűleg ugyanazon jelentőségű, csak a *divi* tiszteletét általánosságban ápoló *flamines coloniae* voltak a II században, a III. század elejéig:

P 66 - *L(ucius) Titiu[s C(ai) f(ilius) Qui]r(ina tribu) Pr[oculus]*

A II. század első felében - *equo p[ubli]co*, --- *C]yre[naicae ?]*, [---], *PON[?---]*, *flamen*, [*Ilvir, Ilvir quinq[ue]nnalis?*], *adlec[tus in quinq[ue] dec[ur]ias*, [--- ?

P 61 - *F(---) P(---) Rel(--- filius?) Marcianus*

A II-III. században - *flam(en) [col(oniae) ---?]*, *praef(ectus) ---*.

Nem állapítható meg semmilyen szabályszerűség a *flaminatus* betöltését illetően a két töredékes felirat alapján [P 66, 61]. Létük önmagában is utal a *collegium pontificum* működésére a városban és ezáltal a *coloniában* természetes módon létező *collegium augurum*ra is. Utóbbiakról forráshiány miatt nem állapítható meg, hogy hány tagból álltak. Mellettük különböző *sacerdotes* is képviselhették a vallási élet sokszínűségét.

14.

GORSIUM⁵⁸

Ismeretlen státuszú település

A Tác község területén fekvő fővenyusztai nagykiterjedésű, a *principatus* korában feltételezeten *Gorsium* nevű impozáns épületegyüttes funkciója vitatott. Összméreténél fogva és az egymás mellett álló nagyméretű padlófűtéssel, oszlopokkal, díszkúttal ellátott épületek, amelyek között kövezett utak húzódnak, a *macellum* jellegű épületegyüttes lehetővé teszi a település kifejezés alkalmazását *Gorsiumra*. *Principatus*kori történetét illetően városként majd szentélykörzetként értelmezte az utóbbi évek csekély számú felíratra támaszkodható kutatása. Szentélykörzetként előbb a *pannonia inferiori* tartományi császárkultusz központjaként, azaz a *forum* illetve *templum provinciae* és az *Ara Augusti* helyszíneként.⁵⁹ Másfelől orientális istenségek tiszteletére rendelt kultuszközpontként⁶⁰ azonosították. Az épülethozsoport ha város úgy nem lehet szentélykörzet, különösen nem tartományi császárkultusz céljaira használt. A kétféle javasolt szentélykörzet sajátossága azonban, hogy általában városon kívül de

városhoz tartozóan helyezkednek el. Értelemszerűen ha szentélykörzet úgy nem város, azonban városhoz tartozik, vagy legalább városi *territoriumon* fekszik.⁶¹ Városi mivolta sem feliratos források, sem alaprajzi sajátosságok által nem derül ki egyelőre. Nagyobb valószínűséggel értelmezhető tehát valóban templom illetve szentélykörzetként. Megválaszolatlan a kérdés egyelőre, hogy ebben a lehetséges minőségében melyik városhoz tartozik a régészetileg igazolhatóan *Traianus* kori kezdettel kiépülő civil és nem katonai jellegű épületegyüttes. Ha nem egy a közelben fekvő eddig régészetileg nem azonosított városhoz tartozik, úgy legkésőbb *Hadrianus* korától valamelyik ismert *municipium* területére esik. Valóban orientális eredetű istenségek tiszteletének szánt templom és szentélyegyüttesként viszont *Aquincum territoriumán* belül válna igazán értelmezhetővé, arra való tekintettel, hogy magából a városból hiányzanak a másol, például a hasonló státuszú *Carnuntumban* kimutatható hivatalos jellegűnek tekinthető orientális kultuszok és papjaik. Funkcióját illetően a tartománygyűlési központként való azonosításával kapcsolatban fenntartást okoz, hogy a *forum provinciae* és az *Ara Augusti* nem azonosítható az épületcsoporton belül. Bár olyan alaprajzú épület (a XIV. számú) valóban áll rajta, amely méreténél fogva is megfelelne egy II. századi *forum*-nak. Orientális istenek részére szentelt körzetként vallástörténeti okokból inkább csak a II. század második felétől, az *Antoninus* kor végétől - a *Severus* kor elejétől lehetne értelmezni, bár ha *Carnuntumot* nézzük úgy már *Hadrianus* korától lehet létjogosultsága lehet egy ilyen intézményrendszernek. Utóbbi azonban, az egyébként *Aquincumban* is létező *canabae* területén is jól megfér, bár nyilván más közigazgatási jelleggel, mint egy *municipium*hoz vagy *coloniához* tartozó szentélykörzet. Ezáltal *Gorsium* valóban sajátos megoldási lehetőséget kínál, valószínűleg a polgárvárossal kapcsolatban ha *Aquincum* összefüggésében kerül értékelésre. Mindenesetre háromnegyed évszázadnyi korszakát funkcionálisan nem lehet egyelőre pontosan behatárolni.

A területről illetve a környékről két olyan felirat ismert, amely papokat említ, illetve egy templomfelújítást megörökítő felirat is előkerült.

Sacerdotes

Sacerdos Deorum Magnorum (?)

Gorsium területén előkerült oltár feliratán egy *sacerdos* szerepel, aki az oltárt állíttatta a II. század második felében, legfeljebb a III. század elején:

P 78 - *L(ucius) Virius L(uci) fil(ius) Mercator.*

- *sacerdos.*

Az oltárt valószínű, hogy a *Dii Magni* tiszteletére állíttatta bizonyos *templenses* üdvéért. A *templenses* akár a templom személyzetre, akár a rituálisan elkerített téren (*templum*) valamilyen határozott céllal tartózkodó személyekre is vonatkozhat. Bizonyos *templenses* előfordulnak még egy székesfehérvári, másodlagos helyéről előkerült, tehát eredetileg vagy *aquincumi*, vagy *gorsiumi* oltár szövegében [P 26, ld. még III. 17].

Sacerdotes I. O. M. Dolicheni

Egy oltár állíttatói voltak, a valamely különleges alkalomból *Gorsiumban* összegyűlt *sacerdotes*, akik *Iuppiter Dolichenus*nak szentelték a feliratos oltárkát 198-212 között:

P 91 - *tot(ius) pr(ovinciae) sacerdot[es]*.

A papi csoport nem rendelhető konkrétan egyetlen településhez sem, hanem feltételezhető, hogy a tartomány azaz *Pannonia Inferior* összes *Iuppiter Dolichenus* szolgálatában álló papja összegyűlt egy alkalommal *Gorsiumban*. Az alkalom nem nevesíthető pontosan, de a *Severus* korra tehető és azon belül két császár uralkodási idejére. Sajnos több ilyen gyűlésre vonatkozóan nem maradt adat, így nem állapítható meg, hogy rendszeres központi jellegű gyűléshelyről volt-e szó *Gorsiumot* illetően, vagy csak egyedi alkalomról. Az oltárszöveg mindenesetre birodalomszinten egyedüli.

Egy székesfehérvári lelőhelyű, talán egykor nem *Aquincumban* hanem *Gorsiumban* állt felújítási feliraton szereplő templom, ha odatartozott úgy kapcsolatban állhatott valamely *Gorsiumból* ismert *sacerdotiummal*:

Mészkő építési felirat középső része.

Székesfehérvár. *Aquincum* vagy *Gorsium*?

CIL III, 3342; AÉ, 1944: 86b; AÉ, 1947: p. 14 s. n. 27; Alföldy 1997, 227-241; RIU, 1537;

[Imperat]ores d[d(omini) nn(ostri) L(ucius) Sept(imius)] | [S]everus et M(arcus) [Aur(elius) Antoninus] | [Aug]usti templu(m) D[eorum Magnorum?] | [vetus]tate conlap[sum] | [restituerun]t cur[ante ---] | [-----]

A felirat 202-re keltezhető és bizonyosan összefüggésben áll *Septimius Severus* és családja *pannoniai* látogatásával.⁶² Ebből az alkalomból újították fel a *templu(m) D[---]-t*, az uralkodó költségén nem állapítható meg, hogy ki, esetleg a helytartó által. A keltezés nyomán *L. Baebius Caecilianus* helytartó személyére történt javaslat.⁶³ Th. Mommsen a CIL-ban még *templu(m) D[ivi Marci]-ként* értelmezte a 3. sor töredékét. A

császári titulúra kiegészítését követően a megfelelő sor túl röviddé vált *Marcus Aurelius* egyszerűsített *consecratió*s nevével. Majd egy évszázaddal ezt követően a sorra a *templu(m) D[ivorum Augustorum]* kiegészítési javaslat született.⁶⁴ *Marcus Aurelius* formaszerinti *consecratió*s neve azonban *Divus Marcus Antoninus Pius* volt⁶⁵, ami csekély rövidítéssel, vagy akár ligatura alkalmazásával szintén kitöltené a sort *templu(m) D[ivi Marci Antonini Pii]* formában, ezáltal a sokszor bebizonyosodó mommseni feltevés helyességét igazolón, amelyet ő a P 26 szövegére alapozott. Legutóbb a fent bemutatott kiegészítésre került sor a P 78 felirat rekonstruált dedikációjának fényében. Az érvrendszer amelybe tagozódik a *Dii Magni* templomára vonatkozó kiegészítés, megerősíti annak helyességét. Vallástörténeti szempontból figyelemre méltó a *[vetus]tate conlap[sum]* kifejezés. A *Severus* korban terjedtek el nagyobb mértékben az orientális kultuszok. A fogalomkörbe tartozó istencsoportnak szentelt templom sem lehetett túl régi eszerint. A környéken csak templomokat restauráltak⁶⁶ *Septimius Severus* és *Caracalla* valóban felújíttathatták a szükséges mértékben a nem túl régi épületet, azonban a felújítás mértékétől függetlenül sztereotip formulát alkalmaztak a felirat megfogalmazói, amely kétséggkívül öregbítette az uralkodó hírnevét. Ha a felirat véletlenül mégis egy *templu(m) D[ivi Marci Antonini Pii]* felújításáról emlékezik meg (újabb előkerülő töredéke dönthetné el a kérdést), úgy feltétlenül hozzátartozónak tekinthető a P 26 székesfehérvári lelőhelyű oltárral [ld. még 15]. Azaz utóbbi esetben mindkettőt vagy *Aquincumból* vagy *Gorsiumból* szállították Székesfehérvárra arról a helyről ahol egykor együtt álltak.

15.

PAPOK HELY NÉLKÜL

Egy székesfehérvári lelőhelyű oltár szövegében szerepel *Divus Marcus* templomának egy aktív vagy hivatalt már letett *sacerdos*a, aki az oltárt egy katonával közösen dedikálta:

P 26 - *[A]ur(elius) Victor* (Ld. még *Aquincum*mál.)
- *sacerd(o -s, -talis?) temp(li) Divi Marci.*

211. május 1. A nap két ró mavárosi templom avatásának napja, illetve *Maia* istennő ünnepe. Ezen kívül erre a napra estek a *Ludi Florales*.⁶⁷ Egy ilyen ünnep alkalmával bárhol is rendezték, egy pap és egy katona tartózkodhatott és dedikálhatott azonos közegeben akár hivatalosan is.

Aquincum vehető a ésszerűen számításba, mint a *temp(lum) Divi Marci* helye. Az oltár székesfehérvári lelőhelye által azonban az is megfontolható lehetőség, hogy esetleg *gorsiumi* illetőségű volt a pap és a helyi szentélykörzetben álló templomban volt *sacerdos*. A pappal együtt dedikáló katona csapattestének (*cohors III. Batavorum milliaria equitata*) állomáshelye szerinti eredeti állíttatási hely feltételezése, azaz *Vetus Salina*⁶⁸ lehetősége látszik a legkevésbé tarthatónak. A *vicus*nak egyébként volt önkormányzata, illetve több szentély is állt a területén, amelyek közül egyet említ helyi felirat [P 67], a *vicus dolichenumat* pedig feltárásból ismerjük.⁶⁹ A szentélyeknek nyilván voltak papjaik is, azonban egy se ismert. Ha nem egy *Divus*ról lenne szó, sőt templomának egyetlen tartományi dokumentumáról, a templom ott is állhatott volna.

A P 26 alatti pap feliratához visszatérve. A pap és a katona bárhol állíttathattak oltárt a tartomány területén a megfelelő szentélyben, főleg ha a pap egy *sacerd(otalis)* volt, azaz nem állt már hivatalban. A dedikációból nem derül ki, hogy melyik illetve milyen templomban állt az oltár. Pusztán annyi, hogy volt egy templom ahol ők vagy a személyzet vagy a templom területén tartózkodók *genius*ának állíttatták az oltárt. Egy *Divus* részére épített templom vagy az általa alapított városban, vagy a tartományi császárkultusz szent kerületében, vagy a tartomány székhelyén várható. *Vicus*ban kevésbé vagy egyáltalán, ami *Vetus Salina* ellen szól. Nem tudjuk, hogy *Marcus Aurelius* alapított-e várost *Pannonia Inferior* területén. *Cibalae* coloniájának *Aurelia* jelzője⁷⁰ egyaránt vonatkozhat *Marcus Aurelius*ra, *Commodus*ra és *Caracallára* is, mint alapítóra, illetve rangemelésben részesítőre. Ha *Marcus Aurelius* volt az, úgy lehetőségként kéne kezelni a *cibalaei* eredeti felállítási helyet. Azonban a székesfehérvári középkori templomépítés nem került idáig kapcsolatba *cibalaei* köemlékekkel, így a lehetőség nem áll fenn. A tartománygyűlés szent kerülete a II. század 2. felében talán *Mursában* volt [vö. IV.3]. Székesfehérvár irányába *Mursából* történt közszállításokról sem tudunk. Marad lehetőségként *Gorsium*, ha ott volt a szent kerület, ami mai napig nem bizonyítható. Jelenleg az utolsó megfontolható lehetőség *Aquincum* marad, ahol 180 után, akár *Commodus* alatt is, de *Septimius Severus* korában feltétlenül megépülhetett egy *Divus Marcus Antoninus Pius*nak szentelt templom, amelyben [A]ur(elius) *Victor sacerdotiumot* láthatott el, lehetségesen határozott ideig. *Sacerdotiuma* egyértelműen a templomhoz kötődik és nem a *Divus*hoz akinek *flamenje* kéne legyen. Nem zárható ki, hogy ahol a templom állt, ott *flamenje* is volt a *Divus*nak. Ezáltal egy feliratról még nem ismert de közvetett adat által jelzett újabb *pannonia inferiori flaminatus* valószínűsíthető.

Mindenesetre amíg további forrás nem kerül elő, ami bármi mást bizonyítana addig a feljebb javasolt *aquincumi* illetőség látszik a legvalószínűbbnek. A felirat keltezése által meghatározott nap révén esetleg a *Ludi Florales*szel kapcsolatba hozható *templeses Aquincum*ban is összegyűlhetnek, ahogy a katona illetve a pap is ott lehettek.

Újabb forrás előkerültéig a pap szolgálati helyének pontos meghatározása nem lehetséges.

16.

VÁROSOK ADAT NÉLKÜL

A következő *pannoniai* városi jellegű településekről, *municipium*okból nem ismerünk papokat: *Andautonia*; *Aquae Balissae* – *municipium Iasorum*; *Aquae Iasae*; *Faustinianum*; *Iovia*; *Iovia* (?); *Mogentianae*; *Mursella*; *Mursella* (?); *Neviodunum* – *municipium Latobiorum*; *Salla*; *Spodent*(---); *Sopiana*; *Vindobona* – *municipium* illetve *canabae legionis*; *Volg(um)*.⁷¹ Annak ellenére, hogy nincsenek a papi hivatalokra vonatkozó adatok, mivel római jog szerint szabályozott városi közösségek voltak, legalább az *auguri*, *flameni* és *pontifexi* hivatalok jelen kellett legyenek a város vallási életében és valószínűleg egyes kultuszok *sacerdosai* is. Az említettek egy részéből rendelkezünk szentély és kultuszemlékekkel, amelyekkel esetleg papok is kapcsolatban hozhatók, azonban ezek értékelése egy a kultuszhelyekkel kapcsolatos munka részét alkotja majd.

17.

AUXILIÁRIS VICUSOK⁷²

*Acumincum*⁷³

Pannonia Inferior ripa menti védelmi rendszerének déli szakaszán álló erőd (Slankamen) *Malata* (Banoštor) és *Rittium* (Surduk) között. 113-114-től a *cohors I Campanorum Voluntariorum Civium Romanorum* állomásozott az erődben. A csapatnak egy a III. század elejéről való téglabélyege is előkerült a tábor területéről. *Iuppiter Dolichenus*nak három papja dedikált egy fogadalmi emléket *Acumincumban*, nyilván a helyi *Dolichenumban*. A II. század végén, a III. század első harmadában voltak *sac(erdos)*ok mindhárman. Nem állapítható meg, hogy állandó jelleggel alkalmazott papok voltak-e vagy csak időlegesen tartózkodtak *Acumincumban*, a szentély nem ismert:

P 12	P 21	P 25
<i>Aurelius Apollinarius</i>	<i>Aurelius Maximus</i>	<i>Aurelius Sabinianus</i>
- <i>sac(erdos)</i>	- <i>sac(erdos)</i>	- <i>sac(erdos)</i>

A három *sacerdos* együttesen állított fogadalmi felirata egy szentély létre utal *Acuminum vicusában*.⁷⁴ *Iuppiter Dolichenus* a hadseregben nagyon népszerű volt, így az erődtől sem vonatkoztatható el a három *Dolichenus* pap jelenléte. Nem állapítható meg az sem, hogy milyen viszonyban állt a helybeli *Dolichenum* és a *vicus* illetve az erőd. Talán a *vetus salinaí vicus* és *Dolichenum* viszonya képezhetne összehasonlítási alapot, azonban a pusztá egymáshoz rendelt létükön túlmenőleg utóbbiak viszonyáról sem tudható sokkal több.⁷⁵ Jövőbeni kutatások során talán további adatok kerülnek majd elő, amelyek nyomán többet fogunk tudni nem csak a szentélyről, hanem az *acuminum* erődről és *vicus*tól általában.

*Ad Statuas*⁷⁶

Pannonia Superior ripamenti védelmének egyik erődje (Ács-Vaspuszta) *Arrabona* (Győr) és *Ad Mures* (Ács-Bumbumkút) között. A III. században a *cohors I Thracum Equitata Civium Romanorum* táborhelye, 118-119-től.

Egy pap ismert egy építési feliratról, amely az erődnél került elő:

P 82 - [—] [—] [—]nus

213 körül - *b(ene)f(iciarius), sac[er]dos*

Az építési felirat valószínűleg 212-217 között került megszüvegezésre, lehetségesen *Caracalla* 213-as rövid *pannoniai* útjával kapcsolatban. A templomot *Isis*nek és *Sarapis*nek dedikálták, egy *beneficiariusi* beosztásban álló *sacerdos* közreműködésével.⁷⁷ A lelőhely és a *beneficiarius sacerdos* személye a hadsereg vallásosságának körébe⁷⁸ utalja a szentélyt, amelyen a felirat állt. Emellett a *sacerdotium* hivatalos voltának is bizonyítéka.

*Cusum*⁷⁹

Pannonia Inferior déli részén, a Duna jobb partján fekvő tábor (Petrovaradin) és nyilván *vicus*. Egy pap ismert a területről, aki *Mithras*nak dedikálta sajátos fogalmazású feliratát, a II. század közepét követően, akár már a III. században:

P 38 - *Donatus*

- *sac[er]dos*.

A felirat dedikációja okán feltehető, hogy a helyi *Mithraeum sacerdos*a volt. Azonban *sacerdotium*a és az istenségnek szóló dedikáció önmagukban nem képeznek kétséget bevonhatatlan bizonyítékot a *Mithras* szentélyében viselt papságára, legfeljebb arra, hogy állt egy szentély *Cusumban*, illetve a *sacerdos* beavatottja volt a misztériumoknak. Adományát azonban valószínűleg a helyi beavatottak (*sacrat[us]*) részére tette, ezáltal viszont csak a *Mithraeum*hoz köthető. Nem zárható ki annak lehetősége

sem, sőt feltehető, hogy a *vicus* előjáróságának jóváhagyásával látta el a *Mithraeum sacerdotium*át a hívek akaratának megfelelően. Bizonyosságot csak további leletek hozhatnak.

Az a tény, hogy csak három *pannoniai auxiliaris vicus*ból ismerünk papokat nem jelenti azt, hogy a többiben⁸⁰ nem voltak. Inkább arra utal a jelenség, hogy az ismert auxiliáris *vicus*okból várhatók még olyan feliratok, amelyek a *vicus*ok lakosságának szervezett vallási közösségeiről tanúskodnak illetve papjaikról.

Jegyzetek

- ¹ Vö. összefoglalóan Alföldi – Nagy L. 1942, p. 135-352; Nagy T. 1971, p. 59-81; Szilágyi 1968, col. 61-131; Németh M. ed. 1998; Zsidi P. szerk. 2003; Póczy 2004; Zsidi 2004, p. 167-226; vö. még Zsidi 2005, 101-112; Németh 2005, 113-132; ld. még Kérdő 2005, p. 83-101; *Aquincum* vallási életét összefoglalták: Brelich 1938, p. 20-142; Nagy T. 1942, p. 386-463; Alföldy 1963, p. 47-69
- ² Vö. a település jellegéhez összefoglalóan Bérard 1992, p. 75-105; ld. még Mócsy 1953, p. 179-199; Mócsy 1990, p. 65-66, p. 234; ld. még Kovács 1999, p. 105-119
- ³ A korábbi irodalommal ld. Visy 2000, p. 55-56
- ⁴ Vö. Madarassy (1997) 1999, p. 643-650; Madarassy 1999, p. 69-75
- ⁵ Összefoglalóan ld. Szilágyi 1956
- ⁶ Vö. Wissowa 1912, p. 87-94
- ⁷ Ld. Alföldy 1997, p. 227-241
- ⁸ Amm. Marc. 16, 10, 14; Aur. Vict. 40, 26; Mamert. pan. 2, 1, 1
- ⁹ Dio 69, 4
- ¹⁰ Wissowa 1912, p. 338-348; Gagé 1936, p. 151-186; Turcan 1964, p. 42-55; Mellor 1981, p. 1021-1024; Price 1996, p. 834-837; Birley 1997, p. 111-112, p. 245, p. 282-283
- ¹¹ CIL III, 10470 = ILS, 3925 = Németh 1999, p. 73, nr. 200
- ¹² Vö. Fitz 1992-1995, p. 547-549, Nr. 328; Lőrincz 2004 (*Orbis Antiquus*), p. 40; A helytartósága *Suetrius Sabinus iudex vice Caesaris* tartománysszervezési megbízatásáig tarthatott vö. Szabó Á. 2000, p. 85-109
- ¹³ Kádár 1963, p. 71-83
- ¹⁴ Schumacher 1973, p. 95-96
- ¹⁵ Vö. Á. Szabó 2005 (2006) sa. in HPS (= *FoIArch* 52 sa.)
- ¹⁶ Mócsy 1990, p. 62; Dušančić 1967, p. 67-81; Boatwright 2000, p. 39; Milin 2004, p. 253-268; vö. még Beutler 2005, p. 215-216
- ¹⁷ Vö. Barkóczi 1944-1951; Mócsy 1990, p. 62; ld. uo. p. 66; Visy 2000, p. 29-37; Borhy 1994, p. 71-82; Borhy et alii. 2004, p. 231-251; ld. még Borhy 2005, p. 75-82; a városias létforma igényeinek egyik legszebb *pannoniai* példája szintén *Brigetióból* ismert, ld. Borhy 2001
- ¹⁸ Ld. CIL III, 3649 = RIU, 773 - *Brigetio*
- ¹⁹ A település jellegéhez általában vö. Bérard 1992, p. 75-105; ld. még Mócsy 1953, p. 179-199; Mócsy 1990, p. 65-66; vö. még Kovács 1999, p. 105-119
- ²⁰ Vö. pl. RIU, 596 - *Brigetio*
- ²¹ Fitz 1978, p. 71-86; Szabó Á. 2000, p. 87-109 a korábbi irodalommal
- ²² Vö. Láng 1941; Tóth I. 1976, p. 133-144, p. 145-160; CCID, 236-262
- ²³ Ld. RIU, 393 és RIU, 394
- ²⁴ Vö. Barkóczi 1965, p. 217-220, Pl. II, 1-2, Pl. III, Fig. 5, 1, pl. IV, fig. 5, 2; Thomas 1982, p. 56-57, Abb. I-2-3
- ²⁵ Vö. összefoglalóan Swoboda 1964; Stiglitz – Kandler – Jobst 1977, p. 583-730; Gabler 1981, p. 1-32; Jobst 1983; Haensch 1997, p. 349-352 és vö. még uo. p. 694-698; Kandler et alii 2004, p. 11-66
- ²⁶ Vö. még Gabler 1981, p. 2-32

- ²⁷ AÉ, 1929: 227 = Vorbeck 1980a, 297
- ²⁸ Vö. AÉ, 1936: 132 = Vorbeck 1980a, 258 = CCID, 217; ld. még Tóth I. 2005, p. 129-137
- ²⁹ CIL III, 11185 = Vorbeck 1980a, 29
- ³⁰ AÉ, 1936: 132 = Vorbeck 1980a, 258 = CCID, 217
- ³¹ Vö. még CCID, p. 143-151 és nr. 216-229
- ³² Vö. összefoglalóan Tóth I. 2005, p. 143-159
- ³³ Ld. Tóth I. 2003, p. 19-36 (= Arheološki Vestnik 1977, p. 385-392)
- ³⁴ A település jellegéhez ld. Bérard 1992, p. 75-105; ld. még Mócsy 1953, p. 179-199; Mócsy 1990, p. 65-66; vö. még Kovács 1999, p. 105-119
- ³⁵ Vö. Kandler et alii 2004, p. 30-31, p. 58-59
- ³⁶ Vö. Kuzsinszky 1937, p. 135-145
- ³⁷ Alföldy 1960, p. 45-46
- ³⁸ Vö. Mócsy 1990, p. 66
- ³⁹ Vö. Iskra-Janošić 2001; Iskra-Janošić 2004, p. 169-195
- ⁴⁰ Vö. még AÉ, 1977: 689 = IDR III/2, 217 = Szabó Á. 2001, p. 99-103 = AÉ, 2001: 1718 = Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 109, 4.b = ILD, 246 - *Dacia. Sarmizegetusa*; AÉ, 1971: 395 = AÉ, 1969/70: p. 548 = Devijver 1976, A 47 = Szabó Á. 1998 (1999), p. 171-176 = AÉ, 1999: 1279 = ILD, 554 - *Dacia. Napoca*
- ⁴¹ Kovács 2003 (LibArch), p. 277-306; Tóth E. 2003 (LibArch 1), p. 307-330; Nagy M. 2004, p. 75-83
- ⁴² Mráv 2003 (LibArch), p. 331-368; vö. még Tóth E. 2006 (Itin), p. 76-107
- ⁴³ Ld. CIL III, 3279: *Divo | Hadriano | Mursenses | conditori | suo*; vö. Pinterovič 1978; Filipović 2004, p. 157-168
- ⁴⁴ Saria 1951, col. 1167-1184; Mócsy 1990, p. 62; Mikl-Curk – Tušek 1985, p. 285-314; vö. még Mráv 2002, p. 15-57; ld. még Gojković 2005, p. 49-64
- ⁴⁵ Összefoglalóan ld. Dobó 1940
- ⁴⁶ Vö. áttekintő jelleggel SIRIS, p. 346-350
- ⁴⁷ Ld. még I. Tóth 1974, p. 325-360
- ⁴⁸ Vö. Balla 1971, p. 19-36; Tóth E. 1998; vö. még Buócz - Gabler 2002
- ⁴⁹ Vö. Á. Szabó 2004 (Orbis Antiquus), p. 787-801
- ⁵⁰ Vö. Mráv 2005 (Aegyptus), p. 123-156 összefoglalását a teljes régebbi irodalommal
- ⁵¹ Vö. I. Tóth 1974, p. 325-360
- ⁵² A témát teljeskörűen feldolgozta Schillinger 1979
- ⁵³ CIL III, 1108 = EE IV, 150 = ILS, 4344 = Sanie 1989, p. 1265, nr. 105 = IDR III/5, 103 = Kaizer 2004, p. 567 – *Dacia. Apulum*
- ⁵⁴ Ld. Póczy 1971, p. 73-110; összefoglalóan ld. még Póczy 1977; legújabban pedig Kovács 2002, p. 147-191
- ⁵⁵ Ld. Mirković 1971, p. 5-59; Popović 1993, p. 15-27; Mirković 2004, p. 145-156; Jeremić 2005, p. 179-200
- ⁵⁶ Vö. Szabó Á. 2006 (Savaria) sa.
- ⁵⁷ Vö. Mócsy 1990, p. 62-63
- ⁵⁸ *Gorsium* teljeskörű ketrábbi irodalmát és a kutatások újabb eredményeit ld. Fitz 2004, p. 197-208 és Fitz 2004 (AR), p. 25-53; ld. még Tóth E. 2006 (Itin), p. 25, 27, 44-53, 143-146
- ⁵⁹ Vö. Fitz 1970, p. 152-153; Fitz 1992-1995, p. 424-426; Fishwick 2000 (Phoenix), p. 309-331; Fitz 2002, p. 49-62; Fitz 2003; Fitz 2004, p. 197-208; Fitz 2004 (AR), p. 25-53

-
- ⁶⁰ Alföldy 1997, p. 227-241
- ⁶¹ A kérdéssel szintén foglalkozik Fitz 2003, p. 81
- ⁶² Ld. Fitz 1958, p. 156-173
- ⁶³ Legutóbb Fitz J. a RIU, 1537 alatt
- ⁶⁴ Fitz 1972, p. 16-24
- ⁶⁵ Vö. Kienast 1996, p. 138
- ⁶⁶ Vö. Mráv 2005 (2006) HPS sa.
- ⁶⁷ Vö. Wissowa 1912, p. 171, p. 217, p. 229 és p. 576-577
- ⁶⁸ Ld. Barkóczy – Bónis 1954, p. 129-199; Gabler 1977, p. 145-175; vö. Kovács 1999, p. 105-122; ld. még Visy 2000, p. 68-71; Lőrincz 2001, p. 30, nr. 9, p. 104; vö. még Szabó Á. 2002; ld. még Lőrincz 2005, p. 59
- ⁶⁹ Ld. Bánki 1976, p. 13-18; Bánki 1982, p. 95-133; CCID, 186-192
- ⁷⁰ Vö. Iskra–Janošić 2001; Iskra–Janošić 2004, p. 169-195
- ⁷¹ Vö. Mócsy 1990, p. 62-63; Kovács 2004 (Fontes II), p. 184-185
- ⁷² Összefoglaló jelleggel vö. Mócsy 1980, p. 365-376; Mócsy 1990, p. 65-66, p. 234; ld. még Kovács 1999, p. 33, nr. 16, p. 105-119; a *pannoniai* segédcapathoz és táboraihoz amelyek mellett *vicus*ok voltak összefoglalóan ld. Lőrincz 2001; a *ripa* magyarországi szakaszának táboraihoz ld. még Visy 2000
- ⁷³ Vö. Fröhlich 1892, p. 34-54, p. 115-128; Dimitrijević 1971, p. 3-13; Lőrincz 2001, p. 104-105
- ⁷⁴ Vö. CCID, 206-208
- ⁷⁵ Legutóbb ld. Szabó Á. 2002 a korábbi irodalommal
- ⁷⁶ Ld. Gabler 1989; vö. még Lőrincz 2001, p. 42-43, nr. 44, p. 102-103; továbbá Visy 2000, p. 24-27
- ⁷⁷ Vö. Scheid 1998, p. 439-451; Mráv 2000, p. 67-97; Szabó Á. 2000, p. 85-109; Á. Szabó 2003 (AAH), p. 139-150
- ⁷⁸ Vö. pl. Domaszewski 1895, p. 110-113; E. Birlcy 1978, p. 1506-1541; összefoglalóan ld. még Helgeland 1978, p. 1470-1505; Richmond 1963, p. 185-197
- ⁷⁹ Vö. TIR L-34, 1968, p. 51
- ⁸⁰ Vö. Mócsy 1990, p. 65-66; ld. Lőrincz 2001 a *pannoniai* segédcapathoz és táboraihoz; a magyarországi *ripa* szakasz táboraihoz ld. még Visy 2000

IV.

TARTOMÁNYGYŰLÉSEK ÉS FŐPAPOK

1.

BEVEZETÉS

A Római Birodalom tartományaiban évenként összeült a helyi tartománygyűlés. Latin nyelvközegben *commune*, *provincia* és *concilium provinciae* volt a neve.¹ Tagsága a római jog szerint szabályozott tartományi települések küldötteiből (*legati*) állt.² A *principatus* korában a tartományi császárkultuszt ápolta, amelynek megalapítását kezdetben a *senatus* hagyta jóvá a tartomány kérelmére.³ Ezzel szavazta a tartomány hűségét és lojalitását az uralkodóhoz.⁴ Minden évben megrendezte a kezdetben municipális jellegű de tartományivá fejlődő császárkultusz ünnepségeit.⁶ Küldötteket indított az uralkodóhoz a tartományi városok ajándékaival és a tartomány hűségnyilatkozatával.⁷ Önálló költségvetése volt, amelyet a feladataival kapcsolatban használt fel. Esetenként pénzverési joggal is rendelkezett.⁸ A tagok figyelték a helytartó tevékenységét, a visszaéléseket a császárnak jelentették. Indokolt esetben a tartomány polgári peres eljárás során bizonyítottat igazát, amelyet követően, ha keresetüknek helyt adtak, a helytartót elmarasztalták.⁹ Azon tartományokban ahol volt hagyománya, ott a törzsi-törzsszövetségi rendszer alakult tartománygyűléssé a római hódítást követően.¹⁰ Egy-egy tartomány római jog szerinti civil településeinek kiépülése automatikusan váltotta fel a korábbi törzsi kereteket. Ahol nem volt ilyen, ott a tartomány településrendszerének fejlődésével párhuzamosan alakult ki a tartománygyűlés végső formája. A latin nyelvű tartományokban ahol addig nem léteztek, legkésőbb a császárkorban megalakultak a tartománygyűlések. Új tartományban a császárkorban közvetlenül a megalapítást követően hozták létre az intézményt.

A tartománygyűlések a tartomány egy-egy nagytekintélyű városában üléseztek. A nyugati tartományokban általában állandó székhellyel rendelkeztek. A székhely geopolitikailag a tartomány Róma felé legközelebb eső és egyben a tartomány legrégibbi városa volt.¹¹ A *forum provinciae* a nevet adó város falain kívül fekvő, vagy hozzá toldott *area sacra*-ban terült el, az *amphitheatrum*, vagy *theatrum* vagy *circus* mellett. Ugyanitt állt a *templum Divorum et Augustorum* vagy egy-egy *Divus* temploma valamint az *Ara Augusti*. Az ismert alaprajzú szent kerületek szerkezetileg nagyjából megegyezöek.¹² A *forum provinciae* magánjogilag a tartománygyűlés tulajdonában állt,¹³ maga az intézmény pedig alkalmazottakat és rabszolgákat is tarthatott. A tartománygyűlés és a helytartó székhelye jogilag elkülönült, még a látszatát is elkerülve annak, hogy a helytartó környezetét alkotó hatalmi apparátus illetve a

hadsereg bármiben is befolyásolná a tartománygyűlés működését.¹⁴ A tartományi pénzügyek *procurator*ának hivatala viszont több alkalommal ugyanott volt, mint a tartománygyűlési székhely.¹⁵ A tartománygyűlés élén a tartomány főpapja állt.¹⁶ A főpapi hivatal egy tartományi pályafutás csúcsa volt.¹⁷ *Africa Proconsularis* egykori főpapja *Apuleius* szerint a *provincia*ban elérhető *summus honor*.¹⁸ Egy tartomány legelőkelőbb és legvagyonosabb személyei pályázhattak a főpapi tisztségre, miután a municipális *cursus honorum*on túl voltak. Jelentős részük a lovagrend tagja volt,¹⁹ leszármazottaik esetenként a szenátori rendbe emelkedtek. A tartománygyűlés által az előzetes kijelölést²⁰ (*designatio*) követően választott²¹ (*electio*) főpap mai tudásunk szerint minden tartományban egy évig töltötte be a hivatalt.²² Ritkán arra is van adat, hogy valaki kétszer is volt főpap.²³ A tartománygyűlés tevékenységének irányítása mellett a tartományi császárkultusz szertartásait bonyolította. Ő elnökölt továbbá a tartományi ünnepi játékokon, illetve a tartomány vallási életét irányította.²⁴ A latin nyelvű tartományokban különböző főpapi címekkel találkozunk, annak függvényeképpen, hogy mikor vezették be a tartományi császárkultuszt az illető *provincia*ban. Emellett a császárkultusz ideológiai módosulásai is nyomot hagytak a főpapi címen. Alapvetően a *flamen* illetve a *sacerdos* kifejezések jelölték a főpapot oly módon, hogy a papságot jelentő kifejezés mögé illesztették a tartomány nevét. A dunai tartományokban *sacerdos provinciae* illetve *sacerdos Arae Augusti* volt a főpap hivatali címe.²⁵ A főpapi hivatalt illetve a főpap kötelességeit, előjogait és feladatait külön törvény rögzítette, amelyet az illető tartományra vonatkozólag alkottak. Az egyetlen ismert vonatkozó nyugati tartományi törvényszöveg, *Gallia Narbonensis* főpapjáról szól [ld. itt I. **Addendum** 2]. A rendelkezések egy része a főpapi tiszt *flameni* jellegével függhet össze. Nem állapítható meg, hogy a *sacerdos* címet viselő főpapokra ugyanez vonatkozott-e. *Africa Proconsularis*ban a *flameni* címet felváltotta a *sacerdosi* cím, ami az intézmény átszervezésére utal, illetve arra, hogy nem csak hangzásbeli különbség volt a kétféle főpapi cím között.²⁶ A főpapot hivatali ideje alatt *lictorok* kísérték, öltözképe bíborszegélyű *toga* volt, fején a császár és a főistenek büsztjeivel díszített aranykoronát viselt.²⁷ Meghatározott helye volt az áldozatok és az ünnepek alkalmával. Szolgálati éve a helyi tartományi időszámításban önmagában jelölte a megfelelő esztendő. Néhány törvényi rendelkezés is fennmaradt rájuk vonatkozóan. A főpap rangon alul nem házasodhatott, pontosabban alantasabb rétegekből származó nőt, rabszolgát illetve rabszolga lányát, szabadosnőt illetve szabadosnő lányát, színésznőt illetve színész nő lányát nem vehette feleségül.²⁸ Néhány tartományban a főpap felesége is papi címet viselt, a *flamen* felesége *flaminica provinciae* volt. A Duna-vidéken nincs a jelenségre példa. Hetven év fölött nem vállalhatott főpapságot senki a *Severus* kortól, illetve senkit nem lehetett akadályozni ha másodszor is főpapságot akart vállalni [I. **Addendum** 2, a, b]. Nincs adat arra vonatkozólag, hogy általában az egyes tartományok főpapjainak akadályoztatása esetén mi volt a teendő, erre vonatkozólag csak a *narboi* törvény helyi érdekű rendelkezését ismerjük, vagyis

egy városi *flamen* léphetett olyankor a helyébe. Valószínűleg minden tartományban megvolt a megfelelő erre vonatkozó rendelkezés, ami a városi *flaminatus*, esetleg a *sacerdos coloniae* hivatalának értékét növelte. Az egy esztendő főpapi szolgálat leteltével a főpapot a *flaminialis-* (esetleg *flaminicius*) *provinciae* illetve a *sacerdotalis-provinciae* vagy *Arae Augusti* cím illette,²⁹ valamint a *forum provinciae* területén szobrot állítottak neki, ha a császár ezt meg nem tiltotta.³⁰ A kiszolgált főpapok alkották a tartományuk legelőkelőbb rendjét, amelybe az új tagot *cooptatio*val emelték be.³¹ A hivatalát letett főpap továbbra is résztvevett a tartománygyűlésben, ott tanácskozott és szavazott, főpapi öltözkét viselhetette.³²

2.

PANNONIA

Pannonia provincia egy hosszabb háborús és szervezési folyamat nyomán, *Tiberius* kori előzményekre épülve az I. század közepén tűnt fel, mint szilárd polgári közigazgatással és kialakult határvédelmi rendszerrel rendelkező tartomány.³³ A tartomány létrehozásával együtt kezdődött a városiasodás is, talán a *colonia Iulia Emona* megalapításával,³⁴ illetve az *oppidum Iulium Scarbantia* létrehozásával a Borostyánkőút mentén, a *provincia* nyugati részén. *Pannonia* lehetséges részeként *Emona* rövid ideig tartozott a tartományhoz, mivel egyelőre pontosan nem megállapítható időpontban, de még az I. század első felében *Italiához* kapcsolták. Ezzel szemben álló nézet szerint *Emona* alapítása volt az utolsó *italiai* városalapítás.³⁵ Közvetlen forrás egyik változat mellett sem szól. Ebből a korai periódusból nem ismerünk egyetlen papot sem *Emonából*, így a későbbi tartományi papság tárgyalása szempontjából a város *pannoniai* története egyelőre semleges. A tartományi közigazgatás megszilárdulásával párhuzamosan alapítottak új városokat, illetve a korábbi törzsi területekből úgynevezett *civitas*okat hoztak létre, amelyek a későbbi városalapítások magját képezték.³⁶ *Claudius* (41-54 között) alapította a *civitas Boiorum* területén *colonia Claudia Savariát*,³⁷ amely *Pannonia* egyik legfontosabb településévé vált a későbbiekben. A városok létesítése a *Flavius* korban folytatódott (69-96). *Oppidum Iulium Scarbantiát* *municipium Flavium Scarbantiává* szervezték.³⁸ A *civitas Colapianorum* területén létrehozták *colonia Flavia Sisciát*,³⁹ valamint a *civitas Amantinorum* területén *colonia Flavia Sirmiensem*ot.⁴⁰ A *civitas Latobicorum* területén megalapították *municipium Flavium Neviodunum*ot.⁴¹ *Traianus* (98-117) egy várost alapított, a *civitas Serretum* területén *colonia Ulpia Poetovionensem*ot.⁴² Oda került a *Publicum portorium Illyrici* azaz a régió központi vámhatósága.⁴³ A terület fennmaradt polgári része *civitas*okból állt, amelyek az alább következő táblázatban is feltüntetésre kerültek.⁴⁴ A tartomány lakossága az őslakosság⁴⁵ és romanizálódó leszármazottaikon kívül az I-II. századokban a markomann háborúkig alapvetően a nyugati tartományokból

bevándorolt személyekből állt, civilekből és katonák családtagjaiból, valamint lezárnazottaikból. A markomann háborúkat követően főleg a keleti tartományokból érkeztek telepések.⁴⁶

A tartományi közigazgatás kiépültével és a városiasodással párhuzamosan a *pannoniai* tartománygyűlés⁴⁷ is létrejöhett, bár nincs közvetlen adatunk rá. *Claudius* korában *Savariában* bevezették a később tartományivá fejlődő császárkultuszt,⁴⁸ amely akkor még a székhelyre korlátozódhatott, illetve mellette az *oppidum Iulium Scarbantiara*, valamint a *civitasok*ra. *Savariában* *Divus Claudius*nak temploma állt, amelyet a *Flavius* korban fejeztek be.⁴⁹ Hasonlóan történhetett az eseménysor nagyjából, akár *Britanniában*. *Britanniát* elődei eredményeire támaszkodva *Claudius* hódoltatta, és ő is szervezte tartománnyá. A tartomány megszervezésekor megalapította *Camulodunum* (Colchester) *coloniáját* és *Verulamium municipiumát*. *Camulodunum*ban templomot építtetett magának, amelyről *Seneca* és *Tacitus* is megemlékeztek.⁵⁰ A templom építésének egyik célja volt, hogy a barbárok imádják, és mint istenhez könyörögjenek hozzá, ti. *Claudius*hoz.⁵¹ A császárkultusz azonban a tartomány pacifikálásának egyik fontos eszköze volt. A *britanniai* tartományi császárkultusz *Claudius* személye mellett legalább egy ideig ehhez a *camulodunumi* templomhoz kötődött.⁵² *Nero* 55-ben visszavonta *Claudius consecratióját*, *Vespasianus*⁵³ megújította azt.⁵⁴

Feltehető, hogy *Pannoniában* is hasonlóan alakult a tartományi császárkultusz története. Csak a *Claudius* által megszervezett *colonia Claudia Savariában*, mint tartományi központban jöhetett létre,⁵⁵ és a *Flavius* korban teljesedett ki, azaz amikor a templomának befejezése tehető.⁵⁶ Egy II. századi *savariai* feliratról ismert *sisciai flamen Divi Claudi*⁵⁷ [P 70], pontosabban *flameni* elődeinek léte utal a *Claudius* korában *Savariában* bevezetett császárkultusz tartományivá válására a *Flavius* kortól, amikor *Siscia*t is megalapították. A tartományi jellegű császárkultusz léte már a tartománygyűlés működését is mutatja. A tartomány történetéből fakadóan a *pannoniai* tartománygyűlés, és a tartományi császárkultusz a *Flavius* korban teljesedhetett ki.⁵⁸ A tartománygyűlésben és a tartományi császárkultusz szertartásaiban a városok vettek részt, és mellettük valószínűleg a *civitas peregrinák*ba szervezett őslakos törzsek⁵⁹ képviselői is - a korábbi *Galliához* és *Germaniához* hasonlóan.⁶⁰ A legkésőbb 106-ig fennálló osztatlan *Pannonia* tartománygyűlését egy felirat szövege említi az I. század végéről:

Provincia (Pannonia).

Sírsztélé.

Savaria. Torony-Ondód.

AE, 1972: 416; Ifj. Alföldi 1943, p. 80, nr. 4; Deininger 1965, p. 117; RSS, 97; RIU, 146; Á. Szabó 2003 (LibArch), p. 395-402;

Sex(tus) Utti[e]l[dius C(ai) f(i)lius] | Claudia (tribu) | Celer vet(eranus) | leg(ionis) XV Apol(linaris) | ann(or)um LXX h(ic) s(itus) e(st) | t(itulum) fieri i(fu)ssit | sibi et U[t]tiedi(a)e | Fus(cae?) l(ibertae) et Valenti(-nae, -anae, -nanae?) | provinciae l(ibertae) | Repentinae | Ver[ec]u[nd]ae? | [---l(ibertae) ---]ae | [---]ILVAE | [---]TVRA | [---]ius et | [---]OC | [---] nepotis.

A felirat keltezése az I. század utolsó negyedére tehető. A 10. sorban a *patronus* neve helyén olvasható dativusban álló teljesen kiírt *provincia* szó egyszerűen a tartományt, vagyis az ebben az időben még osztatlan *Pannoniát* jelenti. *Provincia* elnevezéssel az I-II. századokban a tartománygyűlést is illették rendszeresen.⁶¹ Az I. század végére keltezhető sírkövön feltűnő tartománygyűlés kronológiailag jól illeszkedik a *pannoniai* és általában a birodalmi tartománygyűlések történetébe. Nem állapítható meg, hogy a *Traianus* alapította *Poetovio* coloniája az osztatlan *Pannonia* tartománygyűlésében városként képviseltette-e magát. Amennyiben valószínűleg a kettéosztással párhuzamosan alapították meg, úgy valóban nem sorolható a *Pannonia* tartománygyűlést alkotó városok közé. Összefoglalóan megállapítható, hogy az osztatlan *Pannonia* tartománygyűlésének neve *provincia* volt, és alapítása valamint a municipális alaptól kinövő tartományi császárkultusz bevezetése legkésőbb *Claudius* korára, kiteljesedése és formaszerűvé válása a *Flavius* korra tehető.

Az osztatlan *Pannoniából* az éves választási szabály szerint vélhető több mint félszáz személy helyett egy főpapot ismerünk:

P 83 - [---] [---] [---i] f(i)lius] *Quir(ina tribu) [---]*.

- 106 előtt: [*dec(urio) mun(icipii)*], [*?dec(urio) col(oniae)*], *sacerdo[ta]lis [provinciae]*.

A tartománygyűlés feliratos említésével közel egy időre keltezhető a hivatali ideje; szolgálata leteltét követően állíttatta *Scarbantia forum* *Hercules Augustus* szobrát az általa építtetett templom elé. Hivatalát a *scarbantiai forum* II. század elején történt kiépültét⁶² megelőzően töltötte be, akár már az I. század végén. Hivatali címe *sacerdos provinciae Pannoniae* volt, amelyet hivatali idejének letelte után formaszerűen *sacerdotalis provinciae Pannoniae* formában használt. Valószínűleg *scarbantiai* polgár volt, a város flaviusi *Quirina* *tribus*ába tartozott, amit a *scarbantiai* templom általa való építtetése és a szoborállítása is megerősít. Főpapi címe egybehangzó a tartománygyűlés korabeli *provincia* formában használt önmegnevezésével. Főpapként a tartománygyűlést is vezette, valószínűleg *Savariában*, vagyis ahova a feltételezhető második *decurionatusa* szólt, illetve amely város *territoriumáról* került elő a tartománygyűlést említő felirat.

Mivel egyedüli ismert főpapja az osztatlan *Pannoniának*, valamint a rá vonatkozó felirat is csonka *cursus*át tartalmazza, így nem állapítható meg kétséget kizárólag az osztatlan *Pannonia* főpapi tiszttségének feltételrendszere. Lovagi rangjáról nem tudunk.

IV. TARTOMÁNYGYŰLÉSEK ÉS FŐPAPOK

Bizonytalanul vethető fel katonai szolgálata egy *Civium Romanorum* jelzővel bíró csapattestben. Civil pályafutásából csak két *decurionatus* ismert, amelyek társadalmi állapotát jelzik. Annak alapján, hogy tartományi főpappá vált, az egyik településen, gyaníthatóan *Scarbantiában omnibus honoribus functus* lehetett. Időközben a tartománygyűlési székhely,⁶³ *Savaria ordo decurionum*ába is bekerülhetett; ez utóbbira viszont csak főpapi címe alapján lehet következtetni. Vagyoni helyzete mellett betöltött *magistraturái* és két *decurionatusa* társadalmilag elégségesek voltak ahhoz, hogy *Pannonia* tartományi főpapjának válasszák. Hivatali ideje valószínűleg egy évig tartott.

*A pannoniai tartománygyűlésben és a főpapválasztáson biztosan és valószínűleg képvisellel rendelkező közösségek:*⁶⁴

Tiberius-Caligula kora:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
?	?	?	?

Claudius és Nero kora:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
colonia – - <i>Claudia Savaria</i> oppidum – - <i>Iulium Scarbantia</i> civitates – - <i>Amantinorum</i> ; - <i>Andizetum</i> ; - <i>Arabiatum</i> ; - <i>Azaliorum</i> ; - <i>Belgitum</i> ; - <i>Boiorum</i> ; - <i>Breucorum</i> ; - <i>Colapianorum</i> ; - <i>Cornacatum</i> ; - <i>Eraviscorum</i> ; - <i>Hercuniatum</i> ; - <i>Iasorum</i> ; - <i>Latobicorum</i> ; - <i>Oseriatum</i> ; - <i>Scordiscorum</i> ; - <i>Serapillorum</i> ; - <i>Serretum</i> ; - <i>Varcianorum</i>	?	<i>colonia</i> <i>Claudia</i> <i>Savaria</i>	?

Flavius kor, Nerva és Traianus kora 106-ig:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - <i>Claudia Savaria</i> ; - <i>Flavia Siscia</i> ; - <i>Flavia Sirmium</i> municipia – - <i>Flavium Scarbantia</i> ; - <i>Flavium</i> <i>Neviodunum</i> civitates – - <i>Andizetum</i> ; - <i>Arabiatum</i> ; - <i>Azaliorum</i> ; - <i>Belgitum</i> ; - <i>Boiorum</i> ; - <i>Breucorum</i> ; - <i>Cornacatum</i> ; - <i>Eraviscorum</i> ; - <i>Hercuniatum</i> ; - <i>Iasorum</i> ; - <i>Oseriatum</i> ; - <i>Scordiscorum</i> ; - <i>Serapillorum</i> ; - <i>Serretum</i> – (colonia Ulpia Poetovio?); - <i>Varcianorum</i> <i>canabae legionum</i> ?; <i>vici auxiliares</i> ?	provincia	colonia <i>Claudia</i> <i>Savaria</i>	sacerdos <i>provinciae</i>

Annak ellenére, hogy a tartomány már az I. század közepén szervezett formában létezett, a *legió*táborok melletti településekről illetve a segédcsoportok táborai melletti településekről keveset vagy semmit nem tudunk. Ezért nem is jelölhetők be. A *ripa* mentén nyugatról kelet felé azonban a római létforma megannyi jele előkerült már az I. század első feléből is. A század második felére már a keleti részről is civil római életmódú lakossághoz is köthető leletanyag ismert.⁶⁵ A szervezett közösségek pedig részt vehettek a tartománygyűlésben ahogy azt létrehozták.

3.

PANNONIA SUPERIOR

Valószínűleg 106-al bezárólag alapította meg *Traianus Pannonia Superiort*.⁶⁶ A három *legió*val rendelkező tartomány élére egy *consul*i rangú helytartó került. *Pannonia Superior* *legió*i a segédcsoport-táborok sorával is ellátott⁶⁷ *ripa* mentén *Vindobonában*, *Carnuntumban* és *Brigetóban* (214-ig) állomásoztak. Az eddig megismert *pannoniai*

városok *Sirmium* kivételével mind *Pannonia Superior* városaivá lettek. *Pannonia Superior* városhálózatának kiteljesedése *Hadrianus* korában (117-138) folytatódott. A *civitas Boiorum* területén megalapította a *municipium Aelium Carnuntensium*ot *Pannonia Superior* helytartói székhelyét, amely valószínűleg *Septimius Severus* alatt emelkedett *colonia* rangra.⁶⁸ *Hadrianus* létrehozta továbbá a *civitas Azaliorum* területén *Mogetianae municipium*át,⁶⁹ ugyanitt egy *Mogio* nevű város is létezhetett, amely talán a mai Környe területét is magába foglalta.⁷⁰

A II. században a *Severus*-korig több város létesült még a tartományban, amelyek alapítója a forráshiány miatt nem nevezhető meg. A *civitas Arabiatum* területén talán egy másik *Savaria* nevű civil település létezett,⁷¹ továbbá a *civitas Belgitum* és/vagy *Arabiatum* területén feküdt *Salla*⁷² *municipium*a, amely talán szintén *hadrianusi* alapítású volt. A *civitas Boiorum* területén létesült a *legiótábor*al is rendelkező *Vindobonában* egy *municipium*,⁷³ továbbá szintén a *civitas Boiorum* területén alapították meg *Mursella*⁷⁴ *municipium*át. A *civitas Iasorum* területén létesült a *municipium Iasorum* - *Aquae Balissae*,⁷⁵ a *civitas Oseriatum* területén feltételezhetően a *municipium Faustinianum*.⁷⁶ A *civitas Serapillorum* területén talán *Iovia*⁷⁷ nevű város (*municipium*?) helyezkedett el. *Septimius Severus* (193-211) alapította a *legiótábor* mellett *Brigetio municipium*át 205 előtt.⁷⁸ 213-214-ben *Brigetiót*, *Mogetianaet*, és a feltételezhető *Mogiót* *Pannonia Inferior*hoz csatolták,⁷⁹ így többé nem vettek részt a *pannonia superiori* tartománygyűlésben. A tartomány szervezete 214 után lényegileg változatlan maradt a *dominatus* koráig. A felsorolt városok küldetlei vettek részt évről évre a tartománygyűlésben, illetve bármelyik civil közösségből származhatott az azévi főpap.

Tartománygyűlés

Már 106-tól akadálytalanul működhetett a bejáratott módon *Pannonia Superior* tartománygyűlése, amelynek szintén *Savariában* volt a székhelye, éspedig a várostól nyugatra elterülő, ma kevésbé kutatható *Area sacra* területén a város és a teátrum között.⁸⁰ Csak feltételezni lehet, hogy az osztatlan *pannoniai* tartománygyűlés nevét megőrizve, *Daciához* hasonlóan a II. században *provincia* néven működött.⁸¹ A korszakból egy a *pannonia superiori* városok névtöredékeit tartalmazó szoborbázis-felirat utal a tartománygyűlés működésére:

Szoborbázis.

Roma.

CIL, VI, 41105; Alföldy 1998, p. 6-7;

Cl[---] | Font[eiae? ---] | P[ubli] Fr[---] | co(n)s[ulis] [leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) provinciae Pannoniae superioris] | Vin[dobonenses] | And[autonienses] |

Car[nuntini] / [&? || [-----] | [-----] | [-----] | [&? || [-----] | [-----] | [-----] | [&?
||

A felirat a II. századra keltezhető. Egy közel teljesen hasonló *moesia superior* épen maradt felirat szövegében⁸² a szoborral megtisztelt főrangú hölgy dativusban álló nevét követően a *consul*i rangú helytartó neve áll nominativusban, amelyet a települések nevei követnek a városi rang megjelölése nélkül szintén nominativusban, azaz a helytartó és a települések együtt állítatták a szobrot. Bár a feliraton nem szerepel minden *moesia superior*i település neve, a csoportos megnyilvánulás tartománygyűlési összefüggésben értékelhető, akárcsak *Pannonia Superior* esetében.

Ha a II. század folyamán a tartománygyűlést *provinciának* nevezték, a III. századra ez megváltozott hasonlóan mint *Daciában*.⁸³ A *pannonia superior*i tartománygyűlés III. századi nevét egy kiszolgált főpapnak állított szobor posztamensének feliratáról ismerjük a század elejéről:

[*Conc(ilium) provinc(ia)e P(annoniae) S(uperioris)*].

Kristályos mészkő tábla [= P 85]

Savaria. Hosszú u. 102 (Thököly u. 18).

CIL III, 4170; Alföldy 1965, p. 265; RSS, 80; RIU, 71; Tóth, 55; Á. Szabó 2003 (LibArch 1), p. 402-410;

--- | [---]s *dec(urioni)* | [?] *c(oloniae) C(laudiae) Sav(ariae), dec(urioni) c(oloniae) S(eptimi)*] *Karn(nunti)* | [*equo p*]public(o) | [?]sacerd(otali) *Ar]ae Augg(ustorum)* | [?] *conc(ilium) provinc(ia)e P(annoniae) S(uperioris)*.

A felirat a főpapi cím alapján *Septimius Severus* és *Caracalla* közös uralkodási idejére keltezhető, gyakorlatilag a III. század első évtizedének inkább a második felére. A korszakban *Pannonia Superior* tartománygyűlésének neve valószínűleg *concilium provinciae* volt és az előzőekben tárgyalt városok *legatusaiból* állt évről évre, amikor *Savariában* összeült. Semmi továbbit nem tudunk az intézményről. Működésére a főpapok léte is utal a II-III. századokban, tevékenykedése közvetlen adatok híján is biztosnak tekinthető a *principatus* korában végig.

Főpapok

Kilenc tartománygyűlés vezető tartományi főpapot ismerünk *Pannonia Superior*ból a II-III. századokból, főleg a *Severus* korból, illetve III. *Gordianus* uralkodásával bezárólag. A tartomány *dominatus* koráig való fennállási ideje alatt, legszűkebben *Diocletianus* 284-es trónraléptéig számolva 106-tól az időt, 178 év telt el. Az évente választott főpapokból a tartomány éveinek megfelelő számú személyt kellene ismer-

nünk. Kismértékben módosíthat bármilyen számot az a tény, hogy egy főpap kétszer is betölthette a hivatalát. A vélhető számmal való összehasonlítása a kilenc ismert személynek rendkívül csekély, nagyjából öt százalékot tesz ki. Az ismert főpapok a tartomány jelentősebb városaiból származtak, úgy mint *Carnuntum* [P 58], *Poetovio* [P 20, 68, 72], *Savaria* [P 32, 70?, 73, 85], *Siscia* [P 37]. Mindegyikük viselt municipális hivatalokat, illetve egy részük az *ordo equester* tagja volt [P 32, 37, 58, 85]. Akinek nem ismerjük a teljes pályafutását, arról is alaposan feltételezhető, hogy legalább az egyik városban teljes *cursus honorum*ot töltött ki.⁸⁴

A tisztségcím

Kétféle főpapi címmel találkozunk a tartományban. A főpapok a *sacerdos provinciae* és a *sacerdos Arae Augusti* címeket viselték. Ez utóbbi, ha két császár uralkodott *sacerdos Arae Augg(ustorum)* formában volt használatos [P 85]. Valószínűsíthető, hogy a *sacerdos provinciae* címet [P 20, 37, 58, 68, 70, 72, 73] a III. század első évtizedében, a második évtized elején váltotta fel a *sacerdos Arae Augusti* cím [P 32, 85]. A III. század elejét követő időben több egykor *sacerdos provinciae* címet viselt főpap állítatott feliratot, de főpapi címüket visszautalólag *sacerdotalis* formában tüntették fel. Néhány *sacerdos provinciae* címe egy lehetséges III. század eleji főpapi címváltsáshoz képest viszonylag későn keletkezett feliratok szövegeiben szerepel [P 20, 37] bár még mindig a 70. éves, a főpapsághoz [vö. I. **Addendum** 2 a] megszabott életkori maximumon belül. Ez esetekben a *sacerdotalis provinciae* cím vagy nem a *sacerdos provinciae* hivatali címet fedi, vagy ismételten főpapi címváltsá történt esetleg *Severus Alexander* uralkodásának vége felé. A szomszédos *Dacia*ban a *sacerdos provinciae* címet felváltotta a *sacerdos- Arae Augusti* és *Arae Augusti nostri* cím, valamikor a III. század elején, majd bővült a főpapi cím a *coronatus Daciarum III.* résszel. Viszont megmaradt a *sacerdos Arae Augusti nostri* címrészt az új elem mellett. *Pannonia Inferior*ban a század második negyedében, inkább a közepe felé ugyancsak a *sacerdos provinciae* cím tűnt fel ismételten akár a II. században [P 13]. A két késői *pannonia superiori* esetben [P 20, 37], a magánjellegű okokból állítatott oltárokon nem feltétlenül az aktuális hivatalos címhasználat szerint tüntették fel az egykori főpapság jelzését. Azonban bármilyen idős kori főpapságról is lehet szó, az oltárok állítatásának időpontja szerint ők nem tartozhatnak a II. századi, III. század eleji *sacerdotes provinciae* sorába. Ez alól a 219-ből ismert *sacerdotalis provinciae* [P 58] kivétel, őt csak néhány esztendő választja el attól a korszaktól, amikor még nem *sacerdos Arae Augusti* volt a hivatalos főpapi titulus. A század közepét követően feltűnő *sacerdos provinciae* cím akárcsak *Pannonia Inferior*ban [P 13] valószínűleg egy ismételt átalakítás következménye, amely forráshiány miatt nem körvonalazható. *Pannonia Inferior*ban létezik egy lehetséges magyarázat [ld. alább], azonban se *Dacia* se *Pannonia Superior* által nem lehet egyelőre kontrollálni nem is beszélve a többi duna-vidéki tartományról. Távolabbi nyugati példákat ez esetben talán főlőseges részle-

tezni, pontos párhuzamnak nem lehet nyoma az eltérő történelmi körülmények miatt. *Pannonia Superior* esetében marad az adatok és az általuk kirajzolódó sorrend rögzítése.

A főpapi feliratok és az ismert személyek hivatali idejének időrendje

Az ismert feliratok keltezése nagyjából a *Severus* korra tehető, a tartományi feliratok általános arányának megfelelően. Főpapokat a II. század közepétől III. *Gordianus* uralkodási idejével bezárólag (238-244) ismerünk. Azon főpapok, amelyek a betöltött hivatalra múlt idejűleg *sacerdotalis* formában utaltak, a felirat állításánál korábban töltötték be a hivatalukat nem megállapítható, hogy mennyi idővel. A feliratok és a rajtuk szereplő főpapi címek nem mutatnak olyan egyértelmű korszakolási lehetőséget, mint *Dacia*-ban de a vázolt feltételezésekre lehetőséget adnak.

A hivatalviselés helyszíne és a főpapok származása

A provinciális *forum* és az *Ara Augusti Savaria* területén helyezkedett el, a város és a színház között, a várostól nyugatra. Az ismert főpapok közvetlen származása *Savaria*-hoz [P 32, 72, 73], *Poetovio*-hoz [P 68, 20], *Carnuntum*-hoz [P 58] és *Siscia*-hoz [P 37, 70] kötődik. Családjaik által viszont több városhoz, főleg *Poetovio*-hoz és *Savaria*-hoz, emellett tisztségeik által ennél több tartományi településhez kötődnek. Emiatt nem mindig állapítható meg pontosan a származási hely csak javasolható, például az időrendet követő *cursus*felsorolásokban az első *decurionatus* helyszíne. Másnál meg csak feltételezhető az előbbi települések valamelyike [P 58]. A főpapok közül többen rokonságban álltak egymással. A fennmaradt főpapi feliratok lelőhelyüket és tartalmukat illetően egyaránt kötődnek a származási helyhez, a főpapi hivatal székhelyéhez, emellett a helytartói székhelyhez is. Ennek alapján azonban nem lehet *Pannonia Superior*-ban megkérdőjelezni *Savaria* tartománygyűlési és főpapi székhely mivoltát. Utóbbi viszonylag késői források is megerősítik.⁸⁵

A feliratok állítási indoka és helye

Összességében egyik ismert főpapi felirat sem köthető össze a császárkultusszal, vagyis a tartományfőpapi hivatal egyik fontosabb tárgyával. Többségük magánteremtésű állítási indokkal rendelkezik, illetve nem a főpapság miatt állították a meg-tiszteltnek, amely aló egyedül a P 85 felirata képez kivételt. Egyedül a *Nemesis*-nek szóló dedikációk tartozhatnak össze valami módon a főpapi hivattal [P 70, 73].

A főpapság helye a pályafutáson belül

Az ismert feliratokon a következőképpen helyezkedik el, illetve rekonstruálható az elhelyezkedése a főpapi tisztségnek a pályafutás egyes elemei mellett:

A II. század közepétől –

P 68 - *M(arcus) Valerius Maximianus*

- *q(uin)q(uennalis), sacerdotalis* (provinciae).

P 70 - *L(ucius) Val(erius) Valerian(us)*

- *dec(urio) col(oniae), Ilvir i(ure) d(icundo), flamen Divi Cl(audi), Ilvir q(uin)q(uennalis), sac(erdos) p(rovinciae).*

A II. század vége – a III. század első évtizede –

P 72 - *L(ucius) Val(erius) Verus⁽²⁾*

- *dec(urio) c(oloniae), sacerdotalis p(rovinciae).*

P 73 - *[L(ucius)?] Valer(ius) Ursus Viri(—?)*

- *omnibus honorib[us] functus, sacer(dos) p(rovinciae).*

P 58 - *[.(—) O]ct(avius) M(arci) f(ilius) Faustianus*

- *eq(uo) [p]ub[l(ico)], [d]ec(urio) c(oloniae)⁽¹⁾, trib(unus) mil(itum) leg(ionis), trib(unus) coh(ortis), praef(ectus) alae, [d]ec(urio) c(oloniae)⁽²⁾, sacerdotalis p(rovinciae), (patronus?) [c]oll(egi) fabr(um) – 219-ben.*

A III. század első évtizedétől a század első harmada –

P 85 - *[—] [—] [—]*

- *[equo p]ublic(o), dec(urio) [?c(oloniae)]⁽¹⁾, [dec(urio) c(oloniae)]⁽²⁾, [?sacerd(otalis) Ar]ae Augg(ustorum).*

P 32 - *L(ucius) Cl(audius) Ti(beri) f(ilius) Quirina (tribu) Moderatus*

- *dec(urio) c(oloniae), dec(urio) municipii, sacerdot(alis) Arae Aug(usti), (equo publico vagy eques Romanus) e quinque decuriis.*

A III. század második harmadának elejétől –

P 37 - *G(aius) D(—?) Q(uirina tribu) Victorinus*

- *dec(urio) col(oniae), eq(ues) Rom(anus), sac(erdos) p(rovinciae) – 238-ban.*

P 20 - *M(arcus) Aurel(ius) Maximinus*

- *dec(urio), Ilvir q(uin)q(uennalis) col(oniae), curat(or) (rei publicae), sac[e]rdo(talis) provinci[ae].*

A kilenc főpapból hárman [P 32, 58, 85] a lovagrend tagjai voltak, egy pedig valószínűleg [P 68]. A P 32 nem azt jelöli, hogy a főpapságot követően vált lovaggá, hanem azt, hogy a főpapság után választották az öt Róma városi lovagi *decuriába*. Valószínűleg a főpapság előtt már lovag volt. Hárman a *Ilviratus* illetve a *quinquennialitast* követően váltak főpappá [P 20, 68, 70]. Egyikük *omnibus honoribus functus* volt [P 73], azaz bizonyosan legalább *duumvir* is, de a *quinquennialitas* sem kizárható. Ezáltal négyen a *Ilviratus* után váltak főpappá. Egyikük a főpapság előtt még *curator* is volt [P 20], ami nem a municipális *cursus* eleme, így a főpappá válás pályafutási feltételei között nem vehető számításba.

A többiek feliratai magántermészetűek, vagy a főpapságon kívüli állíttatási indokkal rendelkeznek és közös jellemzőjük, hogy csak olyan elemeket tartalmaznak, amelyek a társadalmi állapotukat jelezték, azaz *decurionatusuk*at, amelyet néhány esetben legalább két helyen betöltöttek [P32, 58, 85], illetve lovagrendi tagságukat továbbá az utóbbihoz tartozó katonai tisztségeket [P 58]. A P 72 biztosan nem a tartománygyűlési székhelyen töltötte be a municipális tisztségeket, *Savariának* csupán *decuriója* volt, így öneki is kettős *decurionatus*t kell tulajdonítani amellet, hogy bizonyosan *omnibus honoribus functus* volt egy másik tartományi városban. A felirat amelyről ismert nem olyan jellegű, hogy teljes *cursus*t kéne tartalmazzon. A P 71 talán azonos vele, de nem bizonyítható egyelőre, viszont ez utóbbi teljes *poetoviói cursusa* megfelel egy főpapság előtti teljes pályafutásnak, amelyből csak a székhely *decurionatusa* hiányzik.

A pannonia superiori főpapi hivatal betöltésének feltételei és időtartama

A fentiekből következően *Pannonia Superior*ban is, a főpapság előtt *omnibus honoribus functus* kellett legyen a pályázó.

Megválasztásához valószínűleg előnyt jelentett, ha legalább két városban volt *decurio* illetve ha a lovagrendnek is tagja volt. Nincs arra adat, hogy a nyugati tartományokban megszokott gyakorlattól eltértek volna, azaz a főpapi hivatalra *Pannonia Superior*ban is egy évig választották meg a pályázót.

A hivatal letétele után mindannyiuk címe általánosan *sacerdotalis* volt a *sacerdotium* tárgyának megjelölésével.

IV. TARTOMÁNYGYŰLÉSEK ÉS FŐPAPOK

A pannonia superiori tartománygyűlésben és a főpapválasztásban biztosan és valószínűleg képvisellel rendelkező közösségek:

Traianus kora 106-tól:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - Claudia Savaria; - Flavia Siscia; - Flavia Sirmium; - Ulpia Traiana Poetovio municipia – - Flavium Scarbantia; - Flavium Neviodunum civitates – - Azaliorum; - Arabiatum; - Belgitum; - Iasorum; - Oseriatum; - Serapillorum civitas Boiorum fennmaradt része?; canabae legionum ?; vici auxiliares?	?	colonia Claudia Savaria	?

Hadrianus kora, Antoninus kor 193-ig:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - Claudia Savaria; - Flavia Siscia; - Flavia Sirmium; - Ulpia Traiana Poetovio municipia – - Flavium Scarbantia; - Flavium Neviodunum; - Aelium Carnuntum; - Aelium Mogetianae; - Aelium Salla; - (?) Vindobona; - Aelium Mursella; - Iasorum – Aquae Balissae; - (?) Faustinianum; - (?) Mogio; ? – Iovia; ? - Savaria canabae legionum? vici auxiliares?	?	colonia Claudia Savaria	sacerdos provinciae P 68, P 70

Severus kor 214-ig:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - Claudia Savaria; - Flavia Siscia; - Flavia Sirmium; - Ulpia Poetovio; - Septimia Carnuntum municipia – - Flavium Scarbantia; - Flavium Neviodunum; - Aelium Mogetianae; - Aelium Salla; - (?) Vindobona; - Aelium Mursella; - Iasorum – Aquae Balisae; - (?) Faustinianum; - Septimium Brigetio; - (?) Mogio; ? – Iovia; ? – Savaria; vici auxiliares?	concilium provinciae P 85	colonia Claudia Savaria	sacerdos provinciae P 72, P 73, P 20, P 58, P 37 sacerdos Arae Augusti / Augustorum P 85

Severus kor 235-ig; Maximinus Thrax és a Gordianusok kora 244-ig:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - Claudia Savaria; - Flavia Siscia; - Flavia Sirmium; - Ulpia Poetovio; - Septimia Carnuntum; municipia - - Flavium Scarbantia; - Flavium Neviodunum; - Aelium Salla ; - (?) Vindobona; - Aelium Mursella; - Iasorum – Aquae Balissae; - (?) Faustinianum; - Iovia ?; - Savaria ?; vici auxiliares?	?	colonia Claudia Savaria	sacerdos Arae Augusti P 32 sacerdos provinciae P 37, 20

Katonacászárok kora:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - <i>Claudia Savaria</i> ; - <i>Flavia Siscia</i> ; - <i>Flavia Sirmium</i> ; - <i>Ulpia Poetovio</i> ; - <i>Septimia Carnuntum</i> municipia – - <i>Flavium Scarbantia</i> ; - <i>Flavium</i> <i>Neviodunum</i> ; - <i>Aelium Salla</i> ; - (?) <i>Vindobona</i> - <i>Aelium Mursella</i> ; - (?) <i>Iasorum</i> - <i>Aquae Balissae</i> ; - (?) <i>Faustinianum</i> ; - Iovia ?; - Savaria ?; vici auxiliares?	?	<i>colonia</i> <i>Claudia</i> <i>Savaria</i>	sacerdos provinciae ?

4.

PANNONIA INFERIOR

Traianus valószínűleg 106-al bezárólag alapította meg *Pannonia Inferiort*.⁸⁶ Az egy *legió*val rendelkező tartományt *praetori* rangú helytartó kormányozta 213/214-ig.⁸⁷ A *legio Aquincumban* állomásozott.⁸⁸ *Hadrianus* koráig a tartományban egyetlen római jogú városi település volt, *colonia Flavia Sirmiensem*.⁸⁹ A tartomány városhálózata 117-138 között alakult ki. *Hadrianus* a *civitas Andizetum* területén megalapította *colonia Aelia Mursensem*ot,⁹⁰ amely az általa alapított *pannoniai* városok közül az egyetlen *colonia*. Emellett a *civitas Eraviscorum* területén megalapította *municipium Aelium Aquincensium*ot amely település adott helyet *Pannonia Inferior principatus* kori helytartóinak.⁹¹ *Hadrianus* alapította továbbá a *civitas Belgitum* területén *Volg(um) municipium*át.⁹² A II. században a *Severus* korig több város létesült még a tartományban, amelyek alapítója a forráshiány miatt nem nevezhető meg. A *civitas Breucorum* területén feküdhett a *municipium Spodent(---?)*.⁹³ A *civitas Cornacatum* területén létesült *Cibalae municipiuma*, amelyet *Hadrianus* alapított, később *Marcus Aurelius* és *Caracalla* uralkodása között, rangemelésben részesítették *colonia Aurelia Cibalae* névvel.⁹⁴ A *civitas Hercuniatum* területén feltételezhetően *Iovia municipium*át hozták létre.⁹⁵ A *civitas Scordiscorum* területén feküdt *Bassianae municipiuma*, amely később talán *coloniává* lett.⁹⁶ Nincsen adat továbbra sem, ami *Gorsium* városi jogállását bizonyítaná, a település *Traianus* korától létezett.⁹⁷ Az újonnan alapított városok na-

gyobb részben őslakos származású romanizált polgárait az alapító uralkodó *tribus*ába illetve *pseudotribus*okba sorolták.⁹⁸ A *Severus* korban teljesedett ki a tartomány városhálózata részint új városok alapításával, részint több *municipum colonia* rangra való emelésével. *Septimius Severus* (193-211) alapította a *legió*tábor mellett *Brigetio municipium*át, amely a III. században emelkedett *colonia* rangra,⁹⁹ közben változott a tartományi besorolása is. *Septimius Severus* emelte *colonia* rangra 194-ben *Aquincum municipium*át, amely keretében a korábbi táborvárost összevonta a *municipium*mal.¹⁰⁰ 213/214-ben *Caracalla* egyeduralkodó alatt (212-217) módosítottak a két *pannoniai* tartomány közös határán,¹⁰¹ éspedig *Pannonia Inferior* területét növelték *Pannonia Superior* rovására. A *brigetioi legió*t illetve *Brigetio* várost, a *hadrianusi* alapítású *Mogesianae municipium*ával¹⁰² és *Mogió*val együtt¹⁰³ *Pannonia Superior*tól átszabták *Pannonia Inferior*hoz. Az utóbbi élen ettől fogva szintén *consuli* rangú helytartó állt. A III. századtól *Sopianae* is valószínűleg városi szervezeti településként foglalt helyet a tartományi városhálózatban.¹⁰⁴ A *principatus* kori *Pannonia Inferior* történeti, politikai-földrajzi keretei ezzel végeredményben változatlanok maradtak a *dominatus* koráig, azaz a III. század végéig.¹⁰⁵

A tartománygyűlés és székhelye

A tartomány megalapítását azonnal követte a tartománygyűlés megalapítása és a tartományi császárkultusz megszervezése. Székhelyét illetően a főpapi feliratok lelőhelyei és szövegei szerint több helyszín kerülhet szóba. Nem állítható biztosan a közvetlen források hiánya miatt egyik városról sem, hogy valóban ott volt a székhely. Azonban a szegényes forrásanyag révén szöbakerülhető helyszínek a vonatkozó források által kronológiai sorrendet képviselnek.¹⁰⁶

A II. század elején már egyrészt évszázados hagyományra támaszkodott az intézmény így létrehozása rutinszerű lehetett, másrészt az osztatlan *Pannonia* korszakában a későbbi *pannonia inferiori* terület lakossága is képviselve volt a *savariai* központi szertartásokon és gyűléseken. Ezáltal nehézség nélkül folytathatta a több évtizedes gyakorlatot az új tartomány lakossága. A tartománygyűlés által épült tartományi császárkultusz központi alakja továbbra is a *Pannoniát* megszervező *Divus Claudius* lehetett. A *Traianus*ig consecrált további négy *Divus* kultuszának semmi nyoma egész *Pannoniából*. Közülük is *Vespasianus* lehetne esetleg városalapítóként kultusztárgy az általa alapított városokban, azonban a *Pannonia Superior*-beli általa alapított *Sisciából* is csak *Divus Claudius* kultuszának van nyoma a II. századból [P 70] és ahogy feljebb szó esett róla, a császár *Claudius* kultuszának propagálója volt. Ennélfogva az alapításakor egyetlen *pannonia inferiori* városban, a *Sisciához* hasonló történetű *Sirmiumban* is *Divus Claudius* lehetett a helyi császárkultusz tárgya. Legalább *Hadrianus*ig *Britanniához* hasonlóan a tartományi császárkultusz is *Claudius* alakja köré fonódhatott, természetesen a többi *Divus* bevonásával. Se *Titus*, se *Nerva* de még a tartományát szervező - tartományalapító *Traianus* egyéni kultuszának sincs nyoma e-

gyik *Pannoniából* sem, a különös szövegű *Traianus*nak állítgatott *savariai* szobortalapzat kivételével [P 90]. Ezáltal is csak *Claudius* támogatható mint az alapításkori *pannonia inferiori* tartományi császárkultusz központi alakját jelentő *Divus*. Őt az adott pillanatban urbánus és formaszerinti keretekben csak *Sirmiumban* tisztelethették tartományiszerte és tartományi szinten. Forráshiány miatt közvetlen adattal nem támasztható alá a felvetés, mivel *Sirmium* feliratos leletanyaga a város jelentőségéhez képest roppant szegényes. Két szempont nyújthat közvetett támpontot *Pannonia Inferior* alapítás azaz *Traianus* kori tartománygyűlési székhelyének meghatározásához. Amellett, hogy a tartománygyűlési központok városokhoz kötődnek, általánosnak látszó geopolitikai illetve időrend által befolyásolt helykiválasztási szempont körvonalazható a nyugati tartománygyűlési székhelyek esetében, amelyek közül a következő régészetileg és feliratok vagy auctorhelyek által megerősített példák nevezhetők meg: *Britanniában Camulodunum*¹⁰⁷; a három *Galliában Lugdunum*¹⁰⁸; *Hispania Citeriorban Tarraco*¹⁰⁹; *Lusitaniában Emerita*¹¹⁰; *Baeticában Corduba*¹¹¹; *Alpes Maritimae*ben *Cemenelum*¹¹²; *Gallia Narbonensis*ben *Narbo*¹¹³; *Raetiában* valószínűleg *Cambodunum*¹¹⁴; *Noricumban Virunum*¹¹⁵; *Pannoniában* és *Pannonia Superiorban Savaria*¹¹⁶; a három *Daciában Sarmizegetusa*¹¹⁷; *Siciliában Mons Eryx*¹¹⁸ (?); *Africa Proconsularis*ben *Carthago*¹¹⁹; *Mauretania Caesariensis*ben *Caesarea*¹²⁰. A tartományok azon része, ahol a tartománygyűlési központok elhelyezkedtek *Roma* felé esnek: *Britanniában*, a *Tres Galliae*ben, *Hispania Citeriorban*, *Lusitaniában*, *Baeticában*, *Gallia Narbonensis*ben délkeletre; *Alpes Maritimae*ben, *Raetiában*, *Noricumban* délre (utóbbi kettő esetében a székhelytől délebbre az Alpok húzódnak); *Pannoniában* illetve *Pannonia Superiorban* és a *Tres Daciae*ben délnyugatra; *Africa Proconsularis*ben és *Mauretania Caesariensis*ben értelemszerűen északra. A tartománygyűlési székhelyek tehát a Rómához legközelebb eső tartományi települések voltak, azaz kiválasztásukban nem az adott területen belüli legegyszerűbb megközelíthetőség volt a szempont, hanem az, hogy onnan Rómába lehessen a legrövidebb időn belül eljutni és vissza is. Természetesen az illető tartományok központjainak első város jellege és földrajzi helykiválasztása ok-okozati összefüggésben áll a *provincia* Róma felől történő meghódításával, megszervezésével. Utóbbi ténnyel összefüggő lehet a tartománygyűlésnek és a tartományi császárkultusznak egy *provincia* pacifikálásában és romanizálásában játszott szerepe. A geopolitikai hely mellé járuló következő szempont az időrend, azaz a legrégebbi vagy legtekintélyesebb illetve a legelsőnek alapított város a tartománygyűlési székhely. A hely és az időrend főleg az új tartományok esetében megegyező. A megállapított székhely fekvése az alapítás pillanatában Róma felé a legközelebbi. Ha később létesültek Róma irányába közelebbi városok, a székhely akkor is megmaradt, amint például *Pannonia Superior* esetében *Savaria* példája által is látható. A kétféle jellemző együtt *Pannonia Inferior* alapításának idejében, a tartomány egyedüli városára *Sirmium flaviusi coloniájára* igaz.

Megfogalmazható tehát, közvetlen források híján egyelőre csak feltételelesen, hogy a *pannoniai* tartományi hagyományokat folytató *pannonia inferiori* tartománygyűlés és császárkultusz-szervezet egyedül *Sirmiumban* alakulhatott meg és ülésezhetett legalább *Hadrianus* koráig.¹²¹ *Sirmium coloniája* mellett több egykori törzsi központ, *civitas* létezett a *provincia*ban, amelyek ugyancsak tartománygyűlés alkotó elemek voltak, valamint résztvettek a tartományi császárkultusz szertartásain akár korábban *Galliában* a *galliai* törzsek.¹²² A II. század első felére a romanizáció olyan fokára kerültek, hogy *Hadrianus* egy részüket municipalizálta. A tartomány gazdasági, társadalmi és politikai súlypontjának északabbra tolódásával változhatott a *pannonia inferiori* tartománygyűlés székhelye is.

Közvetett adatok szerint a *pannonia inferiori* tartománygyűlés a II. században, a *Siscian* át az egyik birodalmi főútvonalhoz csatlakozó *colonia Aelia Mursensiumban* ülésezett.¹²³ A *Sirmiummal* kapcsolatban vázolt geopolitikai szempontok *Mursa* esetére is megfelelőek, emellett az ismert főpapok egy részének feliratai is közvetlenül, vagy közvetetten odaköthetők. Ha ott volt a székhely, akkor leghamarább csak *Hadrianus* korától kerülhetett oda *Sirmiumból*, márcsak a város alapításának időpontját is figyelembe véve. Közvetlen bizonyíték azonban nincs *Mursából* sem, de mellette szól még a tartomány északi irányba való fejlődése. Azonban amíg közvetlen adat nem igazolja, a *mursai* székhely is valószínű lehetőségként tartható számon.

A korábbi szakirodalomban többször felvetődött *Gorsium*¹²⁴ illetve azt megelőzően *Aquincum*¹²⁵ mint lehetséges központok. A *Gorsiumban* feltárt épületegyüttesre méreténél fogva a település kifejezés alkalmazható. A II. századtól lenne tartománygyűlési székhely a szakirodalmi javaslatok értelmében. Civil kiépülése *Traianus* korában kezdődött. Azonban hiányoznak belőle a tartománygyűlés és a tartományi császárkultusz emlékei. Néhány töredékes felirat megfelelő kiegészítése képezhetné egyelőre a még mindig közvetett adatokat. Közvetlen adatsort főpapi feliratok, tartománygyűlési feliratok, városok *genius*ainak szobrai hordozó feliratos bázisok stb. tekinthetők elsősorban. Semmi összeférhetetlenség nem mutatható ki az újabban felvetett és valószínűnek látszó magyarázat szerinti orientális istenségek templomai és egy tartománygyűlési központ illetve *Ara Augusti* között, különösen a II. századtól és főleg a III. században. A fél évszázada folyó *gorsiumi* ásatások leletegyüttese azonban nem mutatja nyomát annak, hogy tartománygyűlési székhely lett volna. A XIV. azonosítószámú épület alaprajzától ennek ellenére nem lehet elvitatni, hogy *forumra* emlékeztet, mérete és szerkezete hasonló például a *sarmizegetusai traianusi forum vetus* és a II. század vége felé újjáépült *forum provinciae*hoz.¹²⁶ A tartománygyűlési székhelyként való értelmezése azonban évtizedekig az egyetlen plasztikus magyarázata illetve értelmezése volt a táci reprezentatív épületcsoportnak, amely építésének kezdete valóban a tartomány alapításának korára nyúlik vissza. Véglegesen tehát még egy *gorsiumi* gyűléshely lehetősége sem vethető el, amíg kétségbevonhatatlanul ki nem derül *Pannonia Inferior* tartománygyűlésének kronológiája *Hadrianus* korától. *Aquincum*

javára szól, hogy egyik ismert főpapi felirat biztosan a területén került elő, a katonai amfiteátrum közelében. A helytartói székhelyen állíttathatott feliratot bármelyik főpap. Az állíttató azonban egykori főpapként mint *aquincumi curator rei publicae* dedikálta az oltárt a III. század közepe táján [P 13]. Mindez azonban nem szól se a helyi főpapsága mellett de ellene sem. A bátmonostori főpapi felirat [P 65] feltehetőleg szintén *Aquincumban* állt egykor, de *Mursa* is szóba került állíttatási helyeként. Figyelemreméltó, hogy az *aquincumi* polgárvárosi amfiteátrum melletti ún. „gladiátor gyakorlótér”, a benne feltárt nagyjából 4x5 m méretű tömör alapozással („gladiátorok felügyelőjének a helye”),¹²⁷ feltűnően hasonlít a *raetiaei* és *norici* *forum provinciae*akra,¹²⁸ városon belüli topográfiai helye a *daciai* központra emlékeztet a legjobban.¹²⁹ A jelenségek együttese arra utal, hogy *Aquincum*nak a III. század során juthatott valamilyen szerep a tartományi császárkultuszban is. Vagy pedig a tartományi székhely egyelőre határozottabban nem nevesíthető okán létesült a nagyszabású ünnepi tér.

Ezenkívül lehetőségként kezelhető az is, bár nyugatról példa nincs rá, hogy a keleti tartományokhoz hasonlóan a tartománygyűlés minden évben más városban ült össze. Valószínűbb lehetőségként tételezhető fel azonban, hogy a tartományi civil és gazdasági élet súlypontjának változásával – északabbra tolódásával a székhely változtatott. A III. század közepéig a vázolt okok miatt *Sirmium* kivételével, mindenestre csak azon helyszínek kerülhetnek szóba, amelyekről főpapi emlék ismert. Újabb felvetés szerint *Gallienus* korától az ugrásszerűen fejlődni kezdő *Sopianae* is számba vehető mint a tartománygyűlés székhelye, az évszázad harmadik harmadára.¹³⁰ Összefoglalóan megállapítható, hogy *Pannonia Inferior*ban a tartománygyűlés működését közvetlenül egyetlen felirat sem bizonyítja, azonban az ismert négy főpapi felirat [P 13, 65, 67, 81] mutatja, hogy a tartománygyűlés létezett. A *Sirmium* majd *Mursa* illetve *Aquincum* mellett felhozható közvetett érvek időrendet képviselnek, amely a tartomány *procuratori* székhelyének¹³¹ változását is tükrözi, illetve azt a folyamatot amely során *Pannonia Inferior* gazdasági és társadalmi súlypontja a III. századra *Aquincumba* került, majd a század vége felé feltehetőleg *Sopianae*ba. Példátlan és bizonyítani sem lehet közvetlen forrásokkal, de nem zárható ki annak lehetősége, hogy gazdasági és politikai okok következtében a II-III. századok során valóban többször is változott a tartománygyűlési és főpapi székhely.

A főpapok és származásuk

Összesen négy főpapot ismerünk *Pannonia Inferior*ból [P 13, 65, 67, 81]. A tartomány *dominatus* koráig való fennállási ideje alatt, legszűkebben *Diocletianus* 284-es trónraléptéig számolva 106-tól az időt, 178 év telt el. Az évente választott főpapokból a tartomány éveinek megfelelő számú személyt kéne ismernünk. Kismértékben módosíthat bármilyen számot az a tény, hogy egy főpap kétszer is betölthette a hivatalát. A vélhető számmal való összehasonlítása az ismert négy *pannonia inferiori* főpapnak

megállapítható, hogy az összesnek nagyjából a két százalékát ismerjük. A hivatal jelentőségéhez képest ez nagyon kevés. Egyik oka az lehet, hogy azonosított *forum provinciae* nem került még feltárássra, ahol az egykori főpapok szobrai állhattak. Az ismert főpapok feliratait a II. és III. századokban kerültek felállításra. Időrendjük a III. század közepe körül záródik. Amelyen egykori főpap (*sacerdotalis*) szerepel, annak hivatali idejére természetesen korábban került sor. Az ismert főpapok származása *Aquincum*hoz [P 65], *Cibala*éhoz [P 81], apja révén *Vetus Salina*hoz [P 67] illetve egyik dél-*pannonia-inferiori* városhoz köthetők [P 13]. A négy főpap közül kettő biztosan a lovagrend tagja volt [P 65, 67], egyről nem tudható mert a felirata töredékes [P 81], egy pedig valószínűleg nem volt lovag [P 13]. Mind viseltek municipális tisztségeket, legalább egy városban, egyikük két tartomány két városában volt *decurio* [P 65].

A tisztségcím és a feliratok szerinti időrend

A következő főpapi címekkel találkozunk a tartományban: A II. századból és a III. század első negyedéből *sacerdos provinciae*, a III. század első felében *sacerdos Arae Augusti nostri*, a III. század közepe körül *sacerdos provinciae*.

Két *sacerdos provinciae* valószínűleg a II. században tevékenykedett [P 67, 81]. A harmadiknak a felirata a III. század közepét követően keltezhető formai okokból [P 13], így a század közepe körül lehetett a tartomány főpapja. A főpapság után, magánindokból állíttatott feliratán nem biztos, hogy forma szerint íratta fel a papi tisztségcímet. Lehetséges azonban, hogy főpapi ideje alatt megint a II. századi formáját használták a főpapi címnek. A *sacerdos Arae Augusti nostri* címet viselő főpap [P 65] hivatalát a III. század első negyedében – harmadában tölthette be egy császár uralkodása alatt. *Daciában* a *noster* szócska *Severus Alexander* (222-235) uralkodása alatt jelent meg jelenlegi ismereteink szerint a főpapi címben.¹³² *Pannonia Inferiorban* is a *Severus* korban tűnt fel valamivel korábbi adat szerint [P 65], ami a felirat időrendjének és a főpap pályafutásának is megfelelő. *Pannonia Inferiorból* nincs még adat a *sacerdos Arae Augusti* címre, amely *Pannonia Superiorban* és *Daciában* is feltűnt.

A sacerdos Arae Augusti nostri és sacerdos Urbis Romae címek

Néhány évtizedre tehető a *sacerdos Arae Augusti nostri* cím használata *Pannonia Inferiorban*, a *Daciából* ismert adatok figyelembevételével is. Vele egy időben tűnt fel *Pannonia Inferiorban* a *sacerdos Urbis Romae* hivatal egy képviselője [P 8]. Utóbbi papi tisztség létezése birodalomszinten főleg a tartományokban a *Severus* korra esik. Ezen belül a korszak első – második évtizedétől, és azt követően nagyjából a III. század közepéig létezett. Az ismert papok társadalmi állása a tartományi főpapokéhoz hasonló. Az I. században a tartományi császárkultusz még *Dea Roma* és *Augustus* közös tiszteletét jelentette keleten és nyugaton egyaránt.¹³³ A gyakorlat a II. században megszervezett tartományi kultuszok esetében inkább az uralkodó személyére össz-

pontosult. A *Severus* korban talán ezt pótlendő hozták létre a tartományokban is *Urbs Roma Aeterna* császárkultuszhoz közelálló kultuszát, illetve a hozzá kapcsolódó tartományi szinten magasrangú papi tisztséget [P 8], amely rövid ideig létezett.¹³⁴ Ezzel kapcsolatban határozhatták meg esetleg a korábbi általános *sacerdos provinciae* kifejezés helyett a tartományi császárkultusz főpapjának címét is, konkrétan jelezve feladatát, amely módosult hatáskörű lehetett, mint korábban a *sacerdos Arae Augusti* és *nostri* megfogalmazás szerint. Mellette létezett a *sacerdos Urbis Romae* papi hivatala. A kétféle papi cím két *pannonia inferiori* ismert viselője egy időben élt és viselte hivatalát, amellet, hogy egy időben voltak *Aquincum* coloniájának *flamenjei*, azaz a municipális császárkultusz *divusoknak* rendelt papjai [ld. III. 1]. A *sacerdos Urbis Romae* papi tisztség a tartományokból, sőt a birodalomból is eltűnt a III. század közepére. Lehetségesen megszűnt a tartományi papi hivatal, ezáltal a korábbi *sacerdos provinciae* maradt egyedül, ennek megfelelően újra használatba vett főpapi címmel és hatáskörrel. Utóbbi felvetéssorozat csak közvetett adatokkal és érvekkel rendelkezik, ezért feltételeesen fogalmazható meg.

A hivatalviselés helyszíne

A provinciális forum és az *Ara Augusti* helye *Pannonia Inferiorban* régészetiileg mind a mai napig nincs azonosítva, vagy még nem ismerte fel senki. Néhány város esélyes arra, hogy területén ha nem is végig a *principatus* korában, de bizonyos időszakokban összeült a tartománygyűlés, ahogy feljebb szó esett róla. A főpapi hivatal helyszíne eszerint időrendi sorrendben biztosabbnak látszó módon *Sirmiumhoz*, *Mursához* illetve *Aquincumhoz* köthető. Közvetlen és újabb források előkerültéig feltételeesen. Mellettük szóba került még *Gorsium* és *Sopianae*. Előbbit nem támogatja semmilyen feliratos vagy auctor vagy *itinerarium* adat, utóbbi egyelőre szintén feltételes de jó érvekkel bír a század vége felé eső időre vonatkozólag.

A feliratok állítási indoka és helye

Összességében egyik ismert főpapi felirat sem köthető össze a császárkultusszal, vagyis a tartományfőpapi hivatal tárgyával. Mind magántermészetű állítási indokkal rendelkeznek, legfeljebb egyikük [P 65] adománya köthető össze a főpapi hivatal viselési évével. Egyik sem az eredeti helyéről került elő, így a lelőhelyek semmilyen közvetlen adatot nem képviselnek a főpapság tárgyát illetően.

A főpapság helye a pályafutáson belül

Az ismert feliratokon a főpapi tisztség a következőképpen helyezkedik el illetve rekonstruálható az elhelyezkedése a pályafutás egyes elemei mellett:

A II. század közepétől -

P 67 – *[M(arcus) Ulpius —]*

- *[--- equo publico vagy eques Romanus ---], trib(unus) l]eg(ionis), [--- Ilvir?] m(unicipii), d(ecurio) col(oniae), sacerd(os) [provinciae].*

P 81 – *[—] [—] [—]*

- *[dec(urio), Ilvir] col(oniae), sac(erdos) p(rovinciae).*

A III. század első harmadában -

P 65 - *C(aius) Tit(ius) C(ai) fil(ius) Serg(ia tribu) Antonius Peculiaris*

- *dec(urio) col(oniae), dec(urio) m(unicipii), e[q(uo)] p(ublico), Ilvir, flam(en) col(oniae), sacerdos Arae Aug(usti) n(ostri).*

A III. század második harmadtól -

P 13 – *Aurel(ius) Audentius*

- *sacer(do -s, -alis) provinciae, c(urator) r(ei) p(ublicae).*

A négy főpap közül csak egynek ismerjük a teljes municipális *cursus honorum*át, így általuk általános érvényű következtetések nem vonhatók le, viszont a négy pályafutás néhány közös vonása megjelölhető. A P 13 valószínű, hogy a P 65 után volt főpap. A II. században a Dunavidéken általános főpapi cím használata a viszonylag kései feliraton vagy nem formászerű alkalmazás, vagy pedig legalább két jó oka adható az újbóli használatának. A 235 után bekövetkező politikai zűrzavar a korábbi szilárdabb állapotokhoz képest gyakori változásokat eredményezett a birodalom életében.¹³⁵ A korszak politikai bizonytalansága a tartományok császárkultuszszervezetét is befolyásolhatta, bár egyelőre a jelenséget ebből a szempontból nem tanulmányozta még senki. Ugyanebben a korszakban a III. század közepétől, ugyanígy a II. századi néven jelentkezik a daciai tartománygyűlés is.¹³⁶

A főpapi hivatal betöltésének feltételei és időtartama

A négy ismert *pannonia inferiori* főpap pályafutásának néhány közös vonása megjelölhető. A P 65, aki a lovagrend tagja volt teljes municipális *cursus*t töltött ki, a *Ilviratus* után vált főpappá. A P 13 a főpapság után a *curator rei publicae* tisztségét jelölte meg. Mind a két hivatalat ti. a főpapság illetve a *curatorság* is magasabb volt, mint bármelyik municipális *magistratura*, emellett csak az egyiket is teljes municipális *cursusszal* a hátuk mögött tölthettek be. Ennek alapján kijelenthető, hogy a P 13 is *omnibus honoribus functus* lehetett a maga városában. A P 67 *legiotribunusi* tiszti

rangja alapján megállapítható, hogy lovagrendi tag volt. Emellett egy *coloniában* *decurio*, illetve még egy *coloniában* valamilyen *magistratus*, feltételezhetően legalább *duumvir*. A P 81 *magistratus*t viselt legalább egy *coloniában* a főpappá választását megelőzően. Hárman közülük a *cursus honorum* végén jelölték a főpapságot, a negyedik még ezután vált *curatorrá*. A *curatorság* azonban egyedi megbízatás volt és nem tartozott a szokványos municipális pályafutás elemei közé, amely a főpapsággal záródhatott. Municipális *cursusa* pontosabban tartományi pályafutása így neki is a főpapi hivatallal fejeződött be. Eszerint mind a négyen a városi *cursus honorum* kitöltése után váltak főpappá, amely jelenséget így *Pannonia Inferiorban* is a főpapi hivatal kritériumaként lehet megnevezni. A lovagrendi tagság, miután a négyből csak kettőnél bizonyos, nem vehető fel a feltételek közé, ellenben kétségtelenül előnyt jelenthetett a főpappá választáshoz. Egyikük *flamen* is volt főpapságát megelőzően.

A *summus honorra* egy évig választották meg minden bizonnyal a pályázót *Pannonia Inferiorban* is, semmi nem utal arra, hogy a birodalomszinten általános gyakorlattól eltértek volna. A szolgálat után általánosan *sacerdotalis* címmel bírtak a *sacerdotium* tárgyának megjelölésével.

A pannonia inferiori tartománygyűlésben és a főpapválasztáson biztosan és feltehetőleg részt vevő résztvevő közösségek:

Traianus kora 106-tól:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
<i>colonia</i> – - <i>Flavia Sirmium</i> <i>civitates</i> – - <i>Andizetum</i> ; - <i>Eraviscorum</i> ; - <i>Belgitum</i> ; - <i>Breucorum</i> ; - <i>Cornacatum</i> ; - <i>Hercuniatum</i> ; - <i>Scordiscorum</i> ? <i>Gorsium</i> ; <i>canabae legionis</i> ? <i>vici auxiliares</i> ?	?	valószínű: <i>colonia</i> <i>Flavia</i> <i>Sirmium</i>	?

Hadrianus kora, *Antoninus* kor:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - <i>Flavia Sirmium</i> ; - <i>Aelia Mursa</i> ; (- <i>Aurelia Cibala</i> ?) municipia – - <i>Aelium Aquincum</i> ; - <i>Aelium Cibala</i> ; - <i>Aelia Bassianae</i> ; - <i>Volg(um)</i> ; - <i>Spodent(---)</i> ; - <i>Iovia</i> - <i>Gorsium</i> ; ? - <i>Sopianae</i> ; <i>canabae legionis</i> ?; <i>vici auxiliares</i> ?	?	valószínű: <i>colonia</i> <i>Aelia</i> <i>Mursa</i>	<i>sacerdos provinciae</i> P 67, P 81

Severus kor 214-ig:

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - <i>Flavia Sirmium</i> ; - <i>Aelia Mursa</i> ; - <i>Aurelia Cibala</i> ; - <i>Septimia Aquincum</i> ; – (<i>Septimia</i> ?) <i>Bassianae</i> municipia – - <i>Volg(um)</i> ; - <i>Spodent(---)</i> ; ? – <i>Iovia</i> ; ? – <i>Gorsium</i> ; ? – <i>Sopianae</i> ; <i>vici auxiliares</i> ?	?	valószínű: <i>colonia</i> <i>Aelia</i> <i>Mursa</i>	<i>sacerdos provinciae</i> / <i>sacerdos Arae Augusti nostri</i> ?

Severus kor a III. század első harmadában -

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - <i>Flavia Sirmium</i> ; - <i>Aelia Mursa</i> ; - <i>Septimia Aquincum</i> ; - <i>Aurelia Cibala</i> ; - (?) <i>Bassianae</i> ; (- <i>Septimia</i> ?)	?	? <i>colonia</i> <i>Aelia</i> <i>Mursa</i>	<i>sacerdos</i> <i>Arae</i> <i>Augusti</i>

IV. TARTOMÁNYGYÜLÉSEK ÉS FŐPAPOK

<i>Brigetio?</i> municipia – - <i>Aelium Mogetianae</i> - <i>Septimia Brigetio</i> ; - (?) <i>Mogio</i> ; - <i>Volg(um)</i> ; - <i>Spodent(---)</i> ; - (?) <i>Sopiana</i> ; ? – <i>Iovia</i> ; ? – <i>Gorsium</i> ; vici <i>auxiliares</i> ?		/ ? <i>colonia</i> <i>Septimia</i> <i>Aquincum</i>	<i>nostrī</i> P 65
---	--	--	---------------------------

A III. század második harmadától -

közösség	tartománygyűlés	székhely	főpap
coloniae – - <i>Flavia Sirmium</i> ; - <i>Aelia Mursa</i> ; - <i>Septimia Aquincum</i> ; - <i>Aurelia Cibalae</i> ; - (<i>Septimia</i> ?) <i>Bassianae</i> ; - (<i>Septimia</i> ?) <i>Brigetio</i> municipia – - <i>Aelium Mogetianae</i> ; - (?) <i>Mogio</i> ; - (?) <i>Sopiana</i> ; - <i>Iovia</i> ; - <i>Volg(um)</i> ; - <i>Spodent(---)</i> ; ? – <i>Gorsium</i> , vici <i>auxiliares</i> ?	?	? <i>colonia</i> <i>Septimia</i> <i>Aquincum</i> / ? <i>Sopiana</i>	<i>sacerdos provinciae</i> P 13

A tartománygyűlés székhelyeként feltüntetett városok kronológiailag csoportosítható sorrendben rendelkeznek egyenként olyan érvekkel, amelyek a tartománygyűlési székhelyekre is igazak lehetnek. Közvetlen forrás híján biztosabban és kevésbé biztosan de mindenképp feltételesen lehet mindegyikről állítani, hogy székhelyek voltak. Emellett teljesen rendhagyó jelenség, hogy két évszázad alatt ilyen sokszor változzon a székhely. Nem is zárható ki azonban, mivel olyan kánon se ismert, amelyik helyhez kötné a tartománygyűlést. A *Lex provinciae de flamonio Narbonensis* pusztán arról rendelkezik, hogy azon tartománygyűlési rendelkezések tekinthetők érvényesnek, amelyeket a tartománygyűlés székhelyén hoztak [vö. I. **Addendum** 2]. Döntést a feljebb összefoglalt lehetőségek tárgyában jövőbeni szerencsésebb leletek alapján lehet majd hozni, mind a székhely, mind az időrend illetve székhely és főpapi cím módosulásokat illetően.

Jegyzetek

¹ Összefoglalóan ld. Marquardt 1872, p. 200-214; Marquardt 1881, p. 503-516; Guiraud 1887; Kornemann 1900, col. 801-830; Deininger 1965, a korábbi kutatások összegzését ld. uo. p. 1-6; Fishwick 1978, p. 1201-1253; Fishwick 1987-2002

² Vö. Deininger 1965, p. 52-60, p. 99-107, p. 141-143

³ Vö. pl. Tacit. *ann.* 1, 78; 2, 41; 3, 63; 4, 37; Dio 72, 12

⁴ Vö. Deininger 1965, p. 172-183; Jacques – Scheid 1990, p. 194

⁵ Pl. *Gallia Narbonensis*ben, vö. Gayraud 1969, p. 304-316 és itt 1. *Addendum* 4, 3.

⁶ A fontosabb összefoglalások közül ld. Beurlier 1891; Krascheninnikoff 1894, p. 147-189; Hirschfeld 1913, p. 471-504; Kornemann 1901, p. 51-146; Herzog-Hauser 1924, col. 806-853; Ross Taylor 1931; Abaecherli 1935; Cerfaux – Tondriau 1957; Herz 1975; von Hesberg 1978, p. 911-995; Wlosok ed. 1978; Herz 1978, p. 1135-1200; Turcan 1982, p. 996-1084; Price 1980, p. 28-43; Ladage 1980, p. 377-388; Hänlein-Schäfer 1985; Liertz 1998; Clauss 1999; Brent 1999; Kancik – Hitzl (Hg.) 2003; Fishwick 2002; a megistenült császárokra és családtagjaikra vonatkozó adatokat ld. Kienast 1996; magyar nyelven egy régebbi de még mindig használható összefoglalásként ld. Marton 1936

⁷ Vö. Amm. Marc. 28, 6, 7-9; továbbá hasonló jellegű, de városi küldöttséget írt le Plin. *epist.* 10, 43-44; ld. még ILS, 690

⁸ Vö. Deininger 1965, p. 170-172; ld. még Ranovics 1956, p. 142

⁹ Vö. pl. Cic. *verr.* 1-2; Plin. *epist.* 3, 4; 3, 9; 6, 5; 6, 29; ld. még Berger 1953, p. 402; Kornemann 1900, col. 815; Deininger 1965, p. 161-169; Jacques – Scheid 1990, p. 193-195; Ardevan 1998, p. 330

¹⁰ Ld. Deininger 1965, p. 32-33

¹¹ Vö. Szabó Á. 2006 (Savaria) sa.

¹² Vö. Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 22-23; Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 83-119

¹³ Alföldy 1973, p. 8; Alföldy 1978, col. 605

¹⁴ Deininger 1965, p. 143-144; Alföldy 1978, col. 599

¹⁵ Általános összefoglalásként vö. Haensch 1997

¹⁶ Vö. Kornemann 1900, col. 814

¹⁷ Összefoglalóan legutóbb Fishwick 2002 foglalkozott a főpapokkal tág perspektívában ábrázolva a főpapi intézményt

¹⁸ Apul. *flor* 16, 73; vö. még August. *epist* 138, 4, 19

¹⁹ Deininger 1965, p. 152; vö. még Pflaum 1976, p. 194-208

²⁰ Ld. pl. CIL II, 5124 = Alföldy 1973, p. 74 nr. 32 – *Hispania Citerior. Asturica*

²¹ Ld. pl. CIL II, 4230 = ILS, 6930 = Alföldy 1973, p. 81 nr. 47 – *Hispania Citerior. Tarraco: „electus a concilio provinc(iae)”*; vö. még Alföldy 1973, p. 44-46

²² Vö. Kornemann 1900, col. 801 sk.; Deininger 1965, p. 150; vö. még Alföldy 1973, p. 44-46

²³ Ld. pl. AE, 1908: 147 = Alföldy 1973, p. 80, nr. 46 – *Hispania Citerior. Carthago Nova*

²⁴ Vö. Beurlier 1891, p. 131, p. 143, p. 292; Hirschfeld 1913, p. 856

²⁵ A főpapi címekhez ld. még Kornemann 1901, p. 108, p. 122; DE II. p. 567; Deininger 1965, p. 148-154

²⁶ Vö. Fishwick 1981, p. 337-344

²⁷ Vö. pl. Harl 1997, p. 185-203; ld. még AÉ, 1983: 521 – *Baetica*: “...*corona(m) aurea(m) flaminale(m)*...”; Suet. *Dom.* 4, 4; Tert. *idol.* 18; Tert. *cor.* 12; Amm. Marc. 29, 5, 16; ld. még Rosenbaum 1960, p. 64-65, p. 72-73; Alföldi-Rosenbaum 1983-1984, p. 34-39; vö. még Rumscheid 2000, p. 6-51

²⁸ Vö. Nov. Mart. 4, 1 illetve cod. Theod. 4, 6, 3 (336)

²⁹ Kornemann 1900, col. 814; vö. még pl. CIL II, 4248; CIL VIII, 7014; CIL VIII, 8348; CIL X, 7518 etc.

³⁰ *Lex de flamonio provinciae Narbonensis* ld. itt I. **Addendum 2**: 10-11 sorok (a 2 bekezdés elején); vö. még Deininger 1965, p. 156

³¹ Vö. pl. ILS, 6764 - *Sicilia*

³² *Lex de flamonio provinciae Narbonensis* ld. itt I. **Addendum 2**: a (2) bekezdés végén; vö. még Kornemann 1901, p. 141 a főpapok további pályafutási lehetőségeihez

³³ Összefoglalóan a tartomány történetéhez ld. Alföldi 1936, p. 1-37, p. 129-162; Mócsy 1962, p. 515-776; Mócsy 1974; Mócsy 1975; Alföldy 1994, p. 25-40; vö. még Gabler 1995, p. 85-92; a tartomány történetét 166-ig összefoglalta legutóbb Kovács 2003 (Fontes I), p. 264-299 és Kovács 2004 (Fontes II), p. 164-193. Előkészületben a Fontes III. a tartomány markomann háborúk kori történetével, majd a Fontes IV. s tovább a tartomány teljes történetét feldölelően (Kovács P. szövebeli közlése). A tartomány szervezetéről és közigazgatásáról tudottakat összefoglalta Fitz 1992-1995. A városokhoz és a városi vezető rétegekhez ld. még E. Szabó 2003. Mindhárom szerző a megelőző fontosabb irodalom teljeskörű felhasználására törekedett

³⁴ Mráv 2004 (AAnt), p. 81-98

³⁵ Vö. legutóbb Šašel 2004

³⁶ Vö. Mócsy 1990, p. 61-64; Kovács 2004 (Fontes II), p. 184

³⁷ Vö. Balla 1971, p. 19-36; Tóth E. 1998; vö. még Buócz - Gabler 2002

³⁸ Ld. Póczy 1971, p. 73-110; Összefoglalóan ld. még Póczy 1977; legújabban pedig Kovács 2002, p. 147-191

³⁹ Vö. Mócsy 1990, p. 62-63

⁴⁰ Vö. és ld. Mirković 1971, p. 5-59; Popovič 1993, p. 15-27; Mirković 2004, p. 145-156; Jeremić 2005, p. 179-200

⁴¹ Vö. Lovenjak 1998, p. 10-23

⁴² Saria 1951, ccol. 1167-1184; Mócsy 1990, p. 62; Mikl-Curk – Tušek 1985, p. 285-314; vö. még Mráv 2002, p. 15-57; ld. még Gobjković 2005, p. 49-64

⁴³ Összefoglalóan ld. Dobó 1940; ld. még Haensch 1997, p. 352-353

⁴⁴ Ld. Kovács 2004 (Fontes II), p. 182-190

⁴⁵ Vö. Szabó M. 1964, p. 165-175; Mócsy 1990, p. 237; legutóbb ld. Szabó M. 2005 a foglalás előtti és azt követő korszak *pannoniai* őslakosságára vonatkozóan

⁴⁶ Összefoglalóan ld. Mócsy 1959 és azt kiegészítően Barkóczi 1964, p. 257-356; ld. még Mócsy 1990, p. 237-242

⁴⁷ Összefoglalóan ld. Marquardt 1872, p. 200-214; Marquardt 1881, p. 503-516; Guiraud 1887; Kornemann 1900, col. 801-830; Deininger 1965, a korábbi kutatások összegzését ld. uo. p. 1-6; ld. még Fishwick 1978, p. 1201-1253; Fishwick 1987

⁴⁸ Ld. még Kornemann 1901, 51-146

⁴⁹ Építési feliratából, vagy a kultusz-szobor posztamensének feliratából kis töredék maradt: RIU, 42 = RSS, 76 = AÉ, 1944: 131 = Tóth, 44 (a képalírás tévesen nr. 43) - *Di[vo] | Clau[di]o ---*; vö. Tóth E. 1974, p. 299-301; ld. még Mráv 1998, p. 217-236

⁵⁰ Sen. *apocol.* 8; Tacit. *ann.* 14, 31

⁵¹ Sen. *apocol.* 8

⁵² Hasonló módon alakult *Gallia Narbonensis* tartományi császárkultuszszervezete is, bár valamivel korábban. A *colonia Narbo Martius Iulia Paterna* lakói elkötelezték magukat arra, hogy örökké tisztelik az *Divus Augustus numenjét* [ld. I. **Addendum** 3], és ez a kezdeményezés képezte *Gallia Narbonensis* későbbi tartományi kultuszának alapját, vö. Gayraud 1969, p. 304-316. A *gallia narbonensis* császárkultusz és tartománygyűlés vezető főpap hivatalát részletes törvény szabályozta. Ez az egyetlen ismert ilyen jellegű tartományi fennmaradt törvénytörzsrész [ld. I. **Addendum** 2]. Alkalmas összehasonlítási alapot jelent a *pannoniai* főpapságra vonatkozólag is, azonban valószínűleg nem teljes értékű az eltérő jellegű papságtípusok (*flamen* és *sacerdos*) miatt. 15-ben *Tarracóban* ugyancsak városi előzménnyel alapították meg *Hispania Citerior* tartományi császárkultuszát – vö. Tac. *ann.* 1, 78; Hänlein-Schäfer 1985, p. 15; vö. még Étienne 1958 a *Hispania Citeriorra* vonatkozó fejezet; ld. még Alföldy 1973; Fishwick 1982, p. 222-233; továbbá Morawiecki 1993, p. 119-131; Haensch 1997, 171 sk.

⁵³ Vö. CIL VI, 934 – *Vespasianustól*: „*conservator caeremoniarum publicarum és restitutor aedium sacrarum*”

⁵⁴ Vö. Suet. *Claud.* 45, *Vesp.* 9; Kienast 1996, p. 90; Összefoglalóan ld. még Fishwick 1995, p. 11-27; Fishwick 1997, p. 31-50

⁵⁵ Vö. Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 24

⁵⁶ Vö. Mráv 1996-1997 [1998], p. 217-236

⁵⁷ AÉ, 1972, 389 = RSS, 38 = RIU, 20 = Tóth, 35 - *Savaria*

⁵⁸ Vö. Szabó Á. 2004 (Dión), p. 256-264

⁵⁹ Vö. még Mócsy 1958, p. 488-498; Mócsy 1990, p. 59-61

⁶⁰ Vö. Turcan 1982, p. 608; Fishwick 1996, p. 87-100; Fishwick 1987, p. 97-98; Hänlein-Schäfer 1985, p. 252-254

⁶¹ Plin. *epist.* 7, 6, 1: “*legatus provinciae*”; uo. 7, 6, 4 “*decretum concilii*”; uo. 7, 10, 2 “*provinciae voluntatem*” etc. Ifj. *Plinius*, aki helytartó is volt, több tartomány/tartománygyűlés *contra* volt helytartó per ügyvédje, szinonimaként használta a *provincia* és a *concilium* szavakat; vö. Deininger 1965, p. 31-32, 104, 126, 139, 140, 155; ld. még CIL III, 7902 = ILS, 7155 = IDR III/2, 93; Piso 1972, p. 464-465 = IDR III/2, 94 = AÉ, 1972: 463 továbbá pl. CIL III, 8257; CIL VI, 3836; CIL X, 8257 etc. Ld. még pl. CIL VIII Suppl., 11017, “...*ex decreto provinciae Africae*”; ld. még Á. Szabó 2003 (LibArch), p. 395-402

⁶² Vö. Póczy 1971, p. 73-110; Póczy 1977; Gömöri 1986, p. 343-396; Gömöri 1990, p. 401-417; Gömöri 1991 (1992), p. 57-70; Gömöri 1993; Gömöri 1994, p. 251-261; Szabó Á. 2004 (SN), p. 121-138

⁶³ Vö. Á. Szabó 2003 (LibArch 1), p. 395-402; továbbá Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 5-33

⁶⁴ A közösségek felsorolása itt és a következő táblázatban Kovács 2004 (Fontes II), p. 184-185 szerint; a *civitasok* városiasodásához ld. még M. Nagy 2003, p. 439-464

⁶⁵ Vö. pl. Gabler 1981, p. 1-32; Gabler 1995, 85-92; Gabler 1999, p. 75-86

⁶⁶ Vö. Fitz 1992-1995, p. 371

⁶⁷ Összefoglalóan ld. Gabler 1977, p. 145-175; Gabler 1999, p. 75-86; Lörincz 2001, továbbá Visy 2000

⁶⁸ Vö. Swoboda 1964; Gabler 1981, p. 1-32; Jobst 1983; Haensch 1997, p. 349-352; Kandler et alii 2004, p. 11-66

⁶⁹ Kovács 2003 (LibArch), p. 277-306; Nagy M. 2004, p. 75-83

- ⁷⁰ Mráv 2003 (LibArch), p. 331-368; Tóth E. 2003 (LibArch 1), p. 307-330
- ⁷¹ Kovács 2004 (Fontes II), p. 184
- ⁷² Mócsy 1990, p. 62; ld. még Redő 2004; Redő 2005, p. 133-144
- ⁷³ Vö. Neumann 1978¹, 1980²; Harl 1979; Piso 1991, p. 171-177; Mader 2004, p. 67-74; Mosser 2005, 159-178
- ⁷⁴ Ld. Szőnyi 1992, p. 35-42; Szőnyi 2004, p. 85-98; Szőnyi 2005, p. 65-74
- ⁷⁵ Vö. Alföldy 1965 (Epigr), p. 95-106; Schejbal 2004, p. 99-129
- ⁷⁶ Mócsy 1990, p. 62
- ⁷⁷ Gregl – Migotti 2004, p. 131-143
- ⁷⁸ Barkóczi 1944-1951; RIU, 773; Mócsy 1990, p. 62, ld. uo. p. 66; Visy 2000, p. 29-37; Borhy 1994, p. 71-82; Borhy et alii 2004, p. 231-251; Borhy 2005, p. 75-82
- ⁷⁹ Vö. Fitz 1978, p. 71-86; Szabó Á. 2000, p. 85-109
- ⁸⁰ Vö. Feticch 1920-1922, p. 58-64, p. 220-221; Mócsy 1962, col. 595; Deininger 1965, p. 116; Fitz 1992-1995, p. 423; Haensch 1997, p. 352; legutóbb ld. Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 5-33, bár valamivel kisebb helyen, mint ahogy korábban azonosítani lehetett. Egy újabb a *forum provinciae* melletti északnyugaton húzódó terület korábban feldolgozatlan sírjait publikáló munka eredményei szerint, vö. Bíró 2004, p. 63-134 és különösen p. 134, 24 tábla.
- ⁸¹ Vö. Szabó Á. 1999 (2000), p. 119-150 és Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 83-119
- ⁸² Hasonló feliratot állítottak a *moesia superiori* települések egy alkalommal, ld. AÉ, 1984: 759 = IMS 6, 27 - *Rufriae Maxima matris sanctissimae Libonius Severus | v(ir) c(larissimus) consula|ris || Scupinorum | Ravennatium | Ariminensium | Vulsinensium | Pisaurensium | Arretinensium | Clusiansium | Asisensium | Alisciansium | Nucerinorum | Attidiensium | Beneventanorum*
- ⁸³ Vö. Szabó Á. 1999 (2000), p. 119-150 és Szabó Á. 2005 (ArchÉrt), p. 83-119 a régebbi irodalommal
- ⁸⁴ Vö. még Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 6-7
- ⁸⁵ Ld. összefoglalóan Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 5-33
- ⁸⁶ Vö. Fitz 1992-1995, p. 371; vö. Kovács 2004 (Fontes II), p. 176-177
- ⁸⁷ Vö. T. Nagy 1986, p. 377-383; vö. még Haensch 1997, p. 98-104; Lörincz 2004 (Orbis Antiquus), p. 35-40
- ⁸⁸ Alföldy 1959, p. 113-141; Lörincz 2000, p. 151-158, p. 159-168; vö. még Zsidi 2005, 101-112; Németh 2005, 113-132; ld. még Kérdő 2005, p. 83-101
- ⁸⁹ Mirković 1971, p. 5-59; Mirković 2004, p. 145-156; Jeremić 2005, p. 179-200
- ⁹⁰ Pinterović 1978; Filipović 2004, p. 157-168
- ⁹¹ Vö. összefoglalóan Alföldi – Nagy L. 1942, p. 135-352; Zsidi P. szerk. 2003; Póczy 2004; Zsidi 2004, p. 167-226; Zsidi 2005, 101-112; Németh 2005, p. 113-132
- ⁹² E. Tóth 1986, p. 163-181
- ⁹³ Vö. Mócsy 1990, p. 63
- ⁹⁴ Vö. Iskra-Janošić 2001; Iskra-Janošić 2004, p. 169-195
- ⁹⁵ Ld. Bertók 2000, p. 101-112; vö. Tóth E. 2006 (Itin), p. 108-137
- ⁹⁶ Vö. Mócsy 1990, p. 62; Dušanović 1967, p. 67-81; Boatwright 2000, p. 39; Milin 2004, p. 253-268; Beutler 2005, p. 215-216
- ⁹⁷ Vö. Fitz 2004, 197-207 a korábbi teljes irodalommal; ld. még Lörincz 2005, p. 53-56; 1994-2001 között hat ásatási szezonban magam is ott dolgoztam
- ⁹⁸ Forni 1956, p. 13-22; a városok császárjelzőihez ld. még Galsterer-Kröll 1972, p. 44-145

- ⁹⁹ Vö. Barkóczi 1944-1951; Borhy et alii. 2004, p. 231-251; Borhy 2005, p. 75-82
- ¹⁰⁰ Vö. E. Szabó 2000, p. 131-149; Mócsy 1951, p. 107-110; Zsidi 2004 (SN), p. 167-226
- ¹⁰¹ Vö. Fitz 1978, p. 71-86; továbbá Szabó Á. 2000, p. 85-109 a régebbi irodalommal
- ¹⁰² Kovács 2003 (LibArch 1), p. 277-306; Tóth E. 2003 (LibArch 1), p. 307-330; Nagy M. 2004, p. 75-83
- ¹⁰³ Mráv 2003 (LibArch 1), p. 331-368
- ¹⁰⁴ Vö. Tóth E. 2006 (SN), p. 49-102; és Tóth E. 2006 (Itin), p. 53-62 a régebbi irodalommal
- ¹⁰⁵ Pannonia szervezetéhez és közigazgatásához összefoglalóan ld. Fitz 1992-1995 a korábbi irodalommal; ld. még Kovács 2003 (Fontes I) és Kovács 2004 (Fontes II) – a markomann háborúig a tartományra vonatkozó források, a végén összefoglaló kísérő tanulmányokkal és a korábbi irodalommal. Előkészületben a Fontes III., folytatálagosan a Fontes IV. s tovább (Kovács P. szóbeli közlése)
- ¹⁰⁶ *Aquincummal* kapcsolatban vö. Alföldi 1942, p. 300-303; Mócsy 1962, col. 595; Deininger 1965, p. 117; Szilágyi 1968, col. 75; *Gorsiummal* kapcsolatban vö. Nagy T. 1942, p. 419-421; ld. még Fitz 1970, p. 152-153; Fitz 1985, p. 257-265; vö. Tóth E. 1991 (1992), p. 97-112; Fitz 1992-1995, p. 424; Haensch 1997, p. 104; ld. még Alföldy 1997, p. 227-241; Fitz 2004, p. 197-208; *Mursával* és *Sopianaeval* kapcsolatban ld. Tóth E. 2006 (SN), p. 53-60
- ¹⁰⁷ Tac. ann. 14, 31; Fishwick 1987, p. 195-218; Fishwick 1995, p. 11-27; Haensch 1997, p. 129
- ¹⁰⁸ Deininger 1965, p. 99 sk.; Turcan 1982, p. 608; Hänlein-Schäfer 1985, p. 252-254; Fishwick 1987, p. 97-98, 308-352; Fishwick 1996, p. 87-100; Haensch 1997, p. 133, 135, 138
- ¹⁰⁹ Tac. ann. 1, 78; Fishwick 1982, p. 222-233; Haensch 1997, p. 171; a városhoz összefoglalóan ld. Alföldy 1978, col. 572-644
- ¹¹⁰ Deininger 1965, p. 130; Fishwick 1987, p. 157; Haensch 1997, p. 177
- ¹¹¹ Deininger 1965, p. 128; Fishwick 1987, p. 219; Haensch 1997, p. 183
- ¹¹² Vö. Deininger 1965, p. 110; Haensch 1997, p. 142
- ¹¹³ Deininger 1965, p. 107 sk.; Gayraud 1969, p. 304-316; Fishwick 1987, p. 240-256; Haensch 1997, p. 141
- ¹¹⁴ Deininger 1965, p. 113; Weber 1985, p. 230-232; Haensch 1997, p. 149
- ¹¹⁵ Lorenz 1987, p. 141; Harl 1989, p. 521-598; Haensch 1997, p. 359; Piccotini 2002, p. 103-116
- ¹¹⁶ Legutóbb ld. Fitz 1992-1995, p. 423-424; Haensch 1997, p. 352; Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 5-33
- ¹¹⁷ Daicovicu – Alicu 1984; Haensch 1997, p. 345-346; Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 83-119
- ¹¹⁸ Vö. Haensch 1997, p. 159 sk. és p. 369
- ¹¹⁹ Apul. flor. 16, 25; vö. még vö. még August. epist. 138, 4, 19; ld. még Deininger 1965, p. 133; Fishwick 1987, p. 257-268; Haensch 1997, p. 91 – alapvetően *Apuleius* utalására (miszerint ott volt főpap) támaszkodva állítható, hogy *Carthago* volt a székhely
- ¹²⁰ Deininger 1965, p. 132; Fishwick 1987, p. 282-294; Haensch 1997, p. 118
- ¹²¹ Részletesebben ld. Szabó Á. 2006 (Savaria) sa.; előadás részeként elhangzott 2006. március 9-én Győrben a Fiatal Római Koros Régészek I. Konferenciáján; *Sirmium* a tartomány és a régió egyik fontos igazgatási központja maradt, vö. még Haensch 1997, p. 103; *Marcus Aurelius Hispania Citerior* tartománygyűlésének küldöttje *Sirmiumban* kereste fel 172 körül, ld. CIL II, 4246 = ILS, 6939 = Alföldy 1973, 97 nr. 111. *Caracallát* 213 őszén ott köszöntötték az *asia proconsularis*beli, *ephesosi* küldöttek, vö. Halfmann 1986, 223; a 213 év ősze Scheid 1998 óta biztos, előtte 213/214-re tették a dátumot; *Maximinus Thrax* ott tartotta a székhelyét, vö. HA, *Maximinus Thrax* etc.

-
- ¹²² Vö. Liv 137; Strabon 4, 3, 2; Suet. *Claud.* 2; Dio 54, 32
- ¹²³ Vö. Tóth E. 2006 (SN), p. 53-60; a *pannoniai* útvonalakhoz legújabbán ld. Tóth E. 2006 (Itin)
- ¹²⁴ Vö. Nagy T. 1942, p. 419-421; ld. még Fitz 1970, p. 152-153; Fitz 1985, p. 257-265; vö. Tóth E. 1991 (1992), p. 97-112; Fitz 1992-1995, p. 424; Haensch 1997, p. 104; ld. még Alföldy 1997, p. 227-241; Fitz 2004, p. 197-208
- ¹²⁵ Alföldi 1942, p. 300-303; Mócsy 1962, col. 595; Deininger 1965, p. 117; Szilágyi 1968, col. 75
- ¹²⁶ Ld. Étienne – Piso – Diaconescu 1990, p. 273-296; vö. még Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 83-119, 5. és 8. képek
- ¹²⁷ Ld. Nagy L. 1942, p. 368, 6. kép (a terület eddigi legrészletesebb alaprajza), a hozzátartozó szöveget pedig ld. uo. pp. 525-578, p. 567-568, szerző jelzi, hogy az amfiteátrum illetve a fallal övezett tér közötti szertartásbeli kapcsolatra utal a két építmény nyugati illetve keleti kapuinak egymáshoz igazítása
- ¹²⁸ Vö. Weber 1985, p. 230-232; Lorenz 1987, p. 129, 141, 144; Harl 1989, pp. 591-598
- ¹²⁹ Ld. Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 83-119
- ¹³⁰ Tóth E. 2006 (SN), p. 53-60
- ¹³¹ Vö. Fitz 1992-1995, 391; Haensch 1997, 104, 446; Alföldy 2003, 226
- ¹³² Vö. Szabó Á. 1999 (2000), p. 119-150
- ¹³³ Vö. Fishwick 1987-2004 – az eddig felhalmozott ismeretek összefoglalása, a tartományi császárkultusz intézményeivel kapcsolatosan a birodalom nyugati feléből
- ¹³⁴ Vö. Á. Szabó 2005 (2006) sa. in HPS (= FölArch 52)
- ¹³⁵ Vö. a témához összefoglalóan pl. Altheim 1939; Alföldi 1967; Mócsy 1977, p. 557-582
- ¹³⁶ Deininger 1965, p. 170-172; Martin 1992, p. 84-113; Ardevan 1998, p. 336; Szabó Á. 1999 (2000), p. 129-130; Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 114-115, nr. 12

V.

ÖSSZEFOGLALÁS

I. Ismert papok

2006. tavaszáig, a kézirat lezártáig személyében 89 papi személy ismert közzétett feliratos források által *Pannonia* illetve *Pannonia Superior* és *Pannonia Inferior principatus*kori bő két és fél évszázados történetéből [P 1-89]. Többségük névszerint ismert, egy részük neve nem maradt fenn, pusztán a törött feliraton a papi cím. Három forrás, ebből két felirat [P 90, 91] és egy auctorforrás csoportosan állít emléket *pannoniai* papoknak a II-III. századokból [P 92]. A feliratos források típusai: síremlékek: síroltár, szarkofág, sírsztélé; fogadalmi oltárok; építési, felújítási feliratok; és szoborbázis illetve szoborposztamens feliratok. Közös jellemzőjük, hogy egy kivétellel [P 90] nem papként végzett tevékenységet örökítenek meg. Legfeljebb a papságért tett felirattal jelzett adomány által kapcsolódik néhány a megfelelő papi hivatalhoz. Az ismert *pannoniai* papok nagyobb részét az államvallási papság tagjai teszik ki. A *principatus* korában a *pannoniai* tartományokból a következő államvallási papi címek ismertek: *antistes*, *augur*, *flamen* és *pontifex*. Mellettük különböző kultuszok *sacerdos*ai tűnnek fel nagyobb számban, akik határozott ideig vagy élethossziglan viselték hivatalukat többségükben hivatalos keretek között [II.5]. Nem túl nagy számban ismertek tartományi főpapok, akik a *sacerdos provinciae* és a *sacerdos Arae Augusti* és *Augustorum* illetve *Augusti nostri* címeket viselték [IV.2-4]. Elvértve különlegesebb papi tisztségek is feltűnnek a tartományban. Így *Divus Claudius* egy *flamen*je a II. századból [P 66], illetve *Divus Marcus* templomának *sacerdosa* [P 26]. Emellett a birodalmi léptékű *Urbs Roma Aeterna* kultusz helyi képviselője is megjelenik egy feliraton [II.6]. Néhány II. századi *sacerdos* kivételével mind római polgárok voltak és latin nyelvterületről származott családjuk a tartományba, illetve helyi romanizálódott családok leszármazottai voltak. Esetenként gyanítható, hogy bevándorolt orientális személy leszármazottai töltöttek be államvallási papságot a III. században. A korszakban ez nem jelentett különlegességet. Római polgárként városuk vallási és társadalmi életébe tagozódtak szervesen. Az államvallási papok messze nagy többsége a municipális *cursus honorum*on belül viselte papságát. Bár a papságnak nincs stabil helye a *cursus honorum*on belül, mégis egyféle, nem a *magistratus*i éves ritmusban váltakozó *honor* volt, amint például egy-egy *scarbantiai* [P 45] és *carnuntumi* [P 55] illetve *mursai* [P 9] feliraton olvasható: *ob honorem- auguratus* illetve *flaminatus* tették adományukat a papi hivatalra pályázók. A főpapi tisztség szintén *honornak* számított

és pedig a *summus honornak* egy tartományon belül. A municipális papi tisztségekre pályázatot követően választották ki a nyertest, akit aztán a megfelelő városi papi *collegiumba* cooptáltak. A papi hivatal elnyerése anyagi hozzájáruláshoz is kötődött, így a tehetősebb rétegekből kerültek ki a papok. Nem maradt minden pályázatnak köbe vésett feliratos nyoma, hiszen egyrészt minden választás alkalmával nem lehetett a város falai – határai közé újabb épületet emelni, se renoválni a nemrég felújítottat. Szoborbázis illetve sírfelirat is kisebb számban maradt fenn. Nem mindenki kapott szobrot, s ha kapott is nem feltétlenül maradt fenn a feliratos bázis. Utóbbi a sírfeliratokra is vonatkozik. A pályázatot nyilvánvalóan a mindennapi közélet működtetésének támogatásával is meg lehetett nyerni. A papi hivatal nyertese a papsággal többféle kedvezményhez jutott és nem csak ő, hanem fiai is [I. **Addendum** 1]. Jelentős részük *decuri*rendű volt főleg a *coloniákban*, de lovagrendi személyek is feltűnnek közöttük. Akik az *ordo decurionum* illetve a lovagrend tagságának vagyoni határát elérték, azok egy része az államvallási papságot is meg tudta finanszírozni. A *municipiumok*ban sokszor csak polgárjoggal rendelkező személyek viseltek papságot, azaz felirataikon nincs feltüntetve, hogy az *ordo decurionum* tagjai lettek volna. A különböző jogi státuszú települések között tapasztalható eltérésnek társadalmi, szociális okai vannak és nem a városi törvény rendelkezik a papság viseletének társadalmi kritériumairól a polgárjog fölött. Azért nem véletlen, hogy a *decuri*ók közül kerültek ki többségükben az államvallási papok, ezzel mintegy ősi hagyományt követve.¹ Elenyésző kivételtől eltekintve a *pannoniai* papok városi településekről ismertek. Sok esetben egész fiatalon, valószínűleg a nagykorúság elérése előtt pályázták meg és váltalták a papságot. Azaz a papság viselete nem volt nagykorúsághoz kötve [vö. P 45]. Mivel az államvallási papi tisztségek élethossziglaniak voltak, így viszonylag kevés személy viselhetett akár egy évszázadon belül is papi tiszte. A városi papi helyek száma korlátozott volt [I. **Addendum** 1], ezáltal megkockáztatható annak megállapítása, hogy bár kevés papot ismerünk egy-egy településről (többségükből egyet sem), azonban ahonnan többről rendelkezünk adatokkal egy évszázadon belül [pl. *Aquincumból* a III. századból, ld. III.1], ott a teljes létszám nagyobb részéről tudomással bírunk.

II. Papi hivatalok

1. *Pannoniából* összesen három *antistesi* tisztséget viselő személyt ismerünk a II. század közepétől a III. század közepéig. Római polgárok voltak az *antistitium* betöltések és latin nyelvközegekből származtak. Mindhárman az illető tartomány legfontosabb városaiból ismertek, a helytartói székhelyekről, illetve egy esetben a tartománygyűlés székhelyéről. Közös vonásuk, hogy hivataluk valamilyen formában összefügg *Nemesis* és vele rokonlányegű istennő tiszteletével, illetve az amfiteátrumi játékokkal. Viselhettek papságot is, azonban *Pannoniában* csak az *antistitium* szerepel a felirato-

kon, aminek az is oka lehet, hogy aktuálisan az volt a magasabb tisztség, illetve a felirátállítatói minőség. A tisztség viselői a város alkalmazásában álltak. *Pannoniában* valószínűleg határozott ideig tartott az *antistitium*, amit mindhárom *antistes* feliratának megadott keletkezése mutat, két esetben *consulneve*ekkel, egy esetben a főpap nevével. A hivatal jellegét tekintve a *pannoniai antistesek* vállásszervező tevékenységet folytattak. *Antistes*ként nem papok voltak elsősorban, hanem az adott hely előljárói, igazgatói a tisztségcímnek megfelelően.

2. Viszonylag kevés *augur*t ismerünk a tárgyalt időszakot, a városok számát és a hivatal fontosságát tekintve. Az ismert *augurok* száma azonban arányos az általános tartományi forráshellyel, vagyis semmilyen lényegi következtetés nem vonható le a kisebb szám alapján, pusztán annyi állapítható meg, hogy mostoha forráshellyel szembesülünk a *provinciában*. Ahonnan több felirat került elő, onnan több *augur*t ismerünk. A *pannoniai augurok* latin nyelvközezből származtak és tisztségeiket városi keretekben viselték nyilván a megfelelő *collegiumon* belül. Az *auguratus*nak inkább helyi szokásjogot képviselő társadalmi feltételei szerint legalább *decuri*órendű volt aki *auguratusra* pályázott, a *coloniákban* mindenképpen. A *municipiumok* kevésbé dokumentáltak. Nem találkozunk a *collegium augurum* feliratos említésével. Azonban a *savariai augurok* [P 90] illetve az *aquincumi augur*párok [III. 1] azt mutatják, hogy helyenként legalább két *augur* működött, vagyis alkothattak testületet oly módon, ahogy a *lex Ursonensis* 66-68. paragrafusai említik [I. Addendum 1]. Az azonos rangú *pontifexek* száma alapján *Poetoviában* is legalább két *augur* lehetett [III. 9]. Nem zárható ki, hogy a *carnuntumi* orientális szentélykörzetben páronként feltűnő papok száma a *colonia* erre vonatkozó szabályzatát tükrözi [III. 4], ami az államvallási papokra is vonatkozhatott, sőt rájuk elsősorban. Utóbbiakról viszont nem maradt elég nagy számú értékelhető adat. Az egyedül alkalmazásban álló *municipiumi augurok* legfeljebb képviselheték a *collegiumot*. Az *auguratusra* pályázó személyek *ob honorem auguratus* tettek adományokat, ami arra utal, hogy több alkalmas személy pályázhatott egy-egy megüresedett *auguri* tisztségre. A jelenség a tartomány északnyugati részén, *Carnuntumban* [P 45] és *Scarbantiában* [P 55] figyelhető meg, azaz fordul elő két esetben. Kevésnek látszó, de a források számához képest teljes számot képvisel mindkét adat. Lévéen *Carnuntum* és *Scarbantia municipiumaiból* ez a két *augur* ismert és mindketten a papságért tettek közadományt. Azon a környéken tehát, ahonnan a *pannoniciani augures* ismertek [P 92]. Ebből az is kiderülhet, hogy az *auguratusra* nem csak vagyoniilag, hanem képzettséget tekintve is nagyobb számú alkalmas személy élt a tartomány ezen sarkában. Viszonylag nagy és egzakt tudanyagot kellett elsajátítson annak a személynek aki *augur* akart lenni. Ebből a szempontból is fontos, hogy a *carnuntumi municipiumi augur* nagyon fiatal volt még a papi hivatal megpályázásakor. *Pannoniában* olyan személy nem ismert, aki az *auguratus* mellett más municipális papi hivatalt is betöltött volna ugyanabban a közigazgatási keretben, azaz városban.

3. A valamikori összeshez képest töredékét ismerjük a *pannoniai flamenek*nek. A tartományban a római jogú városokhoz kötődött a hivatal. Viselői latin nyelvközegből származtak. A III. századi *flamenek* között talán már orientális bevándorló leszármazottja is szerepel. A papi hivatal betöltésének feltétele alapvetően a római polgárjog és a tehetősebb vagyoni állapot volt. Ez utóbbira az *ob honorem flaminatus* tett adományok feliratai utalnak, az ismert *flamenek* számára képest azonban jóval kisebb arányban. De nem volt kritérium olyan közadomány tétele, amelyen köfeliratot el lehetett helyezni. Más módon is lehetett adományt tenni a *flameni* hivatalért. A *daciai Sarmizegetusából* ismert egy személy, aki 142-ben a *flaminatus*ért átvállalta a város *annonáját*.² *Pannoniában*, ahol a *coloniabeli flamenek* az *ordo decurionum* tagjai voltak, a *municipiumi flamenek* néhány kivételtől eltekintve általában csak polgárjoggal rendelkeztek, illetve nem jelezték, hogy *decuriók* lennének. Olyan szentélyt, amelyhez *flameni* hivatal is köthető egyedül *Savariából* ismerünk, azonban hozzátartozó *flameni* címet csak *Sisciából* [P 66]. Nincs egyetlen olyan adat sem, amely a municipális *flaminatus* korlátozott idejére utalna, amint néhány nyugati tartományban látható.³ A feliratok által felölelt korszakon belüli megoszlásuk hosszú ideig viselt *flamonium*ra mutatnak. Bár ugyanazon helyeken kevesebben vannak a *pontifexek* és az *augurok*, de nem annyival, hogy az ő számuk által a *flamonium* egy éves, vagy több éves, de határozott idejűségét lehessen alátámasztani. A tartományban biztosan élethossziglani volt a *flameni* hivatal, amelytől azonban éltkükben megválhattak, ha okuk volt rá, vagy ha megszűnt a papi hivatal jogforrása [pl. P 48]. A *pannoniai flamenek* saját városukban más odatartható papi hivatalt nem viseltek a források szerint. Más tartományokban előfordul, hogy betöltöttek egyéb papi hivatalokat is.⁴ Például *Daciában* szintén nincs olyan eset, hogy a *flamenek* egyéb papi tisztséget viseltek volna ugyanazon közigazgatási keretben, azonban más városban viseltek egyéb papságot. Utóbbi kijelentést a PhD disszertáció II. fejezete [Dacia. Flamen] és a hozzátartozó forrásgyűjtésre alapozva tudom megfogalmazni [Papok, papi testületek – vallási intézmények Daciában és Pannoniában, Budapest 2005, I. 1]. Tartományi főpapok, azaz a *flaminatus*szal összeférő, városon túlmutató császárkultusz, illetve például a császárkultuszhoz közelálló *Urbs Roma Aeterna* tartományi jellegű kultuszának papjai lehettek *Pannoniában* is. *Pannoniából* a közvetlen források által képviselt *Aquincum* kivételével, egy városból egy feliratról egyszerre csak egy *flament* ismerünk. *Savariában* voltak még többen [vö. P 90], és a *pontifexek* javasolható száma alapján talán *Poetoviában*. Néhány felirat egymás mellé eső keltezése megerősíti a lehetőséget, hogy valóban párban álltak hivatalban [III.. 9]. *Carmuntumot* illetően ha az orientális szentélykörzet papsága a *coloniális* berendezkedés mintájára szerveződött, úgy párban viselt államvallási papi hivatalok feltételezhetők ott is [vö. II. 4], ahogy egyébként *Savariában* és *Poetoviában* is megmutatkozik a jelenség *Isis* papjai esetében [II. 5. Sacerdotes Isis; III. 9 és 10].

4. A vélhető összeshez képest jóval kevesebb *pontifexet* ismerünk a *principatus* kori *Pannoniából*. A tartományban a latin nyelvközegeből származó *pontifexek* vannak többségben, hivatalukat *municipiumokban* és *coloniákban* viselték. Általában több *magistraturát* viseltek azok a személyek akik *pontificatust* is betöltöttek. Alapvetően *decurioként* váltak *pontifexszé*, de többen a *lrvirus* után vállalták a papságot. Ennek oka, hogy a *collegium pontificum* helyeinek száma korlátozott volt. Elhalálozást, vagy eltöltést követő üresedés esetén lehetett megpályázni a papi hivatalt, amelynek nyomán cooptálták a *collegiumba* a nyertest. Értelmszerűen az élethossziglani papság ezáltal szintén nem foglalhatott állandó helyet a *cursus honorum*ban. *Pannoniában* a *pontifexek* nem viseltek más papi hivatalt ugyanabban a közigazgatási keretben, azaz városi településen. Többnyire egy hivatalviselő mutatkozik egy helyen, azonban legalább három városban bizonyosan egyszerre több *pontifex* volt hivatalban. Valószínűnek látszik, hogy a *pannoniai municipiumokban* ténylegesen csak egy *pontifex* szolgált, míg a *coloniák* egy részében legalább kettő. A *pontificatust* fiatal kortól el lehetett látni. Papi ténykedésüknek *Pannoniából* nem maradt felírtos nyoma. Tekintettel azonban arra, hogy bármely épület dedikációja, temetés, házasságkötés stb. azaz a római módú mindennapi életvitel megannyi összetevője általuk történhetett formászerűen, biztosak lehetünk abban, hogy tevékenyen résztvettek a tartományi települések mindennapjaiban.

5. A *sacerdosi* címet viselő papok vallási, etnikai és társadalmi szempontból heterogén csoportot képviselnek. Gyakorlatilag nem is tárgyalhatók egységesen, mindegyik a saját külön vallási szabályzatai szerint viselhette a papi tisztét. Ami közös bennük az a *sacerdosi* cím, ami a szentélyek helyével egységben tekintve arra utal, hogy jogilag ők is szabályozott kategóriát képviseltek, vagyis pontosan meghatározott helyre szolt a *sacerdotiumuk*. Ebben a minőségben municipális papoknak tekinthetők ők is vallástól függetlenül. Emellett jóval kevesebben vannak, mint tartományiszerte a templomokra, szentélyekre és általában a különböző vallásokra vonatkozó adatok. Ha nem is mindegyik vallási irányzat igényelt papi vezetést, hiszen egy részük csak a magánvallásosság köréből ismert, más részük biztosan papi vezetéssel működött. Azonban ha utóbbiak nem tagozódtak a városi szervezet rendszerébe, úgy tevékenységük nem lehetett hivatalos, ezáltal a magánvallásosság körébe tartoztak. Valószínűleg rájuk is vonatkoztatt valamely egységes szempontú előírás, azonban nincs erre vonatkozó közvetlen forrás. A *sacerdotes municipiorum* illetve *sacerdotes coloniarum* hivatalai *Pannoniában* több városban szabott idejű megbízatások voltak valószínű a császárkultusz szolgálatában. Néhány esetben kiviláglik, hogy az *ordo decurionum*ba is fel lehetett emelkedni ebből a *sacerdosi* státuszából [vö. III. 1. *Sacerdotes*]. Máshol a hivatali idő szabott idejére a *sacerdosi* idő megjelölése utal [vö. III. 3. és 10]. Azonban néhány kultusz esetében a *sacerdotium* valószínűleg élethossziglani volt, *Isis* papjai esetében feltehetőleg apáról fiúra öröklődően [vö. II. 5. *Sacerdotes Isis*]. A beavatáshoz kötődő misztériumvallások keretében feltűnő *sacerdotiumok* úgy látszik a városon belüli hivatalos státuszukat jelentik a papoknak, akiknek egyébként megvolt a saját, belső szóhasználat szerinti papi címük = beavatási fokozatuk. A *sacerdotium* hivatalos jellegét az ő ese-

tükre vonatkoztatva egyrészt az idő jelölése, másrészt egy esetben a valószínűleg ismételt *sacerdotium*ra való utalás mutatja [P 75]. A *vicus*okból ismert *sacerdos*ok valószínűleg a *vicus* önkormányzatának hatósága alá tartoztak. A rájuk vonatkozó források rendkívül csekély számúak bármilyen általánosabb jellemvonás megmutatkozásához. A vallási változatosság amit a *sacerdos*ok képviselnek általában, összehasonlítva az olárokra és építési feliratokon megjelenő heterogén istenvilággal,⁵ arra utal, hogy az isereknél jóval több vallási irányzat papjának felbukkanása várható még újabb feliratokon, akik közül biztosan nem mindenki viselt jogilag értelmezhető papi címet, az az közigazgatási keretbe is tagozódó papságot.

III. Települések papsága

Tizenhárom *pannoniai* városból ismerünk papokat, és tizenöt igazolt vagy feltételezett városból továbbá városias szervezettel rendelkező településről (*canabae*) nem. A *principatus* kori *pannoniai* városok jelentős részéből így nem ismerünk egy papot sem. A néhány *vicus*ból ismert papi személy arra utal továbbá, hogy a tartományi papság számába további *vicus*beli papokat is be kell számítani. Ezáltal az ismeretlen papok száma még nagyobb, hiszen a katonai táborok melletti *vicus*ok legnagyobb részéből egyáltalán nem ismerünk papokat. Hasonlóképpen a tartomány nem városi jogú településeiről sem. A nagyobb városokból ismertek az államvallás papi intézményei, bár olyan jelentős települések esetében, mint például *Siscia* és *Sirmium* jóval több emlék várható, mint amennyi a jelenben ismert. Úgy látszik a *municipium*ok és a *colonia*ik államvallási papságának helyi szervezete egymástól különbözött. A *municipium*okban egy-egy képviselője ismert egyszerre az *auguro*knak, *pontifex*eknek és *flamen*eknek. Hasonlóképpen egy-egy *sacerdos* is feltűnik, bár ők néhány kivételtől eltekintve általában nem képeznek egyelőre határozottabban jellemezhető szervezeti szabályszerűséget. *Carnuntum*ban, *Savaria*ban és *Poetovio*ban jelentkeznek kettős papságok egy-egy istenség illetve szentély szolgálatában, ami szabályszerűsége utal. Általában azon városokból ahol az államvallási papi hivatalokat is legalább két-két személy képviselte egyszerre egy időben. *Savaria*ban, *Aquincumban* egy korszakon belül csak külön jelző nélküli *sacerdotium*okra van adat. Azonban róluk nem állapítható meg, hogy párhuzamos időszakokban viselték-e a papságot. Gyaníthatóan nem. Feltűnő ugyancsak *Aquincumban*, hogy orientális kultuszokhoz köthető *sacerdotium* nem ismert a városból. A II. században is kétségtelenül létező és nem a *canabae*-ban ápoló orientális kultuszokat így a polgár város falain kívül adminisztrálhatták talán egy különálló szentélykörzetben. Bár ismertek olyan *aquincumi* orientális jellegű kultuszemlékek amelyek a III. században *coloniai* területről kerültek elő, hivatalos létük nyoma, akár papok szintjén is, nem mutatkozik. Az ismert *sacerdotes coloniae* a császárkultusz körébe tartozó tevékenységet végzett, s azt is a II. század második felében és a III. század elején az ismert feliratok szerint. Utána nincs nyomuk. Az ő kronológiájuk is hasonló időhatárok között mozog, mint a *sacerdotes provinciae* időrendje [II. 4 és IV. 2, 3]. A köztük álló kapcsolat kimutatására azonban a jelenlegi

pannoniai forráshelyzet alapján nincs lehetőség. A tartománybeli császárkultuszon belüli jelentőségükre figyelmeztethet a *lex de flamonio provinciae Narbonensis* [I. Addendum 2] egyik rendelkezése, amely értelmében az akadályoztatott tartományi *flamen* egy városi *flamen* kell helyettesítse. Utóbbi tény bár nem pontos párhuzam, azért felértékeli a *sacerdotes- municipii* és *coloniae* jelentőségét, különösen tartománygyűlési és tartományi székhelyeken. Visszatérve az orientális eredetű kultuszokra, egy III. századi *pannonia inferiori* tartományszékhelyi lakossági kompakt vallásosság elképzelhetetlen az orientális kultuszok nélkül, amelyeknek nyomai is vannak. Feltételezhető ezért, hogy szervezett formában akárcsak a *municipiumi* időszakban továbbra is a *colonia* határain kívül, a *territoriumon* léteztek egy szentélykörzetben, ahova a kultuszokat adminisztráló papok is tartozhattak. Ebből a szempontból a jelenlegi ismeretek szerint *Gorsium* szerepe értékelődhet fel a jövőben. A magánvallásosság szintjén pedig természetesen a *colonia* falain belül is jelen lehettek, magánházakban létesült szentélyekben. A *coloniákban*, ahol ez megállapítható volt, mint például *Aquincum*, *Poetovio* és *Savaria* eseteiben, legalább két pap képviselte az államvallási papi hivatalokat. Esetleg *Carnuntumban* is így volt, de államvallási papot innen nem, csak a *coloniális* berendezkedéshez talán alkalmazkodó orientális szentélykörzetbeni kettős papságokat lehet látni. Utóbbiakra a *municipiumi* korszakból is van adat. Ezáltal az államvallási és orientális kultusz adminisztráció legalábbis a *municipiumi* korszakban nem hasonlítható össze. Az államvallási papság a *pannoniai* tartományokban élethossziglani volt, az egyetlen visszavonult *flamen* [P 48] hivataltól való megválásának határozott oka adható. Két jelenség emelkedik ki különösen. *Carnuntumban* és *Scarabantiában* *ob honorem auguratus* tettek adományokat, ami versenyhelyzetre is utal amellet, hogy természetesen anyagiakban mérhető pályázat útján kerülhettek csak hivatalba. A másik, a *sacerdotiumok* különösen nagy száma illetve a kötött ideig tartó *sacerdotiumok*. Az előbbi tulajdonképpen általánosnak mondható a feliratokban gazdagabb településeken. Utóbbi különösen *Carnuntumban* kiemelkedő, de ugyanúgy megtalálható *Poetovióban*, *Savariában* és *Aquincumban* is. A jelenségre részben a papi idő megadása, részben pedig a tovább folytatódó pályafutások esetében a visszauláló *sacerdotalis* kifejezések utalnak. Feltételezhető továbbá például (de valószínűleg nem csak) *Iuppiter Dolichenus* kultuszának hivatalos befogadottsága talán már a III. század előtt, ami főleg a szentélyek helyéből adódó megállapítás, illetve a *sacerdotiumok* idejére vonatkozó felirat záróformulákból is következhethet, és nem csak *Pannonia* vonatkozásában [vö. pl. P 11]. Utóbbi *Pannoniában* különösen *Carnuntum* esetében kiemelkedő, ahonnan a legkorábbi vonatkozó feliratot és szentélyt ismerjük.⁶ A *sacerdosokra* vonatkozó ismeretek kétségtelenül bővülnek majd a jövőben előkerülő feliratok által. Jobban elhelyezhetők lesznek majd egy-egy város, *vicus* illetve összefoglalóan egy tartomány vallási életének kereteiben. Megemlítendő még a három ismert *antistes* [P 51, 60, 62], akik sorsistennők szentélyeit igazgatták. *Sacerdotiumuk* nem állítható, de nem is tagadható. A szentélyhez való sajátosabb kötődésük által talán papok voltak. Utóbbit nem jelölték külön, lévén mindhármuk esetében a magasabb, az igazgatási funkció az *antistitium* volt, amelybe adott esetben a *sacer-*

dotium is beletartozhatott. Ketten *Nemesis* szentélyében, egyikük pedig a városi *Fortuna* szentélyében állt alkalmazásban. A hivataluknak helyet adó települések városok, és pedig helytartói és tartománygyűlési székhelyek. Utóbbi város, *Savaria antistese* valamilyen kapcsolatban állt a tartomány főpapjával, aki *patronusa* volt illetve a főpap elnökleite alatt zajló játékokkal. A *Nemesis* szentély amelyben szolgált a *savariai* amfiteátrum szerepét betöltő teátrum mellett állt. Ugyanezt látjuk az *aquincumi* kollégája esetében is, aki a polgárvárosi amfiteátrum melletti *Nemesis* szentélyből előkerült feliratról ismert [P 60]. Utóbbi a város *pontifex*eivel állt valószínűleg alárendeltségi kapcsolatban. A *carnuntumi antistes*ről alig tudunk valamit, amint a másik kettőről se túl sokat. Jövőbeni feliratos leletek remélhetőleg hozzájárulnak majd a *pannoniai antistitium* hátterének jobb ismeretéhez.

IV. Tartománygyűlések és főpapok

A tartománygyűlésre és a főpapokra vonatkozó rendelkezésünkre álló forrásanyag a tárgyalt korszakhoz képest szintén kevésnek mondható. Néhány alapvető következtetés levonása kísérhető csak meg általuk. *Pannonia* tartománygyűlése *Claudius* kora óta működhetett *provincia* névvel, élén egy *sacerdos provinciae* állt. Működésére csak a *Flavius* kort követően rendelkezünk közvetlen adatokkal. *Traianus* kora a Kárpát-medence történetében alapvető változásokat hozott. Legkésőbb 106-tól kettéosztotta *Pannoniát*, vagyis megalapította *Pannonia Superior* és *Pannonia Inferior* tartományokat. *Pannonia Superior*ban több városi közösség élt, itt *Traianus* egy további várost alapított, *Poetoviót*. A tartománygyűlés *Savariában* tartotta üléseit, akár az I. században. A *poetoviói* főpapi emlékek és a székhelyét ott tartó *procurator* miatt nem lehet szabadulni attól a gondolattól, hogy esetleg *Poetoviónak* is jutott valami jelenleg nem körvonalazható szerep a tartománygyűlés és a tartományi császárkultusz terén. *Pannonia Inferior*ban *Traianus* korában egy város *Sirmium coloniája* létezett, így az alapító császár uralkodási ideje alatt itt ülhetett össze a tartománygyűlés. A két tartománynak az osztatlan *pannoniai* alapokból kinövő külön - külön tartománygyűlése is nyilván egykorú, azaz *traianusi* alapítású, ezáltal közös jellemzőket is mutatnak. *Hadrianus* koráig *Pannonia Inferior*ban a város mellett a létező *civitasok*, illetve egyéb városi rang nélküli civil települések részvétele is valószínű a tartománygyűlésben. *Hadrianus* alatt *Pannonia Inferior* városiasodása elérte a *pannonia superior* szintet, tartománygyűléseik szervezete is hasonlóan alakulhatott. *Pannonia Inferior*ban a források kötődései szerint azonban többször változhatott a tartománygyűlés székhelye a II-III. századok során. A század elején más város híján *Sirmium* lehetett a székhely. A főpapi emlékek a II. század közepétől *Mursához*, a III. század elejétől *Aquincumhoz* kötődnek. A III. század utolsó harmadára *Sopianae* jelentősége is megnőtt, nem zárható ki, hogy a tartománygyűlés miatt.

A *Pannonia Inferior*ból és *Pannonia Superior*ból ismert II. századi *sacerdos provinciae* főpapi cím arra is utalhat, hogy a tartománygyűlések neve hasonlóképpen *provincia* volt, mint korábban *Pannoniában*. Közvetlen adattal nem rendelkezünk,

legfeljebb a *Traianus* korától nagyjából hasonló történetű *Dacia* főpapi és tartománygyűlési intézményei nevezhetők meg lehetséges párhuzamként.⁷ *Pannonia Inferior*ből a III. századból sem ismerünk közvetlen forrást a tartománygyűlésre vonatkozóan, ellenben *Pannonia Superior*ban valószínűleg a *Concilium Provinciae* nevet alkalmazták az intézményre. *Pannonia Superior*ből van rá a legkorábbi adat 208-al bezárólag, legfeljebb 211-212-ből [P 85]. Lehetséges, hogy *Pannonia Inferior*ban sem volt másként. *Pannonia Superior*ből ismerjük a *sacerdos provinciae* főpapi címet felváltó *sacerdos Arae Augusti* főpapi címet, amely a *concilium provinciae* tartománygyűlési névvel megközelítőleg egy időben jelenhetett meg a III. század elején. *Pannonia Superior*ban egy késői, III. *Gordianus* kori feliraton szereplő *sacerdos provinciae* [P 38], és talán az annál is későbbi másik hasonló című főpap [P 20] léte arra mutat, hogy a tartományban újra a II. századi formáját kezdték használni a főpapi címnek. A feltételezhető ismételt címváltás ideje a *Severus* kort után következhetett be. *Pannonia Inferior*ban feltűnik a *sacerdos Arae Augusti nostri* főpapi cím [P 65], amelyet egy a század közepére, vagy azt követő időre keltezhető forrás szerint valamikor felváltott a II. századból ismert *sacerdos provinciae* titulus [P 13]. A tartományok főpapjainak nagyobb része a lovagrend tagja volt, illetve több városban viseltek *magistraturák* a főpapság előtt. A főpapi idő után következetesen feltüntetett *sacerdotalis* jelzőjük akkor is, amikor csak a társadalmi állapotukat jelölték egyébként, arra utal, hogy jelentősége volt a címnek. Valóban a tartomány vezető rendjét alkották. A *narboi* törvény [I. *Addendum* 2] szövegében megfogalmazottakkal egybehangzóan *Pannoniában* is résztvehettek a tartományi szintű közéletben, így pl. a tartománygyűlés tanácskozásain és az ünnepi játékokon.

Végül néhány általánosabb jellemző emelhető ki még egyszer. *Pannonia* korai periódusából alig ismerünk feliratokat amelyek bármilyen intézményt is dokumentálnának. Az általános birodalmi és dunavidéki feliratállítási gyakorlat szerint nem is várható olyan sok adat.⁸ *Pannoniában* a *Flavius* korban kezdődött a komolyabb mérvű feliratállítás gyakorlata, azonban még főleg a hadsereghez kapcsolódóan.⁹ Gyakorlatilag a civil – polgári feliratállítás nagyjából a II. század elejétől válik tömegessé. Papokat is ettől az időtől ismerünk nagyobb számban. A forrásnélküli periódusra, illetve a kevés forrással rendelkező korszakokra vonatkozóan más európai tartományok hasonló intézményeinek jobban adatolt története csak korlátozottan használható fel analógiaként, a tartományonként általában kimutatható helyi sajátosságok miatt.¹⁰ Adott esetben még *Pannonia Superior* és *Pannonia Inferior* papsága is különbségeket mutat egymáshoz képest, különösen a *sacerdotumok*at illetően. Az egyes papi hivatalok tartományi összefüggésből való kiragadása és más tartományokból vett analógiák segítségével való tárgyalása félrevezető lehet. Például *Pannoniában* úgy látszik a tradicionális papi hivatalok élethosszigan tartottak, hasonlóképpen a *flaminatus* is. Kedvezőbb adottságokkal és nagyobb múlttal rendelkező gazdagabb tartományokban, az egy évig tartó municipális *flaminatusra* is van példa. Emellett a nagyobb hagyománnyal rendelkező és gazdagabb tartományokból, amilyen pl. *Baetica* volt, a papi tisztségek sokkal nagyobb változatosságban ismertek a különböző településekről, különös tekintettel a

*flamenekre és sacerdosokra.*¹¹ *Pannoniában* ezzel szemben ahogy láttuk, alapvetően egyféle *flameni* tisztség ismert, a *flamen municipii* vagy *coloniae*, mellette egy esetben a *flamen Divi Claudi*. A *pontifexi* tisztségből is csak egyfélé, a városi *pontificatus* ismerhettük meg, azaz nincs olyan *pontifex* a két tartományból, aki valamely néven nevezett istenség szolgálatában állt volna. Szembetűnő jelenség, hogy a *pannoniai* tartományokban elenyésző a több városban egy személy által viselt papságok száma, sőt alig vannak rá példák. A jelenségnek az alkalmas személyek kis száma lehet az oka, és nem alapvetően a cím vagy rangkórság hiánya. A papság nem csak kiváltságokkal de terhekkel is együttjárt. Az ismert városi *sacerdotiumok* nagyobb része határozott idejű kinevezés volt. A *sacerdotiumok*at illetően a városi császárkultusz papjain kívül az orientális vallási irányzatok tekintetében a *pannoniai provinciákban* viszonylag nagy változatosság tapasztalható, főleg a *syriai* és *aegyptusi* előzményekre visszatekintő kultuszok terén. Mellettük *mithraeumok sacerdosai* is feltűnnek. Alig van azonban olyan papi személy, aki a hadsereghez tartozóan viselte volna a papságát, az egyetlen gyanítható eset [P 82] igazgatási háttere nem vizsgálható meg egyelőre. Ezzel szemben a *legiók* melletti *canabaekből* illetve néhány *auxiliáris vicusból* ismerünk papokat, akik esetleg a katonaság vallási életviteléhez is hozzájárultak. Feltűnő, hogy csak papként nem ismert túl sok személy az egyes orientális kultuszok *sacerdosain* kívül. Ez utóbbiak ritkán vagy soha nem viseltek *magistraturát*, viszont az államvallás papjai az *augurok*, *flamenek* és *pontifexek* az ismert esetek kiemelkedően nagy többségében csak azáltal váltak ismertté, hogy *magistratusként* is tevékenykedtek. Vagyis annak ellenére, hogy Rómát népének vallásossága tette nagygyá *Polübiosz* szerint is,¹² úgy látszik a vallás *imperiummal* nem rendelkező képviselői háttérben álltak a *pannoniai* tartományokban is a *magistratusok* mögött, mondhatni kiegészítő szereppel bírtak. Hasonlóan volt ez máshol is.¹³ A jelenség nem tartományi sajátosság, hiszen alapvetően a római vallási élet rendszeréből fakad. A papság azonban kétségtelenül tekintélyesebbé tette a *magistratus*t és sok papi közreműködést igénylő feladatban önállóbbá. Az is feltűnő, hogy egyetlen női papra vonatkozó felirat sem maradt *Pannoniából*, holott az istennők mellett a *divae* kultuszát is ápolhatták, ahogy más tartományokban.¹⁴ Kirívó hiányként jelentkezik, hogy egyik ismert papi tisztség sem köthető össze közvetlenül, de még közvetetten sem a minden római jogú városban álló *capitoliumi* templommal. A jelenség hosszabb önálló munka keretében, a létező vonatkozó forrásanyag teljeskörű feldolgozása nyomán válik értelmezhetővé, merthogy a *capitoliumi* szentélyekben is volt papi szolgálat, egészen biztosan, amely az államvallási papságot érinthette elsősorban.

Sajátos problémakör a tartománygyűlés és a tartományi főpapok. A témát illető forrászegénység általánosan jellemző a Dunavidékre *Raetiától Moesia Inferiorig* és *Pannoniától Dalmatiáig*. Ebben az összefüggésben a *pannoniai* tartományok nem is állnak rossz helyen. A Dunavidékről *Pannonia Superiorból* és *Daciából* ismert a legtöbb főpap. A *pannonia inferiori* négy személy is soknak számít a térségben, annak ellenére, hogy például a *hispania citeriori* helyzethez képest¹⁵ elenyésző számú ismert személyt jelentenek. Tekintettel a három egyidős dunai tartomány hasonló történelmi körülményeire az intézmények alakulása némi összehasonlítási alapot jelent. Ennek értelmében a főpapi címhasználatban korszakonként megkülönböztethetők

Pannonia Superiorban és Pannonia Inferiorban a sacerdos provinciae, a sacerdos Arae Augusti és sacerdos Arae Augusti nostri, illetve ismételten a sacerdos provinciae titulusok. A tartománygyűlés nevére egy az osztatlan *Pannoniára* vonatkozó forrás a korban általánosan használt *Provincia* nevet valószínűsíti, amely *Dacia* például vételével talán fennmaradt a II. század folyamán *Pannonia Superiorban és Pannonia Inferiorban* is. A III. században *Pannonia Superiorban és Daciában a Concilium Provinciae* illetve a *Concilium Provinciarum Daciarum III* nevet alkalmazták a tartománygyűlésre.¹⁶ *Pannonia Inferiorból* nincs forrás viszont ismert egy olyan forráscsoport amely kiegészítő magyarázatát adhatná esetleg a III. század eleji főpapi címváltsáknak a császárkultusz egyébként is kimutatható és a címváltsással összefüggő általános ideológiai módosulása mellett. Munkahipotézisként fogalmazható meg egyelőre mivel a főpapi címváltsókra legjobb párhuzamokat jelentő *Pannonia Superiorból és Daciából* származó adatokkal nem támasztható alá. Hasonlóképpen ahol a Dunavidéken még feltűnik a *sacerdos Urbis Romae* papi tisztség, mint *Noricumban és Dalmatiában*, onnan nem ismerünk főpapokat, illetve megfelelő számú főpapot, hogy a *Pannonia Inferiorban* megfigyelhető jelenség párhuzamát meg lehessen nevezni. A *sacerdos Urbis Romae* tisztség viselője [P 8] legalább olyan jelentőségű papi hivatalnok volt, mint a *sacerdos Arae Augusti nostri*. A címek egyszerre jelentek meg *Pannonia Inferiorban*, és a *sacerdos Urbis Romae* tisztség eltűntével a *sacerdos provinciae* főpapi címet használták ismételten. A császárkultusz I. századi, szervezés kori periódusában *Augustus és Roma* közös kultusza volt jellemző birodalomszerte a tartományi uralkodókultuszra. A II. századra a kultuszon belül *Roma* a háttérbe került, az újonnan alapított tartományokban nem is tűnt fel tartományi jelentőséggel, így a Dunavidéken sem. A *Hadrianus* által alapított *Templum Urbis*ban tisztelt *Urbs Roma Aeterna* kultusza megjelent a tartományokban is *Hadrianus* kora után, az *Antoninus* de főleg a *Severus* korban. A kultusz szervezett létét jelentő papokra vonatkozó források azonban egysegesen eltűntek azon tartományokból ahol a II. században szervezték meg, így *Pannonia Inferiorból* is. A létideje azonban *Pannonia Inferiorban* a *sacerdos provinciae* címmel jelölt főpapi korszakok között adatolt, a *sacerdos- Arae Augusti és Arae Augusti nostri* címekkel párhuzamosan. Vagyis ott ahol hiányzott az uralkodókultusz mellől *Roma* kultusza, ott megszervezhették, de tartósan nem maradt fenn.¹⁷ Az eseménysor pontos történetére vonatkozó források azonban csak az óvatosságot engedik meg a következtetések megfogalmazását.

Végzőként megismételhető, hogy statisztikailag a létező és ismert források elenyésző kisebbséget jelentenek a hiányzókkal szemben a *pannoniai* tartományok minden papi tisztségére vonatkozólag, egy-két kivételtől eltekintve. Ezért a fenti következtetések – amelyek alapvetően az I. fejezetben bemutatott csekélyszámú forrásra támaszkodnak – egy részre valószínűleg nem állja ki változás nélkül az idő próbáját. A gyakorta megfogalmazott feltételezések és kérdések, amelyekre a létező források adtak lehetőséget vagy beigazolódnak, vagy más megoldási javaslatokat nyernek a forrásanyag szaporodtával vagy új szempontok felvetődésével. Utóbbiakhoz legalább az ismert adatok nyomán feltehető kérdések és megfogalmazható feltevések leírása is közelebb vihet.

Jegyzetek

¹ Ezzel mintha a legrégebbi római hagyományt követnék, vö. Dion. 2, 21, 1-3; 2, 22, 3

² Ld. CIL III, 1448 = IDR III/2, 72 = Ardean, 83 - *Dacia. Sarmizegetusa*

³ Vö. Ladage 1971, p. 80-81

⁴ Ld. Ladage 1971, p. 103-104

⁵ Ld. pl. átfogóbban Tóth I. 1991; Religions and Cults 1998; Tóth I. 2005; egy-egy településre vonatkozóan például: *Aquincum*hoz - Brelich 1938, p. 20-142; Nagy T. 1942, p.386-463; Alföldy 1963, p. 47-69; *Savariához* - Balla 1971, p. 19-36 stb.; tartományi vonatkozásban néhány régészetiileg azonosított szentélyt említ Mócsy 1990, p. 258-260

⁶ AE, 1936: 132 = Merlat, 21 = Vorbeck 1980a, 258 - *Carnuntum. Pfaffenberg - Pro sal(ute) Imperatoris) C(aes(aris) Tra(iani) Hadr(iani) Aug(usti) | p(atris) p(atriciae) porta(m) et muru(m) per | pedes lon(gum) C altu(m) p(edes) VII | iuvent(us) colen(s) Iove(m) Doli|chen(um) inpe(n)sa sua fec(it) - 128-238 között; a carnuntumi, a petronelli részen előkerült dolichenumhoz, amely az egyik legkorábbi ismert szentély ld. még CCID, 218-227 és CCID, p. 144; ld. még itt P 11*

⁷ Vö. Szabó Á. 1999 (2000), p. 119-150 és Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 83-119

⁸ Vö. Alföldy 1991, p. 289-324 továbbá Alföldy 2004, p. 23-38, *Pannoniára* vonatkozóan p. 27-31

⁹ Vö. Mócsy 1971, p. 397

¹⁰ Vö. Delgado Delgado 1998, p. 11-118

¹¹ Vö. Cid 1988, p. 157-164

¹² Polüb. 6, 56, 6-12

¹³ Vö. pl. Rodríguez Neila 1981, p. 91-118

¹⁴ Vö. Cid 1995, p. 95-121

¹⁵ Vö. Alföldy 1973; Fishwick 1981, p. 337-344

¹⁶ Vö. Tóth E. 2001 (ArchÉrt), p. 5-33 és Á. Szabó 2003 (LibArch 1), p. 395-402; ld. még Szabó Á. 1999 (2000), p. 119-150 és Szabó Á. 2004 (ArchÉrt), p. 83-119

¹⁷ Vö. Á. Szabó 2005 (2006) sa. in HPS (= FolArch 52 sa.)

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOM

- AAntHung** — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AArchHung — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Abaecherli 1935 — A. L. Abaecherli, The Institution of the Imperial Cult in the Western Provinces of the Roman Empire, Bologna 1935
AE — L'Année Épigraphique, Paris
AIJ — V. Hoffiller-B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I. Noricum und Pannonia superior, Zagreb 1938
Alföldi – Nagy 1942 — Alföldi A. – Nagy L., A római kor, in Szendy K. szerk. Budapest története I., Budapest az Ókorban, Budapest 1942, p. 135-352
Alföldi 1935 — Alföldi A., Epigraphica I., Pannonia Könyvtár 14 (1935), p. 1-10
Alföldi 1936 — Alföldi A., Pannónia rómaiságának kialakulása és történeti keretei, Századok 70 (1936), p. 1-37, p. 129-162
Alföldi 1940 (ArchÉrt) — Alföldi A., Epigraphica III., ArchÉrt 3/1 (1940), p. 195-235
Alföldi 1942 — Alföldi A., Aquincum városa és a Római világbirodalom, in Szendy K. szerk., Budapest története I, Budapest 1942, p. 266-352
Alföldi 1967 — A. Alföldi, Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus, Darmstadt 1967
Ifj. Alföldi 1943 — Ifj. Alföldi A., Adalék Szombathely római településtörténetéhez (Zur Entstehung der Colonia Claudia Savaria), ArchÉrt 1943, p. 71-86
Alföldi-Rosenbaum 1983-1984 — E. Alföldi-Rosenbaum, Kaiserpriester, in Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung im Liebighaus Museum alter Plastik, Frankfurt am Main 1983-1984, p. 34-39
Alföldy 1959 — G. Alföldy, Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts, AArchHung 11 (1959), p. 113-141
Alföldy 1960 — Alföldy G., Pannoniciani Augures, Antik Tanulmányok 7 (1960), p. 37-52 (= AAntHung 1960, p. 145-164)
Alföldy 1963 — Alföldy G., Aquincum vallási életének története, BudRég 20 (1963), p. 47-69 (= AArchHung 1961)
Alföldy 1964-1965 — G. Alföldy, Die Valerii in Poetovio, Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica 15-16 (1964-1965), p. 137-144
Alföldy 1965 (Situla) — G. Alföldy, Epigraphica, Situla 8 (1965), p. 93-112
Alföldy 1965 (AR) — G. Alföldy, Ein Denkmal des Serapis-Isis Kultes in Pannonien, Alba Regia 4-5 (1963-1964 (1965)), p. 87-90
Alföldy 1965 (Epigr.) — G. Alföldy, Municipium Iasorum, Epigraphica 26 (1965), p. 95-106
Alföldy 1973 — G. Alföldy, Flamines Hispaniae Citerioris. Anejos de Archivo Español de Arqueología 6, Madrid 1973
Alföldy 1974 — G. Alföldy, Noricum, London-Boston 1974
Alföldy 1978 — G. Alföldy, Tarraco, in RE Suppl. XV (1978), col. 572-644
Alföldy 1983 — G. Alföldy, Nochmals Octavius Faustianus, ZPE 51 (1983), p. 230-236
Alföldy 1987 — G. Alföldy, Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962-1985. Mavors Roman Army Researches III, London 1987
Alföldy 1990 — G. Alföldy, Ein Faustkampf um Faustianus?, ZPE 80 (1990), p. 85-188

- Alföldy 1991** — G. Alföldy, Augustus und die Inschriften: Tradition und Innovation, *Gymnasium* 98 (1991), p. 289-324
- Alföldy 1994** — G. Alföldy, La Pannonia e l'Impero romano, in a cura di G. Hajnóczi, *La Pannonia e l'Impero romano*, Roma 1994, p. 25-40
- Alföldy 1997** — G. Alföldy, Die Grossen Götter von Gorsium, *ZPE* 115 (1997), p. 227-241
- Alföldy 1998** — G. Alföldy, Die Ostalpenländer im Altertum. Regionalgeschichte und europäische Geschichte, *Tyche* (13) 1998, p. 1-18
- Alföldy 2000** — G. Alföldy, *Epigraphica Pannonica* II. Inschriften aus der niederpannonischen Limeszone zwischen Matrica und Intercisa, *SN* 16 (2000) [2002], p. 56-57, nr. 14
- Alföldy 2002** — G. Alföldy, *Epigraphica Pannonica* I. Inschriften aus der näheren Umgebung von Aquincum, *ZPE* 140 (2002), p. 263-277
- Alföldy 2002 (Beograd)** — G. Alföldy, Die Anfänge der epigraphischen Kultur der Römer an der Donaugrenze im 1. Jahrhundert n. Chr. in *Regionaler Wissenschaftsdialog "Römische Städte und Festungen an der Donau"*, Beograd 2002, Beograd 2004, p. 23-38
- Alföldy 2003** — G. Alföldy, Altar eines Benefiziers, in *LibArch* II, p. 219-228
- Alföldy 2004** — G. Alföldy, *Epigraphica Pannonica* III. Inschriften aus dem Gebiet der Eravisker und vom Territorium von Aquincum, *SN* 18 (2004), p. 1-48
- Altheim 1939** — Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Berlin 1939
- Altheim 1956** — F. Altheim, *Römische Religionsgeschichte*, Berlin 1956
- ANRW** — *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin-New York
- Aquincum Nostrum II.3** — Die norisch-pannonischen Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen. II. Internationale Konferenz über norisch-pannonische Städte Budapest-Aquincum 11-14. September 2002, Budapest 2005
- ArchÉrt** — *Archaeologiai Értesítő*, Budapest
- Ardevan** — *Repertoriul materialului epigrafic*, in Ardevan 1998, p. 351-472
- Ardevan 1998** — R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană.*, *Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica* 10, Timișoara 1998
- Balla 1971** — L. Balla, Gesellschaft und Geschichte von Savaria, in *RSS*, Budapest 1971, p. 19-36
- Balla 1971 (1973)** — Balla L., *Posseores et vicani vici Vindoniani. Ad CIL III 10570 = 3626*, *A Debreceni Múzeum Évkönyve* 1971 (1973), p. 55-64
- Bánki 1976** — Zs. Bánki, Les bronzes du sanctuaire de Jupiter Dolichenus à Adony, in *Annales de l'Université Jean Moulin (Actes du IVe Colloque International sur les bronzes antiques)*, Lyon 1976, p. 13-18
- Bánki 1982** — Zs. Bánki, Heiligtum des Iuppiter Dolichenus in Vetus Salina, *Alba Regia* 19 (1982), p. 95-133
- Barkóczi - Bónis 1954** — L. Barkóczi - É. Bónis, Das frühromische Lager und die Wohnsiedlung von Adony (Vetus Salina), in *AArchHung* 4 (1954), p. 129-199
- Barkóczi 1944-1951** — L. Barkóczi, *Brigetio I-II.*, *DissPann* II.22, Budapest 1944 - 1951
- Barkóczi 1964** — L. Barkóczi, The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *AArchHung* 16 (1964), p. 257-356
- Barkóczi 1965** — L. Barkóczi, New data on the history of Late Roman Brigetio, *AArchHung* 13 (1965), p. 215-257
- Bassignano 1974** — M. S. Bassignano, *Il flaminato nelle province romane dell' Africa*, Roma 1974

- Bérard 1992** — F. Bérard, *Territorium legionis: camps militaires et agglomérations civiles aux premiers siècles de l'empire*, Cahiers du Centre G. Glotz III, Paris 1992, p. 75-105
- Berciu-Popa 1978** — I. Berciu – Al. Popa, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine*, Leiden 1978
- Berger 1953** — A. Berger, *Encyclopedic dictionary of Roman law*, A. Ph. S., Vol. 43/2, Philadelphia 1953
- Bertók 2000** — Bertók G., „item a Sopianas Bregetione m. p. CXS: Iovia XXXII m. p. ...” Adalékok a Dél Dunántúl római kori településtörténetéhez. Iovia lokalizációja, *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 22 (2000), p. 101-112
- Beszédes – Mráv – Tóth 2003** — J. Beszédes – Zs. Mráv – E. Tóth, *Die Steindenkmäler von Bölsce – Inschriften und Skulpturen – Katalog*, in *LibArch* II, p. 103-170
- Beszédes 1996** — Beszédes J., *Dioscuros ábrázolás sarokkő Alsóhetényből. – Eckstein mit der Darstellung von Dioscur aus Alsóhetény*, *FolArch* 45 (1996), p. 133-155
- Betz 1960** — A. Betz, *Epigraphischer Anhang. Das Weihdenkmal des Faustianus*, *CJb* 6 (1960), p. 29-35
- Betz 1961/62** — A. Betz, *Epigraphischer Anhang. Nachtrag zum Weihdenkmal des Faustianus*, *CJb* 7 (1961/62), p. 86-87
- Beurlier 1891** — E. Beurlier, *Le culte imperial. Son histoire et son organisation depuis Auguste jusqu'à Justinien*, Paris 1891
- Beutler 2005** — F. Beutler, *Ein neuer Decurio von Bassianae*, in F. Beutler – W. Hameter Hrsgg., „Eine ganz normale Inschrift” und ähnliches zum Geburtstag von Ekkehard Weber zum 30. April 2005, *Althistorisch - Epigraphische Studien* Band 5, Wien 2005, p. 215-216
- Birley 1978** — E. Birley, *The Religion of the Roman Army: 1895-1977*, in *ANRW* II. XVI.2 (1978), p. 1506-1541
- Birley 1997** — A. R. Birley, *Hadrian. The restless emperor*, London - New York 1997
- Biró 2004** — Bíró Sz., *Savaria nyugati temetője – Das westliche Gräberfeld von Savaria*, *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 28 (2004), p. 63-134
- Bleicken 1981** — J. Bleicken, *Zum Begriff der römischen Amtsgewalt auspiciu – potestas – imperium*, *Nachr. der Akad. der Wiss. in Göttingen I. Phil.-Hist. Klasse* 9 (1981), p. 257-300
- Boatwright 2000** — M. T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton 2000
- Borhy 1994** — L. Borhy, *Romani e Pannoni. Aspetti dell'acculturazione in una provincia di frontiera*, in a cura di G. Hajnóczi, *La Pannonia e l'Impero romano*, Roma 1994, p. 71-82
- Borhy 2001** — Borhy L., *Pannoniai falfestmény. A Négy Évszak, az Idő és Csillagok ábrázolása egy brigetioi mennyezetfestményen*, Budapest 2001
- Borhy 2004** — L. Borhy et al., *Brigetio. Ergebnisse der 1992-1998 durchgeführten Ausgrabungen (Munizipium, Legionslager, Canabae, Gräberfelder)*, in *Situla* 42 (2004), p. 231-251
- Borhy 2005** — *Militaria aus der Zivilstadt von Brigetio (FO: Komárom/Szőny-Vásártét)*. Indirekte und direkte militärische Hinweise auf Begin, Dauer und Ende der Zivilsiedlung im Lichte der neuesten Ausgrabungen (1992-2004), in *Aquincum Nostrum* II.3, p. 75-82
- Bouché-Leclercq 1871** — A. Bouché-Leclercq, *Les pontifes de l'ancienne Rome*, Paris 1871
- Brellich 1938** — Brellich A., *Aquincum vallásos élete*, in *Laureae Aquincenses* I., *Diss-Pann* II. 10, Budapest 1938, p. 20-142
- Brent 1999** — A. Brent, *The Imperial Cult and the Development of Church Order*, Leiden 1999
- Buday 1914** — Buday Á., *Római felirattan*, Kolozsvár 1914
- BudRég** — Budapest Régiségei, Budapest

- Buócz – Gábler 2002** — T. Buócz – Gábler D., Savaria városhatárának kormeghatározása a Terra Sigillaták tükrében, Szombathely 2002
- Burton 1979** — G. P. Burton, *The Curator Rei Publicae: towards a reappraisal*, *Chiron* 9 (1979), p. 465-487
- Canto 1981** — A. Ma. Canto, *Notas sobre los pontificados coloniales y el origen de culto imperial en la Baetica*, in *La religión romana en Hispania*, Madrid 1981, p. 141-153
- Carandini 2000** — A. Carandini, *Il templum in terra di Bantia*, in a cura di A. Carandini - R. Cappelli, Roma. Romolo, Remo e la fondazione della città, Roma 2000
- CCID** — M. Hörig – E. Schwertheim, *Corpus Cultus Iovis Dolicheni*, Leiden 1987
- Cerfaux – Tondriau 1957** — L. Cerfaux – J. Tondriau, *Le culte des souverains dans la civilisation gréco-romaine*, Paris 1957
- Cid 1988** — R. M. Cid, *Los flamines annui del norte africano. Notes sobre la duración del sacerdocio municipal del culto al emperador*, *Studia Historica* 6 (1988), p. 157-164
- Cid 1995** — R. M. Cid, *La presencia femenina en los cultos cívicos de la religión romana imperial. El caso de las flaminicae – divae*, in J. Alvar – C. Blázquez – C. Gonzalez Wagner (eds.), *Ritual y conciencia cívica en el Mundo Antiguo*, ARYS 7, Madrid 1995, p. 95-121
- CIL** — *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin
- CIMRM** — M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithraicae I-II*, den Haag 1956-1960
- CJb** — *Carnuntum Jahrbuch. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte des Donauraumes*, Wien
- Clauss 1992** — M. Clauss, *Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras - Kultes*, Stuttgart 1992
- Clauss 1999** — M. Clauss, *Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich*, Stuttgart und Leipzig 1999
- Clemente 1972** — G. Clemente, *Il patronato nei collegia dell'Impero Romano*, *Studi classici e orientali* 21, Pisa 1972, p. 142-229
- CommArchHung** — *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, Budapest
- DA** — Ch. Daremberg – E. Saglio – E. Pottier eds., *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, d'après les textes et les monuments, contenant l'explication des termes qui se rapportent aux mœurs, aux institutions, à la religion, et en général à la vie publique et privée des anciens*, Paris 1877 - 1919, V tom., 9 vol., + 1 vol. de tables (= 1962-1963²)
- Daicovicu – Alicu 1984** — H. Daicovicu – D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacia Sarmizegetusa*, București 1984
- Daicovicu 1967** — C. Daicovicu, *Un nou sacerdos Arae Augusti în Dacia*, *Acta Musei Napocensis* 4 (1967), p. 469-470
- Dautova-Ruševljan 1983** — V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u Jugoslovenskom delu provincije donje Panonije – Römische Steindenkmäler aus dem jugoslawischen Gebiet der Provinz Pannonia inferior. Dissertationes et Monographiae Tom. 25*, Novi Sad 1983
- DE** — E. de Ruggiero – N. Festa ed., *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane I*, Spoleto-Roma 1895-
- Deininger 1965** — J. Deininger, *Die Provinziallandtage der Römischen Kaiserzeit von Augustus bis zum Ende des dritten Jahrhunderts n. Chr.*, *Vestigia* 6, München-Berlin 1965
- Delgado 1998** — J. A. Delgado Delgado, *Elites y organización de la religión en las provincias romanas de la Bética y las Mauritánias: sacerdotes y sacerdotios*, *BAR IS 724*, Oxford 1998

- De-Marchi 1903** — A. De-Marchi, Il culto privato di Roma antica II. La religione gentilizia e collegiale, Milano 1903
- Dessau 1876** — H. Dessau, De fastis sacerdotalibus qui vulgo auguribus attribuuntur, in *EE* III, Roma-Berlin 1876, p. 74-76
- Devijver 1976-1993** — H. Devijver, Prosopographia Militarium Equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum I-III, Suppl. I-II, Leuven 1976-1993
- Dimitrijević 1971** — D. Dimitrijević, Praistorijski i anticki Acumincum, Zbornik za likovne umetnosti 6, Novi Sad 1971, p. 3-13
- DissPann** — Dissertationes Pannonicae, Budapest
- Dobó** — Dobó Á., Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes, Budapest – Amsterdam 1975⁴
- Dobó 1940** — Á. Dobó, Publicum Portorium Illyrici, DissPann II.16, Budapest 1940
- Dobrovits 1975** — Dobrovits A., Egyiptom és a hellénizmus, in Egyiptom és az ókori kelet világa. Összegyűjtött tanulmányok I (1933-1944), Budapest 1976
- Domaszewski 1895** — A. von Domaszewski, Die Religion des römischen Heeres, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst 14 (1895), p. 1-142
- Drexler** — W. Drexler, Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern, Mythologische Beiträge. Heft 1, Leipzig 1890
- Dušanić 1967** — S. Dušanić, Bassianae and its Territory, Archaeologia Iugoslavica 8 (1967), p. 67-81
- Duthoy 1979** — R. Duthoy, Curatores Rei Publicae en occident durant le principat: recherches préliminaires sur l'apport des sources épigraphiques, Ancient Society 10 (1979), p. 171-238
- Eck 1979** — W. Eck, Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit, München 1979
- EE** — Ephemeris Epigraphica Corporis Inscriptionum Latinarum Supplementum, Berlin – Roma 1872-
- Erdélyi 1974** — Erdélyi G., Római köfaragás és képzőművészet Magyarországon, Budapest 1974
- Étienne 1958** — R. Étienne, Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien, Paris 1958
- Étienne – Piso – Diaconescu 1990** — R. Étienne – I. Piso – Al. Diaconescu, Les deux forums de la Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, *REA* 92/3-4 (1990), p. 273-296
- Fehér 1997** — B. Fehér, Lexicon Epigraphicum Pannonicum, Budapest 1997
- Fettich 1920-1922** — Fettich N., Adalékok Savaria amphiteátrumához, Az Országos Régészeti és Embertani Társulat Évkönyve I (1920-1922), p. 58-64, p. 220-221
- Filipović 2004** — S. Filipović, Colonia Aelia Mursa, in *Situla* 42 (2004), p. 157-168
- FIRA** — S. Riccobono – G. Baviera – V. Arangio-Ruiz et alii, Fontes Iuris Romani Anteiustiniani I-III² (I. Leges; II. Auctores; III. Negotia), Firenze 1940-1943
- Fishwick 1978** — D. Fishwick, The development of provincial ruler worship in the Western Roman Empire, in *ANRW* II. 16 (1978), p. 1201-1253
- Fishwick 1981** — D. Fishwick, From flamen to sacerdos. The title of the provincial priest of Africa Proconsularis, *BCH* 17 B (1981), p. 337-344
- Fishwick 1982** — D. Fishwick, The altar of Augustus and the municipal cult of Tarraco, *MDAI* (M) 23 (1982), p. 222-233
- Fishwick 1987** — D. Fishwick, The Imperial Cult in the Latin West I/2, Leiden 1987
- Fishwick 1987-2002** — D. Fishwick, The Imperial Cult in the Latin West I-II-III-IV, Leiden 1987, 1991, 1992, 2002

- Fishwick 1995** — D. Fishwick, The temple of Divus Claudius at Camulodunum, *Britannia* 26 (1995), 11-27
- Fishwick 1996** — D. Fishwick, The dedication of the Ara Trium Galliarum, *Latomus* 55 (1996), p. 87-100
- Fishwick 1997** — D. Fishwick, The provincial centre at Camulodunum, *Britannia* 28 (1997), 31-50
- Fishwick 2000** — D. Fishwick, The Career of C. Titius Antonius Peculiaris, *ZPE* 130 (2000), p. 257-260
- Fishwick 2000 (Epigr)** — D. Fishwick, The later careers of provincial priests in the Western Roman Empire, *Epigraphica* 62 (2000), p. 87-100
- Fishwick 2000 (Phoenix)** — D. Fishwick, The Sacred Area at Gorsium (Pannonia Inferior), *Phoenix* 54 (2000), p. 309-331
- Fishwick 2002** — D. Fishwick, The Imperial Cult in the Latin West 3/2, *Provincial Cult / The Provincial Priesthood*, Leiden 2002
- Fitz 1958** — Fitz J., Septimius Severus pannóniai látogatása i. u. 202-ben, *ArchÉrt* 1958, p. 156-173
- Fitz 1967-1968** — J. Fitz, Römische Inschriften im Komitat Fejér, *Alba Regia* 8-9 (1967-68), p. 197-214
- Fitz 1970** — J. Fitz, A concilium provinciae Pannonia Inferiorban, *Alba Regia* 11 (1970), p. 152-153
- Fitz 1972** — J. Fitz, The excavation in Gorsium, *AArchHung* 24 (1972), p. 3-52
- Fitz 1978** — J. Fitz, Grenzberichtigung im Jahre 214 zwischen Pannonia Superior und Inferior, *Alba Regia* 16 (1978), p. 71-86
- Fitz 1979** — J. Fitz, Augusti tres avant 209, *Alba Regia* 17 (1979), p. 49-58
- Fitz 1985** — J. Fitz, Concilia provinciae in Pannonien, in *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz*, Wien 1985, 257-265
- Fitz 1992-1995** — J. Fitz, Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I-IV, *Budapest 1992-1995*
- Fitz 2000** — J. Fitz, *Epigraphica* XV, *Alba Regia* 29 (2000), p. 159-160
- Fitz 2002** — Fitz J., Gorsium társadalma a feliratok alapján, *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értésítője*, 25/3 ((2000-2001) 2002), p. 49-62
- Fitz 2003** — Fitz J., Gorsium - Herculia, Székesfehérvár 2003
- Fitz 2004** — J. Fitz, Gorsium, in *Situla* 42 (2004), p. 197-208
- Fitz 2004 (AR)** — J. Fitz, Gorsium – Herculia. Teil I. Forschungen, *Alba Regia* 33 (2004), p. 25-53
- FolArch** — *Folia Archaeologica*, Budapest
- Forni 1956** — G. Forni, Die römischen Tribus in Pannonien, *CJb* 1956, p. 13-22
- Fröhlich 1891** — Fröhlich R., Aquincumnak római feliratai, *BudRég* 3 (1891), p. 142-164
- Fröhlich 1892** — Fröhlich R., Acumincum vidéke és a régi pannóniai limes I-II., *ArchÉrt* 12 (1892), p. 34-54, p. 115-128
- Gabler 1966** — Gabler D., *Munera Pannonica. Magánszemélyek közcélú adományai Pannoniában*, *ArchÉrt* 93 (1966), p. 20-35
- Gabler 1977** — Gabler D., A dunai limes I-II. századi történetének néhány kérdése, *ArchÉrt* 104 (1977), p. 145-175
- Gabler 1981** — D. Gabler, Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum, *Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums* III (1981), p. 1-32

- Gabler 1989** — D. Gabler, *The Roman fort at Ács-Vaspuszta on the Danubianlimes*, BAR IS 531, Oxford 1989
- Gabler 1995** — D. Gabler, *Early Roman occupation in the Pannonian Bend*, *Roman Frontier Studies* 16 (1995), p. 85-92
- Gabler 1999** — D. Gabler, *The Flavian limes in the Danube bend (Eastern Pannonia)*, *CommArchHung* 1999, p. 75-86
- Gagé 1936** — J. Gagé, *Le <<Templum Urbis>> et les origens de l'idée de <<Renovatio>>*, *Mélanges Franz Cumont I*, Brussels 1936, p. 151-186
- Galsterer-Kröll 1972** — B. Galsterer-Kröll, *Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum*, *Epigraphische Studien* 9 (1972), p. 44-145
- Gayraud 1969** — M. Gayraud, *Temple municipal et temple provincial du culte imperial a Narbonne*, *Rivista di Studi Liguri* 35/1-3, Bordighera 1969, p. 304-316
- Georges 1879** — K. E. Georges, *Ausführliches Lateinisch - Deutsches Handwörterbuch I.*, Leipzig 1879
- Girard – Senn 1977** — Girard – Senn, *Les lois des Romains*, Naples 1977
- Gojkovič 2005** — M. Vomer Gojkovič, *Verbindungen des römischen Heeres mit dem Leben in Poetovio*, in *Aquincum Nostrum* 11.3, p. 49-64
- Gonzalez 1986** — J. Gonzales, *The Lex Iritana: a New Copy of the Flavian Municipal Law*, *The Journal of Roman Studies* 76 (1986), p. 147-243
- González 1989** — J. González, (ed.), *Estudios sobre Urso*, Colonia Iulia Genetiva, Sevilla 1989
- Gömöri 1986** — J. Gömöri, *Grabungen auf dem forum von Scarbantia (1979-1982)*, *AArchHung* 38 (1986), p. 343-396
- Gömöri 1990** — J. Gömöri, *Municipium Flavium Scarbantia*, *Nuovi scavi in una città commerciale situata la via dell'ambra*, in *La Venetia nell'area Padano – Danubiana*, Padova 1990, p. 401-417
- Gömöri (1991) 1992** — J. Gömöri, *Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia*, *CJb* 1991 (1992), p. 57-70
- Gömöri 1993** — Gömöri J., *Sopron, Scarbantia foruma*, TKM 455, Budapest 1993
- Gömöri 1994** — J. Gömöri, *Recent Archaeological Finds Concerning the Topography of Scarbantia*, in *La Pannonia e l'Impero Romano*, Roma 1994, p. 251-261
- Gregl – Migotti 2004** — Z. Gregl – B. Migotti, *Civitas Iovia (Botivo)*, in *Situla* 42 (2004), p. 131-143
- Gudea – Tamba 2001** — N. Gudea – D. Tamba, *Despre templul zeului Iupiter Dolichenus din Municipium Septimium – Über ein Heiligtum in der Municipium Septimium Porolissensium*, *Porolissum* 3, Zalău 2001
- Guiraud 1887** — P. Guiraud, *Les assemblées provinciales dans l'Empire romain*, Paris 1887
- Habel 1894** — Habel, *Antistes*, in *RE I* (1894), col. 2536-2537
- Haensch 1997** — R. Haensch, *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, H. Hellenkemper Hrsg. *Kölner Forschungen* Bd. 7, Mainz 1997
- Halfmann 1986** — H. Halfmann, *Itinera principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, *HABES* Bd. 2, Stuttgart 1986
- Hänlein-Schäfer 1985** — H. Hänlein-Schäfer, *Veneratio Augusti. Eine Studie zu den Tempeln des ersten römischen Kaisers*, *Archaeologia* 39, Roma 1985
- Harl 1979** — O. Harl, *Vindobona. Das römische Wien*, *Wiener Geschichtsbücher* Bd. 21/22, Wien 1979

- Harl 1989** — O. Harl, Der Stadtplan von Virunum nach Luftaufnahmen und Grabungsberichten, Jahrbuch des Römisch – Germanischen Zentralmuseum Mainz 1989, p. 591-598
- Harl 1997** — O. Harl, Norikum oder Oberpannonien? Die Grabdikula eines Kaiserpriesters aus Bad Waltersdorf / Steiermark, in Komos. Festschrift für Thuri Lorenz zum 65. Geburtstag, Hrg. von G. Erath - M. Lehner - G. Schwarz, Wien 1997, p. 185-203
- Harl-Lőrincz 2002** — F. Harl - B. Lőrincz, A római kőtár vezetője a komáromi erődrendszer VI. bástyájában, Komárno – Wien 2002
- Helgeland 1978** — J. Helgeland, Roman Army Religion, in ANRW II. 16. 2 (1978), 1470-1505
- Herz 1975** — P. Herz, Untersuchungen zum Festkalender der römischen Kaiserzeit nach datierten Weih- und Ehreninschriften, Mainz 1975
- Herz 1978** — P. Herz, Kaiserfeste der Prinzipatszeit, in ANRW II. 16. 2 (1978), p. 1135-1200
- Herzog-Hauser 1924** — G. Herzog-Hauser, Kaiserkult, in RE IV. Suppl. 4 (1924), col. 806-853
- Hesberg 1978** — H. von Hesberg, Archäologische Denkmäler zum römischen Kaiserkult, in ANRW II. 16. 2 (1978), p. 911-995
- Hirschfeld 1866** — O. Hirschfeld, I sacerdoti dei municipi romani nell'Africa, Annali dell' - Istituto di corrispondenza archaeologica 38 (1866), p. 28-77
- Hirschfeld 1913** — O. Hirschfeld, Zur Geschichte des Römischen Kaiserkultus (1888), in Kleine Schriften, Berlin 1913, p. 471-504
- Hornum 1993** — M. B. Hornum, Nemesis, the Roman State and the Games, Leiden 1993
- HPS** — Hungarian Polis Studies, Debrecen
- Hübner 1876** — A. Hübner, Legis coloniae Iuliae Genetivae urbanorum sive Ursonis datae A. V. C. DCCX. Fragmenta Nova. Additamentum ad Corporis vol. II, EE III (1876), p. 87-90
- Hübner 1980** — D. v. Hübner, Antistes, in Lexicon des Mittelalters, München – Zürich 1980, p. 725-726.
- IDR** — Inscriptiile Daciei Romane – Inscriptiones Daciae Romanae, București – Paris; IDR III/1-3 – București; III/5 – I. Piso ed., Paris 2001
- IGBulg** — Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, Sofia
- ILD** — C. C. Petolescu, Inscriptiile latine din Dacia – Inscriptiones Latinae Daciae, București 2005
- ILJug** — A. – J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubjana 1963; Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubjana 1978; Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, Ljubjana 1986
- ILLPRON** — M. Hainzmann – P. Schubert, Inscriptionum lapidarium Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum, fasc. 1-3, Berlin - New York 1986-1987
- ILS** — H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin 1882-1916
- IMS** — Inscriptions de la Mésie Supérieure, Beograd 1976-
- Iskra-Janošić 2001** — I. Iskra-Janošić, Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta, Posebna izdanja XIII, Zagreb – Vinkovci 2001
- Iskra-Janošić 2004** — I. Iskra-Janošić, Colonia Aurelia Cibalae. Entwicklung der Stadt, Situla 42 (2004), p. 169-195
- Jacques – Scheid 1990** — F. Jacques – J. Scheid, Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.), Les structures de l'Empire romain, Paris 1990
- Jacques 1983** — F. Jacques, Les curateurs des cités dans l'occident romain de Trajan a Gallien, Paris 1983

- Jeremić 2005** — M. Jeremić, Sirmium – l'organisation urbaine à la lumière de nouvelles recherches, in *Aquincum Nostrum* II.3, p. 179-200
- Jobst 1983** — W. Jobst, Provinzhauptstadt Carnuntum. Österreichs größte archäologische Landschaft, Wien 1983
- Kádár 1963** — Kádár Z., A pannóniai Roma-kultusz történetéhez (Az aquincumi ún. Venus Victrix ikonográfiai és történeti problémái), *BudRég* 20 (1963), p. 71-83
- Kaizer 2004** — T. Kaizer, Latin-Palmyrean Inscriptions in the Museum of Banat at Timișoara, in *Orbis Antiquus*, p. 565-569
- Kajanto 1965** — I. Kajanto, The Latin Cognomina (*Comm. Human. Litt.* XXXVI. 2), Helsinki 1965
- Kancik – Hitzl 2003** — H. Kancik – K. Hitzl (Hg.), Die Praxis der Herrscherverehrung in Rom und seinen Provinzen, Tübingen 2003
- Kandler et alii. 2004** — M. Kandler et alii, Carnuntum, in *Situla* 42 (2004), p. 11-66
- Kérdő 2005** — K. H. Kérdő, Die Anfänge von Aquincum und die Änderungen in der Siedlungsstruktur in Viziváros in den Jahrhunderten der Römerzeit, in *Aquincum Nostrum* II.3, p. 83-100
- Kienast 1996** — D. Kienast, Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie, Darmstadt 1996² (= 2004³)
- Kolbe 1963/64** — H.-G. Kolbe, Die Laufbahn des Faustianus aus Carnuntum, *CJb* 1963/64, p. 48-54
- Kolbe 1987** — H.-G. Kolbe, Zum Faustianus-Stein aus Carnuntum, *CJb* 1987, p. 93-103
- Kolbe 1989** — H.-G. Kolbe, Nachtrag zum Faustianus-Stein aus Carnuntum, *ZPE* 78 (1989), p. 243-245
- Kornemann 1900** — E. Kornemann, Concilium, in *RE* IV.1 (1900), col. 801-830
- Kornemann 1901** — E. Kornemann, Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte, in *Klio* 1 (1901), p. 51-146
- Kornemann 1900 (RE)** — E. Kornemann, Curatores, in *RE* IV. 8 (1901), col. 1774-1813
- Kovács – Fehér 2003** — Kovács P. – Fehér B. ed., *Fontes Pannoniae Antiquae* I. Korai földrajzi szerzők – a római hódítás kora (Kr. u. 54-ig), Budapest 2003 (= *Fontes I*)
- Kovács – Fehér 2004** — *Fontes Pannoniae Antiquae* II. Pannonia története Kr. u. 54–166 közt, Budapest 2004 (= *Fontes II*)
- Kovács 1997-1998** — Kovács P., Civitas Eraviscorum, Antaeus. *Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1997-1998), p. 278-295
- Kovács 1999** — Kovács P., Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén, Piliscsaba 1999
- Kovács 2002** — Kovács P., Oppidum Scarbantia Iulia, *Antik Tanulmányok* 46 (2002), p. 147-191
- Kovács 2003 (Fontes I)** — Kovács P., Összefoglalás. Az antik világ és Pannonia, in Kovács – Fehér 2003, p. 264-299
- Kovács 2003 (LibArch)** — P. Kovács, Mogetiana und sein territorium, in *LibArch* 1, p. 277-306
- Kovács 2004 (Fontes II)** — Kovács P., Pannonia története 54-166 között a források fényében, in Kovács – Fehér 2004, p. 164-193
- Kovács 2004 (Orbis Antiquus)** — P. Kovács, Some notes on the Building Inscription of C(aius) Titius Antonius Peculiaris from Bátmonostor (CIL III 10496 = 6452), in *Orbis Antiquus*, p. 79-88
- Kovács 2004 (rec.)** — Kovács P., Bölske. Römische Inschriften und Funde, *Antik Tanulmányok* 48 (2004), p. 195-206
- Kovács 2005** — Kovács P., Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk, *SN Suppl.* 5, Pécs 2005

- Köves-Zulauf 1995** — T. Köves-Zulauf, Bevezetés a római vallás és munda történetébe, Budapest 1995
- Krascheninnikoff 1894** — M. Krascheninnikoff, Ueber die Einführung des provinziellen Kaisercultus im römischen Westen, *Philologus* 53 (1894), p. 147-189
- Kuzsinszky 1891** — Kuzsinszky B., Az aquincumi amphitéátrum, *BudRég* 3 (1891), p. 82-139
- Kuzsinszky 1937** — Kuzsinszky B., Az Aquincumi Múzeum római köemlékeinek ötödik sorozata, *BudRég* 12 (1937), p. 61-152
- Ladage 1971** — D. Ladage, Städtische Priester- und Kultämter im Lateinischen Westen des Imperium Romanum zur Kaiserzeit. Inaugural Dissertation, Köln 1971
- Ladage 1980** — D. Ladage, Sozial Aspekte des Kaiserkultes, in W. Eck – H. Galsterer – H. Wolff (Hrsg.), Studien zur Antiken Sozialgeschichte, Festschrift F. Vittinghoff, Köln – Wien 1980, p. 377-388
- Láng 1941** — F. Láng, Das Dolichenum von Brigetio, *DissPann* II.11, 1941
- Langhammer 1973** — W. Langhammer, Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2-4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit), Wiesbaden 1973
- László – Nagy – Szabó 2005** — László L. szerk., László L. – Nagy L. – Szabó Á., Mithras és misztériumai, Budapest 2005
- Latté 1948** — K. Latté, Augur und Templum in der Varronischen Auguralformel, *Philologus* 97 (1948), p. 143-159
- Lebek 1994** — W. D. Lebek, Domitians Lex Latii und die Duumviri, Aedilen und Quaestoren in Tab. Irn. Paragraph 18-20, *ZPE* 103 (1994), p. 253-292
- Leunissen 1989** — P. M. M. Leunissen, Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180-235 n. Chr.). Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Elite im römischen Kaiserreich, in *Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology*, vol. VI, ed. P. W. de Neeve – H. W. Pleket, Amsterdam 1989
- LibArch** — Libelli Archaeologici Ser. Nov., Budapest; No. I: Á. Szabó – E. Tóth Hrsg., Pannonica provincialia et archaeologia. Studia sollemnium auctorum hungarorum Evgenio Fitz octogenario dedicata, Budapest 2003; No. II: Á. Szabó – E. Tóth Hrsg., Bölske. Römische Inschriften und Funde, Budapest 2003
- Liebenam 1890** — W. Liebenam, Zur Geschichte und Organisation des römischen Vereinswesens, Leipzig 1890 (Aalen 1964)
- Liebenam 1900** — W. Liebenam, Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche, Leipzig 1900
- Liertz 1998** — U. M. Liertz, Kult und Kaiser. Studien zu Kaiserkult und Kaiserverehrung in den Germanischen Provinzen und in Gallia Belgica zur römischen Kaiserzeit, Rom 1998
- LIMC** — Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Basel – München
- Linderski 1986** — J. Linderski, The Augural Law, in *ANRW* II.16.3 (1986), p. 2146-2312
- Lorenz 1987** — T. Lorenz, Römische Städte, Grundzüge 66, Darmstadt 1987
- Lovenjak 1998** — M. Lovenjak, Einleitung, in *Inscriptiones Latinae Sloveniae* I. Neviodunum, Situla 37, Ljubljana 1998, p. 10-23
- Lőrincz 2000** — B. Lőrincz, Legio I Adiutrix és Legio II Adiutrix, in Y. Le Bohec – C. Wolff eds. *Les Légions de Rome sous le Haut-Empire*, Actes du Congrès de Lyon (17-19 septembre 1998), Coll. du Centre d'Études Romaines et Gallo-Romaines N. s. N° 20, Lyon 2000, vol. 1., p. 151-158, p. 159-168

- Lőrincz 2001** — B. Lőrincz, Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit I. Die Inschriften (Wiener Archäologische Studien 3), Wien 2001
- Lőrincz 2004 (Orbis Antiquus)** — B. Lőrincz, Zur Statthalterliste der römischen Provinz Pannonia inferior, in *Orbis Antiquus*, p. 35-40
- Lőrincz 2004 (ZPE)** — B. Lőrincz, Register zu Lieferung 6 der römischen Inschriften Ungarns (= RIU) das Territorium von Aquincum, die Civitas Eraviscorum und die Limesstrecke Matrica – Annamatia und das Territorium von Gorsium, ZPE 148 (2004), p. 291-312
- Lőrincz 2005** — B. Lőrincz, Zu den besatzungen der Auxiliarkastelle in Ostpannonien, in *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz Beograd 16-19 Oktober 2003*, Beograd 2005, p. 53-66
- LTL** — F. Corradini, *Lexicon totius latinitatis*, Tom. I, Patavii 1864-
- Madarassy 1998** — Madarassy O., Canabae legionis II Adiutricis, in *Pannoniai kutatások*. Bólske 1998, Szekszárd 1999, p. 69-75
- Madarassy (1997) 1999** — Madarassy O., Canabae legionis II Adiutricis, in *Roman Frontier Studies 17 (1997)*, Zalaú 1999, p. 643-650
- Mader 2004** — I. Mader, Vindobona. Die zivile Siedlung, in *Situla 42 (2004)*, p. 67-74
- Mallon 1944** — Mallon, Los bronzes de Osuna, *Arch. Esp. de Arqueol.* 56 (1944)
- Maróti - Mráv 2003** — Maróti É. - Mráv Zs., *Kiadatlan római kori emlékek Pest megyéből*, BudRég 2003, p. 247-260 (= Maróti - Mráv 2004)
- Marquardt 1872** — I. Marquardt, De provinciarum romanarum conciliis et sacerdotibus, EE I (1872), p. 200-214
- Marquardt 1881** — J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung I²*, Leipzig 1881
- Marquardt 1885** — I. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung II²*, Leipzig 1885
- Martin 1992** — F. Martin, *Kolonialprägungen aus Moesia Superior und Dacia*, Budapest – Bonn 1992
- Marton 1936** — Marton L., *A római császárok cultusa*, Budapest 1936
- Mellor 1981** — R. Mellor, The goddess Roma, in *ANRW II.17.2 (1981)*, p. 950-1030
- Merlat** — P. Merlat, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Jupiter Dolichenus*, Rennes 1951
- Mikl-Curk – Tušek 1985** — I. Mikl-Curk – I. Tušek, O Središću Poetovione – Über das Zentrum von Poetovio, *Arheološki Vestnik* 36 (1985), p. 285-314
- Milín 2004** — M. Milín, Bassianae, in *Situla 42 (2004)*, p. 253-268
- Mirković 1971** — M. Mirković, Sirmium – its history from the I century A. D. to 582 A. D., *Archaeological Investigations in Syrmian Pannonia I*. 1971, p. 5-59
- Mirković 2004** — M. Mirković, Sirmium, in *Situla 42 (2004)*, p. 145-156
- Mócsy 1951** — Mócsy A., *Attributio Aquincumban és a város decurioi*, *ArchÉrt* 78 (1951), p. 107-110
- Mócsy 1953** — A. Mócsy A., *Das Territorium Legionis und die Canabae in Pannonien*, *AArchHung* 1953, p. 179-200
- Mócsy 1958** — A. Mócsy, *Zur Geschichte der peregrinen Gemeinden in Pannonien*, *Historia* 6 (1958), p. 488-498
- Mócsy 1959** — A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959
- Mócsy 1962** — A. Mócsy, *Pannonia*, in *RE Suppl. IX (1962)*, col. 515-776
- Mócsy 1971** — A. Mócsy, *Das Inschriftenmaterial einer Provinz als widerspiegelung der Romanisation*, in *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967*, Oxford 1971, p. 397

- Mócsy 1974** — A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London – Boston 1974
- Mócsy 1975** — Mócsy A., *Pannonia a korai császárkorban és Pannonia a késői császárkorban*, Budapest 1975
- Mócsy 1977** — A. Mócsy, *Pannonien und die Soldatenkaiser*, in ANRW VI.2, Berlin 1977, p. 557-582
- Mócsy 1980** — A. Mócsy, *Zu den Auxiliavici in Pannonien.*, in W. Eck (Hrsg.) *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift Friedrich Vittinghoff*, Köln – Wien – Böhlau 1980, p. 365-376
- Mócsy 1982** — A. Mócsy, *Der Decurio von Salla, Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 16 (1982), p. 309-312
- Mócsy 1983** — A. Mócsy (et R. Feldmann, E. Marton, M. Szilágyi), *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso, Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes, Series III. volumen 1*, Budapest 1983
- Mócsy 1990** — Mócsy A., *A civitas peregrinák; Municipiumok és coloniák; Canabae és auxiliáris vicusok; Auxiliáris vicusok; Lakosság és társadalom; Szentélyek és kultusz helyek* in PRKK, p. 58-59; p. 59-61; p. 61-64, p. 65-66, p. 234, p. 237-242, p. 258-260
- Mommsen 1876** — Th. Mommsen, *Legis coloniae Genetivae - add. vol. II*, p. 91-96; *Commentarium*, EE III (1876), p. 97-112
- Morawiecki 1993** — L. Morawiecki, *Die Munizipalaristokratie und die Anfänge des Imperatorenkults in Spanien im Lichte der numismatischen Quellen*, in L. Mroczewicz – H. Iłski Hg. *Prosopographica*, Poznań 1993, p. 119-131
- Mosser 2005** — M. Mosser, *Zivile und militärische Aspekte in der Nutzung des Legionslagerareals von Vindobona*, in *Aquincum Nostrum* II.3, p. 159-178
- Mráv – Ottományi 2004** — Mráv Zs. – Ottományi K., *De{i}fu(n)c(tus) exp(editione) Germ(anica) Lauri(aco) morte sua. Egy Caracalla alamann expedíciója során elhunyt katona szarkofágja Budaörsről*, SN 18 (2004), p. 49-98
- Mráv 1998** — Mráv Zs., *Architrávfelirat Savariából a város nevének említésével*, *Savaria* 23/3, (1996-1997) [1998], p. 217-236
- Mráv 2000** — Zs. Mráv, *Der Besuch Caracallas und der Deus Invictus Serapis-Kult in Pannonien*, *CommArchHung* 2000, p. 67-97
- Mráv 2002** — Zs. Mráv, *Die Brückenbauinschrift Hadrians aus Poetovio*, *CommArchHung* 2002, p. 15-57
- Mráv 2003 (LibArch)** — Zs. Mráv, *Die Statuenbasis des Philippus Arabs aus Környe in LibArch* I, p. 331-368
- Mráv 2003 (Teutanus)** — Zs. Mráv, *Castellum contra Tautantum – Zur Identifizierung einer spätrömischen Festung*, *LibArch* II., p. 329-376
- Mráv 2004** — Zs. Mráv, *Die gründung Emonas und der Bau seiner Stadtmauer*, *AAntHung* 41 (2004), p. 81-98
- Mráv 2005 (Aegyptus)** — Zs. Mráv, *Die severerzeitliche Fassade des Isis-Heiligtums in Savaria*, in *Aegyptus et Pannonia* II, Budapest 2005, p. 123-156
- Mráv 2005 (2006)** — Zs. Mráv, 2005 (2006) HPS sa.
- Nagy L. 1942** — Nagy L., *Topográfia és Családi és társadalmi élet*, in Szendy K. szerk. *Budapest története I/1* Budapest 1942, p. 353-385 és 525-578

- Nagy M. 1989** — Nagy M., Pannonia autonóm városi közösségei és felső vezetőrétegük I-III., Kandidátusi Disszertáció, Budapest 1989
- Nagy M. 2003** — Nagy M., Die Beziehung der im Siedlungsgebiet der Urbevölkerungsgruppen entstandenen Civitates und Municipii, in *LibArch* 2, Budapest 2003, p. 439-464
- Nagy M. 2004** — Nagy M., Mogetiana, in *Situla* 42 (2004), p. 75-83
- Nagy T. 1942** — Nagy T., Vallási élet Aquincumban, in Szendy K. szerk. Budapest története I/2, Budapest 1942, p. 386-463
- Nagy T. 1971** — T. Nagy, Der Vicus und das Municipium von Aquincum, *AArchHung* 23 (1971), p. 59-81
- Nagy T. 1973** — Nagy T., Budapest története az őskortól a honoglalásig, in Budapest története I, Budapest 1973, p. 39-216
- Nagy T. 1985** — T. Nagy, Pannonier in den Richterdekuriën, in *Römische Geschichte, Altertums-kunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz*, Wien 1985, p. 417-444
- Nagy T. 1986** — T. Nagy, Traian und Pannonien. Ein Beitrag zur Geschichte Pannoniens, *Studien zur Militärgrenzen Roms III. 13, Internationaler Limeskongreß Aalen 1983, Vorträge*, Stuttgart 1986, p. 377-383
- Németh 1998** — Németh M. ed., The Roman Town in a Modern City, Proceedings of the International Colloquium held on the occasion of the 100th Anniversary of the Aquincum Museum 1994, Budapest, in *Aquincum Nostrum II*, Budapest 1998
- Németh 1999** — Németh M., Vezető az Aquincumi Múzeum Kötárában, Budapest 1999
- Németh 2005** — M. Németh, Epigraphische Angaben zur Topographie des Legionslagers und der Militärstadt von Aquincum, in *Aquincum Nostrum II.3*, p. 113-132
- Neumann 1980** — A. Neumann, Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens, Wien (1978¹) 1980²
- Noll** — R. Noll, Die Griechischen und Lateinischen Inschriften der Wiener Antikensammlung, Wien 1986²
- OPEL** — B. Lőrincz comp. et corr., *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum I²-IV*, Wien – Budapest 1999-2005
- Orbis Antiquus** — L. Ruscu – C. Ciongradi – R. Ardevan – C. Roman – C. Găzduc Eds., *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca 2004
- Pflaum 1968** — H. G. Pflaum, Les juges des cinq décuries originaires d'Afrique romaine, *AntAfr* 2 (1968), p. 135-195
- Pflaum 1976** — H. G. Pflaum, Les prêtres du culte impérial sous le règne d'Antonin le Pieux, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1976, p. 194-208
- Piccottini 1994** — G. Piccottini, Mithrastempel in Virunum, *Klagenfurt* 1994
- Piccottini 2002** — G. Piccottini, Virunum, in *Situla* 40, p. 103-116
- Pinterović 1978** — D. Pinterović, Mursa. I njeno produkcije u antičko doba – Mursa und sein Raum in der Zeit der Antike, *Osijek* 1978
- PIR²** — *Prosopographia Imperii Romani saec. I-III²*, Berlin, Pars I: E. Groag – A. Stein 1933 (A-B); II: E. Groag – A. Stein 1936 (C); III: E. Groag – A. Stein 1943 (D – F); IV: Fasc. 1 – A. Stein 1952 (G), 2 – E. Groag – A. Stein szerint 1958 (H), 3 – L. Petersen 1966 (I); V: Fasc. 1 – L. Petersen 1970 (L), 2 – L. Petersen 1983 (M), 3 – L. Petersen 1987 (N-O); VI: L. Petersen – K. Wachtel 1998 (P); VII: Fasc. 1 – K. Wachtel 1999 (Q-R)
- Piso 1972** — I. Piso, Publius Furius Saturninus, *Acta Musei Napocensis* 9 (1972), p. 463-471
- Piso 1991** — I. Piso, Municipium Vindobonense, *Tyche* 6 (1991), p. 171-177

- Piso 2003** — I. Piso, Jupiter Optimus Maximus auf dem Pfaffenberg / Carnuntum I. Die Inschriften, Der Römische Limes in Österreich 41, Wien 2003
- Póczy 1971** — Póczy K., Die Anfänge der Urbanisation in Scarbantia, AArchHung 23 (1971), p. 73-110
- Póczy 1972** — Póczy K., Aquincum első aquaeductusa, ArchÉrt 99 (1972), p. 15-32
- Póczy 1977** — Póczy K., Scarbantia. A római kori Sopron, Budapest 1977
- Póczy 1998** — Póczy K., Iuppiter Optimus Maximus Teutanus, in Religions and Cults, 1998, p. 29-32
- Póczy 2004** — Póczy K., Aquincum. Budapest római kori történelmi városmaga, Budapest 2004
- Popović 1993** — V. Popović, Sirmium, a Town of Emperors and Martyrs, in D. Srećković ed. Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia, Beograd 1993, p. 15-27
- Preisich 1977** — P. Preisich, Quaestiones de libris pontificiis, Bratislava 1874, p. 1-47 és P. Preisich, Fragmenta librorum pontificorum, Tilsit 1878, p. 1-22 in Arno Press ed. Two Studies on the Roman pontifices, New York 1975
- Price 1980** — S. R. F. Price, Between man and god: Sacrifice in the Roman Imperial Cult, The Journal of Roman Studies 70 (1980), p. 28-43
- Price 1996** — S. R. F. Price, The Place of Religion: Rome in the early Empire, in Cambridge Ancient History X², Cambridge 1996, p. 834-837
- PRKK** — Mócsy A. – Fitz J. – Lőrincz B. szerk., Pannonia Régészeti Kézikönyve, Budapest 1990
- Radnóti 1941** — Radnóti A., Római tábor és feliratos kövek Környéről, in Laureae Aquincenses. Memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae II, DissPann 2:11, 1941
- RD** — F. Rómer – E. Desjardins, A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei - Inscriptiones monumentorum Romanorum Musei Nationalis, Acta Nova Musei Nationalis I, Budapest 1873
- RE** — Pauly – Wissowa – Kroll et alii Hrsgg., Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1893-
- Redő 2005** — F. Redő, Strategical Significance of Salla and its Effect on the Development of the Inner-Pannonian Municipium, in Aquincum Nostrum II.3, p. 133-144
- Regell 1975** — P. Regell, Fragmenta auguralia, P. Regell, De augurum publicorum libris P. Regell, Commentarii in librorum auguralium fragmenta specimen, in W. R. Connor – R. E. A. Palmer eds., Roman augury and etruscan divination, New York 1975
- Religions and Cults 1998** — Religions and Cults in Pannonia, A Szent István Király Múzeum Közleményei A. 33, ed. J. Fitz, Székesfehérvár 1998
- RIB** — R. G. Collingwood – R. P. Wright, The Roman Inscriptions of Britain, Oxford 1965
- Richmond 1963** — I. A. Richmond, The Roman Army and Roman Religion, Bulletin of the John Rylands Library 45, Manchester 1963, p. 185-197
- Riewald 1920** — P. Riewald, Sacerdotes, in RE I.2 (1920), col. 1631-1653
- RIU** — Die Römischen Inschriften Ungarns, Budapest
- Rodriguez Neila 1981** — J. F. Rodriguez Neila, Magistraturas municipales y funciones religiosas en la Hispania romana, Revista de Estudios de la Vida local 209 (1981), p. 91-118
- Rohde 1936** — G. Rohde, Die Kultszatzen der römischen Pontifices, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten VII, Gießen 1936
- Rosenbaum 1960** — E. Rosenbaum, Cyrenaican portrait sculpture, London 1960
- RSS** — A. Mócsy – T. Szentlélek, Die römischen Steindenkmäler von Savaria, Budapest 1971
- Rumscheid 2000** — J. Rumscheid, Kranz und Krone. Zu Insignien, Siegespreisen und Ehrenzeichen der römischen Kaiserzeit, Istanbuler Forschungen Bd. 43, Tübingen 2000

- Rüpke 1995** — J. Rüpke, *Kalender und Öffentlichkeit. Die Geschichte der Repräsentation und religiösen Qualifikation von Zeit in Rom* (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten Bd. 40), Berlin – New York 1995
- Samter 1909** — Samter, *Flamines*, in RE VI.2 (1909), col. 2484-2492
- Sanie 1989** — S. Sanie, *Die Syrischen und Palmyrenischen Kulte in Dakien*, in ANRW II.18.2 (1989), p. 1165-1271
- Saria 1951** — B. Saria, *Poetovio*, in RE XXI (1951), col. 1167-1184
- Šašel 1966** — J. Šašel, *Barbii, Eirene* 5 (1966), p. 117-137
- Šašel 1998** — M. Šašel Kos, *Autochthonous Cults between Emona and Poetovio*, in *Religions and Cults*, p. 17-22
- Šašel 1999** — M. Šašel Kos, *Iuppiter Depulsor – a Norican deity?*, in *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*, Situla 38, Ljubjana 1999
- Šašel 2004** — Marjeta Šašel Kos, *Emona was in Italy, not in Pannonia*, in Situla 41, p. 3-
- Scheid 1998** — J. Scheid, *Le protocole Arvale de l'année 213 et l'arrivée de Caracalla à Nicomédie*, *Epigraphia romana in area Adriatica. Actes de la IXe rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde Romain*, Macerata, 10-11 November 1995, a cura di G. Paci, Macerata 1998, Istituti Edit. Poligr. Intern. Pisa-Roma, p. 439-451
- Schejbal 2004** — B. Schejbal, *Municipium Iasorum (Aquae Balissae)*, in Situla 42 (2004), p. 99-129
- Schillinger 1979** — K. Schillinger, *Untersuchungen zur Entwicklung des Magna Mater-Kultes im Westen des römischen Kaiserreiches*, Konstanz 1979
- Schillinger-Häfele 1986** — U. Schillinger-Häfele, *Consules, Augusti, Caesares. Datierung von römischen Inschriften und Münzen*, Aalen 1986, p. 95-104
- Schumacher 1973** — L. Schumacher, *Prosopographische Untersuchungen zur Besetzung der vier hohen römischen Priesterkollegien im Zeitalter der Antonine und der Severer (96-235 n. Chr.)*, Mainz 1973
- Schumacher 1978** — L. Schumacher, *Die Vier hohen römischen Priesterkollegien unter den Flaviern, den Antoninen und den Severern (69-235 n. Chr.)*, in ANRW II.16.1 (1978), p. 655-819
- SEG** — J. J. Hondius ed., *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden
- Selem** — P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine*, Leiden 1980
- Siebert 1999** — A. V. Siebert, *Instrumenta sacra. Untersuchungen zu römischen Opfer-, Kult- und Priestergeräten*, Berlin – New York 1999
- SIRIS** — L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiaca et Sarapiacae*, Berlin 1969
- Situla 41, 42** — M. Šašel Kos – P. Scherer Eds./Hrsgg., in coll. with/unt. mitarb. von B. Kuntić-Makvić, L. Borhy, *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien*. – Situla 41: Pannonia I; Situla 42: Pannonia II, Ljubjana 2004
- SN** — *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae et Archaeologiae (= ex Institutis Historicis = ex Instituto Historico) Universitatis Quinqueecclesiensis (= de Iano Pannonio nominatae)*, Pécs
- Soproni 1985** — Soproni S., *Újabb római feliratok Pest megyéből*, *Studia Comitatus* 17 (1985), p. 373-378
- Soproni 1990** — Soproni S., *Előzetes jelentés a bölcseki késő római ellenerőd kutatásáról*, *Comm-ArchHung* 1990, p. 133-142
- Speidel 1978** — M. Speidel, *The religion of Iuppiter Dolichenus in the Roman Army*, Leiden 1978
- Speidel 1984** — M. Speidel, *Venus Victrix – Roman and Oriental*, in ANRW II.17.4. (1984), p. 2225-2238

- Stiglitz – Kandler – Jobst 1977 — H. Stiglitz – M. Kandler – W. Jobst, Carnuntum, in ANRW II.6 (1977), p. 583-730
- Swohoda 1964 — E. Swohoda, Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler, Graz-Wien 1964
- Szabó Á. 1998 (1999) — Szabó Á., Kiegészítési javaslat P. Aelius Maximus sacerdos fogadalmi feliratához, Antik Tanulmányok 1998 (1999), 171–176 (= AAntHung, 1999, p. 167-172)
- Szabó Á. 1999 (2000) — Szabó Á., Megjegyzések a daciai tartománygyűlés történetéhez, Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1999) 2000, p. 119-150
- Szabó Á. 2000 — Szabó Á., Suetrius Sabinus c. v. „újabb” felirata Pannoniából. Ad CIL III 10490 = RD 369. – Die „neuere” Inschrift von Suetrius Sabinus aus Pannonien. CIL III 10490 = RD 369, Folia Archaeologica 48 (2000), p. 85-109
- Szabó Á. 2000 (Aegyptus) — Á. Szabó, Eléments d'interprétation des autels de Sphinx de Pannonie, in Aegyptus et Pannonia I, Budapest 2000 (2002), p. 175-191 (= Á. Szabó, Zur pannonischen Sphinx Kult, FolArch 49-50 (2001-2002), p. 235-246)
- Szabó Á. 2001 — Á. Szabó, Der Oberpriestertitel von P. Aelius Antipater aus Dazien, AAntHung 41 (2001), p. 99-103 (= Szabó Á., A daciai Publius Aelius Antipater főpapi címe, Acta 1999 (Aluta – XXIII, Acta Hargitensis VI)), p. 167-172
- Szabó Á. 2002 — Szabó Á., Adony a római korban, in Antoni J. – Fülöp Gy. – Szabó Á., Adony évezredei, Adony 2002
- Szabó Á. 2003 (AAH) — Á. Szabó, Raetia oder Ratiaria? Caracalla „... in Dacia resedit:”? – zu SHA, Ant. Caracalla V. 4. 43, AAntHung 43 (2003), p. 139-150 (= Raetia vagy Ratiaria?, SN 16 (2000), p. 287-292)
- Szabó Á. 2003 (LibArch) — Á. Szabó, Provinziallandtag in Savaria, LibArch I, p. 395-402
- Szabó Á. 2004 (ArchÉrt) — Szabó Á., L. F. Marsigli és Sarmizegetusa topográfiája – A provinciális forum és az Ara Augusti Daciában, ArchÉrt 129 (2004), p. 83-119
- Szabó Á. 2004 (Dión) — Szabó Á., Betekintés a császárkultusz és a pannoniai tartománygyűlés korai történetébe, in Dión Chrysostomos, A >>királyságról<< szóló első beszéd, ed. Szlávik G., A Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara Ókortörténeti Tanszékének Kiadványai III, Budapest 2004, p. 245-264
- Szabó Á. 2004 (HPS) — Á. Szabó, Die Bauinschrift des Dolichenums von Sarmizegetusa, in Gy. Németh – I. Piso (Eds.) Epigraphica II., HPS 11 (2004), p. 139-162
- Szabó Á. 2004 (Orbis Antiquus) — Á. Szabó, Der „Locus” von Apulum, in Orbis Antiquus, p. 787-801 (= Az apulumi locus. Vázlat egy szentélykörzetről, FolArch 51 (2003-2004)), p. 91-114
- Szabó Á. 2004 (SN) — Szabó Á., Hercules-szobor posztamensének felirata Scarbantia forumáról, SN 18 (2004), p. 121-138
- Á. Szabó 2005 (2006) — Á. Szabó, Urbs Roma in Aquincum, in HPS 12 (2005 (2006)) sa. (= Szabó Á., Urbs Roma Aquincumban. Betekintés a kultusz történetébe sa. in FolArch 52)
- Szabó Á. 2006 (Savaria) — Szabó Á., Tartománygyűlés Pannonia Inferiorban Traianus korában, Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Évkönyve 30 (2006) sa.
- E. Szabó 2000 — E. Szabó, Atributio in Aquincum, in Gy. Németh – P. Forisek edd., Epigraphica I. Studies on Epigraphy in HPS 6 (2000), p. 131-149
- Szabó E. 2003 — Szabó E., A pannoniai városok igazgatása. Urbanizáció és városi elit a 1-3. században, PhD disszertáció, Debrecen 2003
- Szabó M. 1964 — Szabó M., A pannóniai kelta személynévanyag vizsgálata, ArchÉrt 91/2 (1964), p. 165-175
- Szabó M. 2005 — Szabó M., A keleti kelták. A késő vaskor a Kárpát-medencében, Budapest 2005

- Szemler 1986** — G. J. Szemler, Priesthoods and Priestly Careers in Ancient Rome, in ANRW II.16.3 (1986), p. 2314-2331
- Szilágyi 1956** — Szilágyi J., Az aquincumi amfiteátrumok, Budapest 1956
- Szilágyi 1968** — Szilágyi J., Aquincum, in RE Suppl. XI (1968), col. 61-131
- Szilágyi 1971** — Szilágyi J., Vítás és közöletlen rómaiakori kövfeliratok az Aquincumi Múzeumból, BudRég 22, p. 301-328
- Szőnyi 1992** — Szőnyi E., Mursella municipium (összefoglaló az 1975-89 közötti feltárásokról), Arrabona 40/1-2 (1992), p. 35-42
- Szőnyi 2004** — E. Szőnyi, Mursella, in Situla 42 (2004), p. 85-98
- Szőnyi 2005** — Inter Brigetionem et Savariam, in Aquincum Nostrum II.3, p. 65-74
- Téglás I. 1909** — Téglás I., Potaissától keletre a Mezőségen létezett vicusokról, ArchÉrt. Ú.f. 29 (1909), p. 161-162
- Téglás 2005** — Bajusz I. szerk., Téglás István jegyzetei. Régészeti feljegyzések I/1, Kolozsvár 2005
- Thomas 1982** — E. B. Thomas, Spätantike Metallfunde in Pannonien, in Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter, Hrg. A. Effenberger, Berlin 1982, p. 56-75
- Thulin 1906 (1968)** — C. Thulin, Scriptores disciplinae Etruscae fragmenta I., Berlin 1906; C. O. Thulin, Die etruskische Disciplin III: Libri Haruspicii, ND 1968
- Thür 1997** — H. Thür, „...und verschönerte die Stadt...“. Ein ephesischer Priester des Kaiserkultes in seinem Umfeld, Hrg. H. Thür, ÖAI Sonderschriften, Bd. 27, Wien 1997
- TIR** — TIR L-34, Aquincum – Sarmizegetusa – Sirmium, Budapest 1968 TIR L-35, Romula – Durostorum – Tomis, Bucureşti 1969; TIR K-34, Naissus – Dyrrhachion – Scupi – Serdica – Thessalonike, Ljubjana 1969
- TLL** — Thesaurus Linguae Latinae
- Tóth** — I. Tóth, Supplementa Epigraphica Pannonica, I. Teil: Savaria, I. Abschnitt: Die Steininschriften, SN 10 (1994 (1995)), p. 3-38
- Tóth E. 1974** — Tóth E., Epigraphisches aus Savaria, Alba Regia 13 (1974), p. 299-301
- Tóth E. 1986** — E. Tóth, Zur Urbanisierung Pannoniens. Municipium Volgum, FolArch 37 (1986), p. 163-181
- Tóth E. 1991 (1992)** — Tóth E., Templum Provinciae Tácon? (Megjegyzések a táci római település értelmezéséhez), A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2, 1991 (1992), p. 97-112
- Tóth E. 1998** — Tóth E., Savaria az ókorban, in Engel P. szerk., Kiss G. – Zágorkhidi Czigány B. – Tóth E., Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig, Szombathely 1998, p. 7-67
- Tóth E. 2001 (ArchÉrt)** — Tóth E., A császárkultusz főoltára Pannonia Superiorban (Der Hauptaltar des Kaiserkultes in Pannonia Superior), ArchÉrt 128 (2001), p. 5-33
- Tóth E. 2003 (LibArch 1)** — E. Tóth, Zur Frage der Stadt „Mogetiana“, LibArch I., p. 307-330
- Tóth E. 2003 (Teutanus)** — Tóth E., Die Jupiter Teutanus-Altäre, in LibArch II, p. 385-438
- Tóth E. 2006 (SN)** — Tóth E., A pogány és keresztény Sopianae (A császárkultusz-központ Pannonia Inferiorban, valamint a pogány és keresztény temetkezések elkülönítésének a lehetőségéről: a II. sírkamra), SN 20 (2006), p. 49-102
- Tóth E. 2006 (Itin)** — Tóth E., Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon, Budapest 2006
- Tóth I. 1974** — I. Tóth, Eine Doppelheit des Geschichte des Isis- und Sarapis-kultes in Pannonien, Studia Aegyptiaca I (1974), p. 325-360
- Tóth I. 1976** — Tóth I., Iuppiter Dolichenus tanulmányok, Budapest 1976
- Tóth I. 1977** — I. Tóth, Ein „Viergötterstein“ mit ägyptischen Göttern aus Savaria (ad CIL III 10908 = SIRIS 662), in Studia Aegyptiaca III, Budapest 1977, p. 138-142

- I. Tóth 1983/84** — I. Tóth, Eine neuere Inschrift von L. Octavius Faustianus aus Savaria, Savaria 17-18 (1983-1984), p. 159-163
- Tóth I. 1984** — Tóth I., Magna Mater és Attis kultuszának emlékei Pannoniában (Emlék-katalógus), Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 29 (1984), p. 146-147
- I. Tóth 1989** — I. Tóth, Das Kult der kleinasiatischen Götter in Pannonien, SN 5 (1989), p. 107-129
- I. Tóth 1992** — I. Tóth, The Cult of Cybele and Attis in Pannonia, SN 1990 [1992], p. 119-157
- Tóth I. 1995** — Tóth I., Magna Mater szentélye, Lapok Szombathely történetéből 32. Panniculus ser. C. No. 44, 1995, p. 1-3
- Tóth I. 1996** — Tóth I., Ovidius és Savaria – egy legenda, in Lengvári I. szerk. In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére, Pécs 1996, p. 1-17
- Tóth I. 2003** — Tóth I., Mithras Pannonicus, SN 17, Budapest – Pécs 2003
- Tóth I. 2005** — Tóth I., Pannoniai vallástörténet, Akadémiai doktori disszertáció, Budapest – Pécs 2005
- TRH** — P. Kovács, Tituli romani in Hungaria reperti. Supplementum, Budapest – Bonn 2005
- Turcan 1964** — R. Turcan, La <<fondation>> du temple de Venus et Rome, Latomus 23 (1964), p. 42-55
- Turcan 1982** — R. Turcan, Le culte impérial au IIIe siècle, in ANRW II.16.2 (1982), p. 996-1084
- Vaahtera 2001** — J. Vaahtera, Roman augural lore in Greek historiography. A study of the theory and terminology, Historia Einzelschrift 156, Stuttgart 2001
- Vanggaard 1988** — J. H. Vanggaard, The Flamen. A Study in the History and Sociology of the Roman Religion, Copenhagen 1988
- Vidman 1970** — L. Vidman, Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern, Berlin 1970
- Visy 2000** — Visy Zs., A Ripa Pannonica Magyarországon, Budapest 2000
- Vittinghoff 1970** — F. Vittinghoff, Die Entstehung von städtischen Gemeinden in der nachbarschaft römischer Legionslager. Ein Vergleich Leons mit den Entwicklungslinien im Imperium Romanum, in Legio VII Gemina. Coloquio Internacional de Romanistas celebrado con ocasión del XIX. Centenario de los orígenes de la Ciudad de León (16-21 IX. 1968), León 1970, p. 339-352
- Vittinghoff 1971** — F. Vittinghoff, Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris, Chiron I (1971), p. 299-318
- Vittinghoff 1986** — F. Vittinghoff, Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien, in M. Clauss – W. Haarnagel – K. Raddatz (Hrsg.), Studien zur europäischer Vor- und Frühgeschichte, Neumünster 1968, p. 132-142
- Vorbeck 1980a** — E. Vorbeck, Zivilinschriften aus Carnuntum, Wien 1980
- Vorbeck 1980b** — E. Vorbeck, Militärinschriften aus Carnuntum, Wien 1980
- Weber 1985** — G. Weber, Der grosse Heilige Bezirk in Kempten – Provinziallandtage in Rätien, in Die Römer in Schwaben, Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege Arbeitsheft 27 (1985), p. 230-232
- Wessetzky 1959** — V. Wessetzky, Die Probleme des Isis-Kultes in Ober-Pannonien, AArchHung 11 (1959), p. 265-282
- Wessetzky 1961** — V. Wessetzky, Die Ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn, Leiden 1961
- Wissowa 1912** — G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, München 1912²
- Witt 1971** — R. E. Witt, Isis in the graeco-roman World, London 1971
- Wlosok 1978** — A. Wlosok ed., Römischer Kaiserkult, Wege der Forschung 372, Darmstadt 1978
- ZPE** — Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn
- Zsidi 2003** — Zsidi P. szerk., Forschungen in Aquincum 1969-2002, Aquincum Nostrum II.2, Budapest 2003
- Zsidi 2004 (SN)** — Zsidi P., Aquincum topográfiája, SN 18 (2004), p. 167-226
- Zsidi 2005** — P. Zsidi, Die Spuren der vormunizipalen Wehranlagen in der Zivilstadt von Aquincum, in Aquincum Nostrum II.3, p. 101-112